ERDÉLYI JÁNOS
VÁLOGATOTT MŰVEI

Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta
LUKÁCSY SÁNDOR

TARTALOM

VERSEK

INTÉS
BARKÓDAL
PÓRFIÚ
KIS LÁNY DALA
IRÁNY
BÚCSÚ GÖMÖRTÜL
NAPÓLEON
EGY GYERMEK SZÜLETÉSE
A SZÁNTÓ
A SUBÁMNAK NINCS MELEGE...
EGY BITÓRA
SZELLŐHÖZ
BALASSA BÚJA
ELMENNÉK ÉN KATONÁNAK...
ÚJ MÓZES
IZRÁEL ÉNEKE
XIX. SZÁZAD
PÁSZTORÓRA
TAVASZ VIDULÁSA...
INDULÓRA
LÁTOGATÁS
PIROS A TE KENDŐD...
CIFRA NYOMORÚSÁG
A KOR ÁTKA
ALPESEKEN
CIVILIZÁCIÓNK
SZÁLLJATOK KI...
LEHET A SZAMÁR...
A MENEKÜLTEK
A HAZA ÁRVÁI
SZÓKÖLTÉSZET
A CSODÁLATOS HÁRFA
VÖRÖSMARTYHOZ
PESTI ÉLET
RÚT LEGÉNY
VÖRÖSMARTY HALÁLAKOR
VÉGAKARAT

ÚTI LEVELEK

I
VIII
X
XII
XIV
XIX
XX
XXIII
XXIV
XXVI

NAPLÓJEGYZETEK

TANULMÁNYOK

NÉPKÖLTÉSZETRŐL
LEVELEK OTTILIÁHOZ
GONDOLATOK
VÖRÖSMARTY MINDEN MUNKÁI
A MAGYAR NÉPDALOK
EGYÉNI ÉS ESZMÉNYI
A SZÍNI HATÁSRÓL
PETŐFI
EGY SZÁZADNEGYED A MAGYAR SZÉPIRODALOMBÓL
ARANY JÁNOS KISEBB KÖLTEMÉNYEI
A HAZAI BÖLCSÉSZET JELENE
ÉN, A FORMA ÉS A PRÓZA
A LEGÚJABB MAGYAR LÍRA *(1859)*
AZ EMBER TRAGÉDIÁJA
A LEGÚJABB MAGYAR LÍRA *(1863)*
A BÖLCSÉSZET MAGYARORSZÁGON
EGYETEMES IRODALOMTÖRTÉNET

JEGYZETEK

VERSEK

INTÉS

Ha szíved a hazáért
Ugy lángol és eped,
Hogy vérező keservek
Miatt majd megreped:

Zengj, tégy, csatázz, kinek mint
Adák az istenek,
Oltári a hazának
Hogy füstölögjenek.

Ha zengsz, csak honszerelmet
Sugjon minden dalod;
Ha téssz, hiven kövessed
Meghivó angyalod.

Ha mégy csaták elébe,
Szakítsd föl kebledet,
- Meglátjuk a kiömlő
Vérben szerelmedet.

(Pest, 1836)

BARKÓDAL

Mátyás király a barázdát
Egyenesre szabta,
És a vékát, ha tetés volt,
Egyiránt lecsapta.
A szekérkerek nyomát
Jól egymásba vette,
Mert a jó rendet, szabályt
Igazán szerette.

Mátyás király a só árát
Alászállitotta,
És a mértéket derékül
Megnagyobbitotta.
S a magyarnak hogy legyen
Igazsága tiszta,
Még az itcét, a borost
Megcinkotaizta.

(Harkács, 1836)

PÓRFIÚ

Miért szeretlek oly hőn,
Szülőföldem, hazám,
Ápoltalan virágként
Ki búsan származám?

Egy szív minden biralmam.
Egy fölzsengő kebel,
És földeden poromnak
Temetkezési hely.

Bölcső s a sír között nincs
Számomra üdv, remény.
Természet ösztönéből
Születtem pórnak én?

Hozzád mi köt, mi láncol,
Miként virágidat?
Hajh! ők gyököt verének
A szülőföld alatt.

Miért nevezlek édes
Anyának tégedet,
Ha elvered magadtól
Jámbor szülöttedet?

Ha reszkető kezekkel
Nyujtasz hideg kenyért
A fáradás dijába
És vérkönyűimért?

Oltárod zsámolyánál
Én is letérdelek.
És áldozatra híven
Könyűt, vért szentelek.

De fáj szívem, de engem
Búnak hatalma nyom,
Mert én imádkozásban
Ki nem hallgattatom.

És kint hiába sírok.
Hiába könnyezek.
Nem törlik el könyűim
Enyhűletes kezek.

- S miért szeretlek oly hőn,
Imádva tégedet,
Minden lakók világa
Minden hazák felett?

Ah! mért szerelmed, óh hon.
Isten mosolygta rám -
Nyiss kart a védtelennek.
Vagy szétomolsz, hazám!

(Pest, 1837)

KIS LÁNY DALA

Kérdik: miért fedem
Kendőbe szememet,
Mikor egész világ
Ugy megnéz engemet.

Mondják, ha orcámon
Pirosság ömlik el
Kis lány! bizony téged
Szerelem baja lel.

Én ha elpirúlok,
Az még nem baj talán;
Addig jó, mond anyám,
Mig elpirúl a lány.

Ha elpirúlok is,
Azért meg nem halok,
Hiszen én még olyan
Kis szégyenlős vagyok.

De roszabb a legény,
Úgy néz csintalanul;
A sok férfi talán
Mind egymástól tanul.

Hamis a férfiak
Kicsinye, örege,
A sok szemnek vagyok
Magam is betege.

(Gödöllő, 1837)

IRÁNY

Hány ősi sarj örűl az ősi jognak!
Örűl, ha fénylik régi címere,
Mit hű elöd a harcmezőn nyere,
Eltürve sulyját a haragnapoknak.

Azonban a kikorbácsolt lomoknak
Tárában ott penészlik fegyvere,
Melynek puhult karral nem embere
A gyászutód, az ősi fény miatt vak.

A jog csak áll, de tettről nem felel
A korcs fi, - tettre, bajra semmi gondja:
Ő otthon ül, szolgája síkra kel.

Meddig lesz ember a másik bolondja?
Meddig fogunk oroszlánt, saskeselyt
Imádni ész s erény oltára helyt?

(Gömör, 1838)

BÚCSÚ GÖMÖRTÜL

Fájától a levél, Gömörtül én
Búcsúzom a halvány ősz kezdetén.
Vendég valék, úgy jöttem, úgy megyek;
Akarja ég, hogy én boldog legyek.
Óh, ott nekem nincs hű testvér, anya,
Ki búcsúzásomban megáldana.
Nincs gyermekévi emlék, szent kötél,
Elszakadó csak sírok szélinél.
Nincsen halottam földében, ki rám
Számolna: éjeit virasztanám.
Nincs szerelem, hogy visszanézzek én,
Egy pár könyűre a hű lány szemén..
Nincs semmim és elhagynom oly nehéz.
S midőn szemembül a távolba vész,
Vigasztalásom az, ha képzelem,
Hogy ott barátság, nyájas érzelem
S erény után törekvő nemzedék
Között szivem föl-fölszenteltetek,
örökre bár tudnám megáldani,
Hogy nagy hirét fogjam csak hallani!

(Harkács, 1838)

NAPÓLEON

Hallottuk, e század mint lépé fel,
Mint kelt ölén a harcok óriása,
Kinek világra dörgő bajvivása
Trónon királyokat sápaszta el.

Eped a nép hű szív reményivel,
Remélt jogot s nem nyert imádkozása;
Mi több, a zsarnok, hogy tervét ne lássa,
A nép szemét kiszúrta - semmivel.

A semmi: biztatás volt, léha zálog
A harcmezőn tékozlott mindenért,
Mert áldozának kinccsel honfivért.

Imé! szemekről elmulék a hályog;
Ti megrabolt hazáju nemzetek,
Lesz még idő, akkor ne higyetek!

(Pest, 1839)

EGY GYERMEK SZÜLETÉSE

A pórkunyhóban gyermek született,
Egy rabbal e földnek több rabja lett.
Szegény a kunyhó, hangos és hideg;
Az élet árva benne és rideg.
Száműzve onnan minden földi jó,
De a nyomor két kézzel fogható.
És mégis örvend a szegény anya,
Bár öröme vég nélkül tartana!
Örvend ama gyermeknek, aki még
Szíve alatt elkárhoztattaték. -
Ki fájdalommal szülted magzatod,
Hogy léteért megáld, nem várhatod,
Ő fog körülgondolni, nézni és
Első csapás fején a születés. -
Mi jobb az életnél s mi gyászosabb,
Mint az, hogy aki él, százszorta rab?
Mert nem szabadnak bosszus istenek
Csak fél erényt s hatást engedtenek.
Fekszel te, kisgyermek, szűk póla közt,
Téged keresztvíz és könyű föröszt.
Szunyadj el inkább s többé föl se kelj,
Számodra sír lesz jó nyugalmi hely.
Földön kikötvék a nagyság, erény,
Csak szánakoznak a kín emberén.
Bármit mivelj, bár tedd ki lelkedet,
Mint szolga ontnád élő véredet.

(Pest, 1839)

A SZÁNTÓ

Fölnézsz az égre, hű felebarát,
Szántván az új mezőnek ugarát.
Kémlelgeted, honnan fordul a szél,
Csak szánts, remélj madár zengésinél.

Napfényt, esőt kérvén, ajkad remeg,
Munkád az ég hogy bőven áldja meg.
Ki tudja még, s lehet, könyhullatás
Lesz majdan a jövendő aratás.

(Pest, 1839)

A SUBÁMNAK NINCS MELEGE...

A subámnak nincs melege,
Megvesz az isten hidege;
Csaplárosné, ha van szived,
Gyujts világot, gerjessz tüzet.

Hadd kóstoljam meg borodat,
Öleljem át derekadat;
Láng a szemed, arany a szád.
Cudar, aki haragszik rád.

A zsebemben a bor ára
Fel van írva cédulára.
Se nem peták, se nem poltra,
Ihatom még egy bankóra.

Ihatom én, de iszom is,
Ha mindjárt a subámra is;
Subám hideg, fél vállra áll,
De a bor meleget csinál,

Majd ha nem bírja erszényem,
Zálogba itt marad szívem.
Mi a váltságot illeti,
A nagyharang megfizeti.

(Pest, 1839)

EGY BITÓRA

Tizenkilencedik század? gyalázat
Láthatni ily förtelmi vázat!
Ki fúrja, vési, önti, rakja,
Emberre száll az ég haragja.
Cégére a bűnnek, vidéknek.
Borzalma szent emberiségnek!

Óh! én midőn mellette járok,
- Körülte éhes varju károg -
Tépődöm ily rémgondolattal:
Tán néha itt ártatlan is hal.
A süvegem ekkor levészem,
S fejemre, jót haladva tészem;
Hogy ártatlant ne öljön átok,
Egekbe szót, fohászt bocsátok.
Volt is, ki elhalt itt nyugottan,
Mig vérbirája ottan-ottan
Lelkében oly mozgalmat érzett,
S vádat, mitől halálra vérzett. -

Van, ami rettent, nincs, mi lágyit,
Emelve a szív büszke vágyit.
Nincs érdemoszlop, van bitófa,
Jégborzalom kacag le róla.
Itt a tudás: épűletére
A kor saját lelkét tevé le.
Egyipti gúlák üregében,
A zárdaboltok éjjelében,
A nyilt görög sikátorokból
Hozzánk az ős kor, régi nyelv szól.
Mint óvilági óriások
Csontján a nagy szörnyű vonások
Halálban életről regélnek,
Ó s új idő együtt beszélnek:
Igy a jövőnek ferde hírrel
Mi a bitókban éledünk fel?

(Pelsőc, 1839)

SZELLŐHÖZ

Jössz te, szellő, kék hegyekrül,
Hol fenyők között suhogtál?
Jössz a tengernek szinéről,
Hol habot törél s hajókat?
Vagy mezőjéről csatának,
Hol magas zászlót emeltél?

Gyönge szellő, gyönge szellő!
Része vagy te a viharnak,
Elszakadt rész a világon.
A te élted, a te sorsod
Tétováknak tétovája.

Gyönge szellő, gyönge szellő!
Rózsaillatot legeltetsz;
Izzadásimat letörlöd,
És e dalt sugod magadról.
Nemde képében fuvalmnak
Vagy te visszatért sóhajtás,
Melyet egykor, jobb időben
Kebelembül én sohajték?

(Berzéte, 1839)

BALASSA BÚJA

Kél füstnek oszlopa kéklő magas hegyen,
Búsúl az én fejem, majd füste is megyen.
Midőn e kék orom az égre háborog,
Már retteg a vidék: dörögni, esni fog.
Rám szól e jósolat; magányba sietek,
Ott kínaim felett záport könnyezhetek.

(Berzéte, 1839)

ELMENNÉK ÉN KATONÁNAK...

Elmennék én katonának,
Csak kötéllel ne fognának.
Ugyan kinek volna kedve
Gyöngyélethez erőltetve?

Szenvedni katona dolga,
Sok az ura, fényes szolga.
Egyik lábbal a békóban,
Másikkal a koporsóban.

Szegény kenyér, nincs benne só,
Huson leves, csak néha jó,
Járja mindennap számára,
Csillagot néz vacsorára.

Van is, nincs is becsülete,
Készülgetés az élete,
Nincsen török, sem francia,
Mégis strázsát kell állnia.

A világot hitetgeti,
Ha sarkantyuját pengeti.
Megszánja szép gazdasszonya,
Úgy vacsorál a katona.

(Berzéte, 1839)

ÚJ MÓZES

Magas hegyen fent száll a képzelet,
Csak végtelenben lel határt a szem.
Az ihletés szent lángját érezem,
Ellátva széles e világ felett.

Országutak, mint annyi hangyanyom,
Távolba s hosszant fölfehérlenek,
Kis pontok itt és ott sötétlenek,
- Kis pont az ember, ha meggondolom.

Jőnek naponként új-új gondjai,
S földhöz leszögzik célra-lépteit;
Titkolja kalmár és bölcs terveit.
Zajt ütnek a hír fényes rabjai.

Mint a tücsökhang széled el pedig
Kürtölt dicsőség áros érdeme,
Mint porba írt betű s pornak szeme,
Mihelyt a szélvész fölkerekedik.

Ki áll viharnak ellent mellivel?
S villámba bátran néz, nem hunyorít?
Dörgés az éjben kit nem háborít?
Harcát elemnek vajh ki bírja el?

Hallottam én, hogy isten népinek
Szeret viharban, vészben látszani,
És rendkívűli dolgot szólani
Lángnyelven a nép s hit vezérinek.

Emberrel im, nem állok szóba én,
- A nép ügyében fordúlok meg itt,
Hogy hallanám a törvény szózatit,
Mint Mózes a nyilatkozás hegyén.

Ki e világ törvényhozója vagy,
Lángban, viharban fogj még látszani.
Sok tizparancs, nehéz megtartani,
Nekünk, a két hazának - egyet adj.

(Szilice, 1839)

IZRÁEL ÉNEKE

1

Hová felejtkezel, Uristen,
Nagy Ábrahám háznépiről?
Ki bírja Juda szent örökjét,
Ő nemzetsége drága földjét,
Melynek határul szirteket,
S minden folyásu vizeket,
Vetél a szomszédok felől?

Holott felépült Jéruzsálem,
A városoknak városa,
Mi sátorokban énekelvén
Az ősök édes hangu nyelvén,
Meggondolók irgalmadat,
Fölszentelők oltárodat,
S löl életünknek paizsa.

Emlékezünk nagy siralomban
Mindenre, amiként vala.
A pap könyörge önmagáért,
Aztán az Izráel fiáért.
Dicsőséged tündökle ránk,
A szombaton megnyugovánk
Dicséretednek általa.

Most minden emberek gyülölnek,
Megháboritván szüntelen.
Biráld meg, isten, a világot,
Töröld el e nagy szolgaságot,
Jőjön szabadság, semmi más,
S eljő az igért Messiás,
Néped kiált - a védtelen.

2

Meghagytad, óh isten! nekünk
A kürtölés esztendejét,
A szolga, melyben lön szabad,
S rab megnyeré bünös fejét.

Megáldozók az aratást,
Hüvelybe rejtők fegyverünk,
De Jéruzsálem elromolt,
S könyhullatás lön kenyerünk.

Te nem, mi hagytunk téged el,
Jákobnak őre, Jehova!
S a nagy világon polyvaként
Elszóratánk ide s tova.

Hajdan Babilon, most a föld
Minden vizénél könnyezünk,
A csúfolódás fiai
Kérdik, hol a mi istenünk?

Felelj meg a hit népeért,
Mert nincs beszédes Árona;
Gunyt űz belőle a világ,
Kérdvén, hol a zsidó hona?

Járj hadnagyúl e nép előtt,
Mert nincs vezérlő Mózese,
Ki általad csudák között
Nekünk szentföldet kerese.

Mi elfelejtők a hadat,
A harsogó rézkürtöket,
Kiknek sinylette Jérikó
Zengésöket, dörgésöket.

(Pest, 1840)

XIX. SZÁZAD

Némely fej a tizenkilencedik
Század hirével úgy hetvenkedik,
Miként ha itten volna a határ,
Min túlhaladni nem lehetne már.
Az ily fejeknek dolga széltiben
Könnyen halad le a víz mentiben,
S fordul, hová a fő szelek verik,
Az óperenci mondás tengerig.
Ilyen halandó nem tesz örömet,
Az ily fejekben nincsen köszönet;
Mert semmi másról nem gondoltanak,
Mint amiről itt-ott hallottanak.
Fülökbe jött két-három kósza hang,
De nem gyanitják, mit zúg a harang,
Halottat-e vagy ünnepet jelent,
Vagy égi vészre kong sikertelent. -

Miért, hogy a tizenkilencedik
Század magasra földicsértetik?
Talán ki e jelszóval sikra áll,
A sült galamb önként szájába száll?
Keresztbe dugván munkátlan kezét,
Magába szívja a világ eszét?
Mert megsegíti bűvös Sámiel,
Leírhatatlan dolgokat mivel?
Igen! magáról némely azt hiszi,
Hogy a világot tenyerén viszi.
S nem gondolóknak, amit betanul,
Fülökbe zúgja irgalmatlanul.
És okra nem hajt, mely ész fegyvere,
Okos beszéd nem az ő kenyere;
Azért is, amit csak hasból beszél,
Elfujja könnyen, mint pehelyt a szél.

Miért, hogy a tizenkilencedik
Század magasra földicsértetik?
Várjunk jövendő egy-két századot,
Melyen, ki most hal meg, feltámadott,
Ha e világra majd ráösmer-e,
S mikép lesz élő század embere?
Tehát belátni nem szörnyű nehéz,
Hogy még ezentúl is munkál az ész.
Mi fő igazság és imádtatik,
Igaz lesz az, bármikor mondatik.
Ki a jelenkort, mely csak egy darab
Időcske s elfoly, mint a könnyü hab,
Hinné igaz jó, szép bölcsőjeül,
Csalatni fogna mértéken felül.
Az eszme áll, mióta e világ

Felé a kor csak fokrul fokra hág.
Ekként az eszme úr, a kor pedig
Erős urától függ s vezettetik.
S ha ellenére jár gondatlanúl,
Megsínyli egy más kor mondhatlanúl.
Igy láttam én nagy bús történetet,
Ha Nemesis, hol kelle, büntetett,
Midőn a népek s nemzetek közé
Feddő haragját lángban küldözé.
És folyt a vér, mint víz, fogyott a nép,
Pusztult az élet mindenfélekép.
Egy szócskaért, mely eszmévé növe,
Jött trónok ellen a had mennyköve.
Erős a szó, ha eszme s nem hal el,
De áll fölöttünk fenyitékivel.

Miért, hogy a tizenkilencedik
Század magasra földicsértetik?
Megmondva, téve minden? úgy miért
Áll a világ, mint egy nagy - semmiért?
Belőle még csak töredék darab
Szabad, de a nagy rész, a régi rab,
Van még, hol ál hit pókhálóskodik,
Az éj javában most uralkodik.
Még nincs elérve a csillagtető,
Mert a biró megvesztegethető.
Még él az önzés s meddig élni fog
Törvénnyel óva, nem lesz jó dolog.
Igazra, jóra látszat ösztönöz,
Egyik sem kell, ha mázt nem kölcsönöz.
Szépnek magában olcsó kelete,
Kacérnak inkább van tekintete.

Miért, hogy a tizenkilencedik
Század magasra földicsértetik?
Nincs ennek árnyas, ferde oldala,
Mi korszakoknak egyiránt vala?
Mily ráfogás! és mily badar beszéd?
Pangásba tenné a világ eszét,
Ha a jövendő-mondás süvege
Lehetne a lángésznek bélyege.
Azért, komácskám, szállj kissé alább,
Hogy a szemedbe lássunk legalább,
Ki múlt- s jövőre nagy tekinteted
A kis jelenből látnokként veted.
Vakandtúrányon áll így a bogár,
S úgy véli: álláspontja sziklavár,
S az ész előtt levévén kalapod,
Majd csak lemenve dicsérd a napot.

(Pest, 1840)

PÁSZTORÓRA

Szép volt az óra, - kár a voltért.
Kebel kebelhez oly közel fért,
Együttakart és összeérzett,
Éldelt, örült, cserélt, adott, vett.
Reményi elcsillapodának,
Emléki mind elhallgatának.
Mult a jövővel egyetemben
Ölelkezett a dús jelenben.
Értünk a kéj lángzó fokára,
Mely minden földi jó határa,
Melyen túl a roppant világban
Nincs semmi üdv a pusztaságban,
Csak káröröm, széttört remények
S fájdalmi emberek szivének.

(Pest, 1840)

TAVASZ VIDULÁSA...

Tavasz vidulása,
A kakuk szólása,
Az én szerencsémnek
Búra fordulása.

Hallgatom zugását,
Leveles erdőnek,
Szerelemvallását
Páros gerlicének.

Párját a gerlice
Fogadja zöld ágon,
Csak én vagyok magam
Ezen a világon.

(Pest, 1840.)

INDULÓRA

Röpűl hajód vizek felett,
Menj ifju, menj, isten veled!
Vitorládat mely lengeti,
A szellő is még nemzeti.

Ha más lesz a völgy és halom,
Megszólal a honfájdalom.
Egy vágy tovább, más visszahív,
Majd megszakad helyén a szív.

Csak menj s tekintsd a népeket,
Kiket világhir emleget.
Mérd össze a külföld s hazád
Dicsőségét és panaszát.

Ha jobb-e itt, ha jobb-e ott,
Nem látsz-e mást, mint boldogot?
De mondd, hogy e hon s ifjú nép
Virágozó pályára lép.

S, mi a német hazája más,
Mint egy karjatört óriás?
Csordultig a szív és az ész,
De tettre nem mozdúl a kéz.

Mi ott a frank, a büszke nép
Országa nagy, s egy nyelve szép;
Szép és nagy és a büszke hon
Nyelvén, népén bilincs vagyon.

Tengerre szállsz s a Themse-part
Példáz erőt, munkát, ipart.
De példáz túl egy zöld sziget
Sok százados keserveket.

Nem lelsz te ott sehol hazát.
Mert ezt az ég csak egyet ád.
Lehetsz *szerencsés*, merre jársz.
Boldogságot csak itt találsz.

(Pest, 1842)

LÁTOGATÁS

Voltam lakásodon,
Meglátogattalak,
De hiába jártam,
Meg nem láthattalak.

Ismérem a helyet,
A földnek mélyiben,
Három lépés hosszú,
Egy lépés széltiben.

Bezárva van lakod,
Fölötte négy fa áll;
A szellő, ágain,
Nyugasztó neszt csinál.

Ha megnő gyermekünk,
Fogom majd kis kezét,
S hallgatni elmegyünk
A temető neszét.

(Pest, 1843)

PIROS A TE KENDŐD...

Piros a te kendőd, lobog is.
Fényes a te szemed, ragyog is.
Eszem a szép szemed, be bogár,
De a szíved, kislány, csapodár.

Gondolnád azt, mit én, angyalom,
Szeress belém, én azt gondolom.
Szeress belém, kedves, ha lehet;
Nem kívánok aztán egyebet.

(Pest, 1843)

CIFRA NYOMORÚSÁG

Özvegy ember házának
Isten a gazdája,
Unalom a vendége,
Hideg a konyhája.

Nincs, ki otthon várna rá,
Nincs, ki földerítse,
Aki ágyát, kebelét
Általmelegítse.

Délig pongyoláskodik
Hálóköntösében,
Hosszu pipa szájában,
Keze a zsebében.

Mint a hóhér, egyedül
Ül le asztalához,
És vizet tölt, hogy legyen
Több, kevés borához.

Sem víz, sem bor élete,
Pelyhes a ruhája,
Gazdasága, szíve, mind
A Csáki szalmája.

(Kömlőd, 1843)

A KOR ÁTKA

Mindig hazáját félti a magyar,
S előtte angol, német, franc kapdája;
Utána szabva lelke és ruhája;
Szóban pazérló és tettben fukar.

Eszméi fattyúmíveltség-zavar;
Szemében a külföld csudák csudája.
Könyveinek útját rablóként elállja,
És bölcseséget igy szed, gyüjt, kapar.

Ez már dicsőség! tán megkétlenétek?
Hisz a magyarnak gondolkozni vétek:
Gondol helyette angol, francia.

Csak rajta, földik! mért tulajdon eszme?
Belföldi termék, úgyis rajtunk veszne,
De egy német könyv - szép vásárfia!

(Lepsény, 1843)

ALPESEKEN

E vidék-e a szellők hazája,
A források élő csatornája,
Hol világot választó fejével
Szolgál a bérc két tengert vizével?

Itt van-e a sárkányok tanyája,
A tündérek fényes palotája,
Kik nem ismert utakon mozognak,
Cselekedtén bübájos dolognak?

Merre nyúl a sziklák repedéke,
A taréjos kigyók menedéke,
Aholott ők rendes karikában
Alszanak, míg tart a tél fagyában?

Hol van itt a bolygó tüzek útja,
Mely a völgyet, ormot összefutja.
S barlangokba, hol nap sosem égett,
Csábitgat el utazó vendéget?

Hol van itt a mesék almafája
Melynek egy van, egy arany almája,
S aki ezt az egyet leszakítja,
Szerelemtől szívét biztosítja?

Nyílik-e már az a kis virágszál,
Bontakozva a szirtek aljánál,
Mely legelső, mint árva fagyos lány,
Kopogtat be a tavasz ajtóján?

Nem foghatom fel a nagy egészet;
Fejemhez vágják: ez a természet!
Igen! de úgy látszik, mintha benne
Minden egy nagy gondolatra menne.

CIVILIZÁCIÓNK

Verset, de nyerset írok, mert e hon
A nyers terméknek bővében vagyon.
Én Istenemnek áldott szent fia!
Való, hogy úgy kifejlett Hunnia?
Hogy oly nagy a civilizáció,
Mint ábrándozva elmondjuk?

Echó *Ó! Ó!*

A műipart mi nézi, illeti:
Szemünkre senki nem térítheti,
Hogy ebbe nem mi állnánk legelől,
Kivált ha tud a kutyabőr felől,
Ezt oly jól tudjuk elkészíteni,
Hogy aki merne kisebbíteni;
Majd megmutatnók,
Hogy a gúny nem bók.
Ki a magyarnak bókocskát csinál,
Annak díjában kutyabőrt kinál. -
Látjátok azt a viszketeg
Embert? az arca, mint a pöfeteg;
Az törvénytudó,
Ez országfutó.
Nagy könyv előtte,
Ebbőrbe kötve;
Abból egész nap mormol bő igét,
Védvén a jogok legszentebbikét;
Mi volna más e
Nagyszívű bátor,
Mint egy prókátor?
Míg fedte a bőr a jó állatot,
Az élő állat föl nem kaphatott.
Kenyérhaj s üres konc jutott neki,
A rosz cseléd ebrúdon hányta ki:
Hűséges voltát el nem ismerék,
Bár volt az udvar leghivebb őre;
Ha rút idő volt, házból kiverék:
S őriztetik most ereklyebőre.
Ha életében őrzé javaid,
És halva bőrén írnák jogaid,
Kiméld, ha látod, a szegény ebet,
Hisz ez amannak utóda lehet.

A műiparból a kereskedés
Fejlik, mint szóból a verekedés,
De a magyar nem úgy tesz, mint a britt,
Melyet szigetjén nagy tenger körit;
S egész világra portékát viszen,
Ha vette egyen, árulja tizen.

Mert rajta hagyja nem szennyét kezének,
De csínyját-bínyját alkotó eszének.
Nem, a magyar nem úgy kereskedik;
Ő házasul avagy pereskedik.
Nincs pénz? vagyon leány gazdag, akivel
Boldog lehet, bár semmit nem mivel.
Mert élre vannak verve aranyi,
Polgárleányka s tud zsugorgani.
Az apja mindig egyfélével élt,
Egy öltözetben töltött nyarat-télt;
Ingén kabátján porzott a tobák;
Az ilyen lények nemde ostobák? -
Minden kis fillért, melyet kiadott
Előbb fogához vert, kocogtatott.
Minden garasra, amelyet bevett,
Miként a rabra, kettős zárt vetett.
Igy a leányka jól áll, s a mami
Egyet sohajt, „még kéne valami!”
És lelke-teste vágya úri rang,
Ez akinek nincs, félbitang, csatang.
S jő egy fiscalis,
Egy talis qualis;
S mily szép a jövő!
Mert úri a vő.
És megvan a rang, megvan kelleme,
Igen, de melytől futni kellene.
Most a nagyasszony, ha nem éhezik,
A tensurral egy tálból sem eszik.

Más mód magyarnak pénzre tenni szert,
Vén leveleikből kezdni perre pert.
Hány jó magyarnak van bőven pere,
S nincs naprul napra biztos kenyere.
A sok akció,
Egzecutió.
Oppozició,
Repozició,
Mindannyi ó! ó!
A vér a vérrel mindig háborog,
„Enyim, tiéd” mi kérdésben forog.
S az a tulajdon legszentebb joga,
Hogy várhat addig gyermek s unoka,
Míg ami rája néz, kezébe jő.
- Ördög, prókátor egy bordába sző -
Igy akinek ősökrül volna, sincs;
Igaz jószág! de melynek párja nincs.
Törvénykezünk rá, s vesztünk általa;
Ez az igazság szép diadala!

Rossz gazda vagy te, fajtám, nemzetem!
Mulatságod sehogy sem szeretem.
Törvényed oszt, mint kártyakeverő;
Mindenki azzal játszik, ami jő.
Pörlő beszéd már régi rossz szokásod,
Természeteddé vála, véredbe vásott.
És terjed a szó,
A szélbe való.
Van morgadalom
És dörgedelem.
És a magyar ember,
Ki szólni sokat mer,
Mindig bele nyer,
S ím, itt a süker!
Mondják, prókátor nép vagy, nemzetem,
Mulatságod sehogy sem szeretem.

SZÁLLJATOK KI...

Szálljatok ki, szálljatok ki
Elnyomott szellemmadarkák,
Magyar ember gondolatját
Hangjaitok hadd mutassák.

Magyar ember gondolatja
Három század óta ilyen,
De a sasnak körme között
A madár hogy énekeljen?

Most az ének ifju légen
Szűzi tisztán mégyen által,
A szabadság és dicsőség
Szívemelő párdalával.

Szálljatok ki, szálljatok hát
Elnyomott szellemmadarkák,
Magyar ember gondolatját
Hangjaitok hadd mutassák.

LEHET A SZAMÁR...

Lehet a szamár a
Juhász szeme fénye,
Lehet a kutyának
Hűség az erénye.

Szamár viszi nyögve
Gazdája motyóját,
Körülcsatinázza
Eb ostorozóját.

Szamárnak eszébe
Sem jut, mi tehert visz,
Ebnek kutya gondja
Mily huncutot őriz.

Szamár-e a nemzet,
Vagy tán eb az ember?
Mért volna hiába
Teremtve a fegyver?

Hát legyen a nemzet
Gazdája magának,
A nép csak a népet
Ismerje urának.

A MENEKÜLTEK

Vivének-e földet, egy maroknyi földet
Bujdosó gyermekid, ó haza! belőled,
Hogy a távolban se váljanak el tőled?

Amerre ők járnak, sehol sincs nyugalom:
Emlékeztetvén rád minden lépten, nyomon.
Életök egy szálon függ, s ez a fájdalom!

És a nagy óceán könnyeiktől telik,
Sohajtásaikkal a szellőt szeldelik:
Vajon hol lehetnek nyugovó helyeik?

Bujdosó társaink, be is elszakadtunk!
Ti künn sokan, mi honn kevesen maradtunk,
Mintha a föld ketté nyílt volna alattunk!

Ó, ha ketté nyilnék s betakarna minket,
Vagy inkább mag gyanánt honfi-erényinket,
Vetéssé növelné magas érzelminket!

Mert igazabb népet a világ nem látott;
Mégis az ég midőn ránk ostort bocsátott,
Egész világon sem leltünk egy barátot!

Támadni kellene egy új Etelének,
E romlott világot hogy fenyítené meg
Súlyos csapásival öldöklő kezének,

Mondván: Ez a csapás lengyelek honáért,
E második csapás szép Olaszországért,
A harmadik pedig tulajdon fajtámért!

A HAZA ÁRVÁI

Szegényeket látok mindenfelé,
S mondom: nehéz idő fordult reájuk!
Mértékit a nyomor már megtelé,
Alig, alig hogy van testi ruhájuk.
Boldog, kinek még van fölöslege,
Hogy asztalát most oltárrá tegye.

Egymás után jő a színhagyta nép,
Egymás kezébe adván a kilincset.
Az a szerencsés, aki jött elébb,
Míg el nem untuk már a jótettinket.
Én is velök szerencsétlen vagyok,
Szerencsések csupán a gazdagok!

„Ki jár megint ott?" Oh! ne kérdjük azt:
Csak szomorítjuk a szűkölködőket.
Nem az koldul, ki nyárt, dolgot mulaszt,
Csapás ez rajtunk, - a sors küldi őket.
S ha tán kezökbe egy fillért adunk,
A gondolattal együtt maradunk,

A gondolattal: hová lőn a vér
Ez ifju arcból, mely koldulva büszke?
Mi az, mi őt e kínos jelenért
Veszélyre, bajra, dicsőségre űzte?
Nem bánta-é meg, nincs-e rá oka,
Hogy szíve egykor fennen doboga?

A gondolattal: hol volt, merre járt,
Hol hullatá el szép élte virágit?
S imé, leírják a nyomorra vált
Vonások ifjusága bizonyságit.
Ez neki minden, minden útlevél,
És minden ajtót, szívet nyitva lél.

Tagot, kezet mi nem kölcsönzhetünk,
De mit beszerzénk a kéz iparával;
Abból kevést ha félretehetünk,
Osszuk meg a baj szenvedő fiával:
Hogy ápolója legyen a szegénynek,
S magva ne vesszen földön az erénynek.

SZÓKÖLTÉSZET

Oh szerelem! lengő hajak,
Hajnalmosoly, rózsás ajak;
Magas szemöld, sötét szemek,
Honnan nyilak lövellenek:
Selyemkarok, picin kacsók,
Kis lábak, a táncért valók;

Illatlehellet, vallató
Beszéd, váltig mulattató.
És dobogó meleg kebel,
Melyet irígy fátyol lep el,
Hullámalak, szobortetem...
Hiszen végök sem érhetem,
Mind csak a szót vesztegetem.

A CSODÁLATOS HÁRFA

Egy paraszt lakott a tengerparton,
  Ifjú vagyok még!
Két lánya volt, ezt tudják mindenütt,
  Oh! a keményszivü!

Az idősb oly sötét volt, mint az éj,
  Ifju vagyok még!
És a kisebb fehér, mint fehér nap.
  Oh! a keményszivü!

Fordult a néne ifjú öccsihez:
„Jer, sétáljunk a tenger szélihez.”

„Bár mosakodj egész nap, éjszaka,
Nem léssz olyan fehér, mint én, soha.”

S amint álltak a partnak fölötte,
Öccsét a nén a tengerbe lökte.

„Oh néne, édes, ments ki engemet,
Vörös arany szalagom a tied.”

„Vörös arany szalagod ugyis enyém,
Ne járj többé isten földe szinén.”

„Oh néne, édes, ments ki engemet,
Arany köröskényem[1] is a tied.”

„Arany köröskényed már ugyis enyém,
Ne járj többé isten földe szinén.”

„Oh néne, édes, ments ki engemet,
Még vőlegényem is legyen tied.”

„Hisz vőlegényed már ugyis enyém,
Ne járj többé isten földe szinén.”

„Köszöntsed otthon drága jó atyám,
Én lakzimat tiszta habból ivám.

Köszöntsed otthon drága jó anyám,
Én lakzimat hullámokból ivám.

---

[1] Diadém.

Köszöntsed otthon vőlegényemet,
Ágyat nekem tenger homokja vet.” -

A parton egy zenér lakozék ott,
Látá a testet, amint fent uszott.

Kifogta és kihozta a leányt,
Belőle mindjárt egy hárfát csinált.

Vevén a szűz hótiszta kebelét:
A hárfa igy fog adni bájzenét.

Vevén a szűz ujjait, finomul
Csavarokat csinált ujjaibul.

Vevén a lánynak dús arany haját,
Belőle felhurozta hárfáját.

Hárfával ő arás házhoz mene,
Hol folyt a vigság, hangzott a zene.

Amint először pendit csak egyet,
Székén ül a menyasszony és nevet.

Másodszor amint pendit egy danát,
Vetkeztetik már a pipes arát.

És amidőn harmadik hangot üt,
Ifju vagyok még!
Ágyában az ara holtan feküdt.
Oh! a keményszivü!

VÖRÖSMARTYHOZ
(Mikor híre járt, hogy letette a tollat)

Még egyszer emeld föl Sár róna vidékén,
Utána viharnak, zengő szózatodat,
Hagyj minket a sírba leszállani békén,
Ha újra hallók még fönséges dalodat.

Mit használ most neked romokra kiállnod,
Szórva keserves gúnyt a végzetek ellen?
Mi haszna bánatban örömet találnod?
Meg kell annak törni, meg, a férfimellen.

Oh, ne dúlj magadon, nemzet építője,
És hallgatásoddal ne segíts romlani.
Régi dicsőségünk édes hitetője,
Így fogsz-e magadban mindegyre aggani?

Maradsz-e csendesen, mint az Aral tónak
Eget mutogató, zaj nélküli árja,
Vagy mint az a mező, hol nincs híre szónak.
Mert vad sem üvölti, madárka se szállja.

Vagy állsz-e hidegen, mint ama fénytető,
Mely magát az égbe határul fölveti,
Ahová nem ér föl még emberi erő,
De a kora sugárt először tünteti?

Nem téssz-e inkább úgy, mint amaz ősz bajnok,
Ki menten azért ült még harci lovára,
Mert hallá olasznál címerét magyarnak,
És győze és úgy ment halál végharcára?

Dalolj még, dalolj még! hadd halljuk szép szót,
Lepjen meg az újra minket valahonnan,
Mint meglep imádság harangja utazót
Remete tornyáról süketes vadonban. -

Állítsa meg érted folyását az idő,
Forduljon arcával még a régi felé;
Mert mintha a multban volna csak a jövő:
Te annyi szellemet raktál egykor belé.

Ott fiatalságod szentté lett országa,
Ott a patakoknak felköltött regéi,
A szerelem, a szép lelkek boldogsága
És az előidők komoly leventéi.

Emeld föl még egyszer Sár róna vidékén,
Utána viharnak, zengő szózatodat,
Hagyj minket a sírba leszállani békén,
Ha újra hallók még fönséges dalodat!

PESTI ÉLET

Mióta kijöttem Pestnek városából,
Sokat gondolkoztam magam jószántából:
Így vagyon-e jobban, vagy amugy volna jól?
Azért is én lantom ilyen verseket szól:

Minő boldogtalan, aki ott Pesten él,
Lárma közt alszik el, csak új lármára kél,
Házi kenyér helyett vékony zsemlyével él,
Azonkivül pedig négy-öt nyelven beszél.

Egyik nyelven beszél úrfi- s nevelővel,
Másikon paraszttal és kályha-fütővel,
Harmad, negyediken úr- s hitelezővel,
Ki jár mindig reá, mint felhő mennykővel.

Ha pénze nincs, apró levélkét irogat,
Hogy kapna valahol néhány forintokat,
Hogy bál- és színházban elköltse azokat;
Magáról keserves váltókat adogat.

Lakik felházban, tart utcára ablakot,
Ablakra függönyt, a szobában pamlagot,
Lovára cafrangot, magára kalapot,
Járja a farsangot, minden bolondságot.

Kell menni terembe, ott szépet mondani,
Amelybe semmi sincs, de mégis valami.
Szőnyegre tapodni, gyakran hajlongani,
De a szőnyegben nem illik megbotlani.

Ha sétálni megyen, csak azt kérdezgeti,
Mi légyen az ujság idebenn, odaki.
Aztán siet mindjárt, sok a dolga neki,
Pedig csak a Váci utcát szemlélgeti. -

Bezzeg így volt hajdan, de nincs mostanában;
Szemlélgettem én is a Váci utcában,
De most megülök egy kis szoba zúgában,
Hallgatom a vihart sebes zúgásában.

Imígy csendelegvén, a multra gondolok,
A kandallóra egy fával többet tolok;
Tudván, ember sorsa minő kockán forog,
Semmi sincs már nekem csodálatos dolog.

Hiába hajtod a megélemedett fát,
Törik, szakad: visszapattantja ő magát.
Szeretem a voltat, a multat, azért hát
Megbocsátjátok a gúny kifakadását.

RÚT LEGÉNY

Szóbeszédben azt beszélik:
Nincsen férfi rút.
Hála isten! nekem is hát
Valahára jut.
A szegénynek kicsin is sok,
A biz a!
Nekem is lesz karácsonom
Valaha.
Ott van Erzsi, Panni, Náni...
Rajta! szerencsét próbálni.

Erzsi jó lány, házba termett,
Sütni, főzni tud.
Más a szíve, más a szája,
Egyikkel hazud.
Nem hiszem, hogy égne értem;
Nem biz a!
Jobb: ne higyjen a leánynak
Senki ma.
Így, galambom, sose bánja:
Nem töröm magam utána.

Panni szép, de a legénytől
Hüledezve fut.
Ah pedig már nem libácska,
Mert anyányi lud.
Nincs a nyelve még fölvágva!
Nem biz a!
Szép öcsém, nem tetszel, és ez
A hiba!
Megnőtt az ő pipitéje,
Fiatalság nem bibéje.

Náni gazdag és nem is szép,
És Ilon se rút.
Julcsa játszi, Borcsa, Terka
Futják a falut.
Van menyasszony minden órán,
Van biz a!
De annak is megvan aztán
A baja.
A leány, ha itt az idő,
Kellve és nem kellve is jő.

Hát vegyétek, angyalocskák,
A végső bucsút.
Köztetek nincs mit keresni
Annak, aki rút.
Házasodni szép mulatság,
A biz a!
De ez egyszer a kilátás
Mostoha.
Mert ti csak szépet szerettek,
És a rúthoz - férjhez mentek.

VÖRÖSMARTY HALÁLAKOR

Csak azt lássam-e, hogy a magyar költőnek
Ha élni küzdelem, meghalni szerencse,
Hogy akkor adózunk díjjal a dicsőnek,
Midőn kivirult már sírja nefelejcse?

Csak azt lássam-e, hogy az első fájdalom
Birja fölhevítni fagyos kebelünket;
Hogy egy szemfödél az országos jutalom;
S csak a végtisztesség rázhat fel bennünket? -

Tán nincs is erőnk az élőnek örűlni?
Lám az életből mily szépen kitanultunk!
S jövünk a nagy ember sírján lelkesülni.
Midőn érzelminkkel már-már elavultunk!

Mit jártok ott búval, panaszos kebellel
Ti, kiket nem illet a férfias bánat.
Menjetek feküdni és kelni korán fel:
Szép a napkelet is, nemcsak a napszállat.

Oly szépen búsultok, hogy meghalni édes,
De annál kinosabb az élet köztetek.
S azt mondom a búra, mely igen beszédes,
Nem egyéb az szónál, melyet nem értetek.

S ha szíveitekben gyönge sohajtásból
Bánat kerekedik, részvét sugarával:
Megnyilik a farsang, áll mulatozásból,
S táncoltok, amint egy nagy férfiu meghal.

Már így idő előtt megvénül az ember,
S felejti, ha egykor lelke ifju vala.
Mert a részvétlenség leggyilkolóbb fegyver;
A föld nemesbjei haltak meg általa.

Már így a világot dögvész fenyegeti;
Mindennap esni kell egy nagy áldozatnak.
Hogy legyen a bánat egyszer már nemzeti,
Legyen vigassága minden egyes napnak!

Oh szentek, oh dicsők! kik nélkül a világ
Tenge növényeknek sivatag hazája;
Kik nélkül a népek gyilkos haramiák,
S gyöngébb az erősbnek született prédája;

Oh szentek, oh dicsők! majd a késő idő
Mint félistenekkel dicsekszik veletek,
Ti azért álltatok a semmiből elő,
Hogy a hálátlanban gőgöt neveljetek.

Inkább feledtetni végképen, örökleg!
Hadd folyjon az élet vígan, kellemesen;
Halottak emléke ne háborítsa meg,
Aztán aki megholt, nyugodjék csendesen.

Dicsekedjék is majd, aki élni marad,
Világi javakkal, földi szerencsével.
Mert az élet olyan: ki nem vet, nem arat
Nem is él ember csak szellemmel, igével.

De ne is mutasson a nép se azokra,
Kiknek érdemé, mint az égő szövétnek,
Önvád súlya essék a hálátlanokra,
Kiknek erénye bűn, dicsősége vétek.

És semmi pásztortüz ne ragyogjon aztán
A lefolyt időnek éji homályában;
Hadd lássa meg a nép: a kietlen pusztán,
Hová lesz vezető lángelmék hiában.

A szellem azonban nem kérdi futását,
Fel is jő, le is megy, fényes ragyogással.
Nemzetének hagyván erős alkotását,
Világít és kinoz égő pirulással.

VÉGAKARAT

Természetes, hogy amikor már
Engem meg fognak itélni,
Lerázva testiségem kérgét,
Régen nem is fogok élni.

És mondva lesz, hogy én homályos
Voltam beszédben, iratban;
Sebaj! de az csupán azért, mert
Könnyelműség van divatban.

Magamrul én annyit tudok, hogy
Bántam dolgok nehezével,
Küzdöttem egy-egy gondolattal,
Egy-egy isteni eszmével.

Én népszerűtlen, jómagam hát
Egy más korral vigasztalom,
Idő előtt csak meg ne ölne
A fölszín és az unalom.

Ha mégis, amit nem szeretnék,
Meglenne - jól megértsetek:
Édes barátim!, engemet majd
Jó mély sírba temessetek.

ÚTI LEVELEK

I

Mielőtt kilépendék a határon, láttam még hazámat képviselőiben. A törvényhozó terem székei el valának foglalva, egyen kívül, s a gyermek is megmondta volna, ki hiányzik belőle, mert az egynek elmaradta elég sajnosan vala érzethető. Ez országgyűlés, bár sok érvet és munkásságot fejte is ki, de mindamellett úgy látszék, hogy nagyobb részben csak fájdalmait képviselé a közhazának; s az eddigi enyhítés nem hoza többet, mint a gyógyulás viszketegét, mely után a seb még újra nekitüzesedhetik.

Hajóra lépve Pozsonynál, az időjárásnál bajosan lehet vala kitalálni, hogy a legközelebbi hajnal május első napjára virrasztand, és pedig e nap nevezetes a birodalom fővárosában. Roppant kocsizás, népünnep, minden! - Ah, mi hamar elértük a határt! Egy nagy lélekzet, még egy! Mily szűk ez a mell, pedig nem oly hamar fogja ismét színi hazám levegőjét.

Dévénynél bevettük a határvámőrségi tisztet; s mikor poggyászainkat Bécs alatt felnyitók, csak úgy pergett a födélen a fehér húszas - csupa vigyázatlanságból, mit senki nem vett úgy észre, mint aki vesztegetni akart vele. A gőzhajói matrócok előtt be van zárva Bécs, mert igen sok apróságot, főleg szivart és dohányfélét csempésznek be a korlátokon Magyarországból. Ki csempészni akar, legjobb a hivatalos út, de aztán legyen ügyes az ember, jó helyre nyomni a fehér húszast, hogy senki se lássa. Némely magyar főúr csak nevét mondja meg, s elég a rendőrségnek; van olyan is, ki útilevelet épen annyi tekintéllyel ad, mint egy megye vagy más törvényhatóság. Hajóból kilépve, rendőrség veszi magához útlevelünket, s ad helyette utalványt, mellyel azt huszonnégy óra s nagy vesződség után visszaválthatjuk, néha szép szóval, néha gorombasággal. Jöjjön az utas felülről vagy alulról, s bár a birodalom szélén megvizsgáltaték, itt újra előveszik, mert Bécsnek mint fővárosnak saját korláta van mindenfelől.

És miért nem jöttem Bécsbe két-három nap előtt? Minden fogadó telve, hogy lehetlen szállást kapni kül- és belvárosban egyaránt. Ismerőseim vagy változtaták lakásukat, vagy nem voltak odahaza. Reám szakadt az éj, nem volt annyi hely, hova lehajthattam volna fejemet. Éjfélig ott ültem egy kávéházban s minden újságot kiolvastam. Sétálni fogok egész éjszaka, gondolám, s látandom a város titkait, mert az utcák szépen kivilágítvák, s a hold is gyönyörűen lámpásolt. Ment a séta körülbelül két óráig éjfél után, mintegy alvajáró szerepében, mikor a Szent István tornya alatt eszembe ötlött bérkocsit váltani. Megalkuván tehát egy épen ott szundikáló kocsissal, négy órai mulatságra oly föltételek alatt, hogy ő engem hurcoljon, amerre szeme lát, föl és alá, mindenfelé Bécs falain belül és kívül, reggel hat óráig.

Mit gondolhatott e szegény ember, nem tudom, de felvilágosításával mit sem törődtem, s mentünk. Láttam, amit láttam, de mihamar előfogott az álom, s ringatott a kocsi oly nyugalmasan, mint gyermekkori bölcsőm, mert mihelyt megállott velem, azonnal fölébredek. Reggel még nem volt hat óra, mikor elindulásom helyén, a torony alatt valék, s kifizettem tartozásomat. Ez így történt velem, másokkal is, másképpen, aminthogy ez éji szállástalanokról több anekdota keringett másnap a fővárosban, melyek közt legfurcsább azé, ki éjféli tizenkét órakor ment borbélyműhelybe magát borotváltatni, s míg orra alatt piszkált a borbély, úgy elaludt, hogy rá kelle zárni a műhelyt.

Ki Bécsből külföldre akar utazni, tegyen mihamar lépéseket útlevele iránt, hogy el ne késsék, mire nézve két módja van: tudniillik bevallván, ha rangos, születését, nemesi állását, a birodalmi tanács útja, mely hosszasabb; vagy mindent elhallgatva, mint polgári állású nyer útlevelet a magyar udvari kancelláriától, mi rövidebb út.

Bécs nem az a város, hogy egy-két napi mulatás elég volna benne mindent vagy csak a fő nevezetességeket is látni, élvezni. Távol országinak ez cél, a magyarnak még csak küszöb, mit átallépve, nem hamar éri el a palotát. Az a roppant egyház, Szent István temploma, mint egyik remeke a gót építészetnek, ha puszta közepére építették is, képes volt volna maga körül nagy várost alakítani.

Azért ne vegyék rossz néven az ószövetség embereinek, hogy Bábel építésén fáradoztak. Igyekezetök nagy volt, s csak isteni csudaerő tehette semmivé. Az idő egészen megváltozott, s amely városban különböző nyelvű nemzetek látogatása gyakori, az annak dicsősége. Nem tudja az utas, mit bámuljon a roppant épületen; a kő türelmét-e, hogy annyi művészi formának meglágyult, vagy az emberét-e, ki legelsőnek veté fejét ily merész gondolatra. Háromszáz év nagy idő, s annyiba került ez, midőn hozzá az első alapkő 1144. tételék le.

Alig szedhetem össze magamat a negyedik emeleten, egy büdös udvarra nyíló, naponként három pengő forintos szobában, s már menni kell a Práterbe, hogy az ember valamit láthasson. A kölni újság nemrégen azt hirdeté egy ily bécsi mulatság leírásában, hogy itt is megtetszhet, minő rendűek felé hajlik a gazdagság, mert a legszebb kocsizat kereskedőké. A bécsi főuraság szívére vette a szégyent, s a lesz a napja, hogy kitesz magáért, bosszulván a pompát pompával. És a bosszú meglőn, méltólag a bécsi gazdagsághoz, fényűzéshez. Ha a kölni újság még e fényt is keveslené, jövő alkalommal egy sem görögne itt a mostani kocsik közül, hanem teljesen újak, pompásabbak, hogy az újságíró megszégyeníttessék. Mily boldog ideje a sajtónak és kocsigyártónak! Szegény Gutenberg, ha sejtette volna, hogy isteni találmánya kézművesnek fog ennyit használni, tán örökre eltitkolta volna előttünk. A fényes kocsik hosszú és szakadatlan menete közt olyan főurakat is valék szerencsés megpillantani, kik egy szomszéd országból, a fény érdekében jöttek ide segíteni az ügyet, mint La Fayette Amerikáét. Ha a fényes arisztokrácia röpke hírszellőkre annyit ad, úgy nem tudom, ki fogja húzni a rövidebbet, mert öt-hat sor megírása nem nagy dolog; és hogy adott, igaz, s ez mutatja hitványságát, önfeledését.

Mindenféle népözön, élénkség, mulatság. Bajnak híre sincs. Örvendetes jelenet, a nép jólétére mutató. Hogyan van az, hogy Bécsnek nincs annyi szegénye, mint sok más kisebb városnak, hogy itten élni oly könnyű, oly kedves is egyúttal? E kérdés felől az utazó, ki polgári alkotvány s törvények és belintézkedés után keresi a boldogítás titkát, nem hamar igazodik el, olvasván Párizs és London szegényeiről, kiket a szükség rettentőkké tesz annak idejében, mint terhet a közálladalmon, mint homályfoltot a civilizáción. Vagy a népnek mindegy, basa vagy császár, pap vagy katona uralkodjék is fölötte? mert ilyen nagyszerű apróság fog engem utamban leginkább érdekelni, s ha Németországot összejártam, akkorra hagyom e kérdés körüli tanulmányaimat, mivelhogy az igazság sejtése már eddig is mutatkozik előttem.

Ímé, a tavasz meghozá az esztendő legszebb hónapját; s minden árnyék egy-egy élvező kis családot fedez; a zene hangjain holnapra nem gondoló víg párok lejtenek, halántékaik izzadságában örvendezvén. Vagy ez a nép olyan, mint a csíz, mely a kalitkájában kicsírázó magot már májusi zöldnek, isten szabadjának hiszi, hogy csattog és vígad örömében; tehát közel áll az egyszerű természethez?

Itt harsány torkú versenyző mondja fel nevettető ötleteit: amott egy dudaszó teszi a középpontot, s a zöld gyepet kopaszsárgává táncolják le körülte.

Mi van abban a nagy füles kosárban, melyet a férj emel egyik kezében, másikkal gyermekét vezetvén? A nő szépen öltözék, a kosárban semmi egyéb, mint ami kitelék a szegény háztól: ennivaló. Talán éppen így vendégelte meg Ábrahám a három angyalt egy fának árnyékában; talán ez a nép egyedül a testnek él, s istenre bízza, mint bölcs, a holnapot? És az a népmulatság így megy, és hogy így menjen, gondoskodva is van felőle, naprul napra, mert Bécsben teli vannak a falak mulatságot hirdető ragasztványokkal, s e köz és élvező elfoglaltatás neki oly szükség, hogy nélküle tán forradalomra törne ki - déli tizenkét óráig, mert akkor mindegyik hazavonulna - enni. A bécsiek falánksága ki van kiáltva.

Május 18-án hagyám el a birodalom fővárosát, gőzhajóra lépvén Nuszdorfnál, félóránnyira Bécsen felül, melynek piacáról tej-, vaj-, gyümölcs-, veteményért bőven kap e falu, nevezetes főleg mint a feldunai hajózásnak idők óta állandó kikötője. Érkezik az utas felülről vagy alulról, Bécset ki nem kerülheti, épen úgy, mint Olaszországban mondják: Minden út Rómába visz.

A gőzhajói sáfár útleírásokból és rajzokból egész kis boltocskát nyita elém, örömmel nyúlék ahhoz, mely Bécstől Linzig az én vonatomra szólt. - Mennél többet tudék múltban a vidékről, annál érdekesebb lőn tekintete a jelenben. Így a fölséges fekvésű Kahlenberg csaknem egyenesen a fejünk felett; mennyire méltó hely azon dicső emlékezetre, hogy odafent egy fogadói szobában teremté Mozart örökbájú művét, a Varázsfuvolát; a klostemeuburgi apátság emelkedett halmon, mint egykori őrpont a Dunára, melynek a falai közt a zászlós Kapisztrán, Hunyadink lelkiatyja és barátja, hosszabb ideig mulatott; a roma közt is ifjú Greifenstein, szép kis lovagi vár, neki való magasságban; vele szemközti más oldalon a kísérteties kinézésű Kreuzenstein, mert falait mintha nappal is holdvilág sütné; 1641-ben téli szállása Torstensson vitéz hadainak.

Nézegetvén úti könyvemet, egy melegen és pongyolán öltözött angol sürge azonnal, mintha érdekelné valami körültem. Ő Oroszországból tére meg, immár fél Európa festői szépségeit hordá úti tárcájában; a dunai tájról szinte sokat ígére önjának, de nem lévén a német nyelvben hallása, engem kért meg vala a neveket átírhatni könyvemből rajzai alá. Hajónkon vala még néhány francia és orosz, kik nemzeti gyűlölségből igen szívesen társalkodtak egymással, azaz mert franciául minden főrangú orosz tud, a francia meg örömest cseveg akárkivel maga nyelvén; de a nagyrészt dunamelléki szelíd, jó németek, nyugtalanul várák a kiszállást, miért asztalhoz sem jöttek, mint a távoli vidéki utasok.

A Bécsnél régibb Tulln alatt pusztán egy szál deszkát nyújtanak ki hajónkból a szép kövezetű partra, s perc alatt megtörtént a ki- és beszállás. E város a rómaiak Comagenája, később Tulana in provincia Avarum et Hunnorum. Az a termékeny sík, mely Greifensteintől kezdve több mint öt mérföldnyire fut a Duna mentében, szinte Kremsig, tullni mezőség név alatt ismeretes. Délre szép halmok, erdők, szőlőhegyek.

A korán feltűnő göttweihi apátság mindenhogy Pannonhalmára emlékeztet; épülvén magas helyen, mint az, és a tizenegyedik században; de a miénk annyival - hetvennégy évvel - korább, hogy ennek mintául is szolgálhata már. Mindkettő bencebarátoké, s tudományi tekintetben mindkettővel dicsekszik önhazája. Visszatekintvén a tullni mezőségre, semmi tárgy, semmi kép a szemnek. A Duna mellékágakra vesztegetett síki özön, mely henye vizeket hagy számos apróbb-nagyobb szigetek körül, s unodalmas zöld, sárga színnel öli és élteti a növényvilágot. E táj valódi vízi betegségben sínylődik.

De annál jobban esik, nézvén előre, hogy a hegyek minden oldalról közelednek felénk, s ébresztik az utazó vágyait. Az ember meg van győződve a túlról, de nem tudja, mi van ott; szemünk szolgálata elégtelen lévén, minden gondolata a lélekre száll vissza, és kezdődik a képzelődés.

Addig is a Wetterkreuz nevű kápolna, sioni fekvésével tűnt elem. Csodálkozásomra felőle sem könyv, sem élőszó nem tuda semmit mondani, holott ily nagyszépségű szent helyről

ritkán hallgat a néphit, kivált ha szemközt áll egy Stollenburggal, mely a középszázadok egyikében rablófészek vala. Örültem az angolnak, mikor a papírra veté. Ily szép látomás annyit ér lefekvés előtt, mint egy imádság; s mindemellett féltem, hogy estvére hajolván az idő, nem fogom láthatni Dürrensteint, legszebb pontot a Felduna mellett, mert napszálltakor még csak Krems körül valánk.

E város öregebb a folyó ezrednél, azonban emlékét ifjúvá teszik amazonhölgyei 1619-ből, kik a férfiak távollétében oly elszántsággal küzdenek a városdúló cseh hadak ellen, hogy nem volt előttök megállása. Steinnal csaknem összefut, mégsem egy; holott egy sétára, egy törvényre jár vele. Az utolsó és Mauzern között hatszázharmincnyolc lépés hosszú híd áll a Dunán, mely alatt kéményét meghajtva megy el a hajó. Mindkettő „nyögé Mátyás bús hadát". Amott feldúlá a várat, itt Fridrik császárt győzte meg 1484-ben a király.

Dümensteinig még a wachaui völgy, mint egy kebel, tavaszi gyöngédségben volt kitárva előttünk; puha zöldjén barna hűvös árnyék lenge már, míg az est sugarai sátoros ünnepi fénnyel világíták az orom fenyveit. A hegyek most partjaiul állanak meg a fejedelmi folyónak, mely itt hirtelen nagyot fordulván, mintha kimennénk a fő iránybul. A nap, mely előttünk nyugvék, balra esik, az éjszakkal szemközt vagyunk, minden mutatja, hogy változás van utunkban; zavar, de nem rendbomlás, fordulat, de természetes. Nem így alkotja remekeit a művészet is? E pillanatban feltűnik Dürrenstein, az egykori csudált és rettegett Chuenzingerek világtörténeti nevezetességű sasfészke, beltöredékeivel. A hegy szirtei merészek, felszökők, egymás mellett, mint a földet érlelő világözönnek reánk maradt jegedései, mint óriási ugrókút, ha jégcsappá merevülne. Úgy látszik, az építő mester ez ősoszlopokat is begondolá a vár tervébe, hogy műve örök alapon nyugodjék, mert a vár és kerítései az egész hegyet elfoglalják, s annak romaiban ez utolsónak elpusztulása is ígértetik.

Nagyot vét a rend, hogy e táj mindig éjjelre marad a fölfelé menő gőzhajónak. Elhagyva Dürrensteint, kedvem jött le nem feküdni, míg a szép vidék tart, köpenyembe burkolva megültem a fedélzeten, gondolkozám, mert engem ha minden gond elhagy is, de a gondolkodás soha. Egy utas volt még fent, ki látva, hogy ébren vagyok, bizalommal kérdé: hát én hol fogok kiszállani? „Linznél", felelém. „Mert én csak Spitzig utazom, azért le sem fekszem - folytatá ő - öreg apámat megyek látogatni."

A beszélgetés meg volt kezdve, de a beszélgetés egészen rám maradt, örvendek a boldog ember örömének, ki a családi körön túl soha nem lépe. „Ó, uram - mondá -, nincs jobb, mint az egészség! Tizenhatan vagyunk testvérek, én szűcs, másik gőzhajói sáfár, a harmadik házmester stb.; de ha világ szerint ítélünk, legszerencsésebb a katona, mert rangja is van: hadnagy. Apánk alig ismer minket, unokáinak nevét, számát sem tudja. Mindnyájan fizetünk neki hat pengő forintot évenként; ha valamelyik testvér nem fizethetné, kipótoljuk helyette, mert annak elmaradni nem lehet. Mikor a katona egyszer meglátogatá, s egész tiszti ruhában jelent meg előtte, azt kérdezé tőle: Ki adta néked azt a kardot? - Uram, gyönyörű az élet!" És ezt többször kiáltá fel; szavaiból lehete olvasni boldogságát. Mi kell több, gondolám, minthogy Isten megtartsa kinek-kinek övéit, s megáldja keze munkáját.

E vidéken az élet szigorú; földre nem lehet támaszkodni; mit a nép sanyarú munkája ki tud sajtolni a hegyekből: ecetnek való bor, keserű, mint az izzadság. Ipar és mesterség itt minden, azért a háznép megoszlik; fiai elmennek a munka után, melynek, mint az én útitársam is, később csak áldásával térnek meg az atyai hajlékba.

Spitznél - városka és rom - egyedül maradtam a födélzetén. Új és új faluk, várak alatt mentünk el, szerettem volna kérdezősködni a kormányostól, de ő otthoni dalokat énekelvén, sajnáltam minduntalan félbeszakasztani. Aggstein és Aggspach düledékeit csak homályos körrajzokban lehete látnom, amint a hegy éliről kiemelkednek. A gőzkémény hortyogott az alvókért is, kik a

szobában széket téve lábaik alá, ülve aludtak, mellükre horgadt fejük akkép mozogván, mint az életet hazudó viaszalakoké. A második helyen lusta levegő, pipa-, bor- és lélekzéstől; azért a nagy rész a födélzeten voná meg magát. Valódi csendéletkép: matróc, inas, keménysarus pór, nyugtalan eb, aprómarha, poggyász, szurkos vászon, férfi és nő, mintha oda hányták volna egymás mellé. Ezek is elmondhaták hajnal előtt: Keljünk fel, pihenni!

VIII

Párizs, nyárutó 12. 1844.

Édes Imrém! Ma egy hete, hogy Párizsban vagyok, de még, megvallom, igen keveset néztem, bár sokat láttam, mert legtöbbet bámultam. - Ez egy héti tanulmányim és emlékezetim közül a színpad különösen a Théâtre Français előadásai lebegnek előttem; hogy és mint és miért, megírom neked ez órában, ha ugyan betűim érthetőbbek lesznek, mint a levegőbe írt betűk, mert színielőadásról írni annak, aki ezt nem látta, hasonló ehhez. Ha nem mondanám is, tudod, miért vagyok oly hű látogatója a Théâtre Français-nek. Itt Molière adatik többnyire mindennap, aztán a klasszikai művek, és ezekben lép föl Rachel, a párizsi közönség bálványa, a kritikusok csábítója, ez a méhben hagyott múzsa, kivel az idő szinte oly soká vajúdott, hogy csaknem későn jött a régi színészet dicsének megújítására. Ez a szikár, nem szép, ez a szeplős leány, színpadra léptével az új iskola utába oly követ gördíte, hogy szinte megakasztá annak sebes haladását, s e kő nem is hamarább fog onnan elmozdíttatni, mint azon ünnepély alkalmával, mikor belőle emléket fognak állítani Rachel kisasszony sírja felett. És mi teszi oly becsessé, oly várva-várttá e színésznő föllépését, hogy az ember alig jut helyhez a színházban? A divat? igenis, mert ezzel úgy van a párizsi, mint némely ember a sóval vagy cukorral, hogy minden ételt sóz, cukroz; de a divat esztendők múlva elveszti ingerét, Rachel kisasszony pedig a színpadon mindig nagy tünemény; mert becse a művészet, s művészete a szép szónoklat, mely nem a szót adja vissza, mint megírva van, hanem a szellemet, mellyel az megíraték. Sok vesz el a kép és néző szeme közt, mondja Lessing, ha ugyan jól emlékszem, Galotti Emiliában, de még több vesz el egy jó dráma becséből, míg az színpadon keresztül a hallgatókhoz ér, hibás felfogás, gyönge előadás miatt. Én, mikor a derék Rachelt hallottam, nem érzem e hiányt, s teljes volt lelkem öröme. Hangja igen szép terjedelemmel bír, föl és le, mélyen és magasan, s beletanulván magát a darab szellemébe, s közel a költő lelkéig hatván fölfogása, hangjának e nagyterjedelmű lépcsőzetén kénye-kedve szerint viszi a szenvedélyt, ezzel a hallgatóságot a tetszés legzajosb kitöréséig. Hallgassuk el azt a tapsözönt, mely őt Racine Andromachéjának második felvonásában, mint Hermioné kilépvén, fogadja. Mi, kik először látjuk őt, az előleges tetszéssel nem tartozunk; hanem kövessük őt figyelemmel a negyedik felvonás ötödik jelenetéig, hol Pyrrhusnak szemrehányásokat tesz azon szép sorokban, melyek így kezdődnek:

Je ne t'ai point aimé, cruel! qu'ai-je donc fait?

és kísérjük végig, hol azt mondja:

Va, cours; mais crains encore d'y trouver Hermione.

Mily szavak ezek! mily lelkére mondott szavak a nem szerető Pyrrhusnak! - Rachel nem sokat játszik tagjaival, neki ez csak mesterség volna, ő pedig művésznő. Balkeze mozog legtöbbet; ez is csak akkor, midőn egész alkatja remeg belső megindulás miatt. És vajon nem az-e a legszebb művészet; kevés eszközzel mennél többet teremteni, mint *legyen* szóval Isten a világot. Ebben fekszik a magas és nemes egyszerűség titka, melyet annyi műbíró dicsér, s melyre oly kevés művész bír fölemelkedni szóló vagy képző művészetben egyaránt. - Molière, mint mondám, napirenden van. Láttam tőle: Les fourberies de Scapin-t és Tartuffe-öt. Amaz

első műve már Boileau által megrovatott, hogy Scapin Géronte-ot zsákba búvatja, mint nemtelen, mint aljas, mint nem színpadra való... És, ó Boileau, ha te élnél, mennyi aljasság ment azóta színpadra, vígjáték neve alatt! Én, mint szerencsétlenebb kor gyermeke, már nem is láttam benne botrányt, mert mihez nem kelle szoknom, ülvén csendesen a színpadok előtt? - Molière vígjátékainak előadása gyönyörűség. Ebben vannak legjobban otthon a francia színészek. A klaszszikai nekik hagymáz, szent őrjöngés, s körülbelől alig lehet valami unalmasabb, mint Rachel mellett az éneklő, a, b, ab-féle egyhangú beszéd vagy szavalás, midőn egy szótagot oly hosszan mondanak ki, mintha tíz volna. Csodálatomat bírja igenis Molière darabjainak előadása. Amit nálunk csak emlegetnek, hogy ti. a játék összevágó legyen, azt itt lehet látni. Miért? mert a szerepet mindenik színész úgy tudja, mint a miatyánkot. Itt a súgó csak segítő, gyarlóság esetére. Egyik színész, ha jól fejezem ki magam, a szót csak elveszi a másik ajkiról; s az egész előadás oly egy, oly folyékony, mint a karikacsapás, vagy finomabban: oly szakadatlan és szaggatatlan, mint a selyemfonál, melyet egy bogár ereszt. - Tartuffe-öt nehezen tudná élvezni a magyar közönség. Sokat látna benne, ami neki nem tetszenék, mert igen kényes az úgynevezett erkölcsiségre, a szót dolognak veszi, és vannak kritikusok is, kik a Belvedere képeiről behunyt szemmel fognának legjobban ítélni. Ellenben sokan szeretik az oly elméncséget vagy ötletet, mint az olajos káposzta, Ludas Matyiban; mint a Tóti Dorka trombitás apja; szeretik a szép nótát, ha nem odavaló is éppen a darab közepére, aztán tudja isten, mit még!

Nálunk színházba járnak leginkább nemzetiségből, azért igen is kétes a színház állapotja, azaz kevés a néző; a németek elmennek mulatni; a franciák szellemi szükségből. Nekik ez olyan, mi nélkül hiányát éreznék a magasb gyönyörnek, s koránsem hiszik azt, mit előkelő magyar elmék, hogy színházat csak nemzetiség érdekéből méltó tartani; itt a nemzetiség kérdésén túl vannak, mégsem rontják le azt a húsznál több darab színházat. Ha isten segít, hogy mi is egynyelvű nép leszünk, akkor nem lesz már szükség többé magyar könyvre, magyar drámára, magyar hírlapra, mert a nemzetiségi érdeket nem fogjuk félthetni? Boldog idők!

A Théâtre Français-ban földszint csak férfiak ülnek, míg az úgynevezett petits théâtres-okban úgy, mint nálunk, vegyesen, leginkább kézművesek, hogy egy egész család együtt maradhasson. Valahányszor taps van, az mindig a földszinti közönség kellő közepéből ered, mi nekem mindannyiszor szemembe tűnvén, csudálkozám ez éber műbírákban. Tehát földszint van az értelmiség, az ízlés? Földszint igenis - a kezek, mert azon ötven-hatvan egyed, kik ott egymás mellett, egy csoportban ülnek, nem egyéb, mint - a claqueur-ök, tapsolók, kiket e nemes tisztökért az igazgatóság különösen kegyel; s ilyen van minden színháznál. Játék előtt és közben, a nálunk szokott színi cédulák helyett több színészeti újságok árultatnak, pour deux sous, trois sous, hol elősorolva, mindegyik színháznál mi adatik elő, s ki mit játszik. Többnyire az előadandó színdarabokat is árulgatják. - A férfiak nem veszik le kalapjokat, mint csaknem minden német színházban láttam, még a páholyiak sem, mint nálunk is. Egyszerre több darab adatik, ritkán kevesebb nyolc felvonásnál, de néha tíz is, tegnap például tizennyolc színházban ötvenegy darab; a Théâtre Français-ban csak kettő, de a Théâtre des variétés-ben négy, természetesen rövidebb. Párizsban, ha jelenleg nyáridőben is ennyi az előadás, hihető, hogy télen sem lesz kevesebb, és így legalább tizenhét színházban hónapon- s évenként mennyi darab fordul meg, könnyű felszámolni, de egyelőre nehéz elhinni, hogy annyi darab előadására a pesti színpadnak körülbelül ötven év szükséges.

A klasszikus darabok előadása közben a függöny nem eresztetik le; semmi zene; de a vígjátékokban rendesen egy kis keringő vagy spanyol muzsika, csak igen röviden játszatik, mert a közönség beszédet akar hallani, nem zenét; a pihenő szak felvonások közt igen kurta.

Barátod, *Erdélyi*.

X

A párizsi élet elevensége

Párizs, nyárutó végén, 1844.

Édes Imrém! - Ha az ember azt keresné, melyik része legélénkebb Párizsnak, alig tudná feltalálni, azaz nehéz volna megkülönböztetni egyiket a másiktól, mert egyik oly eleven, mint a másik. Ember és élet zajongó, zsibongó vagy suttogó mindenfelé. Mind e mellett, akik szorosan és régtől fogva ismerik e roppant várost, azt mondják, hogy a „Boulevard des Italiens" a világ közepe. Mit mondjunk az oly helyekre, mint a Palais Royal, a Place Royale és az elyzeumi mezők? „Nézze ön", mondá egy ismerősöm, „ama kis csoport férfiakat, azok barbárok (azaz oroszok), társaik most Badenbe mentek kártyázni, de télre ismét fognak találkozni Párizs valamelyik rejtekében, hogy kopasszák a vigyázatlan ifjakat. - Emezek itt angolok, kik szeretik fitogtatni gazdagságukat, mindig az utolsó divat szerint öltözködnek, és igen isznak. Szörnyen ügyetlenek és feketevérűek; minden inkább lennék, mint angol. - Az a szép barna férfi egyik olasz, másik spanyol; ez a vastag rövid szakállú pedig lengyel. Odahaza nem szabad nekik szakállt viselni, itt azonban növeszt mindegyik." - Párizsban temérdek az idegen, s ilyen vagyok magam is, azon néhány száz magyar ifjúval, kik főleg mesterség tanulása végett vannak itt hazánkból, s legtöbben szabók. Azonban ne hagyjuk el a boulevard-t. Itt most legélénkebb zajt támaszt az utcai könyv- és újságok, napi hírek árulóinak lármája, rikácsolása. Tanger ágyúzását ezer torok ismétli Párizsiban, kínálgatják mindenfelé a Moniteurt s más lapokat, főleg melyek estenként szoktak megjelenni, kivált ha egy-két sornyi adat van bennök a Földközi-tenger eseményeiről. Ez hírt támaszt a börzében, magánkörökben, utcán, úton-útfélen; Joinville herceg dicsőíttetik, s minden tettét úgy nézik, mint mely által a francia becsület és dicsőség tartatik fenn a nemzetek előtt s különösen az angolok ellenében. - Az a séta, melyet itt látsz, nem séta, hanem díszmenet a divat tiszteletére; ünnepi járdalat, mely több pénzt hoz forgásba, mint amennyi verve van. Mit hallgat ez a nép ama szegény asszonyra, ki a bezárt bolt legalsó lépcsőjén kémiai gyufát árul, s istent hívja bizonyságul, hogy még ma nem evett. - Párizs csak azért szereti a nappalt, mert utána est következik; ez a boldog idő, mikor mindenki, ha tán egész nap feküdt is, kirepül fészkéből, s beleszól az életzaj zsibongásába, nem azért, hogy okosat mondjon, hanem hogy teljék az idő, mert a francia úgy nézi ezt, mint végetlen öszveget, melyből mindenki költhet - ingyen és kamat nélkül.

A Palais Royal roppant nagy udvarán négy kis boltocska van; aki ide megy és fizet egy sou-t, olvashat egy újságot, aki öt sou-t, többet háromszáznál, mert a boltokban annyi újság van mindig készen a közönség számára. Itt szerez magának tudomást a francia, s viszi haza meggyőződését a pártok csatái, törvényszéki eljárások s egyéb felől. A mesterlegény vagy inas, kinek alig van több ideje a műhelyből kiszabadulni, mint ameddig a kész ruhát hazaviszi, bepillant ide, s elolvassa szokott újságait; egyiket kezében, másikat hóna alatt tartván, a kettőt összeveti, okoskodik belőlük, s bírja a napi tudnivalókat. Kivált délelőtt törmérdek az olvasók száma; nyelik a betűt gaminok és politikusok, idegenek és kalandorok egyaránt. A fasorok alja tele székekkel; aki leül, fizet két sou-t vagy két bankó garast. Estenként a gyermekek dajkáikkal s játékaikkal támasztanak új zajt jövő-menő sétálók közt, s az a csuda, hogy el nem taposatnak. Az a kétszáznál többre menő bolt, mely a Palais Royal udvarára nyílik, oly pompásan van kivilágítva, hogy tündérpalotához hasonlít az egész. Ez a világ divatjának késő estig tárt műhelye, itt vannak a legpompásabb vendéglők, kávéházak, oly szépen felékesítve tükrökkel, hogy az ember húsz helyen is láthatja magát egyszerre, jobb- és balfelől, elöl és hátul, amint egyik tükör a másiknak átadja sugarait. A vendéglőket, mint egyéb boltokat a bemenetnél kirakások ékesítik s mutatják, hová leginkább az időszak gyümölcsei, tengerek s külön tartomá-

nyok csemegéi tétetnek ki mutatványul, hogy kecsegtessék az étvágyat, ingereljék, csiklandják az íny legfinomabb idegeit, s ne hagyják nyugodni a torkosság viszketegét. A fizetést rendesen egy kis emelt helyen (tribünön) ülő csinos hölgy vagy néha hölgyek szedik be, apró ujjakkal, hideg nyugalommal, számolási elevenséggel, olykor egy kis kacérsággal is. A párizsi vendéglőkben reggeli tíz órától késő éjszakáig mindig kész asztalt lehet találni. Legszokottabb ebédidő délután öttől hétig, mikor színházba kell menni.

Az elyzeumi mezők minden polgár legtágabb mulatóhelye. Itt látni még sokat! Naplopó, időtöltő, sarlatán, szerencsevadász, fölfedező, nyereségvágyó zenehősök, azaz éhező muzsikusok lármája, beszéde, hegedűje itt tesznek még igazi hangversenyt. Lát az ember csoportot, s odamegy, és íme, valami rossz széken egy sebes nyelvű francia dicséri azt a palackot, melyet kezében tart, mint ritka találmányt, újdonújat. A másik valami nagy látcsövet szögez ki, mint ágyút, az égnek fényes nappal, hogy aki belenéz, mindent meglát. Másik nemes fogporát dicséri, s dörgöli vele saját fogait, melyek annyi gyakorlat után koromtul is fehérek lehetnek már; amott Tanger ágyúzását utánozza egy, míg a másik bolond verseket rögtönöz a röhögőknek, aki pedig zenét játszik, mit húrjaiból kinyiszol, az polka és megint polka. - Gyönyörű élet, kivált, ha az ember még nem is náthás, hogy zsebkendőt nélkülözhet, mert igen könnyen megeshetik, hogy mihamar nem találja ott, hová gondosan betette volt! De ki tudná leírni az életnek e mindennap új és új és ezer alakú jeleneteit, ezt a soha ki nem fáradó keresését a pénznek, életmódnak, szerencsének? Sok ember van Párizsban, aki nehezen él, de hogy ez megtetszenék egészen, én legalább nem találom. Szellem az, vagy jó természet vagy valami saját adomány, mi annyi életkedvet ad a franciának, legyen az kézműves vagy úr, nem tudom. Életkedv, mert máskép alig tudnám keresztelni, életkedv, semmi egyéb. És valamint az útféli virágnak, csalánnak az a tulajdona, hogy zöldül és virágzik, úgy van meg a legszegényebb franciának is a maga életkedve, mint mondani szokták, világa. Ebben a világban szereti ő az életet, Franciaországot, melyen kívül neki sem ország, sem dicsőség e földkerekségen.

Barátod,
Erdélyi János.

XII

A francia akadémia közgyűlése

Párizs, őszelő 3-án.

Kedves Imrém! Nagy örömmel vettem leveled; mert itt, ha csak magán-tudósításokbul nem vesz az ember valamit hazája felől, újságokba hiába néz; ide még sem irodalmunk, sem politikánk be nem jutott. Csak most, mióta külföldön vagyok, érzem, mily nehéz nem tudni arról, kit vagy mit az ember szeret. Viszonyaim, mint tudod, elszakadoztak, s talán ha valaki a földön, én vagyok az, kinek semmi számadása emberekkel vagy egyesekkel - barátaimtól elég a jó emlékezet -, s immár csak a közegész forog szemem előtt, s ez az, miről nem tudni annyi, mint leesni a hon vezető karjairól. Leveled fonalszál, vagy ha akarod, erecske, mely a haza szívéből közöl velem életcsöppeket, s mintha köztetek volnék. Minden irodalmi hír úgy érdekel, mint a franciákat az utolsó marokkói csata. Szeretem, hogy a lap több írók részvétét bírja, s még jobban, ha mennél inkább a közönségét is; mert ez azt mutatja, hogy a kiállítási áldozatot tudják méltányolni. Kik adják ki az Areopagot, arról semmit sem írsz, hanem csak annyit, hogy kritikai irányú. Ezt anélkül is tudtam volna az elnevezés után, csak a magyar közönség nagy része tudná úgy; mert a görög nevek, ha jól kimerítik is a tárgyat, vagy ha

lefordíthatlanok is, nemigen bírnak népszerűséggel vagy különös tekintéllyel, aztán a szó csak szó és szótárba való. Emlékezem, mikor Szontagh Propylaeumai megjelentek, fél Magyarország nem értette, pedig ő népszerűen akart írni filozófiát, s már a címen ellenmonda magának. Mikor pedig Franciaországban divat volt a görög és római, Berchoux így kiáltá föl: Qui me délivrera des Grecs et des Romains? Ebből csak azt láthatod, hogy én, amennyire lehet, a tiszta magyarságot szeretem, s ajánlom másoknak is. Volt már Orpheus, Muzeum, Minerva, Pallas, Aurora, Hebe, Uránia, Klió, Athenaeum stb., minek tovább folytatni a görög vagy a római címeket?

Tegnap volt az „Académie Française", vagyis a francia tudományos és szépirodalmi társaság idei nyilvános ülése, a híres vígjáték- és operatextusíró, Scribe, mint igazgató, elnöklete alatt, az „Institut" palotájában. Emberem, ki belépti jegyet ígére, megbetegedett, s magamnak kelle gondoskodnom magamról. Azt tudod, hogy Párizsban az idegenek iránt minden közintézet igazgatói nagy udvariassággal vannak, s így juték magam is az ülésbe a rendező szívességéből. A terem gömbölyű, közpadokkal, karzattal, világát felülről veszi. Délutáni két órakor nyittatott meg az ülés, de már félegyre a helyek jobb része el volt foglalva a közönség által. Az elnök nem tarta beszédet, hanem csak egyszerűen jelenté, hogy a titoknok tudósítást fog felolvasni az idei díjak és versenyek felől; és Villemain úr olvasott. Ez évre, mint szónoklati tárgy, „értekezés Voltaire-ról" vala kitűzve, s az első jutalmat Harel úr nyeré, kettő pedig dicsérettel lőn említve. A többi díj magánalapítványi. A Montyon-féle adatik erkölcsi tettek- s könyvekért, s áll részint kész-, részint érdem-pénzből. Erkölcsdíjt, mégpedig háromezer frankból állót nyert két férfi, egy nő; két ezrest kettő, egy férfi, egy nő, érdempénzt, ezer franknyi értékűt nyere hat, három férfi, három nő; ötszáz frankosat kilenc, mind nő; háromszáz frankosat egy, nő.

Munkákért nyere hatezer frankot Girard Gergely, háromezret Egron, kétezres érdempénzt Halévy Leó, ugyanannyit Vanderburch.

A Gobert báró alapítványi díja francia történeti munkáknak jár, melyek a jutalmat minden évben húzzák, míg az Akadémia ítélete szerint jobb nem íratik. Ezidén az első díj Thierry Ágostonnál maradt ily című munkájáért: Récits des temps mérovingiens, a másodikat nyeré Bazin úr, ily munka szerzője: Histoire de la France sous Louis XIII.

Rendkívüli jutalom van szegény költő vagy művészifjak fölsegélésére; s ezt Dupont Péter ifjú költő nyeré.

Erkölcsdíjt minden évben oszt ki az Akadémia; versenyezhetni Franciaország minden megyéjéből. Evégett kérelmet nyújt be a versenyezni akaró, melyet a helybeli hatóság hitelesít. - A bizonyítványon röviden leíratik valakinek erkölcsi tette, neve, születési helye, életkora, magaviselete, legalább is két év óta, valamint azoké is, akikkel jót tett. E kis emlékiratot aláírják a szomszédok vagy előkelők, s benyújtják a maire-nek vagy bírónak, ki mind az aláírások, mind a tettek felől bizonyságot tesz; így megy az innen az alpréfet-hez és a préfet-hez; s ha e két hivatalos személy is megerősíti, az Akadémia titoknokához küldetik, minden évben jan. 15. mint határnapig.

Villemain örökös titoknok jelentése a díjak kiosztása felől nem volt jelentés, hanem ugyancsak lelkesedett beszéd, mint egy régi eklézsiai atyáé. Scribe úr, kinek balján ült, szinte húzódott tőle, hogy pofon ne üsse, mert annyira játszott jobb kezével s úgy döngette az asztalt, mint egy O'Connel, mikor izgatott. És sohasem láttam még ily hivatalos lelkesedést, mely az egyszerű tudnivalókra is lángszónoklatot veszteget. - Utána Ancelot úr olvasá fel a Voltaire-ról írt, díjazott értekezést, nem kevesebb tűzzel, de inkább a maga helyén, mint ama hivatalos esetben. Voltaire minden bizonnyal egyike Franciaország legnagyobb íróinak, s az értekező

lába alá is teríté valamennyi kortársát J. J. Rousseau-val együtt, de én azt hiszem, hogy ha ilyen értekezés vagy dicsérő beszéd tűzetnék ki tárgyul Rousseau felől, a pályázó ennek lába alá terítené magát Voltaire-t is. Ilyen az a hivatalos dicséret! - Ezután Scribe úr nevetteté a közönséget jó ötleteivel, vegyíte össze tréfát és komolyságot, de mindig közmegelégülésne. Egyik nyertes hölgy neve Julie-Jeanne Mazade, másiké Elisabeth-Germaine Paris, a többek közt, és Scribe úr felkiálta a sok tréfa után: Ó Jeanne, o Germaine! ha titeket látna most Montyon úr (az alapító), mit csinálna, mint örülne!!! Imé megint a hivatalos dicséret. Való-e ez a nő gyöngédségéhez egy nagy közönség előtt? Az ily serkentés az erényre annak megbántása. Aztán Scribe úr nem veré az asztalt, mint Villemain, nem lyukgatá az asztal szőnyegét, mint Ancelot úr mutatóujjával, hanem magasan benyúlkált a levegőbe, és nagy lelkesedésében hányta-vetette batisz zsebkendőjét fehérkesztyűs kezével, a színig álló tintatartóig meg vissza.

A tagok egyenruhát viselnek, mely még egészen úgy van, mint a múltszázadi vagy udvari frakkok, zöld selyemmel kivarrva köröskörül a szegélyzetnél. Előre vannak függesztve a csillagocskák. Fövegök marsali forma kalap. - Chateaubriand, Lamartine nincsenek Párizsban, Hugo nem jött, Béranger, a költő, nem tag; így nem láthattam, kik iránt legtöbb vonzalmat érzék. A többi osztályokból szerettem volna látni Arago-t, Mignet-t; egyik se jött, legalább szomszédaim, kik ismerik, úgy állíták. Volt ott egy tag, igen hasonló egy tagjához a magyar Tudós Társaságnak, s oldalról szinte az - arról maradt eszemben, hogy a felolvasások közt, mintha a tapsnak is hivatalos helyről kellene jőni, mindig elsőnek kezdte azt, néha pedig egyedül is maradt; s mások félmosollyal kísérék a jó igyekezetet. - Mondják, hogy a francia könnyelmű nép s nincs kitartása; itt pedig oly nyugton maradt mind egytől egyig, mint az iskolában. A pesti Tudós Társaság ülései unalmasak-e, vagy a közönség türelmetlen, de ott másképp vagyon. Meg kell vallani, hogy ott igenis sokat értekeznek, de gyakran minden érték, minden érdek nélkül; s így szoktatják a közönséget, így ízleltetik vele a tudomány édességét az unalomig. Legyen ülés, ha nyilvános érdekkel; mert a közönség nem áll tanárokbul; s aztán mire hívjuk meg a hölgyeket? Szomorú emlékbeszédre? Igen, ha Kölcsey még mindig írna Kazinczy vagy Berzsenyi felett, s őróla Eötvös; de a sors nem oly kegyetlen, hogy elvigyen egy elsőrangú embert a tudomány vagy művészeti pályáról, szomorú beszédre alkalmat szolgáltatni.

XIV

Magyar mesterlegények - Liszt tanítványa - Sári Fáni

Párizs, őszutó elején.

Édes Imrém! Mesterlegény-hazánkfiáiról esvén szólanom, meg kell jegyeznem, hogy ők itt semmi egyesületben nincsenek, mint te írád. Akárki vitte e hírt, nem igaz. Ők még mind kevesen vannak arra, hogy társaságot képezzenek, mi talán külföldön hamarabb meglehetne, mint otthon, mert itt a nagy idegen világ összetartást parancsol; s fél- vagy negyed- vagy nyolcadrész míveltséggel, élet- s világismerettel vetődvén e „Pokol-Párizsba", mint a vademberek, csupa félelemből is, hogy rá ne szedessenek, szeretik egymást, s megvan bennök az a kegyes érzés, hogy ha valamelyik beteg vagy szűkölködik, mindent elkövetnek egymásért. Ez szép tőlök; s ha nem tennék, elárulnák a külföldön hazafiságukat; holott eddig, főleg a csehnémetek ellenében, az főbüszkeségök, hogy egymást jobban védik, szeretik. Egy társok taval meghalt; ők külön sírt béreltek neki a Montmartre-on, néhány esztendőre, magyar felírással, miután szinte anyai nyelven szentelte volna be a sírt az elhunytnak egyik jó barátja. Ki a montmartre-i temetőt magyarjaink közül meglátogatja, e sírra bukkanván, el ne felejtse a nemvárt meglepetést.

Három esztendeje mindössze, hogy földiink is jőnek ide műhelyt keresni. Számok rámegy százötvenre. Legtöbb a szabó, szűcs, aztán asztalos s egyéb. A szabók igen politizálnak. Mikor Vállas Antal múlt nyáron itt volt, s a magyar iparegyesület nevében szólott hozzájok, ezek a jó fiak valami politikai lépést gyanítottak az egész eljárás alatt, mintha Vállas kém lett volna. - De hogy mesterségről művészetre menjek, van itt néhány múzsanövendék is; én csak annyit mondok, hogy minap egyik hazánkfiánál együtt lévén néhányan, a kis Sára Jóska is megjelent köztük hegedűjével; szivarra gyújtott, s magyar dalokat játszott igen szépen. Ezt a kis barna fiút Liszt taníttatja, Martinovicsnak unokája, s miért ne válnék belőle derék hegedű-játszó, kivált ha megírom azt is, hogy homlokán egy nevezetes franciának, L...ais-nak csókja nyugoszik? - Meglátogattam Sári Fánit, a magyar színház reményteljes csemetéjét. Egy igen becsületes német családnál lakik; most azonban már meg kell változtatni szállását s oly helyet néznie ki, hol pusztán csak franciául beszélnek. Emlegette, hogy írtak róla a Honderüben. Mikor beléptem szobájába, ruháján varrogatott, mely aznapi táncórán szakadt el. Szívesen kérdezősködtem sorsa felől; és miért ne hittem volna, hogy ez idegen világot, életet megszoknia nem kevés fájdalomba került. Kora épen alkalmatos tanulásra, de úgy elszakasztani övéitől, igen fiatal. Egy szegény, egy védtelen leányka! Ő szeretettel függ táncművészetén; a nagy opera balettmesterétől tanul, hol az első táncosné Grisi, s az egész balett igen jó. Mint színpadi tünemény, ismeretes a magyar közönség előtt, s azok, kik őt szívesen várják vissza, ne arra gondoljanak, kitől és hol tanult, hanem azon nemesebb adományra, melyet e leányka örökül nyert, szenvedéllyel ápol és igyekszik kifejteni magában, melyet másnak is ápolni kell, nem elrontani, megvesztegetni szemtelen dicsérgetésekkel.

Egyet nem hagyhatok el. Minap több képkirakások között egyre bukkantam, mely a különböző nemzetek hölgyeit állítja össze saját öltözetökben. Angol-, Franciaország után jő végre Magyarország is, és Magyarország cím alatt teljesen és pusztán csak német hölgyekről van szó ilyeténképen: „Ce sont les femmes allemandes qui conservent avec le plus de constance les usages et les costumes nationaux, et qui s'assujettissent le moins aux modes des autres pays de l'Europe." Meglehet, hogy ez tévedés, de mily különös tévedés, midőn Magyarországban egyedül csak német nőkről beszélnek! - Leánygyermeknek, ki még ily kicsiny, hogy alig tud különbséget tenni jobb és balkeze közt, ha férfit csókol, azt szokta mondani elijesztőül édesanyja vagy dajkája, hogy bajusza nő. Mit kell gondolni akaratom ellen is, valahányszor itt bajuszos hölgyekkel találkozom? Párizsban ez nem ritkaság.

Az ősz igen elővette Párizst, az utcák ritkán szárazak, nap nem éri a nagy épületek tövét, örökké csurgó kutak, melyek nyáron kellemes hűvöst eszközlenek és tisztítják az utcákat, mint annyi patak folyásai, most csak nedvesítik a levegőt.

XIX

Macrcady a világ legelső színésze

Párizs, telelő végén.

Az angol színészek előadása az olasz operában telelő 9-éről, mint én írám, s itt híre volt, még tovább maradt: a múlt hétfőig, s ekkor megnyittatott Othellóval. - Egy időben némi keserű emlékek miatt - Napóleon, Hudson Lowe, Sz. Heléna - angol színész meg nem állhatott Párizs színpadjain, úgy ontották reá kő helyett a pénzt, azaz: nem záptojást, rothadt almát, hanem régi kemény rézgarasokat. A mostani ellenkezés Angol- és Franciaország közt pusztán politikai, s nem megy ki a művészetre, és ha gúnyolnak is a franciák bizonyos entente cordiale-t politikus férfiak közt, kívánják, hogy Shakespeare és Molière-féle szellemi szövetség

uralkodjék közöttük. Az angol költő nagysága el van ismerve, s a romanticizmus diadala felejteti a franciákkal régi *páratlan* klasszikusaikat, kikkel a nemzeti színpad dicsőségét senkinek sem jut eszébe félteni. Dumas, egyik legolvasottabb írójuk mondá: isten után legtöbbet teremte Shakespeare.

Macready híre mozgásba hozá a színészet barátait, s az a szíves köszöntés, háromszoros üdvözlés, mellyel kilépésekor fogadtaték, nem mindennapi színházjáró közönség nyilatkozása volt. Kean, Kemble szinte álltak a párizsiak előtt, s kik előadásaikra emlékeznek, úgy vallják, hogy Macready játékában sok van az övékből. Tehát az angolnak, mely mint tudjuk, legszívósabb nemzet a világon, még a színészetben is van hagyománya és hagyományos örököse, hogy dicsősége soha és semmiben meg ne fogyatkozzék.

Az igen jó volt, hogy Othello választaték első előadásra, mert az öregúr valamennyi darabja közt ebben gondolt legtöbbet a színpad keskeny, azaz határos körével, ebben adott legtöbb húst és külsőt az eszmére, s kikerekíté azt a legnagyobb színpadi tökélyig. Továbbá azért is jó volt, mert ebben is van csekélység, minek nagy befolyása van a darab egész folyamára: a zsebkendő, mint a francia darabokban kis kulcs, kisebb kulcs, legkisebb kulcs; fiók fiókjának fiókja.

Othellót a magyar közönség eléggé ismeri, ha nem egészben, legalább töredékét a peleskei nótáriusból; ide írok néhány szót, főleg a magyar színészetért, melyeknek talán hasznát vehetni, megmondván egy szóban, hogy Macready játéka, felfogása csudálatos. - Mikor elmondja, mikép szeretett belé Desdemona, ez nem puszta elbeszélés, hanem a leglángolóbb emlékezet megújulása, boldog szeretői diadal, s utána vetvén szerényen s nyugodtan: *Ez a varázsszer* stb. Harmadik felvonásban, hol Jago fölkeltvén keblében a vihart, a féltékenységet, így szól: Látom, hogy észrevételeim nagyon felizgatták kedélyedet. - Egy jotát sem (Not a jot, a jot!), felel Othello kimondhatlan fájdalommal, melyben mind látszik a gyöngéd szerelem Desdemona iránt. - Miss Helen Faucis adá Desdemonát. Mindjárt a törvényszéki jeleneten a Doge előtt, még alig szóla, már kitetszett a nemes játékú színésznő. A IV. fv. 2. jelenetében, hol Othello kérdezi: *Mi vagy te?* s ő felele: *A te nőd* stb. egész addig: *„Nem vagy megbecstelenítve?" „Nem* - mond Desdemona - *amint keresztény vagyok."* Ekkor miss Faucis állóhelyéből térdre rogy, s öntudatának vallásos érzetében sokáig úgy marad égre tárt karokkal. Ilyen jelenet, mint ez volt, még nincs ábrázolva szobrászatban. Eddig látott előadásokból Desdemona csak szerető, odaadó, elvégre magán segíteni nem tudó, nem merő félénk hölgy, de miss Faucis, igazságát védve, bátor szembeszálló hölgy lesz, s mikor mindent eltagad, mit Othello szemrehányáskép mond, szinte felszökő emelkedést vesz alkata; s ekkor rogynia térdre rendkívüli jelenet. Az 5. felvonásban a hálószobai jelenetre nézve azt jegyzem meg, hogy itt Desdemona nem lép ki ágyából, mint még az athenaeumi krónika parancsolta valamelyik másodrangú színésznének, játszván a Peleskei nótárius szerint. Én, nem gondolva mindenkor kicsiséggel, például, hogy illedék nem engedi a nőt ágyából, mint benne fekszik, kilépni másnak jelenlétében, helyesebbnek találom az itteni módot. Az ágy kárpitos, függönyös; mikor Desdemona látja a mór dühét, halálos kétségbeesés közt, mintha megvédhetné magát, összehúzza a függönyt, s Othello mögötte bevégzi iszonyú tettét. Itt nem lát a közönség semmi lázítót, mint nálunk, hol, emlékezem, egyszer a színpad közepéről hurcolta nyakán fogva, fojtogatva Desdemonát Othello az ágyba, hogy ott megölje; máskor azt is láttam, mint szoríták ki a lelket párnával szegényből. Csuda-e, ha ilyenek láttára megirtózik a peleskei nótárius? Utolsó vonása Othello gyöngédségének az, mikor magát meggyilkolja s Desdemona ágyához tántorog.

Ugyancsak 16-án reggel ülék meg a császár hamvai visszahozatalának évfordulati ünnepét a kórkatonák egyházában. Aki eljöhetett, eljött az öreg katonák közül, némelyik vitette magát, mert járni maga nem tud. Ezek az emberek hamvában is szeretik a császárt. Minő kor, minő

emlékezet! - Napóleon lovagszobrának alapja már felül van a föld színén, az megint egy ünnepe lesz Párizsnak, mikor a szobor le fog lepleztetni.

Mit a minap írtam a Presse tárcájárul, igaz, de gyalázatos. Az öreg Chateaubriand Mémoire-okat ír egy könyvárusnak, de csak oly föltétellel, hogy míg él, ki ne adja. Az a gonosz Girardin Emil, ki Carrel Armandot megölte, közönséget akarván csinálni lapjának, leveszi lábáról a könyvárust, s tőle a jogot Chateaubriand memoárjaira, és most íme egy tisztelt férfiúnak halálával igyekszik vigasztalni s biztatni az olvasót.

XX

Párizs, télhó 7-én.

Most írom először az új esztendőt: Békesség földön és az embereknek jóakarat! - Párizsban az újesztendő legnagyobb ünnep, mert egyúttal polgári jelentőségű is, nem csupán vallási, s a francia nép együtt szereti a kettőt. Gondolhatni, hogy ily nagy ünnep sokféle érzelmeket költ, szokásokat szentesít, s még több pénzt hoz forgásba egymillió lakosság közt. Párizs a divat fővárosa, és egyébé, mi a csecsebecsék országába tartozik. De nincs is aztán oly válogató képzelődésű makacs gyermek, hogy meg nem telnék az újévi kirakások tündéri változatával; annyi a játékszer, apróság, báb és lidérc, manó és tündér alakban, egy szóval annyi a sok *izé*. Az év utósó napjai pusztán effélék bámulásával is eltelnek. Mintha álmi látomások, a lázas képzelődés játékai volnának testbe öltöztetve. Meg is kell ám jegyezni a párizsi kereskedő-világról, hogy annyi keccsel, mint ő, sehol sem tudják kínálni a portékát. Ezért legnagyobb vásár van újév előtt, mikor minden ember arra virrad, hogy ajándékot vegyen vagy adjon, amint szolga vagy úr. És ez így megy talán valamennyi fővárosban. De van Párizsnak egy saját szokása, miért az újévet legjobban lehetne *ölelközés ünnepének* nevezni. Akit ismersz és vele bizodalmasan vagy, igen meg fognád sérteni, ha újévben vagy ennek csonka hetén, első találkozáskor meg nem ölelnéd. És mikor megölelted, a legártatlanabb szűz is odanyújtja két orcáját, s ha elmulasztád megcsókolni, szívét fájlalja, hogy nem tartád méltónak a szent szokásra. Csak az elvégre a baj, hogy ilyenkor nincs személyválogatás, s csókodat az is igényli, ki nehezen van kedvedre. Béranger egyik költeményében, melyet én „Tens úr” cím alatt fordíték, van is célzás a szokásra e szavakban:

Újévenként meg-megölel

Régen lefordítám, s magam is csak most értem igazán.

Ha Egressy Gábor most volna Párizsban, sok hasznát vehetné azon stúdiumoknak, melyeket Macready játékaiból meríthetni. A párizsi lapok nem szűnnek dicsérni; s a közönség is csak elmegy színházba, de mint az iskolás gyerek, könyvvel kezében, Robertson úr fordítása szerint olvasván a színészek után Shakespeare-t, s ez csak fele haszon, mert a színészet elvesz, s pedig minő élv a színészettel! Én láttam Hamletet, mikor atyja megjelen neki a sírból, inti maga után, s ő követi. Az árnyék megy, s a tán hat-hét lépésnyi tér, mely közte és Hamlet közt vagyon, végetlen tér, élőt és holtat elválasztó üres köz, melyen semmi, sem élet, sem halál, s azért oly rettenetes. Én láttam Hamlet örömét, mikor a színjáték neki fölfedezi, hogy csak-ugyan anyja ölé meg atyját. Minő öröm ez? káröröm vagy őrült öröme a kétségbeesésnek? mindkettő? vagy egyik sem? öröm-e gyilkosnak tudnia, kinek véréből szakadt, az anyát? Édes-e a bosszú atyádért, anyádon? mindegy, bárminő ellenmondások kapcsolkoznak is a jelenet szövedékébe, az, mely Hamlet egész valóján e pillanatban kitört, csakugyan öröm volt,

kifejező mindazt, mi az emberi szívben, mely maga is csupa ellenmondás, édes és keserű. Én láttam azt a rettentő ítélőszéket, mikor anyjával beszélve Hamlet, észreveszi a másodszor is megjelenő árnyékot, s atyjának azt mondja: *nézd csak, mily halvány!* stb. Férjölő sohasem volt jobban megbüntetve. És mikor a lélek kimegy, Hamlet feje mellére horgad, s karjai úgy bocsátkoznak alá, mintha nem is övéi volnának. - Mit mondjak Opheliáról? Megjelen most feketében, majd fehérben, és ismét eltávozik, mint a felhő; általlebeg előttünk szeretve és fájlalva, mindkét képen az örülésig. Melyik Ophelia szomorúbb és elmerengőbb? a fehér-e, vagy a fekete? A Polonius árva lánya-e, vagy a Hamlet bánatos szeretője? Talán ő az, ki „sóhajtástól és reggeli gondolatokból" született, mikor az éjszaka sem múlt el egészen még, s a hold is fenn volt az égen, szinte félő ennyi szentséget gondolni egy világi leányban, kinek mégis az mondatik: menj klastromba, menj klastromba, menj klastromba! - A kritikusok mutogatták, hogy Shakespeare Hamletben oly eszme körül járt, minőbe azelőtt egy színköltő sem mere kapni; s talán ezért van az, hogy nem tuda neki kellő formát találni, s alakjai mintegy a sejtés mögletében, félhomályban lengenek előttünk; s ugyanaz oka annak is, hogy Shakespeare Hamletben legeredetibb.

XXIII

Párizs

Farsang három napja siető idő. Sehol sem múlik ez oly sebesen, mint Párizsban, vagy sehol sem kívánják, hogy minél lassabban folyjon, mint éppen itt. E három napra sok ember zálogba veti, amit lehet, hogy csillogjon álarc alatt. Az élvezetben kifáradhatlan nép oly nagy életet él, minőt sehol a föld színén. Az öröm örülésig, a kedv részegségig, az elmésség gúnyos bölcsességig magasul e napok alatt, s nyilvánossá lesz minden. Van egy sajátságos polgára Párizsnak, ki az egészet képviseli farsangon. Egyébkor ő takarékos, farsangban préda; csendes, zajos; munkás, városfutó; józan, bolond; hallgatag, fecsegő évek óta, aszerint, mint az időszak. Mikor a farsangnak vége, ő visszatér házi élte korlátaiba, s úgy él, hogy az irigység sem talál kifogást ellene. Mondom: a farsang vége itt nagyon siet, vagy inkább itt igen sietnek élni. A mulatság kifut még hamvazószerdára is. Virradatkor belvárosi minden bálok oszlani kezdenek; *megjegyezvén*, hogy egész éjszakán át oly népesek az utcák, mint nappal; és gyalog és kocsin tódul ki a karavánok serege egy utcán túl a korlátokon. Ezt hívják: descendre à la courtine, mely képes beszéd onnan van kölcsönözve, mikor a színházban a függöny (a cortina) leesik és a darabnak vége, s ennyit tesz: bezárni a farsangot. A boulevard-okon ezernyi az álarc, nő és fiú őgyelge, jára, kele, futa. Némelyik még folytatá a zenét, melyiken kedvére táncolt, hogy összekösse a bált hideg szobájával. A *Rue du Faubourg de Temple*-on belevegyültem a népözönbe, s mentem, merre a többi.

Tudjuk, hogy Rómában szokás és szabad volt a győzelmi szekér után menni és a győzelmesnek szemrehányást tenni, mit a nép gyakorla is. Ilyenféle szemrehányásokat tesz a nép Párizsban a farsangnak, vagy jobban: azon álarcos bálosoknak, kik többnyire kocsikon nagy számban vonulnak a korlátok felé, s kiviszik a farsangot a város falai közül. Ez alkalommal igen nagy szabadság uralkodik, azaz ekkor megengedi magának a francia az udvariatlanságot. Leginkább ezzel ingerli a sokaság a bálosokat, hogy ezután koplalni fognak, mindenöket elették, itták farsang alatt stb. Egyik a másiknak figét mutat, fittyet hány, ötleteket szór. Tag és szó, kéz és láb, mind összeesküdtek a gúnyolódásra, és akiben van ész, röhögő mulatságig villanyozza hallgatóit. Akinek nagy nyelve, trombitahangja van, itt hasznát veheti. Férfi és asszony mind pöröl, nyelvel, kofálkodik, bakafántoskodik. Kigúnyolnak mindent, rendőrt,

engem, téged, kik puszta nézők vagyunk. Nincs vége, hossza az elméncségnek, bolondságnak, igazmondásnak. Még délután is lehete látni álarcosokat az utcán. Ily nehezen válik meg farsangjától a francia! míg más országokban már hajnal előtt elveszik a cigány hegedűjét.

XXIV

Párizstól Savoyáig

Március 1845.

Immár hét egész hónapja, hogy Párizst először láttam s kevés híján azóta mindig lakom. Most az idő új tavaszra derülvén, mindenki elmegyen sorsára; hogyan foghatnék hát maradni én, kinek itt sem vágya, sem céla ezentúl? Azért felöltöm még egyszer a zarándoklás köpenyét, s örömestebb indulok, bár idegenből idegenbe, mint valaha, mert fogom látni Olaszországot, hol gyermekévi tanulmányaim oly sok ízben hordák meg képzelődésemet, hová oly régóta epedek, hogy szinte fájdalommá lőnek már vágyaim, mint mikor üldözővé lesz az egykori régi barát.

Jó rendben lévén dolgaim s útlevelem, körülnézek apróságaim között, s megválasztani, miket vigyek magammal, mert arról már előleg valék értesítve úti könyvem által, hogy az olasz-országi rendőrség mód nélkül féltékeny a könyvekre, nálam pedig semmi sem gyűlt fel annyira, mint éppen azok. - Megválva eképp a rajnai mesék- s párizsi nyomtatványoktól, ált-adám magamat Olaszország képeinek, s ki tegnap még valódi párizsiként, szenvedélyesen osztozám Guizot s Thiers küzdelmeiben, mintha elvágták volna mögöttem az emlékezet fonalát, semmit sem gondolék a napi dolgokra, nem a politikára, mely úgyszólván levegője Párizs életének, s készen volt lelkem azon élvek elfogadására, melyeket az isteni művészet, a régi nagyság emlékei s a természet csudái ígérnek Olaszországban az utazónak.

Március 11-én az egy Báthory József, Párizsban lakó atyánkfia, jött velem kísérőben a gyors-kocsiig. Őhozzá kopogtat be s tőle vesz búcsút többnyire minden ott megforduló magyar, azért illő, hogy szíves emlékezetbe hozassék neve mindazok előtt, kiket szóval, tettel mindenha örömest segített, idegennek szükséges utasítással ellátott, s mondhatni, a nagy élet meglepetései közt jótanáccsal óvott. Életének számos fordulataiban nyert tapasztalása, nyelvekbeni jártassága, főleg azon körülmény, hogy Magyarországon kívül kelle születnie, élnie, s hozzánk mindenkor hő szeretettel viseltetik, különös érdekűvé teszik ismeretségét. A Párizsba kimenő mesterlegények leginkább fogták érezni, minő sokkal tartoznak ily hazafinak odakünn, hol senki más, kit egy szóval is megkérdezhetnének. Ő sok szívességet tesz velök mindenben, ami tőle telik; mert többnyire ő szerez valamennyinek műhelyt s ez által kereseti módot s tökéletesedési gyakorlatot. Párizsban, hová a világ minden tájékárul naponként ezrével ömlik a bevándorlók sokasága, kiknek, mondhatni, *előbb* kell *munka*, mint *kenyér*, mert a dolgozó kéz sohasem hiányzik, elannyira, hogy e nép szerint a közigazgatásnak semmi nagyobb feladata, mint munkát teremteni a kézmíves osztály számára. Báthory hazánkfia, hogy életéről is mondjak valamit, török kéz alatt születék kibujdosott szüléktől; az orosznál lépe katonai iskolába, majd később szolgálatba is, honnan egy merész fordulat a tüzes ifjút a szabadságért küzdő lengyel hazafiak rendébe állítá, s lőn sorsuk részese mindenben, pályatársuk minden úton, mígnem a reménylett hazából is száműzve, a többi menekvőkkel együtt, a bujdosás nyomtalan utain Párizsba jutott elvégre, hol a nemeslelkű francia nemzet fogadá minynyájokat menedékkel s irgalomkenyerével. De az alamizsna csak koldust boldogít, s Báthory kötelességéül látá beleszokni a francia életbe, mi neki annál könnyebben sikerült, mivel otthonos volt

teljesen a nyelvben még szülei házából. Így nyert ő alkalmazást a kormánytól, és egyszer Guadeloupe szigetre, másszor az afrikai seregekhez küldeték tolmácsul a franciák és arabok között tiszti ranggal; de ott nem állhatván ki az égaljat, visszakívánkozott Párizsba, hol jelenleg mint törvényszéki tolmács hivatalkodik. Lengyelország bukása óta s ezen időközön át látogatta meg erdélyi rokonait, Mehemed Ali táborát, kinél katonáskodott, és a kabilokat, kiknél nagy nélkülözésben tölte két egész esztendőt, s nyomorának napjait leginkább nyelvek tanulására fordította, hogy akárhová vettetvén is a bizonytalan sors által, értse a nyelvet, az élet első szükségét, melynek tudása nélkül, kenyeret sem kérhetni. Ő volt utósó, ki engem mintegy utamra bocsátott Párizsból. Egy-két szó még a megemlékezésnek, egy-két jókivánat az alig remélhető viszontlátásig - és tőle is elszakadtam, s egyedül maradván, kezdem először érezni az idegen világot, mintha elhagyattam volna teljesen, mert útilevele után, melyet magával visz s úgy őriz, mint szemefényét, az utazó még azt sem remélheti, hogy szívesen fogadtassék valahol.

Úton valék újra, mint a múlt ősszel egy déli Franciaországba tett kirándulás alkalmával, Lyon felé. Társaim két Algírba menő tiszt s még néhány francia, Provence és Toulouse tájékáról, egytől-egyig nagyon közönséges míveltségű férfiak, mi belőlük első tekintettel ugyan nemigen tetszett ki, hanem csak későbbi társalgás után, s én mihamar átlátám, hogy elég módom lesz unatkozni. - Az egyedülség szótalanná tett, s már bánni kezdem, hogy magánosan elindultam, s emlegetem azokat magamban, kiket látni óhajtottam volna; s e kívánság egész utam alatt sem kapott meg erősebben. Párizstól elbúcsúzni, megvallom, eszemben sem volt. Ha nem visz el utunk a Notre Dame torony alatt, ha eszembe nem ötlik önkényt a júliusi oszlop, szépen elbámulom vagy felejtem magamat, s egyiket sem fogom keresni, hogy még egyszer s utoljára megnyugodjék rajtok tekintetem, s előidéztessenek a hozzájuk kötött emlékzetek, miket történetírás nélkül is örökre fog tudni a maradék.

De azért én Párizst szeretem, s örülök azon tapasztalásomnak, hogy e város és vele egész Franciaország minden balvélemények dacára is nyert előttem úgy *erkölcsileg*, mint *polgárilag*. Sehol sincs több téve egyesek és az álladalom részéről az emberiség javára, sehol sincs több áldozva művészet és tudomány előbbvitelére; sőt el lehetne mondani, hogy az embert, a polgári társas embert a föld egy nemzete sem becsüli annyira, mint a francia, s éppen ez oka annak, miért kelle éppen ott kiütni az emberiség jövőjét elhatározó forradalomnak.

Sohasem kell hinni a franciákról elterjesztett mindenféle rossz hírt.

Részemrül én megbocsátom az olvasónak, ha nekem, ki jót mondok felőlök sem hiszen mindenben, csak hogy azt se higyje mind, ami rosszat főleg ellenszenvű német lapok és utasok bocsátnak világ elé Párizsról. Ha Párizsnak több árnyoldala van, mint egyéb fővárosoknak, azzal semmi sem mondatik, mert előnyei is tagadhatatlanul többek, és így legalább arányban áll önmagához. Minden fővárosban sok a veszedelem s erkölcsi süllyedés; s ha Párizs nem jobb, mint a többi, legalább igyekszik jobbnak látszani. S legyen e vallomás talán Rousseau után, az én búcsúm Franciaországtól.

Párizs, jó távol esvén, bár éjszak felé, Európa hóhegyeitől, hamarább ér tavaszt délibb városoknál. Környékiről már egészen lement a hó, csak valami nedves levegő járta még az ugar téli avarát, a gyönge zöld vetést. Az ég egyszínű volt, mindenfelé hamvas föllegekkel bevonva, melyből egyformán lehetett volna eső és hó is vagy éppen havaseső. Az útszéli fák kopasz ágain hideg csöppek függenek, nem olyan gyönyörűk ugyan, mint a harmat, de nem is oly zúzosak, mint a dér. Hideg nem volt, de meleg sem; a tél még eszünkben volt, de tőle már nem féltünk: a tavaszt sejtettük, de benne még nem bizánk. Minden mutatá, hogy az idő átmeneti szakon fut, télből tavaszba fordul, s nyomai alig észrevehető árnyéklatok. Az a hideg pára, mely a tél rohaiból felgőzölög, az a síri levegő, mely a halálból életre bontakozódik,

rosszabb a télnél, s több embert megöl, mint az eredendő bűn. Mind a szellem, mind az anyag világában, legveszedelmesb az átmeneti korszak, ez próbálja meg mindkettőnek életét. A tavaszt hiába reméltük; mert mennél hátrább maradt a főváros, annál frissebb lőn a lég, majd csípős, végre hideg is, mert a magasabb fekvésű Bourgogne-ban már derék havat lelénk mindenütt. Arra kevesen emlékeznek, hogy Franciaország déli részében hó miatt elakadtak volna a gyorskocsik, mint a múlt télen, mi pedig éppen arra igyekvénk. Nem mondhatjuk-e következetlennek magát a természetet ilyenkor?

Utunkba több város esett, de bennök legjobb akarattal sem lehetett volna válogatás. Érdemök talán a régiség, s a még Etele, sőt rómaiak korába fölmenő emlékezetek. Ipari tekintetben mindegyikről több mondható. Melun (Seine és Marne megyében) sok színes papírt hoz falak borítására. Auxerre Yonne víz balpartján, ily nevű megye fővárosa, bourgogne-i borral űz kereskedést. A garla szirtgerincen épült Avallon körül néhány mezei ház látszik; egy kis játék a szemnek, semmi a képzelődésnek. Autun-be (Saône és Loire megye) kapu visz, mely mész nélkül van építve, azaz rakva egymásba vágott kövekből: római mű. E város régi neve Augustodunum; a francia ebből csinálá a mai rövidet, s tizenkét betű helyett ír ötöt, alig mond ki négyet.

A Párizstól mindeddig áthaladott vidék jól mívelt, de rossz föld; az országutakon itt-ott néhány kétkerekű szekér, faluk gyéren. Mint Strassburgtól Párizsig, úgy kérdezem most is: hol van hát az a harminchat millió népessége Franciaországnak? Mivel oly szapora közlekedést sem láttam még eddig utain, minő például Miskolc és Rozsnyó között vagyon hazánkban.

A francia teherhordó szekérnek, mint mondám, csupán két kereke, egy vagy több ló után, melyek egymás elébe fogatnak, s így a vonó erő egy irányban dolgozik előre. A lovakat sok cafrang, de nem sallang ékesíti; fékeiket sok rézpikkely, fejök tetejét egyenesen álló vörös bokréta, minő a paréj virága. Hámjaik a szügyön vörös posztóval bélelvék csipkésre, sörényeikbe pedig diónyi gömbölyű pergők befonva. Az országutak, mint a mi járdáink, négyszegű garlakővel burkolvák, de csak közepett, hol a kocsik járnak, s lényegesen különbözők az angol utaktól, melyek apró kövekből vannak mintegy összeöntve rugalmas puhára. Az úti kő töremoráit rendesen apró garmadákba söprik össze, és szántóföldek puhítására hordják; tehát kőport visznek a köves földre, hogy belőle áldást csikarhassanak.

A francia gyorskocsi megy éjjel-nappal, percre számított pontossággal, egész az unalomig. Ebéd, reggeli készen vár mindenütt. Mindkettőre igen kevés idő van engedve, s mi az elsőre engedtetik, nem volna sok az utósóra sem. Az ebéd válogatott étkekbül áll s egyszerre tálaltatik fel; kinek mi az ízlése, választ, de a világért sem mulasztja el, hogy mielőtt maga vesz, meg ne kínálja szomszédját. És e kínálgatás azért nevetséges, mivel azáltal is telik az idő, a különben is kevés; de hiába! ezt már az udvariasság követeli. Így történik az étellel. A bor leginkább vörös, jó és szabad, azaz ki mennyit akar, iszik; és elkölte bár egy vagy hat üveggel, többet nem fizet három franknál, mi nem egészen három váltóforint s rendes ebédár. A bor mindenütt fekete üvegben adatik. Először tölt az ember magának, de csak oly keveset, mennyi pohara fenekét ellepi, aztán szomszédának, legyen nő vagy férfi - mert nők is isznak - tele vagy félig, úgy ismét magának; miben talán az volna példázva, hogy az ital, minthogy maga ízli előbb, tiszta, nem hamis; mely udvarias szokásban alighanem a régi királyi asztalmesterek szertartásaira ismerünk. Ez történik a borral. Ki az efféle udvariasságot elmulasztja, vagy angolnak hiszik vagy orosznak; első nem szereti a franciát, utolsó nem a műveltséget - szerintök.

Többször utaztam franciákkal, de soha úgy, hogy ne lett volna köztök egy gaillard (vidonc), vagy mint nálunk szokták mondani: táncingerlő. A franciának általában tulajdona: könnyű vér, szabad közlekedés, tréfa, elmésség; s a vidonc mintha kivonata volna nemzetének. Megkérdi,

honnan és hová mész, miféle vagy, s fölhí barátságra, és mielőtt gondolnád, együtt tartasz vele, ötletein nevetsz. Ha nem tartasz vele, unalmas, nehézfejű, magadnak való vagy, ő egyet fordul, kinevet; ha kifoghat rajtad, kifog; különben te fogj ki rajta, mikor aztán ő fog veled tartani. Légy erősb a gondolatokban vagy ügyesebb a szóban, melyben bár semmi gondolat, s élesebb a gúnyban, melyben semmi fájó; akkor magamagát kinevetteted a vidonccal, mert az ész elsősége előtt a francia ritkán fejes, konok vagy megátalkodott. Így az utazás franciákkal fölötte jókedvvel foly s csupa mulatság. A gyorskocsi, mint egy mozgó szalon; kivéve, hogy az utas benne hál, franciák pedig a nem háló szobákat nevezik úgy.

Ha falun megy el a kocsi, a francia gyerkőcök szinte úgy szeretnek beléragózni, mint a mi pőréink; egy különbséggel azonban, mert minálunk nem futnak félmérföldre koldulva utána, itt pedig vagy igen; és rendszerint akkor veszik ostrom alá az utasokat, mikor fölfelé megy a kocsi lassan, nyávogván örökké: „Charité! s'il vous plait"; és e nyávogás kimaradhatlanul ismételve, mint a lélekzés, alig ébreszt már szánatot a legirgalmasabb kebelben is, úgy meg van szokva. Északi Franciaországban egy helyütt egy tizennégy éves leányka kocsink hágcsójára kapaszkodott fel és jött velünk, petyegvén, dalolván angolul, franciául. Ajkaival kért, szemeivel követelt, kezét nyújtotta; s mi elgondoltuk, hegy e leányka maholnap nem fog megelégülni egyszerű falujával, ha máris ennyire orcátlan és pénzre vágyó. Németországban sem volt másképp, de ott már felbokrétázták a szemtelenséget, költőivé tették a koldulást, mert virágcsomókat vetének be kocsinkba, hogy mi is vessünk ki valamit érettök. Brüsszeltől Waterloo felé bukfencet hánya úton-útfelén fiú és leányka tiszteletünkre. Jutott eszembe Goethének egy velencei epigrammja:

Wende die Füsschen zum Himmel nur ohne Sorge! Wir strecken
Arme betend empor, aber nicht schuldlos, wie du.

Ha ő ily útféli bukfencezésből vette e szép gondolatot, akkor valódi méhtermészete volt: mézet színi minden virágból, mert engem e mulatság háboríta; de jutott eszembe másfelől az is, hogy a magyar nép fia, bármi szegény, de gyalázatul hinné az ily keresetmódot, s én sokért nem adnám azt a veleszületett büszkeséget, mely durva létére is őrzi őt aljasságtól. Franciák maguk, kik az újabb idő birtokviszonyai s vállalkozások miatt fordultak meg faluinkban, mint fontos lélektani adatot vették azt észre népünk jellemében. És e szép vonás mivé lesz maholnap, ha rajtunk üt a kereskedői kiharácsoló szükség ideje, nevelés nélkül! Eddig a magyarban ferde oldalrul nézeték e vonás mindenfelé: katonai vagy más hivatali életpályán, mert oly valami az, mit nem örömest lát, aki parancsolni szeret, pedig benne a legfölségesebb polgári erények magva s gyümölcse vesztegel. Ki tudja, ha el nem vesztjük-é akkorra, mikor észrevesszük, de későn, s mit ér azt észrevenni, mit elvesztettünk, főleg ha bebizonyul, hogy a vesztett dolog kincs vala? Népünk még sincs oda jutva, hogy keresetmód hiányában kolduljanak fiai. Nálunk még nem volna szabad szegénységről hallani, mert sok a munka, sok a teendő, s földeinkből úgyszólván csak a barom él. A nyugoti népek példája sokképpen foroghatna előttünk, de példát s azon tudományt, melyben a tükörkép-mutató példák vannak megírva, azzal verte meg az örök végzet, hogy mindenki tud rá figyelmeztetni, de senki sem hallgatni reájok, mindenki örvend tanítani, de senki sem tanulni belőlök.

Chalons (Saône mellett) végpont volt a gyorskocsin, s ide márc. 13-án reggeli két órakor érkezénk; utánunk a többi utasok az északi tájékról, hol valamennyi egyesül a virradatkor induló vízkocsira (coche d'eau), mert így nevezik itt a gőzöst, mint nálunk a gönyüi nép, igen költőileg, tűzhajónak nevezte volt először, hihetőleg azon benyomástól, melyet a kémény lángja először gyakorolt reája. Tehát ugyanegy dologra két ellenkező elnevezés. A francia nép megtartá magáét az irodalmi elnevezés mellett, a miénk pedig ki hagyá venni szájából s el-

rontani az eredeti képes beszédet, miből az következik, hogy a francia sokkal hűbb magához, habár nem áll oly távol egymástól, mint a magyar nép és irodalom.

Bár még nagy reggel vala, de a révparti piac tele volt már emberekkel, s köztök néhány csizmatisztító gyerkőc jelentgeté magát, kik apró ládácskában hordják eszközeiket, s futtában is kifényesítik az ember csizmáját. Néhány tengelyre épült kávébódé is tolatott elő, hol friss, rossz reggelivel szokták fogadni az utasokat. Van bennök kis asztal, tükör, fésű, mosdómedence, szóval egész öltözködési kényelem, akinek tetszik. Mi egy fogadóban ülénk meg, s evénk étvágy nélkül csupa unalomból, mert szobát váltani s lefeküdni az idő rövidsége miatt nem lett volna érdemes, ilyenkor pedig vajmi csigamódra telik az. Hogy rossz kedvünk lehetett, abból tetszik meg, mert a fogadóst, ki nem szolgált oly ízléssel, mint Párizsban megszoktuk, füle hallatára sem kímélők leszólani. Tudni kell, hogy a francia mindenütt fővárosát veszi mértékül, s ha valami drágább egyebütt, jaj a városnak vagy országnak, mert az ugyan legyaláztatik.

Ezalatt szépen kezde szürkülni az ég alja kelet felé. Mint egy fehér szalag, jelent meg a világosság zsengéje a látkör szélén, s aztán terjedni följebb-följebb. Hajhászok futkostak mindenfelé, fogdosván az utazót hajóikra, mert a Saône vizén, bár olyan sincs, mint a Maros, több társaság versenyez egymással. A gőzös, melyen mi menendénk, azon vállalkozó testületé, mely a kocsit tartja Párizs meg Chalons között; így a gyorsutazók előre megintetnek, hogy el ne hagyják magukat csábíttatni. Belépti jegyet egyik hajón sem kell mutatni, s az ember könnyen betévedhet akármelyikbe. Fizetni csak útközben szokás. Meg voltam lepve vízkocsink készülete által, mert kormánya, mint a dunai vontató hajóké: *nagy deszka, nagy rúdon*; vele három-négy ember bajlódik. De van rajta, mi csak a szellemdús francia nemzetnél otthonos, egy kis könyvtár s néhány folyóirat utasok számára. A Saône azért nevezetes, mert rajta járt az első gőzös Franciaországban. Egy kis könyvből néhány adatot vevék a következő helyeknek bővebb s részletesb összeállítására, melyből kitetszik, hogy a gőzerő történetében a fölfedezés dicsősége főfő részben illeti a francia szellemet.

- - - - - - - - - - - - - -

XXVI

A Chalons és Lyon közti vidék elevenen hozta emlékezetembe Patak tájékát. Tessedik ezt a Csallóközhöz hasonlítá, nekem pedig a Hegyalja és a Bodrogköz jutott eszembe minden keresete nélkül a hasonlatnak. A Saône volt a Bodrog, a Rhône a Tisza előttem. A két magyar víz éppen úgy egyesül Tokajnál, mint a Rhône és a Saône Lyon alatt. S a parti városokat elnevezem Pataknak és Liszkának stb., a keletre terjedő Bresse nevű síkságot Bodrogköznek. A nyugotra eső hegyek borban adják bő áldásaikat; míg a síkon kukorica s más efféle tavaszi vetés terem, épen mint Hegyalja vidékén. Szinte kedvem jött volna kilépni a hajóból s talán játszanom is, mint ezelőtt húsz évvel, midőn szegény szülőim Patakra vittek iskolába, jó reménység fejében, ha tán lenne belőlem valami, s megáldottak, hogy isten szentelje meg igyekezetemet. - Chalons-túl nem messzire egy régi zárdában halt meg Abélard; Patakhoz közel Kazinczy. Tehát mindenhol gyermekkori és tisztelő emlékezet a férfiú lelkében, kinek talán épen azért kellett meglátni ez idegen földet, hogy a szép Hegyaljára annál jobban emlékezzék, s el ne felejtse avagy egy percig is tavaszkora örömeit. Mennyi változás ment azóta keresztül fejemen! mennyi életviszony és vergődés próbálta meg szívemet és akaratomat! Bizony hiábavalók vágyaim; s ha megkérdezem, mire volna most kedvem, korántsem a játékot választanám. Időm elmúlt, s azóta sokan születtek betölteni játékban az én helyemet.

A Macon vidéki pórhölgyek öltözetében megjegyzendő a kék, fehér és vörös, tehát a három nemzeti szín iránti előleges szeretet. A maconi leány derekát és keblét kék posztómellény szorítja össze igen szép idomzatban, melyből tisztán kitűnik a kerek mell s a termet delisége. Széle vörössel van hímezve s csipkével ékesítve, mihez igen jól illik a kis rövid gyapot egyszínű vagy tarka szoknya, dús ráncozatba szedve. Fejökön fehér kalapka, mely alatt kis fehér főkötőt vehetni észre. Nekem azonban jobban tetszett a kalap nélkül viselt főkötő, tüllből egészen, melynek közepét a homlokon át a fülek felé háromujjnyi széles szalag szorítja le a fejhez: felső része szappanbuborékként átlátszó félhólyagba szedi össze a kontyot, alsó része pedig lebbenő rövid fodrokban hajlik a fehér homlokra, szinte a szemöldökig. - Egy sereg leány ment föl a város irányában dalolva, csevegve, tejes köcsöggel fejökön. Az utazók némelyike kiálta hozzájok, ők pedig jó utat kívánva, csókot hánytak ujjaikkal a távozók felé, volt olyan is, ki két-két ujját homlokára téve, szarvacskát mutata nekünk, mely a férfiak szomorúsága és gyalázata.

A leányok után most fiúk serege futott a parthoz versenyezni velünk és koldulni, mintha kocsin mentünk volna. Ilyenkor az utasok kidobnak egy-két sou-t a partra, miből furcsa mulatság kerekedik, mert gyakorta kapkodás közben összevérzik egymást a suhancok.

Mielőtt beértünk volna Rhône megyébe, Trévoux parti városkával találkozánk. Fővárosa volt ez még IX. Károly idejében is egy kis királyságnak, melyhez még tizenegy vár tartozott. A trévoux-i király fő kötelye: „szájjal és kézzel" adózni a francia királynak, azaz tisztelni szóval és segíteni fegyverrel őt. Ezen alkirályok itt önálló törvényszéket és országgyűlést tartottak, nemességet osztanak, saját képökre pénzt verettek, s kényök szerint veték ki az adót, mígnem XIV. Lajos őket valóságos hűbérenceivé alázta le.

A régi Trévoux magasabban feküdt, mint a mai, s uralkodóbb tekintettel. Romaiból egy kő mozdul meg és fut alá, valahány ízben rosszul beszélnek felőlük idelent; mely mesés hiedelem annyival hazaibb, mivel a szomszéd erdőkben valaha jósigéket véltek hallani a druidák. A francia irodalom innen vette a „Journal des Savants" című folyóiratot s más nagy vállalatú kiadásokat; de az idő fordult, s most Párizsé ebben is a dicsőség. Trévoux-n alól szűkebb lesz a folyam ágya, s meglátjuk azt a helyet, hol Agrippa vágata a szirtet, a vízi út könnyebbítésére. Egy szomszéd vár épen azért hívatik Roche taillée-nak. La tour de la belle allemande (a szép német hölgy tornya) nevű vártorony neve miatt lőn érdekessé előttem, s kérdezősködvén, a következő szomorú történetkét hallám: Egy szép leányka kiragadtatva homályos életéből, a pompás torony úrnője lett, de férje sötételmű volt, mint az ördög, és féltékeny, mint a kakas, durva, mint a barom. A szegény hölgy ábrándossá lett és szomorú szinte halálra, ha búját egy apróddal meg nem osztja; mert ők szánták s aztán szerették egymást, a szánakozás pedig vajmi hamar szerelemmé válik, egy alapja levén mindkettőnek: a részvét. De az úr nyomába jött a szerelem bolygó tüzének, s a fiút Roche taillée várába veté foglyul, a hölgyet pedig otthon záratá el a nap elől. Azonban a két torony egymásra néz, a levegő pedig oly kegyes volt, hogy elvitte pillanataikat egymáshoz, s ők jelek által összebeszéltek. Az apród kiugrott a toronyból a Saône hullámaiba, és leúszott a szomszéd torony alatti partig, hol szerelmes hölgye már várakozott reá, s e találkozás volt utósó órájuk. Az őrség rajtok ütött; az apród kardot vőn kezébe; átölelve kedvesét sokáig viaskodott ugyan, de hiába; mindkettő megfojtaték. - A hűbéri kor számos ily szerelmi kalandok által lett kitűnővé az emberiség történetében. A száraz elme rajtok nem kap, de a költészet belőlük veszi legszebb adatait. Héró és Leander, Júlia és Romeó a szerelem és feláldozás leghűbb példái, ez úton mentek át életből vagy meglehet, a költő képzeletéből, a kedély világába; van-é okunk szónyomozás vagy kutató bírálat fegyverével ostromolni a történet valóságát, mikor szívünk teszen róla bizonyságot?

Lyonba érve, semmit sem látánk, oly igen esett a hó, s alig emlékezem, hogy láttam volna pofókabb pelyheket. Nagyobb zavarunkra mindenki esernyővel védé magát, s nem fértünk egymástul, mert mindegyik első akart lenni a kiszállásban. Poggyászainkat is alig bírtuk kiválasztani az egyetemes fehérszínűségben, minden hópehely egy-egy szemfödél szerepét játszódván sebes csapkodásával. A hószakadás szünte után apródanként föltűnt a szűk völgybe és parthegyekre épült város, s abból láttam meg igazán, minő magasra építvék házai, mikor egy-egy hópehely eljött mellettök hullása közben, alig győztem várni, míg leérkezett. Küszöbén álltam volna délnek, s lavinák országában kellett gondolni magam.

Szállásom ismét a Hotel de Milan volt. Gazdája megismert, s nagy udvariassággal fogadott, és panaszolkodék. Szinte kétségbe volt esve a rossz idő és kevés vendég miatt; s nem vigasztalám, mert engem sok fogadós megszomoríta már, s hagyám okulni a leckén, hadd tanulja becsülni az utast ilyenkor, mint betegágyban szoktuk az egészséget. Lyonban alig vagy két percig, s mindjárt a második szóból értésedre esik, hogy Lyon Franciaországnak második vagy Párizs után első városa. Ezt én még gyermekkoromból tudtam; a múlt ősszel is hallám, de ha mégis nem hallottam volna, most újra megmondották. Ritka város tesz oly hatást utazóra, mint Lyon, menjen belé akár dél, akár észak felől. Másutt három-négyemeletes házakat födöz fel a szem; itt pedig tíz, tizenöt, húsz emelet áll előtted, mert a hegy oldalán egymás fölibe tett épületeket egy egésszé rakja össze távolbul a csalódás. Mikor ilyet lát az ember, gyönyörét érzi a meglepetésnek, a rendkívülire megy ki a képzelődés, s mind e magasságon pedig méltósággal látsz uralkodni egy csillagásztornyot, honnan több országot mutogat meg a vezető.

Lyont a gyáripar, főleg a selyem- és kartonkészítés teszi nagyhírűvé s elsővé a világon. Jacquard, a gépek tökéletesítő mesterének tiszteletére egy szobor áll öt esztendő óta a város költségén, mely iránt a lyoni szinte vallásos tisztelettel, azaz anyagi érdek tiszteletével vonzódik. Lakosai száma körülbelől kétszázezerre megy, s nagy rész benne csupa kézmíves, kinek ha egy nap nincs munkája, másnap fegyverrel áll elő, ez oka, miért van annyi lázzadás Lyonban, s miért csap itt lángba oly hirtelen minden kis forradalmi szikra.

A franciák e rossznak eleit veendőleg, országosan kezdtek gondolkozni a kézművesi osztály sorsáról; a múlt kamrai ülésekre több város írt alá egy kérelmet a munka rendezése iránt, miben fő jó volna, hogy biztosíttatnék a kereset, de aligha nem gátoltatnék a munkaszabadság, pedig ez nem háttérbe való szempont iparos nemzetnél, mely a mindennapi gyakorlaton kívül még tökélyesülni is akar. Azonban mit tudjon tenni a szegény közigazgatás? hagyja-é munka nélkül élni, azaz veszni az egyeseket, kik talán önhiba miatt viselik az ínség kínjait, mi embertelenség: vagy szelídebb gondolkodással ápoljon minden nyomorút, s hogy ennek legyen, megfossza az iparosabbat a kereset módjától, mi önkény: az ég mondja meg igazán. Kézműves osztálynak lélekismeret a gyomor; ha ez kiált, ő nem hallgat amannak intéseire.

Lyon történetei, lázongó szelleme azon kérdést gördíté elém: jól tesznek-e azok, kik valamely népet vagy nemzetet, ha ugyan volna még olyan valahol, mely igen hátra van az iparban, mindenáron gyári szakmára sürgetnek, erőtetnek, mielőtt megszűkült volna a kézi munka egyebekben? Mi elsősége lehet annak, minek a nemzeti fejlődés szempontjai szerint utóbb kellene következni, s pedig magától, a dolgok szükséges folyama, könyű és vajúdás nélküli körülmények szerint? Az anyag érdekeit védeni s előmozdítani főtekintet az európai politikában - jól teszik; ellenben védeni a szellem jogait mellékes föladat, mi nagy hiba; s úgy látszik, hogy jobban félnek a forradalomtul, mint a lázzadástul, pedig amaz csendes, békés úton is mehet, emez rendesen erőszakkal történik. A forradalom küzdéseit kivívja a tudomány, a lázzadást vak és vad erő; első egyedül akkor fajzik utolsóvá, mikor a szellem utába fegyvert vagy erőszakot gördítnek akadályul; mikor a szabad szó nem tűretik, s haderő fordíttatik elnyomására. Lázzadás történhető napi szükségből, azaz kenyérért, forradalom csak szellemi

kényszerűségből az értelmi fejlődtség nyomain, a tökéletesbülés elve után; a lázzadást el lehet kerülni, a forradalmat nem; azért amabban mindig van bűn, emebben soha, míg az alkalommal élni szerető rosszakarat a forradalmat is lázzadássá, ezt pedig rettenetessé változtathatja.

Forradalmat eszerint az emberi szellem szabadsága idéz elő, lázzadást pedig a szabadsággal visszaélés; aminthogy a kettő közt ez a lényeges különbség. Ha már egy nemzetnek fejéhez csapa a sors, hogy végnélküli szaporodás kapóssá tette a munkát s iriggyé a szorgalmat, ám gondolkozzék önnépe javárul, nehogy naponként új lázzadás törjön ki belőle; de ahol még a szükség körmünkre nem ége, várjuk be inkább, mint megelőzzük ez elébb-utóbb beköszöntő vendéget, akkor aztán rámegyünk, hogy mind jobb kézmívesek leszünk, mert a szükség legjobb mester, mind okosabbak az iparhoz kötött bajok orvoslása körül, mert előttünk lévén a mások példája, tanulhatunk belőle. Az idő az, mellyel bizonyos esetben nem lehet gazdálkodni; s legalább annyit múlhatlan szükség bevárnunk, mennyi valaminek *megérésére* szükséges. „Én mindig úgy tekintem e várost, mint olyat Európában, hol a legborzasztóbb romlottság uralkodik", mond vallomásaiban Rousseau még a forradalom előtti korszakból, mely alatt ez ítélete a mélyelmű bölcsnek tettleg is bebizonyult.

Ennyi átmenőleg Lyonról, mert jelenleg csak útba ejtem; s ugyanazért még aznap válték jegyet a reggel indulandott gyorskocsira Savoya s különösen Chambéry felé és egy ötszáz frankos jegyet Napóleon aranyakra, s fizettem rá hat frankot, mert tudni kell, hogy a francia arany egész Olaszországban megjárja, minden vesztesége nélkül otthoni értékének; s ez mutassa Franciaország tekintélyét Itália népei előtt.

Márc. 14. reggeli hat órakor indulánk meg Lyonból, keresztül a Rhône-on, melyet sebes folyása miatt rohanónak valék hajlandó elnevezni, s azonnal Isère megyében valánk, Saint-Laurent-des-Mures felé, hol sok fige terem.

Crémieu-n túl és innen közel az úthoz igen szép fekvésű vár foglalá el figyelmemet. Útitársaim - egy dauphinéi hölgy és egy buzgó legitimista - nagy tisztelettel szólának a várúr felől, ki egy régi spanyol családnak kilencvenhárom éves gyermeke, „général de la Poap", egykor Napóleon ezredese, Egyiptomba kísérője. Most szigorú nagyságban visszavonulva él, egészen spanyol szokás szerint, meghalva mindennek, mi eszme vagy hír alakjában rezgeti a világot. Szomszéd várak többé nincsenek, mert a forradalmak óta az efféle arisztokráciai nagyszerűség letűnt, s eddig, ha valahol egy mezei pompás, nagyobb idomú lak ötlött szemembe, és kérdezősködvén iránta, mindig azt felelték, hogy ez idő szerint benne senki nem lakik. A Général Poap várát épen azért mint ritkaságot említem, s benne valami jellemzőt látok, hogy a polgári színezetű Franciaországban egy spanyol bírja még fenntartani az erős középkor parancsoló tekintetét.

Menvén a savoyai hegyek felé, majd azt hivém, hogy Erdélybe utazom a nagyváradi - pedig lyoni - síkon, mely rossz földdel terítve nyúlik el az ormok alá, főleg mikor láttam, hogy itt is - mint ott az oláh - hölgyek járva fonnak, fonva járnak, pulykát, libát őriznek, tehát mindenkép gazdasszonyi foglalkozásban élik az időt, mint ugyanannyi rokkás Pénelopék.

Crémieu kis város; egyik útitársam, egy hölgy megvetéssel monda felőle: pas de commerce, pas d'industrie. Lakosai, leginkább fuvarból élnek, mi csak valamivel több a karaváni járáskelésnél, s igen másodrendű kereset; de e nagy országúton Olasz- és Franciaország közt igen-igen szükséges.

Ha érteném, mi tulajdonkép a francia legitimista párt, azt merném mondani, hogy e tájék teljesen a jobb oldalhoz tartozik. A pártszínezet állna, de Franciaországban többé semmi jövendője; mert maga sem tudja, kit tiszteljen az elv nevében: ifjabb vagy idősebb ágát-e a Bourbonoknak. Az ifjabb ág ezer örömmel teszi azt, mit az idősebbnek kellett volna tennie, s

így, ha konokul nem makacs a párt, hozzá kell csatlakozni véleménnyel, hajlandósággal, de itt az a bökkenő, hogy éppen akkor el fogja ismerni a forradalmi királyt, mit elvei tiltanak; s most maga sem tudja, hányadán van magával, elveivel, s mindaddig nagy lesz, míg föl nem fedezi, vajon ő-e a bohó, vagy elvei haszontalanok. Mikor e párt a július előtti napokról áthozta elvét a mai korra, csak úgy tett, mintha ebédét másnap reggel akarná folytatni; sohasem lesz az ebéd többé, hanem reggeli. Így élődnek mai nap a francia legitimisták a tegnapi ebéd maradékain, anélkül, hogy valakinek étvágyat csinálnának. - Azonban ők a történetek folyamát is szeretnék megváltoztatni, mert Napóleonról semmit sem akarván tudni, XVI. Lajos után egyszerre XVIII. Lajost számlálnak.

Morestelben megnézik, ha van-e, Pont-de-Beauvoisinben pedig - mely kis falut a Guiers hegyipatak két részre oszt, felét Franciaországba, felét Savoyába veti - megvizsgálják útlevelünket, amott elveszik, itt visszaadják. Enyémmel, németül lévén írva, semmit sem boldogult a rendőr; még csak azt sem tudta belőle kivenni, ki adta és hol; mindennek dacára eleget akarván tenni hivatalos lelkiismeretének, egész udvariassággal kérete fölmennem, hogy magyarázzam meg, ki vagyok, mi vagyok. Itt akármit mondanék, el fogták volna hinni, s ebből látám, hogy az útlevelek puszta ráfogott kellék, mellyel a rendőri kancsalság szeme hibáját szeretné pótolni. Poggyászaink ezalatt leszedettek a kocsiról és kegyetlen feltúrást szenvedtek gyanúba vett tiszta fehérneműim. Voilà! Voici! mondá örömmel egy ripacsosképű rendőr, kihúzva bőröndöm aljáról egy papírtekercset. Néhány angol metszvény volt az egész, melyekkel angolországi utam emlékére leptem meg magamat, többek közt Raphael sixtusi Madonnája, a drezdai képtár eredetije után, három kegyszűze, aztán Rubenstől a gyermek Jézus és keresztelő János, Murillótól egy Madonna, Coreggiótól Szt. Katalin stb., leginkább meztelen alakok. A rendőr kivoná tekercsemet, szemei elé terjeszté, s fejet csóvált. Mi lesz ebből? kérdezem titkos gúnyérzettel; s íme, amit sohasem vártam volna mívelt ország határszélén, megtörtént: „Ce sont des gravures obscènes, des tableaux immoraux!" - mondá indulattal, s egymás szemébe néztünk, de ő az én nézésemet nem állhatta. „Uram" válaszolék elég nyersen, „ne tegye ön magát nevetség tárgyává. Semmi trágár, semmi erkölcstelen, sőt inkább igen is szent alakok. Első mesterek művei. Hallotta ön hírét Raphaelnek?" stb. Rendőr úr eltátotta száját, s a fiatalabb társára nézett, képeimet volt rendbe hozá, s így apródonként tisztába jöttünk ízlésem- s erkölcsiségemmel. Oly pofák által, mint itt, nem volt még bírálva egyik sem.

Pont-de-Beauvoisint elhagyva, útitársak elmondók egymásnak határvámi panaszainkat. Egy szegény fiúé volt a legérzékenyebb, ki Lyonban húsz garason vett sapkájáért fizete vámul tizennégy garast.

Ezentúl a Guiers partján mentünk erős hegyek közé. Balfelé magasság, jobbra mélység, mely fölött a madár is szédülve repül. A kocsijárás biztos bármely szakában az esztendőnek. Benézni a szilaj patak háborgatta völgybe, s együtt hallani benne a zajt és a csendet, különös táplául lehet ábrándos kedélynek. Ki gyermekkorában méla, feledékeny, elbámulni szerető volt, valami titkos gyönyört, melyet maga sem tuda megmondani, érze minden ily tüneményeken. Ha az úgynevezett tolókaságnak (crétinisme) belső oka is lehet, egyik az a fejet elbódító örök egyhangú zaj és süketítő csend, mely az ily völgyekben uralkodik, énelőttem legalább valahányszor tolókát láttam, mindig úgy rémlett, hogy ő hallgat, de nem hall, néz, de nem lát, kiben a bámulás mintegy megkövesült, a figyelem megtompult elannyira, hogy lelke nem képes többé célirányosan munkálkodni. Vegyük ezzel ellentétben a hegyi szabad kalandozást, a messze kilátás örömét, amikor az utazó egy tekintettel mintegy urává lesz a vidéknek; mily emelő a lélekre nézve. A szegény savoyard, kit a mindennapi szükség völgyeihez köt, melyekben a polgáriasodott élet zaja oly kevés, az öröm oly fukarul mért adag; hol hirtelen s fojtott meleg, örök nedv, ködös, hideg, sáros víz, iszapos gyümölcs - a földhöz ragadt szegénység

keserű áldásai táplálják a testet, alig tud e napos gyönyörről, mert vajmi kevés napjait szentelheti mulatságra, emelkedésre. Igen könnyű innen, minthogy a nagy természetnek inkább érzik nyomasztó, mint boldogító erejét, a tolókaság magyarázata Savoya és más hegyi vidék lakóinál.

E nyavalyában a nép sok helyütt a természetet, mint valami félendő istent tiszteli, s imádó előítélettel van iránta. Azonban reméleni lehet, én legalább erősen remélem, hogy e keserű kölcsönt, mely házasság által nyomasztóan megy a családokon firól fira, csak a művelődés, a vele járó kényelem, csin, szabad, mozgékony élet adhatja vissza a természetnek, mely akkor lesz mindenképp az ember boldogítója, ha egyszer a lélek annyira kivívta magát erőszakai alól, hogy borzadalmaiban is csak gyönyört lát, mely a fenségesnek érzete. Ily lelki állapotban járni Savoya bérceit, egyetlen öröm az utazónak. És mikor eljön az éj, megtölti a völgyeket és parancsol az ormokon, hová lesz akkor a szem birodalma?

A legelső estve, melyet Savoyába lépve, már Olaszországban értem, azért volt rám nézve szomorú, mert hegy és homályban hirtelen eltakará előlem a francia földet, melyre még szerettem volna vissza-visszatekinteni.

NAPLÓJEGYZETEK

1850 január elsején

Cselejben vagyok még mindig, várva barátaimtól Pestről, mikor menjek oda. Az idők jelenségei egyébiránt folyvást kedvezőbbek; a hírek nyomósabbak, s én egyedül ennek köszönhetem, hogy különben unalmas napjaimat nem fordítom „Tristium"-ok írására, mint Ovid.

Kedvteléseim úgyszólván semmi. Írni tudnék, mikor sétálok, de ha leülök asztalhoz, már nem tudok. Legkedvesebb előttem most az elégia. Minden érzésem e formának hódol. Fölriasztó dalokat, mint máskor is alig, most annál kevésbé írhatnék. Még bosszúságom sincs rendiben, mihelyt tollat fogok. Mert emberek között, társaságban oly könnyen beszélek, és oly tűzzel is, mint egy kis Demoszthén, de írni már nem tudnék úgy. Ebből is látom, hogy az írói és szónoki tehetség különböző. Sieyès és Mirabeau élő példák Franciaországban, nálunk Szemere és Kossuth.

Mondják: nem jó ez idő szerint társaságban nyíltan szólani. Ez igen praktikus igazság lehet, de én még nem tanultam meg. Nagyobb bűnöm az, hogy társaságban néha - éspedig szokásom ellen - kiveszek a sorból, s melanchólia fog el. Itt ez nincs helyén, mert nem értetik, holott 1849. év folytán igen természetes. Egy dal vagy inkább elégia fog előjönni verseim közt valaha, mely így kezdődik:

Minek is megyek én, minek társaságba,
Hol szólni, mulatni vagy mulattatni kell?
Jobb lenne vonulni szent magánosságba,
Foglalkodnom a szív emlékezésivel.

Emlékezésivel vagy tán gyötrelmivel,
Melyek vad zenében rendes rendetlenül,
Miként szunyogcsoport nyárnap lementivel,
Zsibongva járnak az ember feje körül stb.

E költemény 1849. év utósó napján íratott, s magyarázni fogja sokban naponkinti érzelmeimet.

Olvasmányaim: tegnap, azaz december utósóján olvastam legelőször politikai újságot július eleje óta, mégpedig a „Figyelmező" három számát; egyiket, melyben a szabolcsi levél is van. Hadd írjanak most azok, kiknek nyelvüket úgyszólván karddal kelle fölvágni. A mi szemeink már régen nyitvák. Ők nem akartak hinni, s most már élő sebekbe nyomhatják ujjaikat, mint Tamás apostol, és meggyőződhetnek. De vajon oly becses-e az, hogy annyit kelle érte szenvedni a hazának? Majd megmutatja az idő; mutassák meg ők.

A „Figyelmező"-i cikk több melegséggel s hazafisággal van írva, mint tudománnyal. Érdeme az őszinteség, ami eddig azon a részen soha nem volt. Ők csalódtak és csaltak másokat, magukat.

„Ronge-Album" név alatt jár itt egy német verseskönyv. Ismert név alig van benne kettő. Jó versek a katolikus klérus ellen, az egyházi oppozíciótól; de még korán ítélnék, mivel mind nem olvastam el. Mutatványul:

Der Gottesdienst ist ja latein,
Verstehst die Sprache du?
Ich? Ei bewahre! Doch wozu?
Gott wird sie wohl verständlich Seyn!

A könyv címe: „Ronge-Album, den deutsch-katholischen Gemeinden und ihren Freunden gewidmet. Jena, Druck und Verlag von Friedrich Mauke. 1847." Ronge arcképe. 12-rét, 162 lap.

Óhajtanám tudni s érteni grammatice az idevaló tót nyelvet. Ez azonban lehetlen, mivel az elüt a rendes, tudósok által elfogadott nyelvtől. Nevezetesen Kollár a cseh nyelvet pártolja s ezen ír; Stúr a népi tótot, de oly kiejtéssel, minő Liptóban van szokásban a népnél. E két út összeegyezhetlen; azért a két tudós egymással meghasonlott, noha Stúr tanítványa volt Kollárnak. A népdalok iránti vonzalom folyvást uralkodik bennem. Az idevaló nép jó dalos. Különösen van sok alkalmi dala, s egészen sajátságos szokása. Például mikor a házasulok összeeskettetnek, a pap udvarán, sőt midőn a lakodalmas háztól kiindulnak is, már foly a dal, nekieresztett teli torokból. Újév napján az egész falu daltól hangzik. A szolgálatot változtató legények korcsmában ülnek, isznak, majd az utcán végig ordítják búcsúdalukat. Ilyen már az itt következő:

Eljött az új esztendő
És az új vasárnap;
Asztalhoz ülök magamnak:
Fizess ki, asszonyom!

Éven át fizettél
Ördöggel, pokollal,
De mostan fizess ki
Fehér tallérokkal.

Akinek van apja,
Megyen az apjához,
Akinek van anyja,
Elmegyen anyjához.

De én, istenadta,
Nincs, akihez menjek stb.

Mióta Pesttől távol vagyok, emlékezeti dolgokon kívül, miket ideírni fölösleges, néhány hallott közmondást jegyeztem össze életből és könyvekből. Nekem a magyar közmondások eddig is kitűnőleg bírták figyelmemet, minek tanúja egy jó kötetre menő kézirat, mely két esztendő óta hever, s a magyar közmondásokat hozza betűrendben. Azok egy részét magam jegyezgettem össze, más részét Kis-Viczay, Molnár, ha jól emlékszem, volt kun kapitány, aztán Szenczi Molnár szótára, Szirmay, Dugonics gyűjteményei szerint írtam össze.

Ha én még tizenhat éves volnék, nevetnék azon, ki jelenleg harmincöt éves korában, e sorokat írja. Egyébiránt én így is nevetek; de nevetésem nem gúnyé, hanem örömé. Mert úgy vagyok, mint ezelőtt tizenöt évvel, semmiben sem érezve korom előhaladtát. Nem igaz, hogy csak egyszer ifjú az ember. Ki elkezde élni s életét semmi nem zavará, ennek elhiszem azt. De kit az életpályán veszteség, erőszakos változások az ifjúság elmúlta előtt értek: alig. Azt sem hiszem, hogy szeretni csak egyszer lehet. Mikor Nelli meghalt, és némely, boldogságomról magamnál jobban gondoskodó nők, halála után öt-hat hónappal, meg akartak házasítani, elutáltam őket, mert nem tisztelék az én fájdalmimat. Ím az idő meghozá balzsamát, s én az előbbinek feledése nélkül tudnék lenni szerető újra, nem hidegebb, nem gyöngébb. Én láttam elég példát, hogy derék férfiak özvegységük nem késő hónapjaiban megházasodtak. Ott van Sárosi, Garay; de azért példájukat nem követtem, lépésüket meg nem ítéltem. Én más véralkatú vagyok. Nekem ki kelle pihenni magam a fájdalomból; s ebbe nem kevesebb, mint maholnap nyolc egész év telt. Ha nálam ily nagyok a stádiumok, úgy én igen soká fogok élni, csak föl ne akasszanak.

Irma igen jó gyermek volt. Reám igen hallgat, szavaimra figyelmez. Én örömest szólok neki, főleg kedvezőt, de bátor vagyok szólani dorgálót is. Senki sorsa nem érdekel úgy jelenleg, mint övé. Nénje tökéletlen egy asszonyka, sógora még azabb férfiú. Amaz erényre gyönge, bűnre gyáva, emez erényre gyáva s bűnre erős. Jó szót sem hall köztük a szegény gyermek, s ha okos, becsületes férfi el nem választja minél előbb, el kell kárhoznia. Vettem észre öltözetéből, hogy amit egyszer-másszor javasoltam, megcsináltatá. Tetszik neki, hogy nekem tessék; de úgy hiszem, kárát nem fogja vallani.

Neki minden baja, hogy korán lett nagyleánnyá; még nincs tizenöt éves, már kérőket utasított vissza. De utasítsa is vissza mindegyiket, ha az eddigiekhez lesznek hasonlók. Ő jómódú szülőktől született s maradt el korán. Nevelése nem volt teljes tökéletes. Mind tudományi, mind művészeti oldalról elhanyagoltaték. Most az istenadta mintegy falba veri fejét, hogy nem tud zongorázni, holott lett volna módjában. Olvasni gonddal, sőt enélkül sem szeret. Ez is meg fog jőni, de később éppen úgy, mint a zongoravágy. Kinek első ifjúságában nem volt ki parancsolni, rendesen így jár. Így jártam magam is. Csak a nyelvek tanulásával mennyi időt kellett eltöltenem, holott gyermekkoromban félannyi idő alatt és jobban megtanultam volna azokat. Elég keserűen tapasztalom a késő vágyak balsorsát, mely abban áll, hogy kielégítésükkel minden mód mellett sem rendelkezhetünk. Az én Irma húgom annál jobban fogja érezni mindezt, minél inkább föl fog benne ébredni a tökély utáni epedés.

Nevezetes, hogy mióta ismerem, hatszor haragudott meg, és a hatból ötször énreám.

Este Cseleji Jancsinál voltunk: Vályi Károly, Lengyel Samu, Reskó Gyula és én. Igen sok tea mellett még több népdal fogyott el éjféli tizenkettedfél óráig. Nagyon jól múlt el a nap. Jancsi és Károly vitatkoztak afölött: „költő-e vagy nem Kuthy?" Később Jancsi, a Kuthy tisztelője, egy igen egyszerű népdal mellett vette észre, hogy könnyebb Kuthy szerint írni, mint kevés szavakban, egyszerűen. Reskó a magyar népdalt igen szereti, s ha újat hall, elbámul.

Vályi Károly látá Izsépi Antalnál, Magyarizsépben az általam kiadott népdalgyűjtemény két kötetét széttépve, s megörült, hogy az gyakran forog kézen. Mindamellett kérdezé valódi okát. A kisasszonyok megvallák, hogy mindenféle használatra tépik föl, mert nem méltó egy is, hogy olvassák. Izsépi Antal háza előkelő, vagyonos és kálvinista.

Január 5. Négy hónapja múlt, mióta vendége vagyok e kis falunak, néhány nap kivételével. Független vagyok tökéletesen. Dolgom semmi. Eszem és iszom; élek, mint remete. Boldogságom sivatag. A napok egyformasága unalomig van már. Elképzelem azt a mennyei boldogságot, melyet az írás ígér jótetteinkért, hol még a hasra sem kell gondolni, hanem csak végetlenül élvezni a nagy semmit. Előpitvarában állok a mennyországnak minden bizonnyal, s ez előpitvar Cselej faluja. Érzem már, minő unalmas lehet az örökélet, s borzadok tőle. Nem kívánom, o isten! hogy szenteid s angyalaid seregébe juttass! Non sum dignus tanto honore.

Mikor az ember ott áll, hogy az én koromban arról kell gondolkoznia, mi legyen belőle: igen keserves állapot. Én író akartam lenni, s becsülettel álltam meg a pályát mindeddig. Életem föladata volt irodalmilag használni szegény hazámnak; most irodalomról álmodni kábaság. Az a lég, melyből az én lelkem vőn táplálatot, el van mérgezve. Ki-ki tudja, mennyire kedvenc tárgy volt előttem a haza és minden, ami hazai, s most idegen vagyok magam is.

Vályi Károly és Lengyel Samu egyenlő hibát követtek el. Ez mint mérnök, a matézist dicsérte; amaz, ki belletrista volna, a költészetet, s ütötték egymás zsidóját. Nincs vadabb, mint tudománynemeket egymással szembe állítani s rangozni. Ez mindig félműveltségre, kenyérkereseti bűzre mutat, s nem fér meg jóravaló emberrel.

Az este F.-nél telt el, sok alkalmatlan mulatsággal, mert szállása kicsi, szobái szűkek, gyermeke sok, mindig láb alatt vannak.

Január 6. Azt gondoltam, Csörgőre fogok menni Reskó Gusztival, s itthon maradtam. Szemere Miklós is szánkát külde értem, s itthon maradtam. E.-né hitt meg egész ünnepéllyel, hogy miután már többször nem fogadám el meghívását, legyek vendége ma este. Ott valánk tehát többen a faluból, mulattunk jól-rosszul, mert a ház vendéget fogadni nem tud. Azonban mindez semmi; de elég bolond az, hogy a gazdasszony jól tart bennünket mindenféle disznóhús-ételekkel, a gazda meg egy kanál bort sem tesz asztalára. Köszönöm az ily vendégséget januárban! Az oldalas és kolbász azt gondolják bennem, hogy kutya ette meg szegényeket.

A pecsenye
Bor nélkül méreg,
Egye meg a féreg!

Legderekabb volt az orosz pap, ki ugyancsak evék, mivel ma volt első karácsonya, a kövéresből, s vizet kelle innia kénytelen-kelletlen.

Január 7. Mai naplómat nem gazdagíthatom jobbal, mint ha ide írom a következő tót népdalt, a nép ajka után (magyar fordításban):

Megzúgnak a hegyek,
Megzúgnak az erdők,
Hova mentek
Az én ifjú ideim?

Az én ifjú időm
Nem élte örömét,
Az én ifjú nyaram
Nem élte világát.

Ifjuság, én ifjuságom,
Semmibe mégy nekem.
És ez mind azért.
Az én nem bánásom miatt.

E népdalban föltűnő ez a kifejezés: „Nye uzsili szveta": „Nem élte világát." Minthogy a tót népdal a magyar faj szomszédságában van keletben, e frázist alkalmasint tőlünk vevé a szláv; különben is ezt más európai nyelv alig ismeri.

Újság jött nekem
A lasztóci malomból,
Hogy az én kedveskémet
Fekete föld borítja.

És ha őt befödte,
Magának tulajdonítsa;
Miért enyeleg ő
A garád alatt.

E népdalt egy tót leány költötte Kozmán vagy Kolbásán, ki mind a két szemére vak volt. Egy leányt agyonütött a kölyű vagy mi, és szeretője, a legény elment a vakhoz, hogy énekelné meg a leányt; s a vak dalnoknő a föntebbi népdalt rögtönözte.

Január 8. Olvastam a bibliában Sámuel második könyvét a XII-XVIII. részig. Dávid és Absolon története igen szép drámai tárgy. Azért e mai napi olvasásomat ide jegyzem, hogy a tárgyra visszajöjjek, ha időm engedi és tehetségem megbírja.

Január 9. Gyöngébb vagyok, mint valaha; talán azért, mert dolgom nincs, talán valami új ízlés miatt, amennyiben én, a szőke szépségek barátja, most különös kedvet találok egy barna leánykában. Ezelőtt mintegy kilenc évvel Pesten, Wagner műárus előtt két leánykép volt kitéve, ily aláírással: „La brune, La blonde." Én Arday Károllyal, kit sok szép tulajdonaiért becsülök, megálltam, mint szokás, nézni a kirakást, s kérdezem tőle a két arcot illetőleg: melyik szebb? „Neked a szőke - felelé - mivel Nelli is az." Ha most így megállanánk, s Károly tudná mai hajlandóságomat, körülbelül így felelhetne: „Neked szebb a barna, mert Irma is az", és neki mindkét esetben el kellene ismernem igazmondását.

De miért vagyok hát gyöngébb? Azért, mert oly kevés lélektulajdon mellett is szeretem azt a szép, barna arcot. Valahányszor ránézek, mindig eszembe jut, hogy Hafiz efféle arcokról dalolhatott annyi sok hangon és egyenlő játszi érzéssel, mert a perzsa hölgyeket éppen így festik. Az a kislány nem is ezen égalj alá való. Őrá el lehet mondani, mit Schiller a távolbóli leányra („Das Mädchen aus der Ferne"): „Sie war nicht in dem Thai geboren, man wusste nicht, woher sie kam."

Sőt gyöngeségem még jobban kitűnik abból, hogy alig veszem gondolóra elhanyaglott műveltségét, s ami több, mint igen fiatal leányból, egészen új fejlődést várok belőle, s ez vigasztal, ingerel. Most szeretője vagyok, majd nevelője akarnék lenni, majd éppen apja, s uralkodni rajta szerelmem, tudományom s tekintélyem sugalmival. Vajon mi ez énbennem?

Hogy rangot játsszék, azt nem tanácsolom de nem is tanácsolhatom, mivel az tőle nem telik; mégis haragszom, ha oly emberekkel jő társaságba, kik legalábbis nem oly műveltségűek, mint én. Féltem őt a megvesztegető szótól, finomtalanságtól, esetlen falusiság modorától, s meglehet, mindez hasztalan féltés.

Január 10. Szemere Miklós, ki az irodalomból ismeretes mint vígköltő, dicsőségének különös csonkulását volt kénytelen tapasztalni ezen falucskában. Őt ismeré a vidék, mint műbarátot, még mielőtt írt volna. Hogy festegetett, azt tudá a nép is. Legalább ide mutat a következő történet, az ő dicsőségének furcsa megrontása.

Az idevaló katolikus egyház kurátora, egy paraszt ember, Szabó Jankó, megszólítja néhány év előtt Miklóst, hogy adna neki a templom falára egy Mária-képet. „Szívesen - mondá Miklós - fogok festeni, de azon meg ne ütközzetek, hogy feleségemre fog hasonlítani." (Felesége Máriássy Anna, a Boronkayné, Szemere Józsiné és Mudrányné testvére.) Az ember megnyugvék ez ígéretben, s más- vagy harmadnap megjelent azonnal Miklóskánál, a közmondás szerint: „hol malacot ígérnek, zsákkal kell forgolódni." „Hohó! - mondá a faggatott festész - nem oly könnyen megy az!" „Pedig szükség volna rá - felelé a szentsürgető - mivel rövid nap szentelik az egyházat."

Miklóska látván az idő rövidségét, egy Jézust adott át saját képgyűjteményéből, másolva Correggio után a bécsi Belvederből, mit örömmel vitt el a gondnok.

A múlt nyáron épen e templom előtt ment el Miklóska és néhány társa: Bernát Józsi, Ecsedi Józsi, s eszébe jutván, hogy meg kellene nézni a képet, előkeresé a templom kulcsait. Bemennek, hát a kép sehol. Egyedül a papöltöző rejtekében volt egy „szörnyű ecsettel" mázolt üdvözítő. Valami kerítésfestő munkája lehetett. „Mi a manó - gondolá - Miklóska -, az én művem sehol!"

E szemle után találkozik ő a kurátorral, s kérdi: „Hol az én képem?”

- A templomban! - felelé a tót.

- Nincs!

- Bizony isten, ott van! (A párbeszéd tótul folyt.)

- Hát hol?

- Ott, hol a pap öltözik.

- Ott egy ronda kép van. Az nem az enyém.

- De biz az!

- Dehogy az, dehogy az!

- Bizony isten az, csakhogy én ráfestettem egy kicsit.

E nyilatkozatra Miklóska odalett. Az értetlen kurátor - éspedig papja intésére - valami izsépi festőhöz küldé a jeles másolatot, melynek dísze, rajza talán igen világinak tetszett előttük, s az elbarbarizálta az egészet, undok mázolásával.

Miklóska ezóta valahányszor meglátja ez ostoba tótot, mindig kérdezi a képet. Az pedig egész bona fide megesküszik mindannyiszor, hogy az ő Correggiója bizony isten ott van.

Január 11. Szemere Miklós és Karsa Tamás meglátogattak Lasztócról, more patrio, azaz lóháton. Amaz irodalom után barátom s így későbbi, mint az utosó, ki nekem tanulótársam volt. Mikor találkoztam velük, úgy mondák, igen hidegen fogadtam őket. Ez meglehet, magamat nem védem; de becsülöm nyíltságukat. Hiszen mindamellett, hogy nem maradtak abban a hitben felőlem. Van oly dolog, minek nincs oka mindenki előtt, így nem volt hidegségemnek sem őelőttük.

Tamás egyike volt azon tanulótársaimnak, kikben lélek és szív egyszerre és egyenlőn nyertek fejlődést, nemesedést. Hála istennek, benne mindkettő megmaradt épen, tisztán, sőt némely eszméi, például a hazafiság, a lelkesedésig magasultak; mint erre példát is tudok életéből, éspedig a Gábri Pista előadása után, ki nekem szintén tanulótársam vala és olyan, mint Tamás, azzal a különbséggel, hogy ez földmívelő gazda maradt, Pista pedig követ és képviselő volt Abaújból az 1847-48-diki országgyűlésen, és a júliusi pesti új parlamentnek képviselő tagja.

E fiúk közül, ide véve még Újfalussy Gyurit is, ki Mátészalkán lakik, valamennyi panaszkodék, hogy szegényebb sorsú volt tanulótársaik bizalmatlanul voltak irántuk, s kezdék a címezgetést, ha találkozának. Szép szív és elme bennük, s én is csak fájlalni tudnám, ha valamelyik volt tanulótársam úgy viseltetnék irántam. Nekem nehezen esnék az a zsugorisága a léleknek, mely miatt ennyire megalázná magát az ember.

Január 12. Levelet vettem Pestről, Ferkótól. Bajza Pesten; Haynaunál jelentette magát, s feleletül kapa: „Ich werde thun, was möglich ist.” Vachott Sándor Pomázon lakik nejével együtt, a mi közös barátunknál, Károlynál.

Január 13. Magam valék. Lengyel Samu Nagyazorba járt, Reskóhoz. Itt az orosz papnál névnap. Este meglátogatám a névnapi mulatságot, már Samu is ott vala. Némely észrevételek rossz humorba hozának.

Bernáth Józseftől hallám, hogy Ungból a volt és jelenkori alispánt, Oroszt, Thoranszky Kálmánt, Zombori Lipótot, Pongrácz Ferencet, s tán még egyet Kassára vittek foglyokul. Ők rögtönbírák voltak a magyar kormány alatt.

Január 14. Az orosz pap névünnepén tett tapasztalatok egy kegyetlen levelet iratának velem Irmához, elsőt és nem szerelmeset. A gyermek sírt; még aznap találkozám vele, s köszöné feddéseimet s dorgálásaimat. Ígérte titoktartását; de abban nem is lehetne gyönyörűsége, ha dicsekednék vele vagy elárulná, hogy valaki őt jól lehordta.

Január 15. Újhelyi tudósítások szerint a „Figyelmező," az egykori tory lap a magyar zsurnalisztikában, betiltatott. Vida, most esztendeje, Windisohgrätz alatt is szerkesztett, vajon miért kellett betiltatnia most?

Egry János, vulgo Jancsi, cékei birtokos felől sok eredetit hallottam. Legderekabb benne az, hogy ha iszik - pedig nagyon iszik - szeme közé köpi az igazságot akárkinek. Például: Dókus Lászlót, a volt septemvirt, Újhelyben, Ordódynál behívá egy oldalszobába és - mint mondják - kegyetlenül megrázta, mondván neki: „Kend az a septemvir gazda, ki engemet kitörültetett a táblabírák sorából?" Ezen rövid tête à tête tanú nélkül történt.

Egyszer, tisztújítás után, ő még három napig maradt oda inni. Mikor elvégre hazakerült, felesége fájdalmasan hányta szemére garázda részegségét, ő pedig elismervén bűnét, egész penitenciális hangon monda: „Részeg voltam, az igaz, de akkor is mindig te voltál eszemben!"

Jó volna tudni minél több kalandjait, veszekedéseit. Különben józan korában fölötte csöndes, jószívű ember; még elméssége is van.

Mióta e vidéken vagyok, sokat daloltam népdalaink közül. Némelyek, ízlés emberei és zeneértők, mint Horváth Tamás, ki maga is jól dalol, Lónyay Gábor, Kandó Kálmán, Kazinczy Gábor tetszésükkel tiszteltek meg, s így mégis lehet benne valami, hogy jól éneklem népdalainkat. Ide írom, mire kell figyelni szerintem a népdalok előadásában.

A népdallam előadásának igen egyszerűnek kell lenni, minden cimbalmi petyegetés és hegedűi pitypalattyozás nélkül. Hangról hangra átmenve, középhangok megérintését kerülni, akár emelkedik, akár lefelé száll a dallam. Ez ád erőt az előadásnak. A tremolo csak kivételesen szép.

Kerülni kell az egyforma- vagy egyhangúságot. Ez némelyek előtt, minő Hunfalvy Pál, főhibája népdalainknak. Ezen segíthetni azáltal, ha eltaláljuk a zenemértéket úgy, mint azt Fogarassi fölfedezte. Áll ez a choriambikus ($– \cup \cup –$) láb változatos használatában, a komoly dalokra nézve. Nincs komoly népdal, mely e négy láb idején túlmenne vagy innen maradna, s az képzelhetlen, hogy kevesebb időből kitelnék egy népdali taktus. Csak jegyezzük meg, miszerint e láb mindenfélekép változik.

De nem kisebb dolog a dal szellemének kiismerése. Ettől függ a forte és piano kiemelése. Ki ezt tudja, szerencsés színben fogja föltüntetni a magyar dalokat, jellemük s bensőségük szerint.

A szöveg szótagjainak érthető előadása el nem mulasztható. Ezellen sokat vét a közszokás, az értetlenség praxisa; minélfogva ráfognak textusra dalt, mi nem rá való, egyedül a szótagok és hangok egyenlő száma miatt. Ha nem felel meg egymásnak a kettő, vész a dal becse.

A Petőfi „Juhász legény”-ére én fogtam rá azt a dallamot, melyen egész haza ismeri, még ezelőtt öt évvel. Más kis rövid dalok: „Mikor én nőtelen voltam,” „Tedd le rózsám a szűrödet” stb. általam öltözködtek fel oly dallamba, és bizony szerencsésen. Figyelmezni kell a mi barna zenészeinkre, aztán végig forgatni a „Népdalgyűjtemény”-t: ritka nóta, hogy reá vers ne akadjon.

Megjegyzem: Karsa Tamástól tudom, hogy az „Erdő, erdő” stb. nótáját Karsa Endre költötte. A „Nem szerettem az életben csak egyet” s „Kísérj ki rózsám síromig” két dal melódiáját Egressy Samu, ki Pest megyei főügyvéd volt, költötte ezelőtt valami tizenhat évvel. Tőle sok hangszerzemény jelent meg nyomtatásban is egyszer-másszor. Csodálni méltó, hogy ő ezen tulajdonára legkisebbé sem volt büszke, vagyis oly táblabíró volt, hogy ebben magát nem tökéletesítette.

Irmával találkozám a levél óta. Egész arca égett. Kérdezém: nem haragszik-e? Ő válaszolá, hogy azóta sokkal jobban szeret is, becsül is.

Január 16. E nap kezdem olvasni Haraszthy „Észak-amerikai utazásá”-t, két kötetben. Az első kötet 75-ik lapján nevezetes az, mit a Niagara esésénél mond, hogy „független életű s boldog embereknek is eszükbe juta már itt megölni magukat a zuhatagban”. Ez a tapasztalat igen meglepő volt rám nézve, holott az ágyúdörgésről magam is tapasztalám, mint vonzott az bennünket, december végén tavaly a Duna-parton. De nem így volt-e az erkölcsi világ eme nagy játéka, a forradalom is, mely legbékésebb gondolkozású egyéneket is besodort - mintegy felsőbb ösztön által - örvényébe?

Haraszthy utazása, nem tekintve adatai hitelességét, alapos voltát, szörnyen prózai. Előadása rendetlen, gondolatai kevesek, reflexió semmi vagy nem új. Minő az, mit előtte Farkas Sándor írt! Általában utazóink igen alászállottak. Tessedik utazása Franciaország déli részében, Farkasé Amerikában, Szemeréé Európa műveltebb részein, a legjobbak mindeddig. Oka talán az, mert ezekben volt bizonyos poétai erő. Úgy látszik, enélkül utazást írni bajos. Mert a statisztikai tabellákat a költő is átveheti, de ami lelket emeljen, száraz lélektől soha ki nem telik.

Január 17. Mindig azon hitben valék, hogy a nemzetek életének legfelsőbb föladata: művészivé emeltetni. Hogyan értem ezt, el fogtam volna mondani egy munkámban, mely egyedül kiadó nemléte miatt maradt el: Olaszországi utazásomban. A nemzetek kiállító erejét semmi úgy nem tükrözi vissza, mint a művészetek. Oda fejlődni a nemzetnek, hogy minden művén megtessék a mesterség, végetlen nagy előhaladás, melyen túl semmi nincs.

A mai kor kitűnőleg politikai. Ez sokat ártott a kedélynek. A kedélyes nép nemigen politikus. Ha pedig ilyen, fölötte óvakodó és biztosabb haladású.

Január 18. Különös prognosztikonai e szegény nemzet sorsának! Ezelőtt húsz-huszonöt évvel két nagy emberére hallgatott a magyar. Wesselényi volt az egyik, Széchenyi István a másik. És íme, az első megvakult, a második megőrült! Írjon-e többet az ember egy napi jegyzőkönyvébe, mint e két tragikai esetet?

Január 19. Soha ki nem fogy lelkemből a hit. Nem tudom, bírnék-e lenni Jób a szenvedésben, ámbár ez is meglehet; de hogy a hit dolgában Jób sem lehetett nálam erősebb, merem állítani magamról. És mi az az én hitem? Találja ki és ki is fogja találni minden, ki tudja, hogy mi volt az én lelkemnek alapereje, szerelme. Nálam a hazaszeretet hamarább fejlődött ki az emberi

szerelemnél. Ennek csak ösztöne volt még bennem, mikor amarról már eszmék nőttek szívem fölött. Mint költőnek, hamarább jött gondolatom hazáról, mint leányról. Elhatározó befolyással működött lelkemre az, mi 1830-31-ben a Visztula partján történt; néhány szellemes gondolatot világ elé is bírtam bocsátani róla, s most panaszkodni magunk ügye fölött még folyvást nem tudok. Szóval: soha ki nem fogy lelkemből a hit. Ez az én erőm.

Kezdtem olvasni ily című novellát: „Egy kétemeletes ház Pesten" Jósika Miklóstól, de végig nem olvashattam. Most tudom, minő kínt szerezhettem én azon nőknek, kik ezt olvasás végett tőlem kapták! Bámulhattak ízlésemen s megszólhattak magukban kényük szerint, de szerencsére, ily öngondolkozású nő azok között nem volt.

E nap rendkívüli hideg volt, olyan, minőre én soha nem emlékszem. Egy levélkét írtam Irmának, magáról mint házi kisasszonyról.

Január 21. A hideg folyvást tartott, de kevesebb ereje volt a szélnek. Borcsa néni kiment, s betérvén, így fejezte ki magát: „Három ködmönnel melegebb van, mint tegnap." Tehát őtőle is tanultam: egy közmondást.

Sarudy Jancsi nekem ajándékozá Horváth Ádámtól a „Holmi"-t. Füzesériektől „Etelká"-t kell megszereznem. Vályi Károlytól Gvadányi „Peleskei notárius"-át kaptam; Sarudy Jancsitól „Ludas Matyi"-t, de hiányosan.

Nekünk az irodalmat újra „lengedező fuvalmak, csörgő patak és hangicsáló madárkák" poézisával kell megkezdeni. Lehet, hogy újra kinövi magát. Nemzeti munkánk e részben nem lesz oly nehéz jövendőre, mint eddig, mivel a nyelv már elég erős; a közönség majdnem nagykorú; aztán a sajtószabadság, remélem, csak nem marad írott malaszt!

A Kisfaludy Társaságnál nem volna hasztalan igyekezet jutalomkérdésül tenni ki: „Adassék elő, éspedig ítészetileg (critice), miben áll a magyar népdalok ereje, szelleme, eredetisége." Vagy ha ez nem, tehát így: „Jegyeztessenek össze az eddig ismert népköltészeti gyűjteményekből a sajátságos szólásformák, magyar idiotizmusok."

Az este ott tölt el, hol ez idő szerint legtöbb kedvem telik.

Január 23. E nap „Mária eljegyeztetése". Én e napon váltottam jegyet, ezelőtt kilenc évvel. Nelli meghalt, most újra szerelmes vagyok. Hittem, hogy e napon új jegyet válthatok, de jövőm kinézései nem úgy akarák.

Reggel kilenc óra tájban egy kocsiszán állott meg szállásom előtt. Két leány: F. Háni és B. Tekla ültek benne, s meghívának engem Lasztócra Szemére Miklóshoz, kinél vendégül vala már Boronkay Gusztiné Szabolcsból, Bercelről. Szívesen mentem velük.

Szemere Miklós említé, hogy Kazinczy Gábornak, ki magyar költői antológiát akar kiadni, mintegy 81, mondd: nyolcvanegy költőből jegyze ki darabokat fölvétel végett, miután erre őt megkérte Gábor. Én elrémültem e sok néven, annyival inkább, mert a kor, melyből és melyben e sok verselő kikerült, nem több, mint húsz év, mert régibb időre nem volt szándék visszamenni. Én megpróbálok ideírni néhány nevet, mennyire fog telni amúgy könyv nélkül s puszta emlékezetből: Kovács Pál, Szalay László, Csató Pál, Jósika Miklós, Kunoss Endre, Garay János, Tóth Lőrinc, Erdélyi János, Kuthy Lajos, Sárosi Gyula, Vachott Sándor, Pap Endre, Ormós Laci, Adorján Boldizsár, Eötvös József, Kemény Zsigmond, Petőfi Sándor, Tompa Mihály, Riskó Ignác, Obernyik Károly, Kriza János, Szentiváni Mikó, Medgyes Lajos, Mentovich Ferenc, Lévay József, Jókai Mór, Pálffy Albert, Nagy Ignác, Gyulai Pál, Jámbor

Pál, Vahot Imre, Szigligeti Ede, Czakó Zsigmond, Samarjay, Kerényi, Bérczy Károly, Berecz Károly, Miskolczi Pál, Arany János, Lauka Gusztáv, Vályi Tamás, Beöthy Zsigmond, Nagy Imre, Vajda Péter, Bozzay Pál, Szemere Miklós, Gaál József, Szigeti József, Eördögh István, Székács József. Ötven.

Január 24. Lasztócon, Szemere Miklósnál a többek között jelen volt gr. Vay Károly is, egyik legjobb fia Ábrahámnak, Báriból. Öccse, Laci, kibujdosott Törökországba. Tőle vesz olykor levelet. Laci nem fog ott maradni, hanem megy Franciaországba. Tehát néhány magyarjaink újra azon az úton vannak, melyen száz és néhány év előtt Rákóczi és társai bujdosának. Lesz-e Mikes Kelemenje az új száműzötteknek? Kérdésen kívül. Írók közül ott vannak Petőfi Sándor, Egressy Gábor, Jókai s hihetőleg még többen; de nem író-e Kossuth, Pulszky, Szemere?

Január 25. Szemere Miklós visszahozott Lasztócról, s maga ment tovább Kassára eltitkolt ügyben, Gálszécs felé, mivel szokott útján, Szaláncnak, a nagy hófúvások miatt menni nem lehetett.

Ecsedi Józsi leszálltomkor azon hírrel lepett meg, hogy Irma himlős. A hír engem megütött. Kár volna oly szép alaknak virágjában megromlani. Estefelé orvos jött hozzá, s baját nem veszélyesnek mondá; de míg eljött, nénje és én a takargatással majd megfojtottuk. Gyönyörű beteg leány!

Január 26. Kezdtem olvasni ily című könyvet: „De l'Italie, dans ses rapports avec la liberté et la civilisation moderne, par M. André-Louis Mazzini." Leipzig, Brockhaus et Avenarius 1947. Jelszava:

> *Et cognoscetis veritatem*
> *et veritas vos liberabit.*
>
> (Joan: VIII., 31.)

Január 27. Szemere Miklós Kassáról jövet fölhíva, mennénk Bercelre Szabolcsba, Boronkay Gusztiékhoz. Bercel a Bessenyeiek fészke. György is ott született. Megígérkeztem. Ez nap újra Tóninál, hol sógorasszonya, Kossuth Rozi, fiatal leányka is jelen volt. Daloltunk, többek között azt, mely így kezdődik: „Hány esztendős lehettél?" Mikor azon sorra jöttünk, hol a szerelemről van szó, ez a kisleány, mintha gondolatjain rajtakapatott volna, lopva tőn egy pillantást reánk dallókra, mi előttem igen kedélyesnek s igaznak tetszett. Hölgyeink, különösen leányaink között e tájon fél évig ellehet az ember, míg egy nemes, szenvedélydús tekintettel találkozik. Ó! be hideg angyalok ezek a mi szépeink!

Mazzini az előszóban így ír: „Én nem tartom a civilizációt általában oly ténynek, mely minden tényekből áll elő, mikép Guizot és annyi mások állították; hanem oly általános, sokszorú ténynek, melyet az eszmének és egyetemes szellemnek egymásutáni nyilatkozásai minden népek lételének tárgya és élő valódiságában hoznak elő."

Erre magyarázat kell. Hogy írhat így olasz? Vagy azt nem lehet világosabban kimondani? Ekkor bocsánat! Világosabban:

„A civilizáció oly egyetemes sokszorú (multiple) tény, melyet az eszmének és általános szellemnek egymásutáni nyilatkozásai minden népek valódi életében előhoznak." De mi az a multiple? Oly tény, mi igen sok, sőt minden tényekből áll elő? Így igazsága van Guizot-nak; a „général multiple" szavak mind befoglalvák az ő értelmezésében, mely szerint a tények egész összege értetik minden népek életéből.

A civilizációnak talán legegyszerűbb értelmezése volna ez: tényekténye. Hogy itt nem puszta konkrét tény, hanem eszmék és szellem után keletkezett tény értetik, magától érthető, mihelyt a históriát nem az esetlegesség, hanem az eszmék fejlődési menetének tartjuk.

Január 28. Irma folytonosan ágyban fekvék. Nehezen váltam meg tőle, noha veszélyen kívül vala már egészen. Isten vele!

Délután Szemeréhez mentem, Lasztócra; itt lelem Fáy Bélát és Lőrincet. Emennek tisztjük ellőtte bal lábát. Amaz Pesten élt a végső katasztrófákig; egy időben jegyzője a „márciusi klub"-nak, melyet szegény Vasvári Pál alakított, mindkettő pedig fia Fáy Lászlónak, András testvérének.

Tőlük hallám: Fáy András Gömörből (Oldalfalváról) és testvére, István, bátrak voltak határ nélkül, s mint ilyeket ismeré őket a fölkelő nemes sereg is, melyben mindketten jelen voltak. Hírük menvén, próbára akarák őket kitenni társaik, mégpedig egy sírboltnak éjjeli meglátogatása által. Azért kérdezék egyiktől, úgy gondolom, Andrástól: „Ki merné-e hozni a sírboltból a legközelebb oda temetett halottat?"

- Igen! - felelé.

Más oldalról Istvánt is megkérdék, bele merne-e feküdni a legújabb koporsóba, úgy hogy maga tenné ki előbb a halottat belőle?

- Igen! - felelé.

Mindkét részről megtörtént, aminek kellett.

András elmegy éjjel és fölveszi a legújabb koporsó halottját. Amint cepelte a kitűzött hely felé, valahogy alábbcsúszott a teher válláról, s megszólal a halotthoz: „Ejnye hé, be mozogsz!" A halott megértvén bátyja szavát, megszólal: „Maga az, András bácsi?" „Én bíz az, öcsém, hát te vagy a halott?" „Én ám!" „No az ébugattát, úgy hát nem cipellek!" Ezt mondván, minden meglepetés nélkül, de a társak annál nagyobb meglepetésére, karonfogva mentek társaikhoz, kik nem győztek eléggé csodálkozni.

Január 29. Bercelre még mind nem indultunk. Itt naplóm megszakad. Szemere Miklós nem szereti, ha lefekvés után gyertya ég a szobában. Én együtt háltam vele. Nappal társaság foglalt el. Gondolatimat nem jegyzem föl. Csak annyi jut eszembe, hogy leányok között (B. Tekla és Sz. Klári) körülbelül erkölcsi professzorrá lettem. Sok nem tetszett viseletükben, s példázódtam. Miklósné hallá beszédemet, s megköszöné. Szívesen!

A leányok viseletéből megtetszik, hogy keveset társalkodtak férfiakkal, vagy csak igen silányokkal. Csak egy valamirevaló ítéletmondás, megjegyzés volna, de semmi! Engemet talán tekintélyül tartottak, mivel szavaimra gyermekileg hajtottak. Ez derék tőlük, de legyen annyi amennyi önállásuk is; ehhez pedig egy kis gondolkozás kell.

Tekla néhány jó magyart tanult meg zongorán, éspedig jellemző kifejezéssel játszani. Ez a leányka pirulás nélkül fogadott el mindennemű útbaigazítást, intést tőlem, Féltem néha, hogy megharagszik, s annál jobb kedvű s bizalmasabb volt irántam. Zongoránál arcán semmi változás, semmi játék. Neki nem ártott volna látnia Lisztet. Egy kis zongorázói kokettéria bizony megilletné.

TANULMÁNYOK

NÉPKÖLTÉSZETRŐL

Hol a történetírás elhallgat, s mintegy szürkületbe vész a régiségbúvárok vizsgálódása, még nem esett ki egészen a vezérfonal kezünkből, még van egy szövétnek, mely azon túl is világot vet az életre s az idő szellemére. Itt többé nem a történetírás szól, hanem maga a történetek komoly múzsája; nem az adatok bizonyítnak, hanem az élet áll elő legsajátosb másvilágában, a költészetben, mely bűvös tükör gyanánt akkor is híven mutatja az életet, mikor már lejárta idejét. Így minden népnek előbb van költészete, mint históriája, vagy inkább a költészet minden história, mely hagyományok-, énekek- és dalokban száll firól fira, időrül időre, mint szent örökség.

Micsoda változásokon megy keresztül egyes nép, míg a jó isten tudja hol, egyszerre vagy lassanként, mint egyérdekű tömeg áll elő s kezdi elfoglalni helyét a világ történeteiben, erre nehéz a felelet, mert öngyermekségéről senki nem tud, más népek pedig csak azon időben gondolnak vele, mikor jelentőségre kezd vergődni vagy vergődött is már. Eszerint a népek születésérül szóló keresztlevelet a história ki nem adhatja. Ritka nép is hal meg azon a földön, melyen született. De mi hívja őt mintegy szerencséjét keresni a világon? Micsoda titkos vágy az, mely öntudatlanul lélekrokonságba fűzi az egyérzelműeket, s az akaratnak világos beleegyezése nélkül sugallatként viszi és vezérli, mint a madárt ösztöne vándorolni, mint alvajárót a bűbájos holdvilág felé betegsége? Isten hívása után indulnak a népek, ki néha ködnek oszlopában, néha villám fényében jelenik meg előttök világos kinyomásával ujjai hatalmának. Hiszem én, hogy nem kis ok és erő az, mely az egyeseket néppé olvasztja, vagy a testületből, hová tán előbbi sorsuk kapcsolá, ki bírja választani, de mintha még a szerencsének is volna befolyása megmaradásukra.

Valóban nem lehet semmit inkább csodálni, mint a népek származását. Nincs nagyobb meglepetés, mint a világtörténeté, mikor egy új nép, anélkül, hogy rajta kapatnék előkészületein, észrevétlenül előáll s új nyelven beszél. De nincs is kielégítőbb se a szívnek, se az értelemnek, mint lépésről lépésre kísérhetni őt haladásában, felfogni azon pontot, mikor még a státusélet nála mélyen nyugvék a családéletben; mikor természet és műveltség elválasztatlanul rejtezék a kedélyben, mindaddig, míg az erők mindegyike saját úton indul; és polgári szerződések, világos alku és törvények veszik át a népet a gondviselés karjairól; s a természetet nemesítni kezdi a művelődés, és amaz, mint háznál maradt dajka, nagy korában is őrzi a szépségben fölserdült leányzót, mely az isteni költészet.

Mindjárt az előkori mozgalmak ideje alatt megnyeri a nép a maga zamatját. Véribe veszi a levegőt és a külvilág befolyását; s nyer egy alaphangot, mely az egész tömegen mint húron végigrezeg; egy alapérzést, melyben az egyesek összetalálkoznak, feltalálják a magok belső emberét vagy amit szívök szeret, miért élnek-halnak, mi aztán eredeti vonása, kinyomata örökre a nép sajátságának.

Még ekkor minden jó együtt van a tömegben, szeretném mondani: minden, mi a tömegben együtt van, jó, mert saját, mert eredeti. Kedélye nyers és durva, mint kinemjátszott hangszer; igazságát lelkesedésében keresi, főbiztosítékát anyagi erőben találja, s a had változó szerencséjétől függvén élete vagy halála, vér a drága ár, melyet önállásáért letesz a történetek bírósága elé.

Miképen a szürkület minden tárgyat óriási alakban tüntet elő, s félhomálya különböző tüneményeket is egy nagy képpé folyaszt össze: hasonlag történik ama szép csalódás is az ifjúságát élő nép lelkében, miszerint sorsának intézőit, vezetőit félisteni nagyságban emeli maga fölé, s a sokaság erejét kevés választottakban központosítja, azaz megnyitja hőseinek az emlékezet Pantheonát költészetében. -

Nem pusztán csak szószaporításért kerekítek ily nagy feneket előadásomnak, de mivel népköltészetről fogok tartani rövid elmélkedést, oly időpontot akartam kijelölni a történet folyamából, melyben az eszmét egész kiterjedésében föltalálhatni. Mert ítéletem szerint a népköltészetről igen szűk és határozatlan fogalmat meríthetünk a mai miénkféle idő adataiból, mely a nép eszméjét elferdítette életben, esztétikában egyiránt, s a népköltészetnek is csak töredékeit bírja felmutatni. Ezért mai állása után sokan a népköltészetet nemigen nagyra veszik; s alatta kevesen is értenek többet azon néhány népdalnál, melyet akkor ír a költő, mikor egy-két népies kifejezés eszébe jut, vagy éppen mikor drámát, regényt nem írhat. Ha a népdalokat szobában gondolnák, s mindaz népdal volna, mit az írók úgy keresztelnek, megnyugodnám, mivel így mégiscsak kellene apródonként növekednie a népköltészetnek, de mást mond az emberiség fejlődésének krónikája. Nevezetesen, az igazi népköltészet virágkora kivétel nélkül és rendesen megelőzi a könyvirodalmat, s azon időkre esik, mikor még nincs literatúra. Ellenben a könyvtudás növekedtével minden népnél alább száll; a mívelődés folyvást keskenyebb csatornába szorítja, végre az életből is kitolja, mint a hollandi népnél, mely teljesen felejté dalait, kivevén az utcaiakat; vagy elferdíti, mint a mennyei országban, hol a költészet, legújabb adatok szerint, csak leányok mestersége férfiakat bolondítani, s a perzsáknál pedig éppen udvari bolond.

Ezekből első szóra is látható, hogy a népköltészetet a maga életnagyságában, teljességében nem mindegyik kor bírja szemünk elé állítani, s következéskép a fogalom nincsen meg az életben, hanem abból kiveszett, mint a várak, mint a hősök, mint a félistenek, mert az idő összeesett, s az élet csaknem oly egyenlő felületre szabályoztatott, mint a földabroszok, melyen a hegység is oly magas, mint a síkság.

Nem levén meg a fogalom az életben oly erőteljesen, hogy maga magát magyarázhatná, evégett vissza kell lépnünk néhány századdal a történetek hátterébe, mikor a költészet, mint egy Balaton, mint egy tenger, nem volt még lecsapolva különböző ágain a műveltségnek, hanem öszvessége volt minden szellemi nyilatkozásnak, honnan vevé a nép törvényét, vallását, történeteit s erkölcstudományát. És ezen időpont a nemzetek előkora, ifjúsága.

Kétségtelen, hogy az előidő nem sokkal dicsekhetik a természet adományain kívül. Nincs ugyan műveltség, de annál ébrebb a kedély, annál inkább megvan az érzelmek acélpengése, mert, mint egy német író mondja: „Vér helyett vasolvadék foly az erekben.” Nyelv és költészet mesterkéltség nélkül saját, külső befolyás nélkül tiszta eredetiség. Innen amit csak egy írástudatlan nép nyelvén és nyelve által előállít, kifogás nélküli; azt se nyelv-, se széptan nem bírálja, hanem elfogadja, mint kész kincset, követi, mint isteni kijelentését a nép szellemiségének. Így találta Homér a görög népnél költeményeit vagy azok nagy részét, így Firduszi készen a perzsa hagyományokat. Így az újabb nemzeteknél, különösen az angoloknál Percy, németeknél főkép Grimm, a dánoknál Söfrenson Wedel András történetíró. Így szedte össze a világhírű szerb dalokat és hősregéket Vuk Stefanovics Karadsity; a finneknél pedig a legközelebb múlt évtized alatt D. Lönnrot Illés egy nagyszerű költeményt írt le a nép ajka után, s ez Kalevala harminckét énekben; elhallgatván az európai többi nemzeteket, el az utazók és térítők fáradságát s figyelmét a legtávolabbi és legvadabb népek jellemének is kitanulására költészetök után.

Én, ha kérdeztetném, minő sajátságai, elsősége vagy hiányai vannak valamely népnek, korántsem utalnék történeteire, melyekben Herder állításaként ritkán találunk egyebet felőle, mint hogyan engedé magát igazgattatni és öletni; hanem utalnék költészetének ép vagy csonka maradványira, hová nemcsak a nyelv ifjúsága, szépsége, daca, hanem a nép szívének úgyszólván minden dobbanása, kedvelt eszméi, vágyai, hite, előítéletei, babonái, képzelő tehetségének teljes köre, azaz egész világnézlete beszővék, beléhelvék.

A népköltészet meghatározásában legtöbb zavart okoz a nép szó értelme és némely rokon fogalmak. A nép, talán mióta Rómában senatus populusque romanust írtak, alsóbb osztályát teszi, minek? a népnek. Tehát a szó vétetik szélesebb és szorosabb értelemben. Azonban ezen osztályozásra itt semmi szükség, az statisztikába való, ha csak azon együgyű néposztályt nem vesszük annak, mely földet mível, egy héten egyszer vesz tisztát s vasárnap kétszer megy istenházába, ez pedig köznép. A szélesebb és szorosabb értelem oda megy ki, mit már említék, hogy a műveltség, fejlődési viszonyok és polgárisodás szükségei szorítják összébb a népköltészetet, de nem a fogalmát is. Az országok megalapítása után vagy, átalánosan szólva, előbb-utóbb kilép a nemzet a családéletből és némelyek lesznek bírák, némelyek katonák, papok, tudósok stb., majd később a köznép is hovatovább mindig több nevelésben részesül, iskolát jár, könyvekhöz szegődik és olvas, és élvezi a művelődés jótéteményeit, egyszersmind veszti hitét a hagyományok, csodás és mesés iránt; innen van, hogy a polgárisodás nyíltabb korában az eposz - valódi népköltemény - nem csinál nagy szerencsét; hibázik a hit.

A népköltészet mindig a nemzet családéletére emlékeztet vissza, vagyis azon időkre, mikor még a státusélet a családéletben rejtezett; nemesség nem volt, vagy ha volt is, koronája, színe volt a népnek; különben hol venné magát a régi románcok- és balladákban azon adat, mikor előkelő rangúak úgy elvegyültek közötte, mint övéi, sőt királyleány s pásztorfiú és megfordítva hányszor nem állnak szerelmi viszonyban egymással? Ha még egyszer oly nagy nemzet volnánk is például, mi magyarok, mint aminő vagyunk, nem úgy állnak-e az egyesek egymáshoz, mint egy nagy család tagjai? „A legelső magyar ember a király."

Különböztetni kell a népköltészetet azon vad és természeti költészettől, melyet az utazók ismeretlen új népeknél találnak, többnyire tánc kíséretében. Ez a nyelvek kifejlődését hozza eszembe, hol az emberi test részei, leginkább az arc játéka fő szerepet visz s a tagnyelv (Gebärdensprache) a még gyermekségében gagyogó hangnyelvek helyes pótlója, sőt némely tekintetben megelőzője is volt. Így van a tánc a természeti költészetnél. Ez azonban nem sokat ér; semmi határozottság, semmi alaki tisztaság; a lírai elem volna benne uralkodó, s az is szakadozott, mint a pillanat kedvtelései; kitörései pedig, puszta felkiáltás, vele az esztétika, csak annyiban gondol, mennyiben kezdetnek jó. Ami ezentúl következik a szellem fejlődésében, nagy idők műve; azon időké, mikor a népnek már van története, hősei, viszontagságai, melyek az egyhangú s a napba beélő természeti embert megrendítik, s az élet viszonyain fordítnak, alakítnak. Úgy tetszik, a természeti költészet mindig megmarad, különösen az alnépnél mocskos és szennyes versekben, kópék és betyárok nyelvén; ezek az ízlés előtt ízléstelenség, nekünk trágárság, s mint ilyen, úgy tartoznak a népköltészethez, mint aranyhoz a salak.

Legkönnyebben össze lehet téveszteni a népköltészetet a nemzetivel. Itt azon alapvonások teszik a különbséget, melyeket akkor vesz föl a népjellem, mikor nemzet lesz a népből. Bárminő szerződések, alkotmány és uralkodási forma íratnak is a nemzet oklevelébe, mindez a nép szellemén nem változtat, hanem csak új vonásokat tesz ahhoz. Így vesz föl némely sajátságot a nemzet külső jelekben is, minő a zászló, címer, színek, öltözet, viselet: de ezek is tagadhatlanul oly formát és jellemet fognak ölteni, melynek első eszméje a néptömeg kedélyéletében gyökerezik. Innen van aztán ama bűbájos ragaszkodás a nemzeti színekhez, zászlókhoz a csatában; innen az öltözet és viselet iránti nem előszeretet, hanem tősgyökeres hajlandóság.

E szempontból véve a nemzeti költészet is a nép kedélyéletének kifolyása, de különbség a kettő között, igenis, van, megjegyezvén, hogy a népköltészetnek már vannak saját esztétikai eszméi, melyeket a nép magával hozott a világra, midőn az emberiségből kiszakadt, melyek viszont a népet az emberiséggel kötik össze. Ezen eszmék a hit, szerelem és hősiség. E három tárgyon forog a népköltészet az emberiség és nemzetiség között; nincs is oly félig-meddig eszmélkedő nép, mely ezt a három tárgyat meg ne énekelné; kivevén, ha ugyan utazóknak

hihetni, a szegény irokézeket, kik vizet isznak s egy bordaluk sincs, a szerelmet megénekelni pedig köztük egynek sem jutott eszébe.

A nemzeti költészet jelleme időszerinti. Eszméit többnyire a korszerűség fejti ki s állapítja meg; de valamint a kor szelleme változik, s mi ezelőtt korszerű volt, ma már az lenni megszűnt: úgy jőnek elő uralkodó, az egész kor lelkét teljesen elfoglaló nézletek, vágyak a nemzeti költészetben is, a nemzetnek mintegy házi dolgaira vonatkozók, például néhány év óta nálunk a legerősebb hazafiúi érzések tolmácslata. Tehát a nemzeti költészet bizonyos szöglet alatt úgy is nézhető mint alkalmi, melynek *most* van ideje; de az alkalom nem egyes név- vagy születésnap, hanem rendszerint nemzeti ünnep, újjászületés; s ezért a költészet minden ága, faja közt az édes nemzetinek, az édes miénknek van legerősebb, gyakran erőszakos hatása kedélyünkre. Ellenben a népköltészet mindig a tisztán emberi felé irányul, világát a családéletben leli föl, melynek viszonyai egész földön ugyanazok, s ugyanazért a tisztán emberinek is a családéletben kell föltaláltatni; mivel itt van úgy a kedély, mint fejlett, itt látszik az ember minden álság nélkül embernek; aminthogy a művészet örök idők óta innen vette remekeit. Előttem semmi, hogy Lear és Cordelia, és nem Edvárd és Kunigunda nevek fordulnak elő egy régi angol népköltéményben, mely Shakespeare világhírű szomorújátékának is alapja; nem bánom, itt vagy ott történik, mert valahol csak kell történni az eseménynek, ez mind külső s nem egyéb, mint alkalmazkodás a körülményekhez, mint belévegyülés az életbe; de nézve a belsőt, a gondolatok magvát, az érzelmek fordulatait, igenis emberi előttem a hálátlanság föstése; emberi különösen egy dán ballada, melyben sírjából kel ki az anya mostoha kézre maradt gyermekeinek meglátogatása végett, mi bár a természet törvényeivel jő is ütközésbe, nem képtelenség, mert örök igazság, az anyai szeretet valósága van benne megtestesülve.

Mit a kettőről mondék, röviden ide megy ki: a népköltészet tárgya a tisztán emberi, a nemzetié a hazaszeretet; mindkettő zománcozva a nép sajátságával, megjegyezvén, hogy a nemzeti költészet idővel átmegy a népbe s lesz népdal, mint az angol nemzeti ének, s ez legszebb diadala. Egyébiránt nemzeti költészet szélesebb értelemben mindazon művek összessége, melyek valamely nemzet nyelvén írattak, vagy ha nem írattak is szó szerint, de a népnél ének szárnyain s közajkon forognak, befoglalva német, magyar, angol szépirodalom nevezete alatt.

Tekintve, mi adott szinte hosszú időkön át szellemi tápot a nép kedélyének, volna még mitől megkülönböztetni tárgyunkat, a szent vagy vallásos költészettől. Így mintha két országra szakadna el a költészet birodalma, világira és nem e világból valóra. De a kettő mindjárt első látásra tiszta különbségben áll. Legyen elég annyit mondanom, hogy ahol vallás dolgában minden a maga fokozatos útján történik, mint a régi görög és héber népnél, a szentköltészet is a népiből válik és foly ki és vele rokon, sőt néha egy; ha pedig adott vallásra fogják a népet, ez hosszadalmas küzdés után és szép szóra beveszi ugyan azt, de véréhez, jelleméhez alkalmaztatva, sajátítva. Így ölelte be Európát a keresztyén világnézlet, s a külön népek és nemzetek sajátságaival párosulva szülé ama nevezetes jelenetet, mely az ó és új idő művészete közé örökre elválasztó mélységet vont, s előállt a romanticizmus.

Mondatott: a műveltség árt a népköltészetnek, s ez igaz, de miért átkoznók a napot, hogy a hajnalt elűzi egünkről. Az anya fogy, a gyermek növekszik; amaz meghal, ez életben marad; s a nem fenntartja magát fajában. A természet örök rendén jár a szellem fejlődése is. Mikép mondatik, hogy Isten az embert önképére s hasonlatára teremté, úgy kell a művelt költészetnek is a népi hasonlatát viselni, azaz fölvenni a népi elemet; különben nem igazi, hanem korcs, fattyú, sehonnai.

Miben áll hát a népköltészet ereje? Áll főleg a nyelvben, az átlátszó tiszta nemes előadásban, melyet minden józan eszű és egészséges velejű ember megérthet, élvezhet kénye, kedve szerint. Tehát vegye föl a művelt költészet a népinek tisztaságát, minden törvénytől független

merész szókötéseit, szólásmódjait, életvonásait, melyeket szintaxis, grammatika soha nem igazol, lefordítni pedig szorul szóra fonákság, másként lehetlen. Ilyes kifejezések és szólásmódokkal tömve minden nyelv, annál tömvébb pedig, mennél épebb s egészségesebb szerkezetű organizmusa. Ezek nem figurák, nem tropusok, hanem a nyelv állócsillagai vagy ha tetszik gyöngyei, sajátságai, miket az iskola graecismus, gallicisme stb. nevek alatt ismér. Ezekben fekszik a népi elem. Költő csak az lehet, ki ezeket tudja használni és mozaikképen összeilleszteni; valamint ezek okai annak is, hogy költő csak egy nyelven írhat isten igazában, azon, melyet az édesanyatej szivárogtatott életerébe. Nyelv nélkül nincs költő, miért a nyelv örök tanulmánya volt minden nagy költőnek; s én azt hiszem, a gondolat, mint gondolat, benn a lélek fenekén ruhátlan gyermek, sem több, sem kevesebb, mint hiú álomkép, nem kerül több fáradságba, mint akármely bohó ötlet, mivel magától jő; hanem azt megőrizni az életnek, húst és vért adni belé, s a gyermeket nevén nevezni: ez már a szó, a nyelv dicsősége. Költőnek az a nyelv, mi Prometheusnak az agyag, hogy embert teremtsen az isteni szikrának befogadására.

Most jön a forma. Itt esik jól kimondanom, hogy a népköltészetnek egyik jellemvonása, minél fogva az éneket vele kell gondolni. Ez a nézet hamis, ha netalán oly trillás éneket gondolnánk, minő egy olasz primadonnáé a legújabb operában, melyet érte s az ő nyelvcsapja szerint komponáltak. Vegyük a görög hatos mértéket. Igaz, hogy ezt énekelte a görög nép, s maga Phidias, mint írva van, Jupiter szobrához az eszmét egy utcai dalostól vette, ki Homérból énekelt; de az is igaz, hogy a népköltészet tudni s emlékezetre méltó dolgokat regélvén, az istenek titkait fejtegetvén, előadásának a nép előtt - mert írva nem volt - érthetőnek kellett lennie, hogy épületes legyen. Így minden bizonnyal az ének, ha több volt is, mint a szavalás, nem volt egyéb a hang ünnepélyes emelintésénél, szállintásánál, talán a mai recitatív. Ide látszik az is mutatni, hogy azon régi balladák, melyekben a történet a cselekvény személyei által, tehát párbeszédben, drámailag adatik elő, kedvesebbek, de jobbak is azoknál, melyek krónikai rendet követnek s pusztán elbeszélők; mert annyival több bennök a hangváltoztatás; így az énekszerűség is, mennyivel több személy hozatik föl beszélőképpen. Nem tudom, de úgy hiszem, ez lesz annak is végoka, hogy Talvj szerint, a legjobb óangol, skandinávi és germán balladák is ily modorban öntvék; elhallgatván a nagy és hosszú eposzokat, melyek egyhangú elbeszéléssel megölői volnának a léleknek.

Az ének tette szükségessé a ritmust. Hány szótag elgörgése után jőjön új sor, hol szálljon, emelkedjék a hang, a dalfolyam, mint hab hab után, mint szellőben dőlengő vetés, mind szorosan kiszabvák s pontosan meghatározvák a ritmus által, melyet a nép öntudatlan művészete a fül mester segítségével teremte s állapíta meg. Így a görög hexameterben a harmadik láb első tagjának szót kell végezni, valamint az ötös jambusokban is azon szerint. A szerbek trocheusaiban szót végez a második láb; s ők minden formáikon át igen szorosan veszik e szabályt, mely a cezúra szabálya; s a cezúrátlan sorokra, a szerb dalok magyar fordítója szerint, a *közönséges* szerb is azt mondaná: *ezt nem lehet énekelni*.

Azért nem jó énekre az ilyen vers:

Singe, wem Ge-sang gegeben.
(Uhland)

Hazádnak ren-dületlenül
Légy híve, ó magyar!
Bölcsöd az, maj-dan sírod is
Mely ápol s eltakar.
(Vörösmarty)

Ez a bizonyos helyen és idő múlva újra meg újra előforduló ugyanazonság szülé a verselés egész mesterségét. Olyan ez, mint a lélekzés, mint a szívverés, mint a habütés, tehát a legtermészetesebb, aminthogy azt nem is tanulá mástól ember, mint a természettől. Szótag, rím, lábak, strófa, refrén mind az ismétlés eszméjén alapul, s föltétei az énekelhetőségnek; innen legmuzsikaibb nyelv az, mely minde kellékeket egyesítni tudja műveiben.

Ezekhez, azt mondom, minden népnek megvan a kedvére való formája, ha szinte kölcsönzé s nem magából forrá is ki azt. A hatos mérték a görög élénk lélek s gördülékeny nyelv nekieredése, bugyogása; ellenben az európai művelődés különféle rímes formákat tett kelendővé, míg a szerb csak a maga saját rím nélküli, de mértékes formája mellett maradt. Ha minden népnek nincs is oly eredeti formája, mint a szerbnek, görögnek, mégis megtudhatjuk, melyiket szereti legjobban. Azt, melyen legtöbb és legszebb dalokat s balladákat költ és énekel. Hogy a művelt költészet e tekintetben is hallgatni fog a népinek szellemére, igen természetes; innen senki okosabban nem tehet, mint Béranger, ki dalait, igen kevés kivétellel, a francia nép énekformáira szabta, fölibe írván mindegyiknek, melyik népdal nótájára megy; s azt nyeré vele, hogy a nép ismervén a melódiát, azonnal éneklé a friss verseket, és költeményei ugyancsak kimentek az életbe s el vannak terjedve Franciaországban.

Mindent könnyebben ki lehet mérni, mint azon eszmekört, melyben a népköltészet forog. Ez a képzelődés legtágabb kalandvilága. Micsoda képeket, fogalmakat, világnézletet töm ebbe a képzelő erő, az fogja tenni a népköltészet esztétikai eszméit, tárgyait. Itt van elhatározó vagy inkább elválasztó befolyása az éghajlatnak, életmódnak; aminthogy ez a déli és északi népek költészetében klimatologice, kézzel foghatólag ki van magyarázva. Azonban ne véljük, mintha különböző éghajlat, uralkodás, alkotmány vagy mit tudom én minő befolyások miatt egyik nép eszmeköre kizárná a másikat, sőt inkább vágják azok egymást és összevágnak, mint a hullámkarikák, mint a mennyei körzene, melyet Plató vélt hallani odafent a csillagok útján, mi azon igazságra vezérel, hogy a népek költészete csak a természet alaphangjainak változata.

Már mondtam, melyik három eszme közös minden népköltészettel; és azon eszméken alapul a derék népköltészet. Az eszmekör szélsőségeit bizonyos látomások, rendkívüli csodás, mesés képzelmények foglalják el. Ilyen a lelkek járása s azon hit; miszerint a halottak sírjaikban nem nyughatnak, ha őket valaki, vagy ők valakit megbántotta. A holt szerető meglátogatja életben maradt kedvesét, az anya gyermekét s viszont; ilyen ama sírás, melyet idétlen s keresztvíz nélkül eltemetett vagy vesztett gyermekektől hallani mindaddig, míg lelkök az elmulasztott szertartások feladása által meg nem váltatik a kíntól. Üt a lelkek órája, megszólal a kakas egyszer, kétszer, háromszor; megkondulnak az elsüllyedt harangok, lidérc bolyg a sötétben a sírok felett, nyomasztó álom lepi meg az embert, melyben futni akarna s nem bír, de röpülni igen; a lélek remeg, a haj borzad, s egy eltalált varázsszó, egy keresztvetés vagy isten segítségül hívása semmivé teszik a kísértetlátást, minden bűbáj veszve, az óriási alak léggel összefolyva eltűnik, felszabadul a mell s könnyebben veszi lélekzetét. Ide tartozik a tündérek s isten tudja miféle vízi és légi, hegyi és rónai, csalfa és ingerkedő fények képzelete; továbbá azon legszélső gondolatok az átalakulásról, melyben a törpék hősökké, a madár szeretővé stb. változik, mert ki tudná előszámlálni az eseteket!

Bármennyire különös szabásúak is az efféle hiedelmek, örömest találkozik velök a mai keresztyénség, melynek íze van rajtok, mint szintén magáéival a kelet és hajdan a görög. Azért merő balgaság mitologizálni ma és nekünk, midőn a hit egészen más lábon áll, megfutván a régi mesevilág pályáját. De a görög és római műveltség hatalmas volt, s benyúla mélyen a keresztyén életbe, mint a tengerbe Itália, Grécia; s van rá példa, hogy az új Európában, különösen Hollandban, de másutt is, nálunk is, a pór és a polgár, ha szerelmes volt, úgy megénekelt vak Ámorról, nyilas Kupidóról, mintha épen mithológiát akart volna kiadni; de

majd apránként az idő megtanítá a népeket sajátságaik becsülésére, s az új időnek nincs szerencsésebb fordulata, mint hogy minden nemzet féltő kincsére, a nyelv és irodalomra fordítja figyelmét, igyekszik magát lelkestől, testestől megismerni.

Evégett szótárak készülnek, nagyok és bővek, hová a tudósok összehordják a nyelv kincseit, bírálják, mi övék, mi nem; tanulják a népet, e nagy élő könyvet, melynek betűi egy-egy emberfő; s ha nem oly szembetűnőleg is, mint térképen az országok határait színes vonalokkal, de minél hűbben igyekeznek kijelölni szellemi birtokukat. Ha egyes szavak is ennyire bírják a tudósok figyelmét, mennyivel többet nyer a nemzeti önismeret a népköltészet erélyeiben, hol már a szavak rendben s harmóniába öntve, filológiáin kívül esztétikai kincs is, mint ha Palmira omladéka közt kész paloták födöztetnének föl.

Igen, esztétikai kincs, Arisztotelész vagy Horác ismérete nélkül is. Mert ki írja a népdalokat? A nép; vagy Grimm szerint: magok magokat. Erre magyarázat kell. A népköltemény maga tesz bizonyságot magáról. A német népdal végén olykor ily kérdés tétetik: Wer ist, der Euch dies Liedlein sang? Tehát egyes éneklé azt. Tudva van, hogy igen sok angol balladát bizonytalan költők a népből csináltak s árultak garasért úton útfélen. A szerb dalokban is van némi ujjmutatás öreg világtalan dalnokokra, mint Tinódi Sebestyén is tőn:

Ennek lőn írása a jó Kolozsvárban,
Tinódi Sebestyén könyvnyomtatásában.

A turkomán, perzsa és török dalok szerzője gyakran kiírja nevét, mi a középkori festvényekre emlékeztet, melyek csoportozatában ott áll azon hercegek, grófok mása is, kik a művésszel dolgoztattak. Legtöbb esetben csak annyi bizonyos, főleg szerelemdaloknál, fiú-e vagy lány a szerző? Azonban én mi népünk közt tapasztalám, hogy a vidékek egy dalt különbözőleg énekelnek, vagy ha egytől került is eredetileg, a szájról szájra való átadásnál igen könnyen toldatik, foldatik szebbé, jobbá vagy ellenkezőleg; végtére sem marad meg oly szüzességben, mint a szerző gondola. Ide megy ki a magyarázat.

Akárki szerzetté, igen szépek vannak a népköltemények közt, mert különben micsoda érdek kötötte volna úgy a nép nyelvére, hogy századokig énekelje azokat? Ha szeretettel vagyunk poros levelekhez, sőt egy lópatkóhoz is, mely a régi apák idejéből való, nem arany volna-e minden szó azon dalból, mely őseink szívének is örömet szerzett? De az idő anyagi szellemet öltött s eltiprással fenyegeti a hagyományokat; azért annál ébrebben kell lenni azoknak, kiket isten, adván beléjök lelkéből való lelket, a népek szívének éltetőiként küldött a világra, hogy megőrizzék, amit a nép eddig megőrze, a tiszta és igaz nyelvet s annak emlékeit. A nyelv a költők gondja. Ott állunk, hogy a mesék hajnalát elűzte a komoly ész napja, s népköltészetről, minő a bárdoké, nem álmodhatni, de minek is? A tenger soha ki nem fogy felhőiből, bármennyi eső esik; ilyen tenger a nép, az élet. Ha belőle merít a költő, lesz, aki őt hallgassa, seregestől találand megnyílt szívekre mindenkor, ha csak vesztét nem érzi a nemzet. Tehát tanulni a *népet*, az *életet*, beállni e tengerbe, mint Jézus, midőn a lélek kegyelmét venné, a Jordánba, ez a mai költő hivatása, nemes kötelessége.

LEVELEK OTTILIÁHOZ

Kértél, tudósítanálak olykor irodalmi dolgokról, újabb feltűnő képességek- s nevekről. Én, miután testestül-lelkestül író szeretnék lenni, vagy ha épen ez nem sikerülne, legalább figyelmes olvasó, fogok neked olyakat mondhatni, miket te házi dolgaid mellett nem érsz rá, mint lánykorodban, ön szemeiddel szemelni ki.

A régibb írókhoz újabb-újabb nevek jőnek fel koronként: serege verselőknek és elbeszélőknek, talán bővebben, mint valaha, de kevesebb sükerrel. Ha kérdenéd, melyik lap az, mely ezen ifjakat felmutatja s hitelre emeli - mert önálló munkákkal ritka lép fel a belletrisztikában - nem tudnám megmondani. Az Athenaeum volt szerencsés mintegy három-négy év alatt megindulása után ilyen hiteles organonnak tekintetni; aki oda írt, aziránt látatlanban is bizalmat, szimpátiát érze a közönség; de utóbbi években olvasóinak kevés száma miatt hatása igen szűk körre szorult, s benne föllépni név szerzése végett csak fél szerencse lőn. A *Honderű* nem bír névalapító tekintéllyel; a *Regélő* másnak nevelt írókat. Hála istennek, csak tünedezik föl egy-egy név, bár több és erősebb elme sem ártana szépirodalmunknak. Az elbeszélők közül fogod ismerni *Márkot* (álnév), ki ezt a nevét alkalmasint egy, a harmadévi Regélő 14. számában *Márk, a vadász* című novellája után hagyta meg, s azóta több helyütt olvashatsz tőle szép és kerek tervezetű, francia könnyűséggel előadott novellákat; ő ugyanegy azon íróval, ki magát néhol - rt - jeggyel írja alá. Figyelmeztetlek még egy más álnévre: Alt Móric; sohase törd rajta fejedet, ki az. Te őt régen ismered regényeiből, *regényeiből*, érted? - Erdélyből Dózsa Dániel kezdett kitűnni az elbeszélő pályán, de úgy látszik, hogy még mindeddig nem bírja a történetet isten igazában. Aztán sokat is ír, mi ritkán visz üdvre írót, kivált fiatalt. Ha én Dózsával beszélhetnék, élő példákkal tudnék neki szolgálni. Egyébiránt benne van költői tehetség; némi köd, melyben az alakok tökéletlenül látszanak, képek helyett csak vázlatok kivehetők, saját bélyege néhány munkájának.

Remellay, Ney szinte több elbeszélésekkel gazdagíták irodalmunkat; az első adott már kötetet is; emez elszórva folyóiratokba bocsátja világra elmeműveit; azonban sajnálatos, hogy igyekezetüknek nincs elég sikere a közönségben. Még sajnálatosb, hogy olyan tehetségek, mint az a G., ki *Oláhországi emléklapok* cím alatt írt egy elbeszélést, és egy más, ki A barmecidák végét írta, elhallgattak. Amazt regényes fantázia, merész szövése a cselekvényeknek, olykor történeti elemekkel vegyítve, emezt a helyzetek ellentételes, ugyanazért megragadó elrendezése hagyták meg figyelmemben, holott rájok alig emlékezik egy-kettő akár az olvasó, akár az író világból.

Pálffy Albert is meglehetős könnyűséggel írogata néhány novellát, néhol még szatírai éllel is, most azonban elhallgatott. Bár ez elhallgatásban új munkásságra új erőt merítsen a lélek.

Most, édes Ottiliám, fordulatát vehetni észre az elbeszélő költészetnek; fordulatot a hazai felé. Azt csak megengeded, hogy a lírai költészet legjobban ki van művelve, s legigazabb eddig irodalmunkban. Látod, aminő volt 1835-6 körül a líra, tudniillik minden szavában nemzeti, hazai, édes miénk; úgy kezd most lenni a novellaköltészet, úgy a dráma is. Elvégre ki kell tűnni az igazságnak, hogy hazugsággal egy nemzet sem művelheti ki irodalmát; márpedig hazugság volt az, mikor minden kis jelenetért külföldre kelle fárasztani a Pegazust; mintha nálunk helyben, nem is lehetne történni afféléknek.

A lírai pályán valamennyi felett, kik 1840 óta léptek fel, kiemelendő Petőfi Sándor. Az ő költeményei több álnév alatt saját meglepő jelleműek, mélység- és világosságban egyiránt kitűnők; úgy tetszik, hogy akár az örömet jó humorral (csakhogy itt őrizkedjék a soktól), akár

a szenvedést győzi fájdalommal, szóval neki oly életének kell lenni, hol közel van hozzá minden költői anyag, s nem kell zaklatni a fantáziát képekért s érzésekért.

De úgy hiszem, szívesen bírja figyelmedet a velős nyelvű Tompa, a könnyű tollú s átlátszó tisztaságú Vidor Emil; az át nem szűrt kedélyű Lisznyai Kálmán, Zichy Antal, Samarjay Károly, legújabban pedig Lévay József, ki gyönyörűen versel, bizonnyal úgy, mint egyik sem az itt elősoroltak között. Mindegyiktől külön áll pedig Király Károly egy saját mezőn, a tájfestő költészetén, szép és természethű előadással; tárgyai eddig legtöbbnyire alföldi képek valának.

Isten tartsa meg e fiatal elméket a haza dicsőségére. Gondolják meg ők, mi az író, még akkor is, mikor már nemzetök felett örökre leszállt a nap. Irodalomban, mint ezüstben a szép lant, van befoglalva egy nemzet legmaradóbb kincse: lelkes élete, életének minden jelei. Hadd jőjenek el az istenfiak, kiket Kazinczy lélekben láta időknek előtte; hadd jőjenek el a nemzeti költők, kikről Kölcsey oly epedve jövendölt!

A te lelked, édes Ottiliám, és azoké, kik veled egy hiten vannak, szóval: a hölgyek részvéte dicsőítse meg az ő igyekezetöket. Isten veled.

GONDOLATOK

A franciánál nagy a míveltség könyvek olvasása nélkül is, mert minden közdolog nyilvánosan foly, s a nép úgy, sőt jobban megtanulja törvényszéken, mi szabad, mi nem, mint pap után a morált. Más az, hogy a francia és angol mindig anyanyelvén beszél cselédjével és királyával egyaránt; a magyar pedig nemcsak hogy szolgája előtt titkolózik, hanem még a nők előtt is, ha ugyan diákul tud.

A törvényhozók igen kegyetlenek. Oly nehezen szoktatják jóhoz az embert, a népet, mintha méreg volna; nyújtván öt, tíz, húsz év múlva egy-egy csöppet az üdvből sóvárgó embertársainknak. Elég ennyi egyszerre! Ez is sok! mondja némely bölcs politikus. Elhiszem, de be is könnyű valamit megszabni, csak ne minket illessen a mérték.

Nem szeretem azt a befolyást, melyet az egyház emberei papolnak a nép közt: szegénységet, tűrést, örök javak reménye fejében. Itt is lehetne jobban lennünk, mégsem kárhoznánk el a mai világon! vagy akinek jól van dolga itt, rosszul amott? A keresztyén vallás szellemével nem egyezik a szomorúság, a levert szolgaiság. Ha szegénységet papol a pap, mért nem veti aranyos ruháját, s mért nem ölti fel a zsákot?

Az első uralkodó vagy ravaszság, vagy erő által jutott kormányra, de koránsem joggal, mert arra joga senkinek sincs, hanem, ha megteszi a nép. Így van oly igazgatás-forma, melynek semmi jog nem szolgál alapul, hanem csak gyakorlat.

Mennyi szellem van eltemetve a nagy tömegben művelés, nevelés hiánya miatt!

Hogy függ össze a tökéletesség eszméjével nemesítni a juhot és lovat, virágot és szőlővesszőt, s hagyni az embert, mint születik, eredeti tudatlanságban.

Mit ér a dolgokat nemesíteni, ha nem gondolunk a lélekkel?

Ki kell mondatni a szónak, bármennyire is veszedelmes az idő, hogy el ne haljon, s emlékezetben tartassék.

Szerencsétlen idő, melyben az igazságot csak környülmetélve lehet világra hozni, mi neme a hazugságnak; s élni az idő hazugságában nem ritka, de annál szomorítóbb.

A nép az a szellemnek, mi föld a gabonának.

Res ad triarios rediit. Ezt kell mondani a politikusnak, és kik azok a triariusok? A nép.

Nálunk az arisztokrácia méltatlanná tevé magát a hazára, levetkezvén szokásait, erkölcseit, a haza legszorosabb érdekeit. Ők magok és nem más okai, hogy új elemekről kell gondoskodni az élet és nemzetség megtartására.

Isten őrizz minden népet oly felvilágosodástul, mint a poroszé.

Sötétben nincs vége-határa semminek. Miként a szabad síkságot is csak akkor vehetjük ki, mikor a nap feljön, akképp magát a szabadságot is akkor tudjuk korlátozni, ha elég okosok vagyunk vele élni.

Míg cenzúra van, az irodalom sehogy sem képviseli a nemzet értelmiségét. Csonka igazság vagy hazugság az egész.

Dicsérned a népet előtte, annyi, mint ha aranynak mondod az aranykövet. A kőben arany, a népben szellem.

Művészek, írók! tanuljátok a népit, mert azt sohasem lehet kitalálni, hanem csak felfedezni.

Elmélkedés arról: ha hazánk most kitöröltetnék a népek sorából, mi maradna utánunk? indítás buzdítás végett! Törvénykönyvünk? annak senki hasznát nem veheti. Irodalmi emlékeink, műveink? Azok nincsenek. Középületeink: a kaszárnyák és majdan építendő nagy börtönök? Ó, van igenis, ami megmaradna - helyünk!

Jósikát ismerik a külföldön, mint ki Scott Walter szerint írt regényeket.

Az író akkor tűnik elő eredetiségében, mikor mestereiről lemond, s előképei utánzásával fölhagy és önútra lép. Ki sohasem járt önúton, bármit íra is, másodrendű író.

Kölcseyről gondolkozva.

Azt hiszem, hogy a költészetben valamivel többnek kell lenni, mint a régi korban, és hogy a forma tisztasága igen szép, de üresség, valótlan képzelgés belé nem illik. Aranyat önts szép formába, ne rezet. Ez a szép formát ha érdemli is, emez becsesebb.

Képét fessem-e a léleknek, mely csak töredékében maradt nálunk a kora halál miatt?

Vörösmarty:

Mint a tejút az egész égen átvonul, úgy ő a költészet minden nemében.

Kisfaludy Sándor megholt!

Az újnak megkezdője, az ónak bevégzője. Őt soká fogják ismerni. Regéi maholnap hagyománnyá válnak vagy váltak is már. Ezentúl dráma, elbeszélés, minden fog csináltatni belőlük. - Szép tavunk, a Balaton mintegy hang nélkül hullámzott századok óta Somogy és Zala partjain, de mihelyt Kisfaludy éneket költe fölötte, jobban hallók mind az éneket, mind a dalt, s ez a kettőnek diadalma érzéseinken.

Mondják, hogy a sebes közlekedés elöli utoljára is a nemzetiséget, és valami szélesebb fogalom alatt egyesítendi a külön népeket. Ebben talán sok van állítva, de annyi mégis igaz, hogy amely nemzetet gyöngén talál, igen meggyöngíti.

Hagyjuk-e hervadni a népet, mely nélkül maga virágzó nyelvünk legfölebb néhány szolgabírói teremtettében maradt volna fel?

Még mind nincs messze a kor, melytől újjászületésünk, a magyar élet jobb napjait van szerencsénk számítani. Azonban jut-e valamennyinek, ki e korra visszatekint, eszébe, hogy a politikai reformot nálunk is, mint sok más helyütt, megelőzte egy más: az irodalmi? Semmi sincs természetesebb, mint ez. De nálunk különösen fogják fel az eseményeket, és ahelyett, hogy összefűznék a kor adatait, mint fonalra gyöngyöt; ahelyett, hogy ezen egyszerű és tapasztalati igazság felett gondolkoznának, könnyen veszik a dolgot, és félszegség vagy fonákság minden ebbeli nézeteik.

Immár addig jutánk, hogy mindenki tud *valamit* a hon és nemzeti élet ügyeiről, de arra igen ritka ám a példa, hogy e *valamit*, mely legfölebb az iskolai ébredő vagy jurátusi korra esik, mely alatt bejött némileg a dolgok folyamának ismeretébe, ritka, mondom, hogy e valamit magánigyekezet által kiegészíteni, az időt múltban, jelenben nyomról nyomra tapogatni törekedjék; pedig csak úgy és akkor volna eléggé lelkünkben a közügy, ha és mikor mennél nagyobb rész mennél nagyobb időszakot fogna fel életünk *történetének* összegéből; s még ritkább a példa és kevesb azok száma, kik a történet adataiból egy magasabb eszméhez tudnák emelni gondolataikat. Szerencsétlenségünk, hogy az újabb időkben teljesen megszaggatva élünk, mihez fölötte sokat adott a zsurnalisztikának rajtunk ütése, mielőtt még komolyabb és egészebb műveltséggel bírt volna nemzetünk, mely úton aztán kapunk indítványt akármennyit - két-három napra, míg ti. a jövő szám megjelenik, mikor aztán az eszmék megfontolására, ha volna is tudományunk és tapintati készségünk, nincs, ami szinte főszükség, elegendő időnk. Így apró szükséghez szokva, valami kicsinyes életet élünk, mint a gyermek, tesszük, vesszük a tárgyakat, kapkodunk mindenfelé, mint a későn kelő, pedig, ami több, kapkodunk kicsinységeken, mint a vízbe haló, minden fűszálhoz. Nyomorú élet! alig jobb a tengésnél! Mert ha tengő nemzet fölrázatik, legalább mint egész s nem mint lelki, testi töredék áll fel, míg e hazai kicsinységek által úgy elszóratik az elme, hogy össze nem szedhetni sok időre.

Hogy nevezzem ezt máskép, mint kapkodás időszakának? Bélyege arcunkra lesz sütve, mert benne semmi nagy időre szóló nem kerekedhetik; s így e nemzeti elszóródásban több rossz van, mint egyelőre gondolhatnék. Én, megvallom, úgy látom, hogy ide tévedt el politikai reformunk, s általa vergődésbe vesz jobb erőnk, s ifjúsági tűzünk szalmalángba, mint ennek előtte. Meg fogjátok látni, hogy mielőtt elérnők e folyó század felét, meguntuk, s máris unni kezdjük a politikai mozgalmakat, legalább a tudósok mindenfelé mennek e nem kényelmes fékező állasból szabadabb levegő alá sietvén.

Az irodalmi reform mélyebben vág mind e napig életünkbe, mint a politikai, s legnagyobb gondolata eleinknek. Sőt magának a politikai reformnak eltévedése is onnan jő, mert nem várta mindenben az irodalmat, melynek kötelessége nem szögről-végről ismertetni, hanem alaposan és kimerítőleg a feltolakodó eszméket s ezáltal mennél nagyobb tömegbe oltani szilárd meggyőződést. Azonban itt, jelesen az irodalmi reform körül, megint igaz, hogy a nagy rész nem lát benne egyebet, mint szókurtítást, faragást, nyirbálást. Az ilyenek nagymessze vannak elmaradva, s kár volna utánok várakozni. Elhalnak ők útközben, mielőtt adatnék meglátniok az ígéret földét. Mások az irodalmat, főleg mióta törvénybe ment a nyelv, azonnal másodrangra válik süllyedettnek, mintha magyarságon kívül, mi eddig cél volt, egy törvény elegendő volna igazi emberi s művelődési magasb szellemnek is, mi ezután lesz célunk, terjesztésére. Ilyenek azon végetlen pozitív fejek, kik előtt a kedélyélet semmi, minden ellenben a statisztika meg a szám. Ezek nem bánnák, ha többé nem sürgetnők is a nyelvet, csakhogy ott van a törvényben; legalább annyi bizonyos, hogy ekörül sincsenek tisztában fogalmaink.

Nemcsak azt merem állítani, hogy politikai reformunkat megelőzvén az irodalmi, tehát eszközlötte is; hanem többet ennél: nevezetesen, hogy az eltévedt vagy minden bizonnyal tévedező politikát is az fogja kivezetni egyenesb útra, biztosabb pályára. És ez elég megmutatni az irodalminak a politikai felett való elsőségét. Sohase menjünk példáért más népekhez. Itt vagyunk mi. Mindig volt politikai életünk, de öntudatlan, mint a félholté, s fogytunk mellette számban, lélekben. A szomszéd német odavan politikailag, de tudományos irodalmi hatása által nemcsak minden világrészben kezd meghonosodni, hanem értelmi súlya folytán befolyni a világuralkodásba. Bizony nem a rajnai bor vagy kenyér teszi azt is, hogy például Magyarországban annyi van csak névre magyar, hanem a roppant szellemi erőnek kihatása, mely nem ereszti be, vagy csak nehezen, a magyar ész parányi világát.

A politikai hatás tevőleges, tán kényszerítő is; az irodalmi csöndes, mint a titok, de annál biztosabb. Amaz ellen vissza lehet rúgni, ez behízelgi magát. Azért ne tartsunk a pozitív fejekkel, hanem hosszas szó helyett fogadjuk el e meggyőződést, hogy míg a régi népek, vagy régen a népek hadi erény, hősök bátorsága, szóval *egyesek* által lőnek megalapítva, és lőn egyik szolga, másik úr stb., a mai korra mért tágasb körű, szabadabb szellemű haladás a nagy *tömeg* erkölcsi erejére, műveltségi nyomatékára van számítva, ezt pedig a hazai nyelv és irodalom eszközli legsikeresben: azért, ha tán éppen nem mondhatnók is, hogy a mai nemzetek legféltőbb kincse szótáraik, de minden bizonnyal hazai műveik, röviden: az irodalom. Maga a nyelvtan körüli foglalkozás sem száraz meddőség, mert a nyelvtudós, mikor egyes szóval bíbelődik, azt teszi, hogy csöppenként tisztítja nemzete vérét salaktól, idegentől; mit mondjunk pedig azokra, kikbe nemesb égi szikra szorult, és szavak helyett nagy egészeket alkotnak?

És itt egy külön jegyzést akarok tenni. A művelődés mindenütt és mindenkor, Homér vagy Dante képében, de költők által kezdetett meg. Költőiben látá minden nemzet az indítványozókat, és elfogadá indítványukat. Innen úgy látszik, hogy a nemzetiség a vele és utána járó saját művelődés, ha valamikép egyesben összpontosulhatott, ez és ennek nyilatkozása rendesen költőkben és által történik, miért úgy kell hinnünk, hogy ők személy szerint vannak elválasztva, és vér szerint, tehát egészben bírják a művelődés első alapját kebleikben. Képzelhető-e máskép, hogy utánok minden tudomány megleli a maga nyelvét, formáját s az összes művelődés pedig igazi saját útját. Hazánk egy szigorú tudósa, Nyiry, valódi filozófi lélekkel tapingatta el a módokat, mikép fejlődött ki Homér után minden egyes tudomány a maga saját alakában a régi görög népnél.

Innen valami elsősége a költészetnek, hogy nemcsak kezdi a művelődést, hanem mint a tudományos világ tapasztalatai bizonyítják, örökké meg is tartja, ha igazi és nem fattyú, ama rangot, hogy a megindult műveltségnek mindig fővivője, óramutatója, jelentője. Örömest elfogad segítséget a tudományoktól; és sohasem volt nagy költő, ki egyszersmind tudományos műveltségű ne volt volna. Azért van, hogy a költészet, ha velejére megyünk, nem egyedül szép szókat, vagy csábos képeket ád, hanem eszméket és örök időkre elgondolt igazságokat is.

A németek minap, midőn a hegeli filozófia sebesen kezde honosodni, összeszedvén magokat, mindenfelé kapkodtak, és ki hinné? az új tan hívei egész könyvet írtak afelől, hogy Shakespeare is szerintük gondolkozott. A franciák, kedvelői sok új dolognak, és különösen George Sand, azt igyekszenek kimutatni, hogy Goethe munkáiban szinte feltalálhatók a kommunizmus csírái, alapeszméi. Ilyet mutogattak a németek Rückertből is, míg olyan sem hiányzott a tudósok között, aki Homér Odüsszeiájában kezdi magyarázni a legelső gondolatot a gőzerőművek s főleg gőzhajók építéséhez. Ez utolsó azonban fölösleges, de nem túlvitt állítás. - Mindenkit, aki újat hoz a világra, képzelet viszen, s újat akárki is csak mint költő találhat. Ezt azonban nem vitatjuk, hanem oda megyünk vissza, hogy a költők, mert egyszersmind

igazságok kijelentői, tiszteletre méltó tekintélyek a világ legműveltebb népei előtt, még akkor is, midőn már erősek a tudományban, éppen úgy, mint a műveletlen puszták fiainál, hol az élő Abd el Kadert egyedül ama prófétai állása védi s tartja meg a nép fanatikus kedvében, hogy mint nagy költő igézte meg azt.

Mit ezekben mondék, nem oda vág, mintha tán a nagy költők ez vagy amaz filozófiai vagy politikai eszme után mentek volna; mert, ha így, akkor végök, és előáll bizonyos fajú költészet, mit az újabb kor iránykölteszetnek (Tendenzpoesie) bérmált, s legnagyobb divatban van a franciáknál, hol a különböző politikai elveket segítik a rokonelvű lapok tárcáiban; nem ide vág, mondom, hanem oda, hogy a nagy szellemek *egészben* gondolkozván a világról és természetről, generikusabb igazságokat ejtenek, olyakat, melyeknek a speciális esetre is lehet alkalmazása, épen úgy, mint az „ember" fogalmának egyenlő vitetése van két *ellenkező* alapfogalomra: fi és nő.

Lord Byron azt mondá, hogy ő egy felekezettel sem tart imádságban. Goethe a politikával volt így, míg Schillernek ez ártott sokat; Shakespeare felől pedig nem tudni, mi párthoz volt légyen tartozása, úgy vérében látszott fogamzottani az arisztokráciai szellem, írván *Coriolant*, mint a demokráciai, rajzolván *Brutusát*. Honnan van ez? Mert az igazi költő gondolatmenete magasabb, mint hogy a napi eszmék el nem férnének alatta, és *egészebb*, mint egyes ötletek, töredék eszmeparányok halmaza s idétlen összessége.

Kazinczy mondása szerint nagyobb a költő, mint az ember. E tétel kissé szerénytelennek látszik, de magasb felfogás, mint hogy szüksége volna szigorúan erkölcsinek is lennie. Sőt többet mondok: ez a tétel arisztokráciai, melyben az ész elsősége van kiemelve az emberek között. Egy német császár, vagy hogy nevök miatt hibát ne ejtsünk: egy fejdelem, midőn föstésze létrán állva dolgoznék műteremében, parancsolá vala kamrásának, hogy fogná meg a létrát, nehogy eldőljön alatta. A kamrás ebben alacsonyítást látván, kikérte magának. „Ej, mit!" válaszolá a fejdelem, „én kamrást minden nap teszek, de művészt nem tehetek," s fogá maga a létrát.

Igenis. A köznél nagyobb nem az, melyben a költő méltányosan felfogathatik. Születvén, mégpedig magasb fokon születvén, mint mi közemberek, igen jól van, ha általak nagyobb és nehezebb feladás megfejtendő, mint szegény magunk által. Mi, ha tudósok akarunk lenni, megtanuljuk és toldjuk-foldjuk a mások gondolatait, tapasztalmányait szolgailag és félelmes alázattal. Mint filozóf például keressük az *emberi gondolatok menetét*, mint politikusok, keresünk *okot és tekintélyt* pártunk erősbítésére, hova bennünket külső körülmények dobának, mert ha például Észak-Amerikában születünk, már ex offo republikánusok vagyunk, míg másutt más stb.; egyedül a költő az, kiben nincsenek megosztva és mintegy részenként a vágyak, hajlamok, s lekötve a nap érdekeihez, egyedül a költő az, ki nem törődik jobbra-balra vitatható elvek apróságival, hanem siet a tisztán *emberi* felé, melyet lelkünkben örökleg s ősileg bírunk mindenütt és mindnyájan, mi alól nincs kivétel, mi nélkül nem volnánk emberek, s ez bennünk az *önakarat*, mely lelki, testi lételünknek összefüggése egy személyben, de változó aszerint, amint a lélek és test jól egyeznek vagy küzdésben állanak egymással.

Az emberi tudományok egy fele a szellemre vonatkozik, más fele az anyagra; a filozóf pedig gyötri magát fölfedezni a maghellani szorost, mely összeköti a szellem és anyag világát; és míg ő ekképp gyötri magát, addig a költő látható alakban mintegy tapintatod elé s alá vezérli a kettőt *embernek* formája alatt, kiben együtt van a kettő. És így a költő sem *egyes elvekkel*, sem az *emberi gondolatok menetével* nem foglalkozik, hanem magával az *egész emberrel*, úgy, *amint van*, akaratának s érzésinek legtitkosb magyarázatával, anélkül, hogy jobbá tenni igyekeznék, mint a morál, vagy okosabbá, mint a filozófia, vagy elvbaráttá, mint a politika.

És így a költészet feladása egy mindennél magasb eszme: az *ember*, mert fölötte csak sejtéseink, legfölebb hitünk lehet az örök istenhez, de tudásunk soha, s tehát akaratunknak semmi iránya; míg lefelé gondolva az ember úgy áll, mint a teremtés feje, koronája s a világ történeteinek vezetője esze s akarata által. Kívánom pedig, hogy megértessem, mikor ily magasnak állítom az *ember* és *emberi* eszméjét, mert költészetről levén szó, fődolog az alak, mi pedig az *emberénél* tökéletesbet nem ismerünk; így történt, hogy a régi világ mind e körbe húzá le isteneit, sőt a kereszténység istenfogalmának sem válik kisebbségére ugyanazon külső.

Midőn mi az emberit úgy magyarázzuk, hogy alóla nincs kivétel, mert minden egyesre tartozik és vitetik, mint az öröm és bánat, az indulatok hatalma, szerelem stb., valami nagy és széles *kör* fogalma tűnik föl képzeletünk előtt. Valóban, ha mint a külön országokat egymástól bizonyos határvonalak jegyzik előttünk a földképen, mutatván kisebb-nagyobb kiterjedésöket, ha, mondom, ily biztonsággal akarnók kitudni a költők szellemi birodalmát, talán lehetlen volna ezt máskép, mint bizonyos körök képzetével. Ki pusztán csak nemzete érdekében jó költő, annak egész más köre, képzelődési megyéje van, mint annak, ki talán az egész idő-szaknak, melyet a közös emberiség él, szólalt meg szellemében. Nagyobb lesz kérdésen kívül az utolsó, noha nem tagadhatni, hogy nemzeti költők az eszmekör szűkebb voltát rendesen erejöknek összébb gyűjtésével, tömegítésével szokták kipótolni. Erre nincs oly példa hirtelen, mint a németeknél Schiller és Goethe. Amaz inkább nemzeti, emez inkább emberi; egyik oly nagy, mint a másik, csak ne feledjük, hogy az eszmekor teszi a különbséget. Így találunk különböző rangú költőket az alkalmi versírótól fel a legtágabb képzelődésig, s becsök abban áll, hogy némelyik ír egy-két napra, például míg az alkalmi ünnepély tart, némelyik századra, míg a korszerűség elve keletben van, némelyik pedig végetlen időkre.

Ha már egybe fogjuk ama nagy neveket, melyek mint költők eme fölállított nagy kört tölték be műveikkel, vagy e magasabb eszmekörbe bírtak fölemelkedni, leszen képzeletünk arról, mit akart érteni Goethe a „világirodalom” elnevezés alatt.

Koránsem a világon levő minden irodalmakat, mint nem értjük világtörténet fogalmában mindazon perci eseményeket, melyek például a kis San Marino köztársaság keblében történnek; hanem igenis a haladó idő külön szakainak főbb lépéseit, befolyással bíró moccanatait, mint Mózes, Jézus, Amerika fölfedezése stb. Így a világirodalom szinte az, melyet minden időben, minden nemzetek írnak, azaz a külön nemzetek tudományos műveltségének legmagasb pontjai összefogatván, belőlük egész alkottatik, mintha egy nemzetéi volnának. Azonban hagyjunk fel a magyarázgatással, mert talán csak rontjuk vele a fogalmat; hiszen már a közélet is tud efféle különböztetéseket: országos, európai, világhírű stb.

Kérdezvén: mely nemzetek azok, melyek a világirodalmat írák? ha erre megfelelünk, egyszersmind kimondtuk a nemzetek becsét irodalmi tekintetben. Így ha vesszük a régi világ két nagy nemzetét, a görögöt és rómait, el kell ismernünk, hogy ez utolsónak egész poézisa elveszhete anélkül, hogy a világköltészet kárát vallotta volna, bármennyire fölségesek is Virgil és Horác versei, mert a római poézis csak utánzása volt a görögnek, és semmi új világnézletet (Weltanschauung) nem hoza magával, s nem gazdagítá képzelődésünket, ha egyszer a görögöt ismerők. És így a római költészet csak *terjedése*, tovább plántálása volt a görögöknek, nem pedig annak *emelése*, s ezért van aztán, hogy nem tesz számot a világköltészetben.

A fennálló európai nemzetek közül talán csak Dante, Shakespeare és Goethe az a három eredeti nagy szellem, kik által nemzetök befolyt a világköltészet írásába. Lehetne szó még a spanyolról is, de a franciáról aligha; a többieket nem is említvén.

Mi vagyunk akkor mi magyarok a szellem világában? Talán nyújték fogalmat, világköltészetről levén szó, azon mérték felől is, mely állásunkat némileg mutatná a többi művelt népek

irányában s az irodalom, főleg a költészet mezején. Bármi alant álljunk is, amit jobb elismernünk, mint magunkat hitvány önhittel kecsegtetnünk, örvendetes jelenet az, hogy irodalmi reformunk által léptünk, sőt nagyot haladánk e magas állás felé mély süllyedésünkből. Vörösmartyé e lépés dicsősége; ő vitt bennünket közelebb, az ő szelleme emelt a betöltendő mérték felé, mely annyit tesz, hogy ő legmagasb tehetség közöttünk mind e mai napig. Már a történet úgy akarta, hogy a századdal együtt lépjen nyomról nyomra, születvén 1800-ban. Születése idejét s életkorát könnyű megtartani s tudatni gyermekkel is. Írói pályája fényben vonul át az összes magyar költészeten, mint égen a tejút, kisebb-nagyabb csillagaival, mert eposz, líra és drámai költészet egyaránt lőnek mívelve általa, és neve híres volta kiment mindenfelé az országban. Megismerve mindazt, jó hitünket tanúsítjuk előre, de hogy se talán túlságos becsülőivel ne tévedjünk, se ócsárlóival ne bűnhődjünk, igyekezni fogunk oly pontot választani részletes bírálatunkban, hogy megrovásaink sem lesznek más, mint egy nagy szellem tévedéseinek kimutatása.

Vörösmarty még eddig nem volt bírálva. Mit hőskölteményeiről Schedel írt, panegyris, mit Pap Ignác és néhány pasquillans erű humorista vagy hírlapi szemleíró imitt-amott összegyűjte vagy elszórt ellene, paródia, epe. A magyar szépiralmi kritikának fáklyavivője, Kölcsey, elkeseredve ama nehéz gondolattól, hogy Berzsenyi bántva érzé magát szavai vagy - mint én hiszem - modora által, letevé a bírálói tollat, melyet nála senki nem vezérle ügyesebben. A „Kritikai Lapok” és „Figyelmező” bírálattal (kivált ez utolsó) leginkább foglalkozott lapok, Vörösmartyról nem szólhattak, mert elsőnek főmunkatársa, másodiknak kiadó tulajdonosa is volt, mióta pedig e lapok megszűntek, kritika nincs. Így Vörösmarty már eddig is hosszú és dicső pályája mindig el volt kerülve, és soha nem bírálva, hanem legfölebb folyóiratokban, zsebkönyvek stef. ismertetésinél megemlítve, anélkül, hogy mint illendő volna, tiszta egész képben látnók őt a kritika világánál.

Vessünk egy pillantást nagyobb szellemeinkre, minő viszonyban álltak eme gyűlölt szóval: a kritikával. E részben bal csillagzat uralkodik felettünk. Ugyanis mindazok, kiket még eddig első rang illet költőink közül, talán mint másutt, de mégsem mindenütt, egyátalában nem vagy iszonyú nehezen akarnak beférni az ízlés szabályinak sorompói közé. Meglehet, hogy szélesb légkörűek, szabadabb lélegzetűek a mi költőink, mint a művelt külföldéi; de hol vannak ekkor amaz önröptű és öneszű fejek magas, merész gondolatai, minők olvastánál idegen költőkben ámulás fogja el keblünket? Hol ama tiszta formaiság, egyesülve a belsővel oly mértékben, mint különösen Uhland és Béranger-nál, hogy tovább ne menjek? Már Zrínyi úgy dolgozott, hogy

> *...munkáját soha meg nem korrigálta,*
> *Hanem irta, amint azt irni* találta.
> (Kazinczy szerint)

Körülbelől eme találta-féle írásmódot követte Kisfaludy Sándor is, váltig szabadkozván, hogy ő nem tudós, nem literátor, mire neki bírálója, mert sokat megíra, mit nem kellett volna, szinte váltig ajánlá: „Tűzre felét!” - „Újra felét!” Testvére, Károly, annyira kevéssé volt kritikusa önmagának, hogy irodalomban hallatlan hiúsággal vagy könnyelműséggel három-négy nap alatt készült drámát mere fölmutatni, holott nincs oly körülmény a világon, mely az effélét igazolhatná. Berzsenyi eléggé vitatá a festett szobrok példáját - mintha példa meggyőző ok helyett állhatna - Kölcsey ellen, ki mértéket és rímet egyaránt sürgete nyelvünkben, mert tőle kitelik, Berzsenyi pedig úgy hitt, hogy a rím és mérték együtt fölös szépítések, mintha megföstetnék a szobor. Hogyan lehessen aztán ily nemgondolás közepett derekasnak eredni magyar költészetben? Sőt többet mondok: épen azért, mert dúsabb szellemeink nagyon elhanyaglák

magokat, nem vihették tovább a középszerűségnél, azaz vált belőlük középszerű ahhoz képest, ami válhatott volna, és lőnek írók, de művészek soha.

Itt azonban egy tévedést akarok följegyezni. Sokan az efféle ízlési szabadosság alatt a romanticizmust szeretik érteni. Fölötte balul; mert azon alapelv vagy főszabály, mi a költői műveket mesteriekké teszi, épen úgy áll a régi, mint az új költészetre nézve, s nyűgéből, ha ugyan az, semmikor fel nem szabadíthat; s mi lenne abból, ha éppen arról mondanánk le, mi Homért azzá tevé, ami.

Ekképp egyfelől a szilaj romantika azaz művészietlen szabadság, másfelől szigorú klasszicizmus és vele idegen zamat vőn erőt a költészetben: s itt fölfedezünk valamit Berzsenyi- és Kölcseyre nézve. Ugyanis Berzsenyi szerette s nagy fényben gyakorlá a régi formát, s egész horáci szigorral, de nem gyakorlá e szigort formára nézve, mihelyt rímes modorban kezde írni. És így ő megelégedvén régi ódákban a mértékkel, az új formákban nem kívánt rímen kívül mértéket is, mert talán ebben és így puszta külsőben láta különbséget klasszikai és regényes poézis között. Kölcsey, nagyigazán, többet követelt ma a költészettől, mint hajdan, azaz rímet is, mértéket is, de nem gondola meg, hogy eme sokkal *nehezebb* formába oly és afféle eszmék önthetők legjobb szerével, melyekhez könnyebb hozzájutni, azaz édes magunk sorsa, érdekei, nézletei; nem pedig a lemúlt korokéi, mert igen nehéz ma az egész görög istenvilágot, regét, mondákat ízlelni költeményekben.

De költészetünk ilynemű fejlődése szükséges kifolyása volt latin neveltetésünknek, annyira, hogy mikor már elhagytuk is az egyes idegen szavakat és mindenre magyar kitétel után jártunk, sem hagyhattuk el az eszméket, és olvasánk rímes mért vagy nem mért sorokban Endümiont és Arethusát, Arkadiát és thessali virulmányt; azaz új szavakkal s formák alatt régi, nem miénkféle gondolatokat, képeket, mik csak nehezítek a nyelvújítás folyamát. - Kisfaludy Sándor eszmékben újíta inkább, mint szavakkal is; Berzsenyi és Kisfaludy Károly már jobban, azaz teljes erővel hajlanak Kazinczyhoz, ki e mozgalmakat vezette is, kísérte is, de az irodalmi reformot csak akkor látta egész elválasztó diadalában, mikor Vörösmarty föllépett, aminthogy őutána a nagy résznek semmi kétsége sem volt a nyert csatáról, s vajmi szegény zugnyelvész duhogott csak imitt-amott az új írók ellen.

Ha vesszük tovább az irodalmi reform eligazodását, Vörösmarty nemcsak mint nyelvész, tehát szavakban, hanem úgy is mint költő, tehát eszmék dolgában, mihamar élére állt az új idők irodalmi mozgalminak; s itt szó nélkül övé az elsőség; de abban, mi a szót és eszméket legközelebb összeköttetésbe hozza, mi a külső- és belsőnek egybeolvasztása által ad új képet, arcot mindenre, mit a szellem alkot, és így *a költői formák dolgában* hogy áll, mint áll, ez ama kérdés, melyet el akarunk dönteni.

Íme, hosszas keringés után elértem valahára, hogy részletesb dolgokat is mondhassak. Tevém pedig eme keringést azért, mert esztétikai szóhoz legfölebb csak művek bírálatánál juthatni, de, bocsánat! sohasem fért jobban fel kritika irodalomban, mint nálunk mai nap, hol művészi gondra semmi ügyelés, hol a könnyen dolgozás elbízottá tesz oly elhatározottan, mintha szerénység, ó, erkölcs szent leánya, te is el hagytad volna magadat csábíttatni! Szomorú idő s nem kedvező az igazmondásnak, mikor csak a dicséret esik jól, nem tűretik pedig a megrovás! de mindegy. Én ifjú költőt nem bírálok! Azért öröm visszamenni kissé a múltba és társalkodnom Vörösmarty lelkével, nyomozván belsője mozgalmait időről időre, amint először találkozhatni vele ifjúsága tavaszéveiben.

Minden munkáinak kiadói külön időszakaszokat vesznek föl a költőre nézve, amint észrevettem, pusztán csak a lírai versekben, imígy jelölvén ki azokat: 1818-1823 első időszak, tartalma hetvenhét költemény, nagy részben most lát először világot; 1824-1831 másod időszak,

magában foglalván leginkább a Trattner-Károlyi-féle első kiadást; 1832-1844 harmadik időszak, teljesen új gyűjtemény. Azonban ez mind külső körülmény, s alig elegendő osztási alapnak, nem elegendő főleg Vörösmartynál, kit azért sem lehet időszakhoz kötni, mert élete szakadatlan munka esztendei mai napig. Ő sohasem változott, mint változnak például az igen tisztelt német költők: Heine és Freiligrath, amaz igen kedves gyöngéd s eleven modorából prózai szárazba, emez a jó rajnaiak örömére az oppozícióhoz menvén által; avagy igen, Vörösmarty szinte változott, mert haladt, és talán ez ok a három időszakra.

Versei az első időszakból engem jobban megleptek, mintha jobbak lettek volna. Kiadásuk szerencsés gondolat. Benne Vörösmarty az első küzdés vonásiban tárja fel magát előttünk, s életiratát nyújtja belsejének. Mi szép most neki visszanézni onnan, hol áll, oda, hol állott! Csupa őszinteség s el nem tántorított szemérem, mert nem színli, mintha ő gyöngét soha nem írt volna, mi példa egyfelől erkölcsileg, másfelől történetileg arra, hogy kitartás mire vihet. Végignézve az első szakaszon, benne a lett nagy költőnek alig van más jelensége, mint a nyelv, fel-felcsillámló új, nem hallott vagy nem mert fordulatok, összetételek és szófűzés által, már eleve. Példákat „Virág Benedekhez" írt költeménye ad: mint *káros* csend, *szívemelő* tett, munkás életre *siettetsz, szót* ajkunkra *emeltél*; aztán: támadat ormai, puszta *tájnak hajnala*, szítok *bajos* világa stb. effélék. Előleges szeretet mutatkozik a görög mértékek iránt, hol költőnket *nagy bőségű*, de többnyire ismert vagy fölös epithetonok, bizonyos festői színben tüntetik fel, de az ily színek:

Feléd borongnak, bús temető, komor
Vad képzetekben égi keserveim... (3. lap)

aztán:

Ifjú koromnak csillaga elborul
A terhes élet gyászt viselő egén; stb. (21. lap)

ismét:

Reng a negédes kőfal, az oszlopok
Rázkódva tartják terheiket, nehéz
Felhő huzódott össze, dördül,
Csattanik és zuhog, omlik a víz.

Hah! mint tör át a süllyedező ködön
A tiszta villám bús lakaink felé!
Lecsap! nyugatnak gőgös ormán
Szétszakadoz, bomol a kemény szirt... (22. lap)

Az ily színek, mondom, épen azért, mert igen élénken füstének, többnyire mázképeket adnak. Az a kicsinyes leírás, mely utolsó példában olvasható, úgy szóra hoz minden körülményt a zivatarnál, hogy képzeletünknek alig marad valami többé, amit saját színeivel tetszése szerint szépítsen föl, pedig egy jó költemény sohasem annyi által teszi a hatást lelkünkben, amennyi előttünk betűben áll, hanem inkább még azáltal, mi bennünk olvastára fölébred, s mit szükségkép odagondolunk, képzelünk. Egyébiránt az epithetonokra általános megjegyzésem, hogy azok módfeletti használata nem tanácsos, főleg ha semmi új színezetet, fényt vagy erőt nem adnak az alapgondolathoz, mely a főnév, minők: *kemény szirt, tiszta villám, negédes kőfal*; jellemző bennök az, hogy az ifjú képzelődés nagyon szereti.

Meglepő vonás Vörösmarty szellemtörténetében, hogy bár semmi hajlam benne az érzelgésre, mindamellett szintén szerelmes a halál gondolataiba. Első verse atyja sírján mondott emlékezet; de hogy ez volna oka utóbbi efféle sötét gondolatainak, alig elfogadható, mert

azon, hogy életünk adóit eltemetjük, megindul és megnyugszik a kebel, a dolgok rende úgy hozván magukkal. Szerelem, mit nem tudunk, élet baj, mi meglehetett, vagy mi okoz effélét a költő lelkében? Talán az, hogy aki egészben gondolkozik valamiről, sokkal hamarább leli a végleteket, mint azt, mi a két extremum közé esik. Bármint legyen az igazság, fölötte érdemes a lélekbúvár előtt a tapasztalás, mi a költőre nézve általános.

Ha vizsgálnók, hogy ki volt vagy kik voltak mesterei Vörösmartynak, e költeményekből rámutathatunk Virág- és Berzsenyire. Virágtól vevé a „Remény, emlékezet" s többek formáját (38. lap); Berzsenyitől a patetikus római hang mellett a sem naiv, sem idilli, de a kettőből vegyült *dalmodort*, melyben Vörösmarty nagyon sokat írt később-korább, és általános jelleme, hogy kevés benne az érzés, noha bizonyos hideg fényt egyiken sem tagadhatni el.

Erről azonban, mint megrovandó egyik oldaláról Vörösmartynak, nemcsak az első, hanem a másod időszak is bőven ad példákat. Az én gondolatim és némi tapasztalásim oda járulnak, hogy Vörösmarty igen őrzé magát a német szentimentalizmustól, melyről és ellen nálunk sokkal többet írtak és beszéltek, mint kellett volna, mert az érzelgés ifjúban csak bősége az erőnek, idővel kiforrja magát, minket féltettek a hibától kritikusaink, s meglehetős száraz, kemény modorba vittek által idő előtt. Mindjárt a másod szakasz elején több példát lelünk; minők: *Az imádkozóhoz, A szép virág, Álom, Tünődő,* melyekben van valami hangemelkedés, tehát magasság, de nem az ennek megfelelő mélység, tehát a szó folyamában búvárként menő érzések; kapunk bennök igenis képet, de vajmi kevés gondolatot, és ami legfőbb volna tán, vérből kiforró szenvedélyt, bensőséget. Az egész második időszakaszban csak két költemény ad ettől különböző irányt, mi oly kis szám, hogy kezdetnek is kevés; s ezek *Börzsönyben* (161. lap) és *A szív temetése* (176. lap); bár egyik sincs oly tisztán dolgozva, hogy nem volna mit ellene vetni. Nem teszem pedig minden cél nélkül figyelmessé az olvasót ama két költeményre, mert én azt a modort, melyben írták, hiszem legösszeillőbbnek a legmélyebb és komolyabb érzésekkel; s az nekünk teljesen vissza bír adni minden alkaikus mértékbe szánt, magas és nemes gondolatokat.

Valóban, a komoly érzésekkel csak nehezen és ritkán tud bánni Vörösmarty ahhoz képest, mint bánt a gyöngéd és gyermekded gondolatokkal, például a kis gyermek halálára írt költeményben. A gyermek eljátszotta kis játékait; a kedves fiú hamar játszotta el. Orcája végsőt mosolyga s a halál leszedte róla szép rózsáit. De nemcsak maga ment el, hanem elvitte a szülők vidámságát, elvitte a legszebb remények gazdag bimbaját. Ki mondja meg neki, hogy már reggel van stb., ez így foly mindvégig, könnyen, tisztán; benne minden szó az érzésé, mely nem a szív közeléből, hanem közepéből szakadt, fakad ott; ilyenre adná Horác maga is, mint igazi költői műre, becsülő szavazatát, mert éppen oly szép kötetlenül, mint kötve a szelíd jambusok lebegésein.

De nézzünk szét e napfényes és árnyékos téren, mely előttünk a második időszakaszban fölmerül. - Szeretettel fordul a költő a regényes felé, minek mértéke a nagyszerűség, oly fogalom, mit nem könnyű meghatározni. Látköre terjedelmet nyer szemeinkben, s egy széles világ tárul ki előttünk, mindenféle eszmék játékával, alakult és nem alakult képek színeivel. Néhányat tisztán ki lehet venni, mert napsugárban öltözvék, másokat sejtési félhomály vagy erős köd fátyoloz; s Ossian jut eszünkbe. Nedély és szilajság bélyege nyomva többre, például pusztai élet föstésében, mint Becskereki, vagy széles jókedvű jellemnek rajzával, mint Laboda, vagy csintalanban, mint Gábor diák. Megtartja helyét az idilli is a *Kis gili*ben, előkelő osztályt tesznek az epigrammok saját szín és lágyság, célrafutó irány és találó élesség, különösen pedig a versek folyamatossága által. Új elem tűnik fel, a *Bús legény* és *Puszta csárda* és *A kérő* népdalokban - de ki győzné mindent csak meg is említeni.

Két elem vegyül itt a költő eddigi eszmekörébe, kibéküléssel vagy harcban egymással és egymás ellen. Egyik a történeti vagy elbeszélési, másik a regényes vagy képzeleti. Hol a történeteken, mint a hagyománnyal bíró népeknél, bizonyos fényt, színt, zamatot hagy a sok idők képzelődése, ott a költészet fél annyi munkával teremt nagyokat, mint minálunk, szárnyaszegett képzelődésű nemzetnél. Mi a balladai hangot például mindeddig nem ismerjük hazailag, mert csak egy típusát sem bírjuk népi ajakról, vagy régi korokbul; mihez képest igen tudom képzelni azt a fáradságot, melybe az első költőknek a ballada kerülhetett. És valósággal Vörösmarty ereje sem bírta meg azonnal e nagy feladást, mire elég példa *Csák, Turi nője, Szilágyi és Hajmási, Buvár Kund, Toldi, Éjféli ház*. Egy sincs ezek közt, melyet a kivitel érdeme biztosíthatna megrovás ellen. Úgy látszik, hogy a két elsőben és az utolsóban költőnk előtt semmi világos cél nem volt kitűzve, mikor írásukhoz kezdett; s a költemény megeredt magától, mint tisztán lírai kifolyás; pedig erről és ennek nagy részéről le kell mondani balladában vagy elbeszélésben, hogy a történeti elem uralkodása annál inkább kitűnjék. Az *Éjféli ház* negyven strófábul áll; pedig annyit, mint amennyi benne van, el lehetne mondani sokkal kevesebben. Eleiről, a Dalnok Endre tűnődéséből, mely hét strófa, mindjárt elmaradhatna négy s így tovább mindaz, ahol vesztegel a cselekvény vagy történet, és akkor kerekebb is volna, világosabb is. *A földi menny, Helvila halálán* és *Helvila* mindegyik ráma és körrajz nélküli szanakép (Zerrbild) vagy töredék. Egy kis történeti elem, de azért nem románc, egy kis lírai szállongás, de azért nem dal. - *Szilágyi és Hajmási*, valamint *Buvár Kund* előadása igen nehéz, *Toldié* fölötte elárasztott képek rajával s a történeti elem úgy berakva szép nyelvi ékkel, hogy érte felejtjük, miről olvasunk. Nem hogy közelebb hozatnék hozzánk a tárgy, hanem a távolság mögletébe tolatik vissza s a romantika szürkülete alá, mire példa *Csák*. Ellenben, hol Vörösmarty fogózhatott valamibe, hol egy áttapasztalt világot érze lábai alatt, mint Mikes búja, vagy készen talált formába dolgozott, mint *Hedvig*, páratlanul vitte ki a gondolatot. Mily kevés ez utolsóban az alapeszme! Isten egy csókot bíz Gábor angyalra, hogy adja leánynak,

Aki szép, még szebb...
Aki boldog, boldogabb lehessen.

És mivé tette a kidolgozás! Ennél nincs Vörösmartynak gyöngédebb, finomabb és kerekebb költeménye.

Halljuk eme leírást:

Ment az angyal. Hajnal nyilt utána,
Dal szövődött szárnya zajszeléből;
Dal, minőt a lélek hall magában,
Éjein, ha boldog álma eljő,
S a nem ismert tündérhon öléből
Legrejtettebb vágya visszahangzik.

Minő kedvesen merész, mégis szelíd és nyájas jelenet, midőn Gábor angyalnak vallomást tesz a rózsafelhő, barna felhő, a két csillag és a sánta hangya. Mily magas áttekintés e földi eszméken, mit Hedvig olvas! Így végig, mikor aztán képben is vágynék bírni azt a jelenetet, hol Hedvig ajkára száll az Isten küldte csók, méltó bár coreggiói tehetségek vetélkedésére.

Mikor az ember ily tiszta, egyöntetű, folyamos verseket olvas, hozzászokik megütközni azon, mi hívatlanul vegyül be valahová. Lelünk erre példát több helyütt; név szerint *Börzsönyben* című költemény sorain, hol ugyancsak földi bánat szól, mely teljesen bírja részvétünket. Az ily hangulat, kifejtve tiszta formáig, megrakva mély gondolatokkal, ad igazi költői hatást; de mikor egy *távoli kép*, talán puszta szeszélyből, szövetik belé, vagy csak odatéved, mint

Csongor, kiről nincs szó sem előbb, sem utóbb, teljesen megromlik a hangegyen eme rokonlan elem által. Tisztán lírai kezdetű s teljesen változott hangú a haldokló leány, mindjárt a második strófától végig, hol bizonyos nagy hangba kap, mi nem illik össze a szelíd ábrándú kezdettel.

Azonban jegyezzünk ki az előbbiekhez még néhány történeti képet, mint *Utóhang Cserhalomhoz, Árpád emeltetése, András és Béla, Zrínyi*; néhány könnyű kedvességet, mint *Ilus, Andor panasza*, népi modorban; melynél emeltebb hang *A szeretők,* teljesen ünnepies pedig *A vágy* magas ömlengésivel, és menjünk át a harmadik időszakaszra.

Vörösmartyt nagysokáig nem tarták lírikusnak, s felőle közhit vala, hogy nagyobb akár a drámai, akár eposzi mezőn, mint dalban, miért főleg azon kortársai közt, kikkel együtt a Kisfaludy-Aurorába dolgozott, mint dalköltő másod rangban említették. A kis gyermek halálára írt költemény és *Hedvig*, bármily tökéletes művek is, nem voltak elég bizonyság lírai érre; mindamellett volt valaki, mint Toldy esztétikai leveleiből világos, ki az uralkodó közvélemény ellenében ki merte mondani, hogy *a kis gyermeknek* halálverse többet ér Zalánfutásnál. Mi nem látva e nyilatkozásban megcáfolandót, vele nem törődünk, hanem csak úgy hozzuk fel, mint előjelét ama szép lírai állásnak, melyre Vörösmarty akkor emelkedett, mikor sokoldalúság helyett - minek annyi példáját adá jó darab ideig - a tág értelemben vett dalköltészetre fordíta több figyelmet. Így lépünk a harmadik, időszakaszba, melyet egy szépformájú, nemes, tárgyhoz mért hangú vers nyit meg: *Salamon*. Kevés ifjú van, ki ezt nem szavalta volna iskolában és azóta is, mert nyelve csábítólag szép, tömött, képdús, merész; a vers rohanó és végre mégis megnyugovó, mint a jellemrajz, mit előad. Ha kérdeztetnék: mi neméhez tartozik e költemény a lírának, egyszerre bajos volna felelni, mert alig ballada, oly kevés benne a történet; több, mint puszta líra, mert történeti elem vegyül belé. Sem egy, sem más, hanem poézis, azaz minden elem együtt. Hitem szerint *Salamon* egyik legjobb műve Vörösmartynak, éspedig saját okból, saját színezettel. Mindaz, ami e versben mint átok jő ki a „futó király" szájából, csak azért mondatik, hogy annál jobban kitűnjék amaz állapot, mikor ajkán az átok elhal, messze tűnvén gőgös álmai,

És az ember jobb természetének
Visszatérvén aggodalmai.

Tehát nagy átok és lágy-szelíd csillapodás; átok és áldás a hazára; király és remete; amott bár *fut* is, de még király, isten kegyelmét elvető, itt már jámbor, *térdeplő,* ki éjet-napot áhítva tölt; amott hősi arc, itt már ragyogó (ősz) szakáll, azaz csupa ellentételek az egész mű, mert egész művet csak ellentételekből, vagyis ezeknek kiengeszteléséből lehet alkotni, s ez az, mi teszi a művészt az író felett. És mi szép az a kibékülés, melyet érzünk a magába vagy *a tisztán emberihez* visszatért léleknek aggodalmain! Az a főigazság, hogy ember fölött valami uralkodik, sors, vagy isten, hogy ember nem fog ki sem egyiken, sem másikon, bármi gőgös, bármi ábrándos is, itt képben, költőileg van előadva, érzékeid elé vezérelve, és ha nem hiszesz abban, mit látsz, hogyan fognál abban, mi nincs szemed előtt?

Folytatva bírálatunkat, nem tudjuk eldönteni, melyik nyert többet, a dal-e vagy a ballada tökélyben, főleg formai tisztaságban? mert azt csak meg kell engedni, hogy Vörösmarty mindkettőben végtelenül utána maradt kortársainak az egész második időszakaszon át. Ha nézzük, melyikből van *több jó*, akkor elsőséget kell adnunk a dalforma körüli haladásának; de ha vesszük, melyikből van *legjobb*, habár *egy* is, akkor balladákban vitte tovább a tökélyt. Azonban a harmadik időszakasz még egyébért is jól üt ki a költőre nézve, mert a dalban egyfelől több bensőség, és nedély (humor), másfelől több népiesség, de nem mindennapiság fejlődött ki, az elbeszélő neműekben pedig valami olyat kezde, mi új; név szerint: külön versnemet használni írásukra. Ezen sokan megütköztek először, s ugyan volt-e miért? Ha

szerző ily külön nemben írt vers fölé odaírná a *ballada* címet, én ebben ütközném meg, és nem a több nemben; mert hogy az előadás hangja változván, változik a ballada belseje is, erősen hiszem, mikor aztán a költemény átmegy a tágabb értelmű elbeszélési osztályba. Hogy balladát jobb egy versnemben írni, onnan vélem, mert úgy tapasztalom, mert az *énekelhetőség* is úgy ajánlja; ez pedig a balladák természetéhez tartozik. Ha minden ballada négy, öt, vagy mint van rá példa, legalább kéz alatt, hogy némely tíz-tizenkét szakaszból is áll, akkor le kell mondania igényeiről az énekre, anélkül mégis, hogy a költemény megszűnne lenni mű vagy egész. Itt tehát se Vörösmartyt ne értsük félre, se magunkat ne hagyjuk elcsábíttatni példája által, annál kevésbé, mert előtte Kölcsey s nála később Garay vajmi nagy szerencsével tudtak és szerettek járni az egyszerű úton, aminthogy főleg az utolsónak hatása hihetőleg nem fogja engedni, hogy szemünkből veszítsük azt.

Mit Vörösmarty haladásáról hinni kell, ide megy ki: ő, ki annyira védé magát a német érzelgéstől, hogy inkább volt hideg és üres ossianilag, elhagyva netaláni kritikusa vagy kritikai meggyőződése sugalmait, középállást vőn a betegségbe süllyedt érzelgés meg a vékony légben úszó bárd között, azaz közelebb jött a valósághoz, mely egyedül üdvezítő. Eposzi tanulmányai már messze vitték az élettől valami ködbe, szürkületbe, „üres égbe", hol sem adat, sem hagyomány. És valamiképp itt csak képzelődésétül kelle várnia, rászokott így várni másutt is, hol élet földére tapodhatunk, sőt többet! magunk szíve ütését tapinthatjuk, kísérhetjük. Ezekből magyarázhatni meg, miért lett jobb lírikus Vörösmarty, mihelyt lemondott az eposzról, mint viszont az újabb lírai stúdiumok fognák Vörösmartyt, ha még egyszer visszamenne az eposzhoz, megtanítani, hogyan kell bánni eposzban is a költői elemekkel.

Annak, mit az emberen tapasztalunk, tehát a pszichológiainak felfogását, eltapintását, sehol de sehol nem tanúsítá annyira Vörösmarty, mint eme balladában: „Szép Ilonka." Itt szerencséje volt bemenni a tapasztalati lélekországba, s onnan költői egységbe szőni amaz apró jeleneteket, miket a mindennapi, meglakott életben a kedély nyilvánít; mikről annyinak van fogalma, tapasztalása s ugyanazért fogékonysága is. Mert ha olyat ír a költő, mit kevés vagy senki nem tapasztal vagy nem is tapasztalhat, igen meglehet, hogy kevés vagy senki sem fogja ízlelni. Ellenben olvassuk el csak *Szép Ilonkát* és szemeljük ki azt, mi legjobban tetszik, meg fogjuk látni, hogy abban semmi hallatlan, semmi olyan, mit talán a költőn kívül szem nem látott, fül nem hallott, mi senkinek elméjébe nem ment, hanem épen ellenkező.

Ki nem láta leányt futni lepke után? és ki nem hallá a megfogott lepkének mondva eme szót: megvagy? Íme, a tapasztalat! És a költő egy vadászt hoz föl, ki azt míveli a lánnyal, mit leány a pillangóval; íme a többszerítés, a költői gazdagítás! - Nézzünk be csak Peterdi házába. Gazdasága fogy, de azért telt pohárnál ül; mellette lánya s vendége. Szép, mit elmond az öreg, s tán szebb, mit a lelkes idegen; és mit csinál szép Ilonka e hallomáson?

„Vajh ki ő, és merre van hazája?"
Gondolá, de nem mondotta szája.

Ekkor a vadász az elgondolkozó Ilonkához fordul, s így kezdi egyszerre:

Téged is, te erdők szép virága
Üdvözölve tisztel e pohár! stb.

Minő meglepő fordulat! Ezután a vadászvendég kürtrivallásra elmegy; s Ilonka a kis csarnok végső lépcsőjén megállván, így mond:

„Emlékezzél visszatérni hozzánk,
Jó vadász, ha meg nem látogatnánk!"

Mi van ezekben, amit szép Ilonkán kívül sok ezer leány nem gondolt vagy nem gondolna ily esetben? De éppen az a művészet: egyénben tudni összpontosítani, mit sok ezer tud, érez, tapasztal, mert csak így lehet költői az egyén, azaz jellem.

És mikor „Peterdi s bájos unokája látogatni mentenek Budát", Ilonka elméje a nyájas ismeretlen körül jár; és kérdezi magától „titkon aggó gondolattal", mi lesz belőle, hogy van, hol van; honn-e vagy messze az erdőkön. De Peterdi ráismer a vendégre, hogy az a király; áldást zeng nevére minden ajak, s gondolnátok: Ilonka örül? Nem! Ő halványabb, mint a fehér szobor, s e némaságban így szólítja meg Peterdi:

„A vadászhoz Mátyás udvarába,
Szép leánykám, elmenjünk-e hát?" stb.

és búsan visszatérnek Vértes vadonába, s Ilonka, mint szépen nőtt virág elhajol belső baj miatt, úgy hajol el titkos bú alatt, és mikor a király jön ismét látogatóba, a ház puszta, volt lakói nyugosznak örökös hazában. Íme, a tartalom mozzanatai. De van-e itt említve apró körülményesen az a baj, mi szép Ilonkát elhervasztá? Van-e mondva, miért haltak ki reményei? S nem gondolunk-e akaratlanul ama nagy és tágas közre, mely király és erdei leányka között áll? Nem látjuk-e mélyéig azt a szerény, szelíd lelket, ki minden nagy szerelmét csak néma gondolattal vagy legfölebb ennyivel bírá tudatni: Emlékezzél visszatérni hozzánk stb. És mi szebb, ez-e vagy ama szóval bővelkedő vallomások és perzselt szívek égedelmes lángjai; másképp: mi szebb: az *egyszerű-e*, hol oly kevéssel annyi mondatik, hogy egész egy lélekvilág rajzik fel előttünk minden gondolataival; vagy az *ellenkező*, hol talán szinte ennyi hozatnék képzelődésünk elé, de több erővel, eszközökkel? Azonban ne higyjük, hogy sok szóból több jőne ki; nekem csak egy szikra kell, mi fölgyújtsa képzelődésemet; akkor nem marad ez munkátlan. De bevetni e szikrát a kedélybe, ez a művészi titok s ez a főbölcsesség!

Ha kijegyeztem *Szép Ilonkát* mint igazi költői művet, a *Túlvilági képről* sem szólandok másképp, hanem csak különböző új szempont miatt. Én alig emlékszem valamire, hogy merészebb lett volna, mint eszme, alapban, s egyszerűbb, mint költemény, kivitelben. Egy ifjút hoz fel a költő, ki visszakéri a sírtól kedvesét, mondván:

Nyilj meg, te föld, nyilj meg, te sír,
Adjátok vissza őt! stb.

És midőn vész-szórta hajjal ott áll a sír felett és szaggatja fel a barna hantokat, haragban néznek rá a csillagok, „és a koporsó feltűnik a sír homályiból". De mihelyt feltűnik, és a fiú reáomol, mintha nem lett volna eléggé mély a sír, alább kél a földbe, és mindig alább; és az ifjú mindig utána, míg végre a porhon általfúrva lőn, és oda értek, hol *új világ, új élet, dicsőbb ég, dicsőbb nap*. Itt a koporsó megnyílik,

S amint teremtve van,
Föllenge a szelid leány
Ifjuság bájiban.

És az ifjú látá, mily méltó volt utána fáradni, hogy akár most tegye semmivé az ég, mert elérte jutalmát.

S mi volt mindez? Valóság? Nem! hanem egy lázbetegnek álma, ki mikor fölébredett, ifjú szép hölgyét látá maga körül *szelíd gyötrelmiben*, amint gyöngén izzadt homlokát törlötték kezei.

Oh hölgy, az isten gyönyörül
Teremte tégedet!
Szerelmed üdvösséget is
Ad a gyönyör felett.

E rövid vázlatból csak az alapeszmét akarám kitüntetni, pedig ez alkalmasint lehetlen anélkül, hogy el ne mondjuk az egészet. Ha tudná minden olvasóm, mily nehéz volt itt megválnom a szóktól s rövidség miatt elhagyni ama *fölséges* leírásokat, hol a viharba kiálló ifjú, vagy ott föstetik, mikor a föld közepében megpihen, vagy akkor, midőn az új világba kiér - mohó gyönyörrel kapna e mű után, és felfogná, hogy nincs magasztosb állapota lelkünknek, mint amit őrültség vagy láz alatt kevesen értenek. Az őrültség dicső eszme költőnek, mert ad bölcsességben szólania és lángnyelven, szabadon úgy a szívhez, mint a fejhez. És az ifjúkor legszebb ábrándai nem őrültség-e, az önfeláldozás nem őrültség-e? Nem őrültség-e a magyar költészetben „egy új világ, új élet, dicsőbb ég, dicsőbb nap" emlegetése? és van-e szebb, mint az ifjúkor ábrándai, mint a feláldozás? és volna-e szebb, mint „új élet" a magyar világnak?

Íme az alapeszme játéka, íme az álom filozófiája, egész komolyan, nemesen. Jean Paul mondja: „Jedes Spiel ist eine Nachahmung des Ernstes, jedes Traumen setzt nicht nur ein vergangenes Wachen, auch ein künftiges voraus. - Um Ernst, nicht um Spiel wird gespielt." Mennyire találó helyek, alapmondások, s mint bölcs szavai, kulcsul szolgálhatók a mi nagy költőnk lelkéhez, gondolkozásmódjához. A dicsőbb nap és élet és világ képzete bizony csak úgy jöttek föl előtte, hogy *ébren* is sokat kelle jártatni rajta elméjét, mintegy megtapasztalni ez ábrándvilágot, hogy méltó költői fényben bírja felhozni, feltüntetni. De ki gondol nálunk eme gyönyörre, melyet a költői művek olvasása ad; ki ama nemes, osztatlan kéjre, „hol komolyság lesz a játék, és játék a komolyság?" Minket az ily magas és finom szépérzet nem boldogít. Nekünk nem kell a költő látnoki odamutatása, mely vágyainkat élesztené, „új élet, új nap" világa felé; nekünk nem kell más, mint a mindennap sarában meghentergett szenvedély, mint a pártok öröme, mi határos vagy egy a kárörömmel, hozzá még ajaxi düh, mely baromnak nézi a világot, egy handázó gőg, a megtorlás oresztészi tajtékával ajkain.

E kettőn kívül még öt költeményt hoz a harmadik szakasz, elbeszélői nemben, s azok; *Az Ősz bajnok, Kemény Simon, A rabló, Az özvegy, A hű lovag*. Mindezeknek főbélyege a leírási ügyesség, többnyire egy nagy hibával, mennyiben szerző nem fűzi össze lánccá, hanem csak egymás mellé teszi a történet szemeit. A balladákban e végre szolgáló kis szócskák: *már, majd, és* stb. csak igen gyéren használvák, pedig ezek nélkül lehetlen a könnyű mozgás, a nyomrul nyomra lépő haladás, mikép testben csiklók nélkül. Sehol sem zavar annyira, mint az *Özvegy*- és *Hű lovagban*, melyeknek értésére nem elég az egyszeri olvasás; pedig annak, mi *történeti*, azonnal föl kell tűnni, oly tisztán és folyamosan, mint a futócsillag. Legkevésbé sújtja az észrevétel *Az Ősz Bajnokot*, de itt a versnem, minden sor rímelvén, látszik nehézkesnek. Igaz bár, hogy valami hadi zajt föst a sok hang, a csengés, csörgés, de rám mégis rosszul hat az a sok egyforma hosszú rím: lángszem*ekkel*, fegyver*ekkel*, címert*ekkel*, győzedelmit*ekkel*, fegyverforg*atása*, ugr*atása*, a csat*ának*, váltan*ának*, a csat*ának*, játszan*ának*, dzsid*ákkal*, ropan*ással*, elszán*ással*, rohan*ással*. És e megrovás nem volt keresve, hanem jött magától, s nélküle soha nem gondolhatom e költemény első és harmadik részét.

Úgy vagyok vele, mint Balassa „csúfoltságos, olcsóságos, utálatságos" rímeivel, s róla nem tehetek. Hallgatom, hallgatom bár Vörösmartynak bírálóit, hogy rossz rímeket csinál, és meg is hiszem, most pedig magam rovogatom az ellenkezőiül. Mi ennek oka? Semmi egyéb, mint hogy nyelvünkben a rímelés igen nehéz, mert vagy rosszul, vagy *túl a rendin* jól rímelünk. Nincs nehezebb a dicséretes *berken, serken* féle kadenciáknál; és én azt merem állítani, hogy jó rímeink sohasem is lesznek, vagy fölötte ritkán, mindaddig, míg szavaink holt gyökei föl nem élesztetnek, *pír, éd, csáb* stb. példájára, mert a ragok, képzők rímelése, mint diadalmas, hatalmas, úgyszólván ugyanazok az elemek, semmit sem különbözők a *vala, vala, is, is* féle rímektől. Ne követeljük, ami rút. Van ehelyett pótlék a mértékben, és én jobbnak tartom az *ellen* és *veretlen* rímeket, mint a „pajzsaik*on*, magas *hon*-t, mert első helyütt, bár nem erős a rím, de jó a mérték; itt jó a rím, de rossz a mérték. Általánosan kár vetni szemeinket a

németre, hol Brust, Lust, Herz, Schmerz stb. oly bőséggel van, nincs pedig mérték; hanem megbocsáthatnánk magunknak egy kis hajlást a franciák felé, kiknél: jup*on*, rep*ond*, mou*illé*, émerve*illé*, bont*é*, clart*é* rímek is megjárják, s pedig minden igény nélkül, mert nálok lehetlen a mértékre. Vegyük például, ha e szónak: fár-ad, tiszta gyöke (fár) fölébredne, a meglevő *szár*hoz igen jól rímelne, mint Lust, Brust, mert úgy találkoznék két gyök, míg most fár-*ad*, szár-*ad*, egy a Kölcsey által kárhoztatott ban-ban stb. effélékkel. - Van azonban Vörösmartynál sok oly rím, melyeket igazolni bajos, például: gyöngy, köny; setét, nép; vendég, kép; jelt, jelent; valódi pogányrímek. És hiszitek, hogy utódai nem ezt tanulták el tőle? Soha biz azt! A nagy elmék azáltal lesznek károssá, hogy tökélyöket nem utánozhatván a majomsereg, hibáikba fog, és még tekintélyt is talál bennök szükség esetére.

Az Ősz bajnok másod részében Vörösmarty éppen oly szépen foglalta be Ilosvai Péter szavait s gondolatát magáéival, mint ez ígérte volt ősz szakállának, hogy drága gyöngybe foglaltatja, ha magát jól viseli; s emiatt sohasem érdemelt plágiumi vádat, még barátomtól se, mert akkor én felveszem Boccaccio novelláit, és ráolvasok Shakespeare több drámáinak egész alapjára, menetére, és számonkérem a többek közt Halmot, de koránsem azért, hogy onnan vette, hanem azért, hogy miért nem vette úgy, amint ott megíraték, mert amint vevé, elrontotta - Griseldist. Furcsa volna, ha vádoltatnék a méh, hogy annyi virágról gyűjt édességet. Bár lehetne folyamodni régi ponyvairodalomhoz, kivált költőnek; mert sok ilyen plágium óhajtható! L'écrivain original, mond Chateaubriand, „n'est pas celui qui n'imite personne, mais celui que personne ne peut imiter".

Két csinos allegória fordul elő e szakaszban: az *Árvizi hajós* és *Elhagyott anya*. Elsőben igen szép a lelemény (inventio), másodikban költői melegség uralkodik, hogy annál inkább égesse illetőket a szemrehányás. *Petike* népi anekdotából van lemásítva, miben szinte példát ada Vörösmarty, hogyan kell megrakni éldelhető gondolatokkal csapszékben illő dolgok helyett a népi formákat.

Nagy dicséretet tudnék írni, mert érdemlének, a *Hűség, Pipiske, Az unalomhoz* címzett költeményekről; de hagyom az olvasót azon jótékony érzetnél, melyet még akkor ízlelt, mikor azok először külön helyeken világot láttak; megemlítném, ha szükség volna, *Tót deák dalát* és *A rossz bor*-t, mint igen élvezhető játszi darabokat, de sietek a harmad időszakasz egyik nagy tényezőjéhez, a szorosb értelemben vehető lírához.

Itt igen szép dalokra zendül meg Vörösmarty lantja, szelíd és szende bájjal, egyszerű hangon, s ha igazán meg kell vallani, ezekben valódi kedély, bensőség szólamlik, melynek nyoma pedig fölötte kevés az előbbi, ifjabbkori dolgozatokban. Itt Vörösmarty úgy áll előttem, mint kora tanítványa, ki másoktól példát látva, szinte versenyre buzdul s meg nem szűnik, míg az első helyet ki nem vívja.

Az a hang, melyen *Idához, Kis leány baja, A szép hajadon* stb. írvák, nem Vörösmartyé, hanem a szoros értelemben vehető líráé; ellenben a *Megcsalt leány* első strófájában a két végsor, nem a dalé, hanem Vörösmartyé, - lássuk:

Ne nézz reám!
Bájolsz, de nem hiszek;
Ne szólj hozzám!
Ámítsz, nem értelek;
Pillanttatodban csáb orgyilka reng.
Minden szavadban egy tört eskü zeng.

És e felkapása a hangnak oly sajátság lőn Vörösmartynál, hogy semmiről sem fognók hamarább felismerni ha álnév alatt írna, mint éppen erről. - Ha vizsgáljuk, oda megy ki tapasztalásunk efelől, hogy ez őnála az ódaihang, melyet pedig Vörösmarty sohasem tudott úgy

tartani, hogy dagályba ne tévedt volna, s erre sokat tőn a nyelvvel bánni tudása, mihez senki sem ért úgy, mint ő, és ada szót, bár szépet, de eszme gyanánt. Ezért nem tudom én annyira szeretni mint mások, *Liszt Ferenchez, Szózat, Élő szobor* című költeményeket; ellenben igen becsülöm az *Uri hölgyhöz* és *Hontalant*, mert azt hiszem, hogy amazokban több a szónoki, ezekben a *költői* elem; amazok igénylik a szenvedélyt, eme kettő a kedély fogékonyságát; ez oka *többön* kívül, annak is, hogy a *Szózathoz* soha senki sem fog dalhangot találni, mert már magában oly fenn húrrá van téve, hogy az ének reá fölösleges, vagy lehetlen is. Azt pedig senki ne kérdje cáfolatul: mért van hát oly nagy és országos kelete a Szózatnak, mert én szinte kérdéssel válaszolok: miért van oly nagy kelete nálunk a handázó (haranguirozó) szónoklatnak? És, vegye komolyan akárki nemzeti jellemünket, nem adna-e cserébe szónoki erőnkből, ha rajta költői volna váltható?

Van egy dal kezünk alatt, mi tán leginkább elterjedt az országban, s ez a *Fóti dal*. Mikor legelőször megjelent, azt mondhattam volna rá, mit ma, de azért jobban szeretem, hogy ma szólok felőle, mint ha szóltam volna azon időkben, mert félre fogták volna magyarázni. Most a dal kiment a nagyobb közönségbe; kritikai szó hatását többé nem csökkenti; s azért nézzünk hozzá közelebbről.

Én a *Fóti dalt* sohasem becsültem annyira egészen magáért, mint egyes igen jó gondolatokért vagy egyes strófákért, mik ellen semmi kifogás, mert igazán szépek, tiszták, toldatlanok, minő a harmadik: „Víg pohár közt édesebb a szerelem," aztán a nyolcadiktól kezdve egymásután folyvást nyolc egész strófa, hol és melyekben a hang teljesen megváltozik; de hibája, hogy a felfogott népi vagy általánosan költői modor bizonyos hazai, azaz nemesemberi alkotmányos hangba megy át, s ekképp magyar honfitársainknak nagy része elesik a daltól, mert rá semmi fogékonysága; ott pedig, hol részletességre hajlik, „éjszak rémes árnyait" leküzdeni, valóságos lankadtság fogja el, és végre, mint minden könyörgést az Amen akkor zár be, mikor már elég az óhajtás, úgy van itt is, pedig anélkül, hogy *szükségképp* be kellene záratnia, mert ha még egy strófát hozzá írnánk vagy elvennénk akár a közepéből, senki sem mondaná, hogy általa el van rontva az egység. Hová mutat ez? Oda, hogy a *Fóti dal nem egy, nem egész*, hanem szépségek rendetlen halmaza, összetákolása.

Az első strófát mindjárt elrontja annak utolsó fele, melyben a dalmenet irányt vesztve, kalandozni kezd. Második strófa végén *fityeg a hal*, mintegy erővel behúzva és véletlenül; negyedik strófában a *kút* hasonlata homályos, pedig a hasonlatok főtiszte *világosítani*; az ötödikben a magára rímelő *igyál, igyál* valami szűkölködő megszorultságra mutat. A hatodik félismétlése az ötödiknek; itt mondatván: „Borban a gond megbetegszik"; amott; „Borban a bú, mint a gyermek, aluszik." Hetedik strófát grammatikai hibán kapjuk, vagy olyanon, mit nyelvtan máskép tanít: „Bort megissza magyar ember"; nyelvtan szerint: *a bort megissza* stb. Benne a *felsivítás* talán inkább illetné az oláh nép jellemét, mint a magyart. Ami ezután következik, jobban egyöntetű, folyamosb, csak az kár, hogy nem magán áll, s gyönge egésznek kell *részül* szolgálnia.

Ha én nagy gondolatú dalt akarok olvasni, ráfordítok a *Keserű pohárra*: „Ha férfi lelkedet egy hölgyre föltevéd" stb. Sem a Szózatot, sem a *Fóti dalt* nem lehet strófánként egy hangra énekelni, mert az eszmék menete változó; ellenben a *Keserű pohár*, annyi külön gondolatok virágpohara, ugyancsak egy mindvégig, összekapcsolva

Gondold meg és igyál stb.

igen szép refrén gyűrűivel, mint külön hangok az akkordban, mélyebb és alább, hogy zenét alkossanak. -

Ki engem eddig figyelemmel olvasott, észrevehett, hová célzok még ott is, hol írói szórakozásból vagy készantag rövid valék. Egy kérdés volt különösen föltéve, mielőtt részletig bocsátkoztam volna költőnk bírálatában, illető a művészi formákat, ígérvén erről is véleményt mondanom. Vádolám nagyobb szellemeinket, hogy költők ugyan váltak belőlök, de művészek soha; érintem okkal is már, de csak mellesleg; s most egyéb nincs módomban, mint efölött elhatározó elmélkedésre híni meg irodalmunknak főleg ifjú művelőit, barátait, mert meggyőződés eziránt - velem vagy ellenem, mindegy - többet fog használni általánosan, mint vakimádás, hallomásból vett gyermekkori tisztelet, együttvéve mindezt a *Handbuch der ung. Poesie*nek inkább ajánló ismertető, mint függetlenül bíráló tanításaival.

Az *egy Handbuchot* mondám, igenis, mert műfilozofaink szinte megszokták, mint valami állomáson, ennél maradni, nemcsak adatra nézve, hanem még ítéletben is. Minap a Kisfaludy Társaság jutalmat oszta egy esztétikai értekezésnek, pedig azt inkább érdemlette volna a *Handbuch*. Egypár irodalmi történetírást is tudok, szinte a *Handbuch* szerint, szolgailag. Azért, ki magában erőt hisz, bírálja meg előbb magát, és ne hallgasson se M...r Godofrédra, se Z... Jakabra, hanem igyekezzék látni önszemeivel. Lessing mondá: ha neki egyfelől a tiszta igazság, másfelől ennek fürkészeti joga ígértetnék: ezt választaná. Igen bölcsen, mert ama kész igazságok irodalomban elvégre sült galamb a mesében, s velök csak azon előleges vakhittel tudnék összeférni, hogy az első vizsgáló bennök az igazság forrását teljesen kimerítette.

Vörösmarty felől van egy-két megrovás, de többnyire „ast ubi plura nitent" bókolattal. - Őbenne nagy költői erő lakik, tagadhatatlan; de véve a költő értelmét úgy is, mint aki nemcsak puszta káoszt teremteni, hanem belőle szépformájú világot is tud *alkotni*, akkor másként fog esni válaszunk, pedig éppen ez volna felelet ama kérdésre: költő-e vagy művész? A magyar költészet nem ismer nála nagyobb költőt, de igenis művészt; nem jobb nyelvű írót, de igenis jobb verselőt; miből úgy látszik, hogy Vörösmarty, nagy természeti ajándék mellett is, kénytelen veszteni a művészetet követelő kritika előtt.

Intus et intra
Spem veniae cautus, vitavit... culpam;
Non laudem meruit.

És vajon árt-e a költőnek, ha lemondva kissé a természeti ajándékról, elvállal egy kevés szigort a művészettől? Vörösmartynál tág a képzelődés, de nincs fölgazdagítva erős, tárgyhoz illő, tartalmas eszmékkel, s e részben mulaszta egyet: érintkezni poézison kívül komolyabb tanulmányokkal, mert a költészet mai állása szerint azokat nem nélkülözhetni. Avagy nem volt-e javára Goethének a schellingi filozófia és Schillernek a kanti? Nem segíték-e Lamartine-t, Hugo-t Chateaubriand bölcselkedései? Az ember odalesz bámultában midőn Byronról hallja, mennyi mindent olvasa össze írói pályára készülvén. Shakespeare fölötte nagy gondolkozó volt, és formai tisztátlanság mellett is meg tudjuk bocsátni spekulációkba tévedéseit, könnyebben, mint a léha képzelődést kevés tartalommal, mert amott marad mindig valami, ez pedig szomszéd a semmivel. Egyébiránt a gondolatokbani búvárkodás nagy fantáziának soha nem árt, mivel tartalmat, csapongás helyett szilárd megállapodást nyer vele, sőt ami fő: nyugalmat, mi az akarat ereje.

És mindezek után se mondhatni egyebet csak múltra illőt Vörösmartyról, mint a haladók egyikéről. Ifjúsága, kezdő évei óta folyvást előmenve, a férfiasság győző korszakában látjuk őt, még innen a déli körön. Ha kiadói mind e mai napig való műveit közlenék, bennök egy negyedik időszaknak fognám feltalálni jelenségeit, mely a harmadikat alighanem úgy múlná fölül, mint mindegyik az előttevalót. De ide nincs jogom terjeszkedni, s megállván, hagyom Vörösmartyt azon szép magasságokban, honnan oly messze a kilátás.

A MAGYAR NÉPDALOK

A valódi nemzeti poézis eredeti szikráját
a köznépi dalokban kell nyomozni
Kölcsey

Míg valamit csak homályosan ismerünk s ösztönszerűleg érzünk, fél becsben áll előttünk. Így vagyunk pedig rendesen azzal, mi hozzánk legközelebb van, mert a körültünk levő élet elvégre mindennapi leszen és fel sem tűnik többé, mint a levegő, s elveszti ránk nézve ingerét. Bizonyítja ezt az irodalmak fejlődésének egész története. Még a régi görög nemzet is egyiptusi hagyományok és mesék után kezdé alakítani első istenvilágát, vele költészetét, életét; az európai újabb nemzeteken hasonlag évről évre kimutatható irodalmuk kezdetének idegen színezete. Világosan tudjuk ugyanis, mit vőn egyik a másiktól, miben indult egyik a másik után, meddig horda előképe színét, s hogy önállóvá, sajáttá egyedül akkor lőn, mikor a vele született erőt fölfedezvén, önismeretre jutván, szabad fejlődést engede annak, s megjelent mindegyik a maga eredetiségében. Mi magyarok sem voltunk ez oldalról különbek a világ más nemzeteinél; mert ha volt nemzet, mely sokáig utánzott, az mi valánk, s vagyunk is nagy részben e mai napig. Költészetünk - minthogy költészetbe rakja le a szellem mindenütt a művelődés legláthatóbb színeit, csak ezt említem általános irodalmunk helyett - költészetünk, mondom, minden iskolát kitanula már; hallottunk éneket és dalt görög és római mértéken és modorban; ismerünk olasz és francia hevet és könnyűséget, angol ízt és német komolyságot művein, de még most sem igen vagyunk tisztában afelől, melyik hát az igazi magyar nemzeti költészet.

Azt nem minden ember hiszi, hogy lehet magyarul írni, de még sem magyarán, pedig úgy van. Írókat lehetne felhoznom, kik magyar szókat raktak ugyan egymás mellé, de hol deák, hol német alakban elannyira, hogy munkáiknak úgyszólván csak teste magyar, de lelke idegen. Mély foka ez a süllyedésnek; azért szívesebben tűrök egy-két idegen eredetű szót tiszta magyar formában, mint legtősgyökeresb szókat idegen szellemben, mert csak így és nem másképen lehete az angol és franciának, nyelvek töredékeiből saját és nagy nemzeti nyelvet és irodalmat állítni elő; csak így lehet nekünk az idegen műveltség befolyásának igáját lerázni nyakunkról és megszólalni, mint szólnunk istentől adatott.

Átbúvároltuk a világ irodalmát, s megfáradtunk belé, ekkor aztán beláttuk, hogy némely igazságok, minők az ízléséi, nem pusztán a gondolkozó ész kívánalma, hanem a vérrel is vannak összeköttetésben. Ezen vér szerint való igazságokat kell már nekünk, szép nemzetiségre törekedvén, kelendőkké tenni; de mindenekelőtt kikeresni azon alaphangokat, melyekhez távolról sem férkezheték idegen. Ilyeket találunk bőven a népi költészetben, habár töredékesen s nem oly virító épen is, mint a nemzet ifjúsága idején lehettek.

Megjegyzendő pedig, hogy a nemzet irodalma rendszerint akkor fordul egész szeretettel önnépi költészetéhez, mikor már félreismérhetlen jeleit adá művelődésének. Innen úgy látszik, hogy a míveletlen osztálynak és költészetének méltánylására bizonyos előhaladási fok szükséges. Mennyi sokat írt már az angol és német, amikor Percy és Herder figyelmet gerjesztenek a népi költeményekre! Nálunk a Kazinczy kora leginkább külföld utánzásában folyt el, helyesen, mert sokkal könnyebb utánozni, mint önleg indulni az irodalomnak, de nem mondhatnók, hogy azóta nem haladánk, s ennél fogvást a népköltészet megkedvelését visszalépésnek csak a balga fogja tekinteni. Valóságos haladás ez, éspedig annál inkább, mert a nemzet becsülni kezd olyat, mit azelőtt nem becsült, és becsülvén magáét, csak újabb tanúságot tesz erkölcsi erejéről, mert a becsülő magát becsüli meg. Tehát magunk becsülése és

önismeretünk fejlődése az a két szárny, mely keletet ad a népi költészetnek. Hatása meg fog tetszeni irodalmunkon, mert a népköltészet olyan a művelt írókénak, mint törzsök a virágnak.

Van azonban az irodalmin kívül más tekintet is, mely a népi költészetet a kor egyik és fő szükségévé teszi, s ez a magyar nép lélektudománya. De igen kár, hogy népköltészetünk aranykorának virágai odavannak. Szerencsére azonban a népköltészetnek egyik fő érdeme a *valóság*, miszerint amit benne találunk, az mind igaz tény, azaz ha valami benne történetre vonatkozik, az történet; ha erkölcsre, az erkölcs; ha ízlésre, az ízlés; minél fogva itt minden betű adat, hol a történet-, hol az erkölcs-, hol az ízléshez, vagyis a nép egész belsejének felvilágosításához. Ez okból minden hűséggel, iskolainál szigorúbb és pontos lelkismérettel jártak el a tudósok mindenütt népök költészetének magyarázatában és adtak annyit a népismerethez, mennyit más forrásból sohasem adhattak volna. Csak vegyük fel a magyar népdalokat. A különböző című könyvek legalább ugyanannyi oldalát fedik fel a magyar természetnek. Mennyiféle érzés, gondolat, eszme nem fordul itt elő külön-külön alakban és színek alatt! Látható itt a nép a maga egész valóságában. Pusztán vagy faluban lakván, megismerhetsz egyeseket, de itt az egészet; s valóban fogalmat szerezni a népről, melynek tudomány és törvényhozás egyiránt hasznát vehesse, csak oly könyvek, mint a népköltési gyűjtemény, átismérése után lehetséges.

Nálunk a népboldogítási tervek egymást érik. Vajon nem lehetne-e rá mondani, hogy embereink jobban tudják a tervet, az elméletet, mint ismerik a népet s életet? Kevés szót mondék, de sokaktól akarok értetni, mert hazánk mostani eldaraboltságában mélyebb rokonságra van szüksége, mint a külső körülmények által ránk parancsolt jogi kötelek, s ott van különösen a lelki egybeolvadás, melynek a kölcsönös ismerkedés, egymás érzéseinek, ha öröm, megosztása, ha szomorúság, elvállalása, kimaradhatlan s örökítő föltételei.

Németországban utazván eléggé volt alkalmam tudományos férfiakkal beszélni, kik örömmel kérdezősködtek a magyar faj felől. Mikor ennek kis számára jött a szó, nem azt kérdezék: hogy áll, mint áll politikailag, hanem van-e saját öltözete, éneke, tánca, hagyományos szokásai, sőt előítélete? Miért? Mert a nép csak ily külsőnek tetsző jelvek által, mik ugyan mindig legszorosabb összeköttetésben vannak a belsővel, esik szemléletünk alá. Itt a tánc, nyelv, érzés nem divat, mint a felsőbb körökben, melyeknek, mint szomszéd telekre kihajlott fának, mások szedik gyümölcsét. Itt a szokás egyszersmind erkölcs, a hagyomány történet s az előítélet meggyőződés. Ha én a német tudósok kezébe egy népdalgyűjteményt adhaték, bizonyosan jobban megfelelek vala kérdéseikre, mint eddigi, a nép körül tett tapasztalatimból.

Mikor Goethe a szerb népdalokkal ismerteté meg nemzetét, annak örült leginkább, hogy képzelődésök és tudományuk világa egy új nép ismeretével gazdagodott. Fog ezen világ gazdagodni a magyar népköltészet megismerésével is bizonyosan, mert olyan ez, mint mikor új képet függesztenek föl eddig nem tudott mestertől valamely műcsarnokba. Azt a sajátságos, titokban századok óta folyvást működő, s mondani szeretném, művészi tömeget eredetileg feltüntetni volna már főcél a népköltészettel. Kinek ennyi nem elég, annak minden is kevés, azt pedig bizonnyal elérjük. Nem a versek, mint műgondosan kikerekített remek darabok, noha ilyek sem fognak hiányzani, hanem a zamat, képesség és gondolatvilág, melyben forog a nép képzelődése, főleg az a kitartó erő, mely magára hagyatva, iskola és minden nélkül buzog idők óta, mint a forrás, az a hűség magához, mely népünket védé a felolvadástól, lesznek üdvös eredményül ezen tárgy feletti tanulmányainkból, mikor aztán el fogjuk hinni, hogy népünk, ha olyat adsz neki, mi véréhez való, ha vérébe oltod a műveltséget, a fogamzás biztossága mellett örök időkre is megőrzendi azt, s vele a polgárisodásnak nem egyént nyertél, ki meghal, hanem testületet, mely halhatatlan.

Említsem-e azon gyönyört, melyet a magyar ember, ki idegen írók olvasása által el nem ferdült, fog érezni, midőn ifjúságának s vidékének divatos dalaival találkozandik a gyűjteményekben? Ez fogja szeretni a magyar népdalokat, ha nem egyébért, legalább azon nyelvi sajátságokért, amelyeket, mint az ő vérét, idegenre nem lehet átfordítani, s kedvet lelend magában megtorolni azon boszantást, mellyel szomszédink vagy ezek lelkével rokonult honosink üldözék a törzsökös magyar embert, hogy fordítsa le, ha tudja, egyes német kifejezéseiket, miáltal csak nyelvünk szegénységét akarák szemünkbe tüntetni. Én csak egy sort jegyzek ide a sok közül, Európa nyelveinek, fordítás végett: „Akit én szeretek, *meg van szeretve*" - hogy más temérdek nyelvi sajátságokat elhallgassak. Diadalát üli ebben a nyelv is, mint későbbi vizsgálatainkból egymás után ki fog világlani; mert azok a „csalom a szívedet, csalom a szemedet, eszem-adta, eszem a teremtő fádat"-féle, bár nem igazolható, de éppen azért eredeti kifejezések, melyeknek mégis van tulajdon, elfogadott értelmök s keletük, semmi egyéb, mint a nyelv daca, fejessége, zamata.

Mindennek ellenére mi eddig a magyar népköltészetet nem becsültük, mert nem ismertük. Az idő intése, a kebel szüksége pedig már jó ideje hogy megszólítá a költőket, kik többé-kevésbé kezdék elkapogatni a népdal hangját, s ennek volt is látatja műveikben. Soha nem felejtem el, mikor először olvasám Kisfaludy Sándornál a „dicsértessék az úr isten"-t, mennyire tetszék az nekem. De annál inkább fájt egy valaki észrevétele, miszerint éppen e helyet rosszalá, mert mint ő mondá, igen *parasztos*. Azonban nem volt-e parasztos nyelvünk, táncunk és minden, ami magyar, elfinomult, elvásott atyánkfiai előtt? Ma már senki nem hiszi parasztosnak a „fogadj isten, jó napot"-féle köszöntéseket, és a világ jobban beszél felőlünk, s magunk is úgy érezzük. Azért igen tudom én, a mívelt osztálynak melyik lépcsőjére számítsam azon fejeket, kik sehogy sem bírják megfogni, micsoda érdeme lehet a Kisfaludy Társaságnak oly dalok gyűjtésében, melyeket utolsó falusi szolgáló is énekel.

Mindarról, mi nekem e tárgy körül tett vizsgálódásimban feltűnt, számot fogok adni az olvasó közönségnek, s reményem van észrevételeim által figyelmet, bővebb vizsgálódásra kedvet gerjeszteni többekben, mert óhajtanám magokból fejteni ki a népdalok becsét. Én bennök többet látok, mint sok más, kinek az egész nem egyéb, mint hallomás vagy emlékezet dolga, mert tudom, mily szükségképp tartozik a nép életéhez annak költészete. Hiszen, istenem, azt senki sem akarja tán közülünk, hogy a szegény alrend is idegen élvekre szoruljon, hogy nála öltözet és szokás, „melyik kezébe fogja villáját, minő lépésekben táncoljon", divat szerint legyen változó! Nem is volna hátra egyéb, mint hogy e csekélynek látszó külsőségek, melyekben ismérhetni a népre, letörültessenek róla, miként bűnhődött fejről a kenet, s a nép, mint Erasmus rotterdami szobra, minden külsőtől lemosva, megzsúrolva ott álljon előttünk művészietlen tisztaságban.[2]

Ezen értekezés folytán szó lesz a magyar népköltészet történetéről, ameddig történetbúváraink után adatokat gyűjtheténk felőle, míg elvégre már élő emlékeivel fogjuk kipótolni a történeti folyamatot a mai korig, s ezzel beváltani véljük állításunkat, hogy népünkben a költészet korrul korra kimutatható bizonysággal mindig élt, változott, hervadt vagy virult a nép sorsa, körülményei szerint. A történeti és régiségi adatok után elmondjuk észrevételeinket a feltűnő sajátságokról, uralkodó eszmékről, melyekben a néperkölcs és ízlet tükrözik, s végre némi nyelv- és széptani adatokkal szolgálunk összes költészetünk gyarapítására.

---

[2] Rotterdam egyik hídján ált Erasmus szobra. A hollandi - tisztaságot űző - nép eleinte tiszteletből csutakkal állt e szobornak, és tisztogatá, mígnem egy értő figyelmezteté a hatóságot, hogy a tisztogatás leveszi a szoborról, mi rajta művészeti van. Ezóta nem mossák a szobrot, de a rege szerint nem is tisztelik úgy.

EGYÉNI ÉS ESZMÉNYI

Mikor a művészetről úgy gondolkozunk, hogy az teremt, mint a természet, nem hiszünk egyebet alatta, mint analogonát a természet működésének. E tekintetben a természettudósok fognának bennünket eligazítani s tudományuk tekintélyével megnyugtatni, ha előadnák, mikép igyekszik a teremtő erő minden kis teremtményeiben új meg új tulajdonnal, sajátsággal különböztetni meg egyiket a másiktól. Látjuk ezt a lények úgynevezett országaiban, hol a nemek csak fajokban nyilatkoznak, sőt a fajoknak is tömérdek változata vagyon, például a zöld vagy vörös szín árnyéklatai. Ha megismérjük, hogy a művészeti formák őstípusai: a költői ritmus, a zene időmértéke, a festészet elevensége, a szobrok mintája a természetben nyilatkoznak először, s csak azután lesznek ismeretté, mely a természet példaadásával magunkból fejlett ki: miért ne mernénk azon módok vizsgálatába is ereszkedni, melyekkel a természet minden benne látható tüneménynek lételt ad. Itt az organizmus törvényét fedezzük föl s azt mondjuk: minden életnek saját eleme és célja vagyon, még akkor is, ha nem találunk bennök egyebet, mint az ugyanazon alkotó elemeknek külön adagú vegyítését.

Hogy feladatunknál, mely a művészet, maradjunk, az emberi élet s különösen az ennek alapját tevő négy vérmérsék ugyanannyiféle vegyítékben nyilatkozik, amennyi az ember, s így a legkülönfélébb változatosságát állítja elő; és mivel az embert mint erkölcsi lényt magasabb tulajdonok jegyzik, mint az állatot és növényt, mikor előáll az *egyed*: ő a fajban nem pusztán fajt tenyész, hanem még a fajt is személyességig viszik, mikor előáll az *egyén*.

Ezen különváltságban és önállásában fogni fel és visszatükrözni költőnek az embert feladata, szerintünk, a művészetnek, legyen ez szóló vagy képző. Mások evvel csaknem átellenesen gondolkozván, nem engedik emez utolsó, feloszthatlan élő egységig menni a művészetet, hanem megállapodnak a fajnál vagy a nemnél, mikor így fejezik ki magokat, hogy a művészetnek egyénben a *nemet* kell előállítani, és ezt nevezik aztán idealizálásnak vagy *eszményítésnek*.

Az elmondott elvek után már az esztétikusok mindkét oldalon rendszert alkottak, és szorosan megvonták a határt a két rendszer között, úgyhogy egyik a másikba nem csaphat át végveszedeleme nélkül, mert mint mondani szokták, csak egy kőnek kell kimozdulni az épületből, hogy utána romoljon az egész. Ezen rendszerek ugyan senkit nem tesznek költővé, de azt, ki már annak született, szabályozzák; így azoktól többet várni balság volna, mire nézve a két rendszer egyikének sincs elsősége a másik felett. Nem arról van tehát szó, miképp teremtsünk elő költőket; hanem arról, mi utat kell választani költőinknek, hogy költészetünk életrevaló legyen. A rendszer ekképp úgy tekintetik, mint a gondolkozó ész törvényeinek kényszerűsége, miért, ha egyszer kifejtők mindkettőt, csak úgy lehet megnyugodni egyik vagy másikban, amint tételeink az elv egyszerűségétől kezdve minden részleteken át szigorúan, kimozdíthatlanul egybefüggenek, de szigorú egybefüggésök is akkor lesz minden becsre méltó, ha gyakorlatban kivihető leszen, vagy ha szerencsére minél nagyobb költőkben látjuk azt megtestesítve.

Két elv és rendszer van eszerint szóban: *egyéniség* és *eszményiség*. - Az egyéniség védelme az ismereten alapszik, vagyis a képzelődő erőhöz még egy más erőt társítunk, az ismérőt, mely szükséges föltételül szabja, hogy tárgyával a költő legszorosabban tartozik megbarátkozni, azaz megtudni annak állandó és múló, tehát szükséges és esetleges jegyeit. Ezen lépés megszerzi a költőnek a felfogás helyességét, azaz segíti felfogni tárgyát annak természete, belsője szerint úgy, amint más tárgy fel nem fogható, csak éppen az. Mihelyt ezen független különbségben áll előttünk vásznon vagy szoborban vagy költeményben valami, akkor

elmondhatjuk s elmondjuk, hogy az egyénileg van felfogva, egyszersmind jellemzetesnek, valódinak, életrevalónak hisszük azt, mert az élet más forma alatt nem jelenhetik meg, mint egyénileg. Mi tehát magából s belső természetéből szeretjük kifejteni a művészeti tárgyat, s a költő ismeretét nem kitűzött elv szigora után óhajtjuk tökéletesíttetni, melyet ha egyszer elismértünk, kivétel nélkül kell alkalmaznunk minden alfogalomra, hanem minden új tárgyhoz úgyszólván külön új tanulmányt kívánunk, mert csak így lehet az egyféle eszmét vagy tárgyat is külön egyéniségben előtüntetni, mikép Shakespeare a cselszövő gazembert III. Richard, Edmund és Jago képében anélkül, hogy egyik gazember a másikat is eszünkbe juttatná. Tehát különbséget kell tenni a dolgokban létező tulajdonok és a mi fejünk fogalmainak tulajdonságai között, mert a fogalom, például a gazember fogalma, rendesen úgy van szerkesztve, hogy az minden olyanra ráillik; de az megint az élet és az egyéniség kényszerűségében áll, hogy külön-külön minden gazembernek van valami éltető jele, mely által egymástól különböznek, holott a fogalomnál fogva mindnyájan egyenlők s ugyanazok, mert egy a mérték. Hibáznak azért, kik az egyéniség fogalmát igen anyaginak hiszik, mert mi nem kívánunk egyebet, mint eszméhez éppen a neki és nem egyszersmind másnak is való öltözetet, mennyi alatt életben meg jelenhetik az, s állításunk egyre megy a természettudósok azon tételével: minden test oly nagy, minő a teriméje (volumen); szerintünk pedig minden költői eszme annyit ér, mennyi testet elbír. Tehát gondolataink folyvást a szellem és anyag összhangzása körül forognak, s egyiket a másik fölött éppen úgy nem akarjuk túlnyomóvá tenni, mint a fizikai test nem terjedhet túl teriméje határain, de viszont kisebb sem lehet annál. Az anyagiság vádja egyedül csak akkor volt érvényes, mikor a régi iskola szerint *a természet utánzása* mondatott főelvül, mivel az utánzás csak külsőre terjedhet, az pedig az anyag; mi ellenben az *eszményiségre* a szellemiség túlnyomásának vádját hisszük jogosan illőnek, melynél fogva gondolkozás útján készített fogalom szerint állíttatik elő az ember; s éppen e két szélsőség túlságait kerülőleg fogadók el az egyéniség elvét, hol mint láttuk, nem a kettő (szellemi és anyagi) közül egyiknek vagy másiknak felülkerekedése, hanem éppen a kettőnek lelkes test alakjában együvé engesztelése minden törekvésünk, mi a forma és tartalom correspondentiája.

Meg kell annál fogva mondanunk, hogy nem hisszük életrevalónak, vagyis egyénben megjelenhetőnek az elvontat, s nem hisszük szerencsés eljárásnak költészetben a mintául felállított elvemberek típusát, s pedig azért nem, mivel az előbb-utóbb modort idéz elő a változatosság legkisebb játéka nélkül, mikor aztán a költészeti ember úgy készül, mint a lábbeli - kapda után. Ezt lehet észrevenni költők- és művészeken egyformán, ha ezen útra tértek, s műveiken örökleg megtetszik a mérték, a mindenkire illő s ugyanezért senkit különösen nem jelelő általány, mi egyhangúságot szül s unalomba ejt. - De hogy elleneink gondolatját az anyagiság vádjára nézve megtéríthessük, csak azt kérdezzük: anyagiság-e az, mikor mi úgyszólván minden tárgynak a lényegét keressük, s éppen külsőleg is akarjuk láttatni ezt? A kőhöz például általánosan a keménység képzeletét párosítjuk, azért minden kövön, mely ecset alól kijő, látni óhajtjuk a neki való keménységet. Így vagyunk az arcképekkel; s mint kinek-kinek vonásain látjuk a belsőt, úgy óhajtjuk szintén akkor is, ha leföstetik az; így akarunk lelket, magát a belső embert hallani a költői szóban, hogy az magát mondja s tárja fel előttünk szíve legtitkosabb redőiig; és az egyéniség fogalmát nemcsak szóra, hanem az abból fejlő cselekvényre is átvisszük pedig, s akarjuk, hogy ami drámában cselekvényi jelenetként előfordul, soha ne történhessék meg más körülmények között és föltételek alatt, mint éppen ott, hol azt a kellet kényszerűsége parancsolja, s a jelen lélekállapot előhozza; sőt elérni véljük általa még ama dicsőségét is az előadásnak, melyért Schiller úgy felmagasztalá Shakespeare-t,

Was er weise verschweigt, zeigt mir den Meister des Styls

mert a ki nem mondottat a költő elhallgatása mellett s egyedül úgy érthetni meg, ha olyan egyéni körülmények közé van téve a hallgató lelke, melyek között csak az mondathatik, ami el

van mondva, mikor az is értve lesz, ami elhallgattatik. Ez nem anyagiság, mint a természet utánzásából eredni szokott, nem is túlnyomólag szellemi, mikép az eszményiség útján megtörténhető. Itt a testen lélek, a lelken test vagyon, egyik a másikat magyarázza, s minden dolog, minden tárgy úgy szól hozzánk művészetből, mintha természetben, az életben volna; tehát nem a puszta természet meglesése, hanem az életnek test és lélek összeforrtában föl-fedezett állapotja, mely úgy ment a szélsőségek kicsapongásaitól, mint az előttünk megjelenő ember, ki sem test, sem lélek külön, hanem a kettő együtt.

Mondottak szerint az egyéniség elve nemcsak hogy semmit ki nem zár a költészetből, hanem általánossága mellett úgy is van fölállítva, hogy azonnal alkalmazható leszen, mi aztán főérdeme és tanúja életrevalóságának. Csak az út, melyen célt érhetni vele, igen hosszú, mert míg például az idealista célhoz ér a természetnek s életnek *kevés* kiválasztott (szép) tárgyon eszközlött szépítésével, mert az embert és természetet nem minden egyeseiben, hanem csak elvont generikus eszme után alakítva adja elő; míg a naturalista megnyugszik szeme tetszésén, és *ami szép a szemnek*, azt *elvileg* utánozza művészet- vagy költészetben; addig az egyéniség vallója nem tevén különbséget, a természet és élet tárgyai között, nem ismérvén külön rútat és szépet, mivel mindkettő csak érzéki felfogás, azaz csak kezdete a felfogásnak, odamegy minden tárgyhoz, miképp növényeihez a füvész, igyekszik megismérni azokat közelebbről, velök megbarátkozni, s ezen belső, legmélyebb részletekig vitt isméret, tehát az *igazság* után fog fel mindent, és valamint a füvész nem tesz különbséget a növények között a maga tudományára nézve, mert az útféli porcfű akképp éri el célját s tölti be rendeltetését szemében, mint a legnagyobb cédrus: akképp az egyéniséget valló esztétikus is belső érdeme, lelki képessége után méri tárgyait, távol attól, hogy ezt szépnek mondaná, amazt rútnak; mivel külön életű, célú és természetű tárgyakat nem egymással összevetve, hanem önmagukból kell megítélni, becsülni, aztán a szép nem is olyan, hogy minden idők és népek ízlését bírná, azaz nem elvnek való fogalom, hanem alanyiságtól függő kedvelési tárgy, miért, ha van esztétikus, ki a *szép* szót kihagyni véli azon tudományból, melynek neve inkább szokás, mint átgondolt elmélkedés után *széptudomány*, ez még nem következetlenség, hanem éppen a legbölcsészibb nyilatkozat, egyenesen oda mutató, hogy az esztétika törvényeit nem a puszta külső érzék (szem, fül) tanácsa szerint kell felfogni, de sőt inkább oly örök alapokra fektetni, melyek megbírják a tudomány pompás épületét. Így meg kell vallanunk, hogy nekünk a szép és rút elnevezések tudományba nem való esetiség gyanánt tűnnek föl, ellenben, ha jellemzetet, egyénit, belső természetet keresünk, úgy véljük, ez ellen bajos leszen kifogást találni.

Ha ekkép a mi elvünk és rendszerünk után bizonyos esztétikai köztársaság és egyenlőség országa áll fel, mely önként fogad el mindent a művészet tárgyául - pedig ezt, úgy hisszük, könnyen felfoghatólag vallottuk be és adtuk elő - nem tudjuk, mit tartsunk azon elleneinkről, kik bennünket szűkkörűséggel vádoltak, ha csak azt nem kell hinnünk róluk, hogy például idealista létökre tovább vitték az eszményiség elvét és tudományát, mint Winckelmann és Schiller, amaz mint annak rendszerbe kidolgozója, emez gyakorlati mívelője is, mert meg kell vallanunk, hogy eddigi hazai esztétikusaink az ideálról szóltukban örökké csak változatait adák e tételnek: „az élet a természet nemesítése", mit magok érthetnek ugyan, de sohasem adtak elő nekünk is érthetőleg. Mielőtt pedig vizsgálódásainkban tovább mennénk, lássuk némely tudósok véleményét, s illetőleg tanítmányát az eszményi körül.

Winckelmann nézetei.[3] A legfensőbb szépség van istenben, és az emberi szépség fogalma tökéletes, ha a fölénnyel mennél meggyőzőbben s arányosabban gondolható (260. l.). A legfelsőbb szépségre az embernek semmi filozófi *ismérete*, a lélek szenvedélyeinek semmi

[3] Geschichte der Kunst des Alterthums. Wien. 1776.

búvárlása s kifejezése nem szükséges; de azért... a tiszta szépség nem lehet egyedüli tárgya vizsgálódásainknak, hanem azt cselekvő és szenvedési állapotba is helyezzük, mit a művészetben e szóval, kifejezés, fogalmazunk (262. l.). - A szépség alakítása vagy egyéni (individuel), azaz egyesre irányzott, vagy szép részeknek több egyesből kiválasztása s eggyé alakítása, mit *eszményinek* nevezünk; mindamellett ne feledjük, hogy *eszményi lehet valami anélkül, hogy szép volna* (263. l.). - A régiek igyekeztek a szépet sok szép testből egyesíteni, és képeiket minden személyes (egyéni) hajlandóságtól, mely lelkünket a tiszta széptől elvonja, megtisztították. A szép részeknek kiválasztása és ezeknek egy alakba összekötése szülte az eszményi szépséget, mely tehát éppen nem metafizikai fogalom, úgyhogy az eszményinek nincs különös helye az emberi alak minden részeiben, hanem egyedül csak az egész alakról mondathatik. Mert darabonként a természetben is találhatók oly magas szépségek, minőket a művészet teremte valaha, de egészben a természet engedni tartozik a művészetnek (267. l.). - A görög művészek figyelme tömérdek szép ember szép részeinek választása körül nem maradt egyedül csak a fi és némberi ifjúságra szorítkozva, hanem vizsgálódásaikat a heréltekre is fordították, mi végre jóltermett fiúkat választottak. A fiúknál igyekeztek a férfiasság kifejlődését visszatartóztatni a jácintgyökér zamata által, mit édes borban megfőztek, hogy állukat és egyéb részüket vele bekenjék. A művészet még tovább ment és mind a két nem szépségét egyesíté a finémber (Hermaphrodit) alakjában, kik legalább úgy, mint ezeket a régi mesterektől előadva látjuk, *eszményi* teremtések. Minden ilyféle alaknak szűzleányi melle van, a férfinem jelző részével (268-69. l.). A legszebb formák eme kivonata aztán együvé olvadt, s ezen fogalomöszvegből, mintegy szellemi nemzés által nemesebb teremtés született, mert az okosan gondolkozó lények szelleme vele szült hajlandóságot és vágyat érez *az anyag fölé, a fogalmak szellemi körébe emelkedni, s megelégszik, ha új és finomított eszméket hoz elő* (272. l.).

Ezek Winckelmann tanítmányai a szép körül. Már legelső szava, mely a legfensőbb szépséget istenben mondja létezni, kiemel bennünket nemcsak ösztönünk és érzékiségünk, hanem képzelődésünk és eszünk országából is, olyat tűzvén ki példányul, miről semmi ismeretünk. De ha legfelsőbb szépség az istenség, miért van hát, hogy az istenséget is emberi formára szorítjuk a művészetben, nem pedig az emberit istenire? Azért, mert az úgy gondolt tiszta, legfensőbb szépség nem lehet tárgya vizsgálódásunknak, mert azt cselekvő és szenvedő állapotba nem hozhatjuk máskép, mint ha lehozzuk az emberkörbe. Bizony a régi görög művészet, melyről vonta el szabályait Winckelmann, sem létesíté soha ideáljait, mert azokat nem létesíthette, hanem típust és tipikai formákat állított fel helyettök, melyekből kizáratván az élet, a pillanat jelene, a jelen elevensége, a természetesség: hideg külalakokká meredtek, nélkülözőkké az élet kifejezését, melyekre aztán úgy illeszték később a nyugalom ráfogását. Nem lehet azonban tagadni, hogy az ideál felfogásnak s a tipikai formák elhagyásának elég nyomait találni magában már a görög művészetben. Bármennyire legyen is dicsőítve a belvederi Apollónak eszményi felfogása és előállítása, mégis elfogulatlan előtt nagyobb érdeme lesz Niobe szobrának, melybe több adatott az életből és való természetből, vagy a Famesi Herkulesnek, mely nyugalomban van ugyan ábrázolva, de felduzzadt erekkel, feszült izmokkal, amint munkáját elvégezte, ezáltal jelentetvén a fáradalom és küzdés, melybe a hesperidák almájának elhozása került. Nem említvén a fejet, mely itt is tipikai és élet nélküli. Hogy a görögök sok szép testből igyekeztek összehordani és összeilleszteni az eszményi szépet, meglátszik szobraikon, mert ritka fej való azon testhez, melyen áll; eszerint hiányzik bennök a művészetnek organizmusa, az életműi fejlesztés; előáll a természetlenség, mi leginkább a heréltek és finémberek úgy vélt ideális ábrázolatában tetőzött, mert amazokban megcsonkíttatott az élet, hermafrodita pedig nincs, melyen egyenlő volna a kétneműség kifejlődése, uralkodó levén mindig bennök egyik vagy másik nem túlnyomósága. Azért nem tartjuk elvetendőnek, mikép Winckelmann, Bernini ítéletét, ki a szép részek összeválasztását, midőn Zeuxisz Krotónban öt szépséget állított maga elé, Junót akarván festeni, összeférhetlennek

állította, mert az éppen olyan összeerőtetése különböző tárgyaknak, mint Horácnál az emberi fő és lónyak és undique collecta membra, melyek ha szépek is a magok testéhez képest, egymás közti arányokban végetlenül eltérők; s a rajtok levő különbségnek lesimítása, összeengesztelése még eddig a leghálátlanabb igyekezet volt minden nemében a művészetnek. Hogy képzőművészeti tételre a szóló művészetből vegyünk példát - miután többen ismérnek olvasóink közül verseket mint szobrokat - hasonló eljárás ez rossz költőkéhez, kik most innen, majd onnan megemlékezett mondatokat, képeket, vagy ha drámaírók, jeleneteket hoznak össze, s elárulják magukat, mert nem szól műveikből tőrül fakadt egyöntetű organizmus, minek fölfedezésére, csak ép ízlés, s egész gondolatokhoz szokottság szükséges, mert kirívó az első tekintetre mindenek előtt.

Hasonló elvek után, mond Winckelmann, igyekeztek a régi művészek közül a legbölcsebbek elkerülni az *idomtalant*, és inkább távoztak el a képek *igazságától*, mint a *szépségtől*, s e szempontból kell megítélni Medea anyját egy edényen, mennyiben ez nem idősebb, mint leánya.

E néhány tétel említése álljon itt emlékeztetőül s egyszersmind útmutatóul az eszményiség felől, Winckelmann tanaiból.

Schiller leginkább ily című iratában tette le széptani nézeteit: *Über die ästhetische Erziehung des Menschen*. A második levélben (1230. l.[4] - mert a levélformát használá Schiller - határozottan nyilatkozik, hogy „a művészetnek el kell hagyni a valóságot, s felül kell emelkedni a szegénységen, mert a művészet a szabadság leánya, s a *szellem* kényszerűségétől, nem pedig az *anyag* hiányos voltától fogad el szabályokat". Mi, egyéniség vallói, nem tartjuk az anyagot oly szegénynek, fogyatkozottnak s hiányosnak, mint Schiller, s ekképpen gondolkozunk: Az anyag vagy az, mi a művészetnek tárgyul szolgál, nem magától van, s így a benne rejlő tulajdon vagy sajátság sem magától szállott abba, hanem magasb erőnek, a teremtő szellemnek, szűkebb vagy bőkezűbb ajándékából, s ezen magához méltólag adományozott állapotában művészeti tárgyul fogadjuk el az anyagot, minden tulajdonaival, melyek aztán a vele bánó szellemtől vesznek új alakulást, új teremtést a művészetben, mikép vették első teremtésöket az alkotó erőtől a természetben. Tehát az anyag mint tárgy semmi befolyással sincs a maga sorsára, mert ugyanazon egy tárgynak, ha művészetté feldolgoztatik, különböző becse lesz aszerint, amint át és meg van hatva a feldolgozó szellemtől, vagy egyszerűen szólva: mert jó tárgyat is lehet rosszul feldolgozni. Ellenben uralkodik a tárgy vagy inkább a teremtő szellem rajtunk a tárgyba rejtett tulajdonok vagy sajátságok által, miért ezeket eltagadni vagy éppen föl sem venni, miképp Schiller tőn, alapjában hibás, egyoldalú nézetnek hisszük, s nem látjuk benne, mint ő, a materializmus zsarnoki jármát, melybe görbedt volna le a süllyedett emberiség. Eszerint meghagyván az anyagnak azt, ami őt illeti, mindent a felfogástól függesztünk fel, s így hatalmat engedünk a szellemnek az anyag felett, s azért nem is hisszük egyébnek a művészetet, mint az anyag szellem általi eleven meghatásának, hol amaz mint feldolgozandó, ez mint feldolgozó jelenik meg. A kettőnek ily egymásba olvadott élete szükségessé teszi már, hogy egyik a másikat ne zsarolja, s egyik a másikért (idealistáknál az anyag a szellemért, naturalistáknál a szellem az anyagért) el ne tagadtassék.

Schiller idealista levén ezen hibába esett, midőn „nemmé emelte föl az egyént", és így kitagadá belőle az élet igényeit, holott maga is tanítja negyedik levelében, hogy az embert úgy nézvén mint embert, alak mellett a tartalmat sem kell felejteni, mert az élő érzésnek is megvan

[4] Friedrich's von Schiller sämtliche Werke. Haag. 1830.

a maga szavazata. Ily értelemben nyilatkozik Schiller huszonkettedik levelének is egy helye, de amit eredményül mond, azzal nem vagyunk egy értelemben.

- „Igaz mesterműben", így tanít ő, „a tartalomnak semmit sem kell tenni, hanem a formának mindent; mert csak a forma által lehet hatás az egész emberre, a tartalom által ellenben csak egyes erőkre. A tartalom tehát bármi fenséges és széles legyen is, csak korlátozólag hat a szellemre, és csak a formától várhatni esztétikai szabadságot. Abban áll tehát a mester művészi titka, *hogy forma által semmivé tegye a tartalmat*." Hogyan lesz pedig az megtörténhető, megmondja alább, mi egy szóval oda megy ki, hogy emberben megsemmisíttessék a személyi és megmaradjon csak a fogalmi rész; tehát egészen bölcsészeti elvember adassék művészetben, s ne a személy, mely tétellel mi ellenkezőt állítunk, s a tartalmat ne öljük meg, hanem éppen esztétikai célból hagyjuk a szellem szolgálatára.

Mennyire küzd Schiller a filozófiai és esztétikai fogalmakkal, s mint akarja ezeket amazokkal azonosítani, világosan látható a tizedik levélből, hol így ír: A szépség tiszta észbeli fogalmát (reiner Vernunftbegriff der Schönheit), ha ez lehető volna, az elvonás útján kellene keresni, az érzék-észi természet tehetségéből lehozni; egy szóval a szépségnek úgy kellene megjelenni, mint az emberiség kényszerű föltétele. Tehát föl kell emelkednünk az emberiség fogalmához és mivel a tapasztalás nekünk csak egyes ember egyes állapotait mutatja és sohasem az emberiséget, tehát annak egyéni és változékony tüneményeiből föl kell fedezni az általánost, a megmaradót (változatlant) és minden eseti korlátok elhárításával lételének szükséges föltételeit megragadni. Eme tapasztalat feletti (transcendentalis) út el fog ugyan bennünket egy időre távolítani a tünemények bizalmas körétől, a dolgok élő jelenétől és elvont fogalmak puszta mezőjén mulattatni, de mi az isméret szilárd alapja után igyekszünk, és ki nem mer *túlmenni a valóságon, sohasem hódítandja meg az igazságot*. Eme tételek, mikép megjegyzők, teljesen bölcsészetiek, de azért, hogy bölcsészetiek, lesznek-e széptaniak is egyúttal?

Nem tarthatunk Schillerrel, főleg tizenötödik levelének így hangzó mondatára nézve: „Az érzéki ösztön tárgya, általános fogalomban kifejezve, *életnek* neveztetik a legszélesebb értelemben, az alakösztön (Formtrieb) tárgya, általános fogalomban kifejezve, *formának* neveztetik". Mi ezen boncoló eljárási módnak alá nem írhatjuk magunkat, mert akármeddig okoskodnak is körüle, mindig egy oldalra kell billennünk, s azt hisszük: éppen azért van valaminek formája, mert él s megfordítva, mert élet nincs forma nélkül; s maga a költő és képző művészet is egyedül csak azért bírja elsődlegesen minden más művelődési faj fölött az élő s elevenítő tudomány nevét, mivel a forma által uralkodik, vagy mivel lételének minden föltételei egyesítvék önmagában, s maga magának elegendő.

„Az eszmebeli szépség", mond Schiller a tizenhatodik levélben, „örökleg csak egy eloszthatlanul", mire mi megjegyezzük következőleg, hogy éppen azért áll elő utána a mintaművészet, mikép Luini föstményeiben, kinek ha egy nőalakját láttad, azontúl mindegyiket megismered. Az ideál adhat elő formai fenséget, azaz gondolhat ki magának a művész bármi teljes és nemes alakokat, de ha ezt aztán mint ideált folytonosan utánozza, ha minden életet a fölállított eszme rámájára feszít, az nem lesz élet, hanem modor és típus. Mi nem ideált hiszünk, hanem ideát, nem eszményit, hanem eszmeit, azaz végére óhajtunk járni minden eszmének, mely valamely tárgyat éltet, legyen az virág vagy ember, s így óhajtjuk kiösmerni a tárgy lételének alapját, és ezen felfogás után alakítani át s emelni azt művészeti körbe. Hogy példákkal se maradjunk el, csak magát Schillert említjük, nem azért mintha nem különbözött volna másoktól, hanem mivel soha nem különbözött magától *(Wallenstein táborát* kivéve) drámai személyeinek felfogásában. A felfogásnak eme mintaszerű modorához sorozható, hogy mennél ismertebb térről adjunk példát, az összes új francia dramaturgia (a klasszikait nem is említve), mert mióta Hugo Viktor felállítá műveiben a katonai öt láb mértéket, egy francia

darab sem mert vagy bírt nagyobb vagy magasabb lenni annál; azért nincs is oly tünemény az összes világirodalomban, mint ez, mivel örökké ugyanazon arcokkal találkozunk, annyira, hogy ami Hugo-nál sajátság és újdonság volt, ma már modor és ficamított torzkép.

Az tehát mindegy, akármi nemes legyen erkölcsi vagy esztétikai tekintetben az ideál, merthogy mindig elkorcsul az, mint Venus is, ki előbb a tiszta szerelemnek volt istenasszonya, később pedig förtelmivé aljasult. Ellenben a művészet életfrisseségét csak új tárgyak új szeretete adhatja meg.

Ama halvány ideáli tanokat pedig semmi egyéb nem szülé, mint az elvontságok előszeretete, mert az esztétikát is, a maga szempontján kívül, hol bölcsészeti, hol erkölcsi szigorral akarák némelyek művelni, az ideálban jót, szépet igazat egyesíteni. De a természet nem hagyja magát soha is bosszulatlanul. Az élet valósága, vagy *az élet, amint van*, éppen úgy megáll esztétikai igazságul, mint erkölcstanban az idvezítő ezen tanítása: valamit akartok, hogy az emberek tiveletek cselekedjenek, ti is azt cselekedjétek azokkal, vagy a cartesi „cogito, ergo sum" filozófiában, mint a „kétszer kettő négy" matematikában.

Ha tehát a bölcsész úgy vélekedik, hogy a nem magasabb fogalom, mint a faj, és ezt átültetendőnek véli az esztétikába is, akkor lealacsonyítja ezt amannak szolgálójává, mert kiöli belőle a tartalom sürvét (das Kernhafte), az élet mozzanatait, mert minél magasabb a fogalom, annál kevesebb benne a tartalom, mikép a földünket ölelő légkör, mennél feljebb szállasz, annál ritkább s végre érzékeinknek ki nem állható finom. Lám a mennyiségtudományban legtöbb érvénye van az egyesnek, mert azon felül minden mennyiség csak az egynek összetétele, halmozása, azon alul pedig minden csak töredék: úgy van az *egyén* nekünk az esztétikában. Itt az élet minden föltételeit nemcsak kifejtve, hanem önálló egésszé is kikerekítve, tehát magához méltó teljességben látjuk, vele és általa a legtöbb joggal és dicsőséggel maradunk meg az *egyszerűség* mellett is, nem kívánván szépségekből alkotni szépségeket, hanem eszme után teremteni életet, miképp a legnagyobb költők, kiknek példái csak erősítői eddigi tételeinknek.

Irodalmunkban az eszményiségnek szépítés- vagy szebbítésre vonatkozó magyarázatát Kazinczy kezdé s terjeszté sok külön helyen prózai és nem prózai irataiban, s ő, ki a neologizmus harcából győztesen lépett ki, tekintélyül ismértetett az esztétikában is, mely nála nem tanulmánynak volt eredménye, hanem visszhangja külföldi s különösen német esztétikáknak. Ez azonban nem csuda, mert oly költők és műbírák is, mint Lessing és Goethe, meg voltak hasonlva elmélet- és gyakorlatra nézve magokban, s mindkettő másképp írt, mint tanított. Goethe bármennyire dicséri is a színésznő Philinét *Meister Vilmos*ban, mint aki teljesen *képviseli az egész színésznői nemet*, egyéneket alkotott mindamellett, kik magokat képviselék inkább, mint nemöket melyhez filozófiai osztályozás szerint tartozhatnak; egyébiránt Goethe elégszer mondá ki széptani nézeteit, s az, mit ő „költői valódiságnak" nevezett, nem egyéb, mint hajlandóság a szorosan jelzett és meghatározott egyéniség felé. Kazinczy, mint tudjuk, ezek árnyékában működött, s nagy barátja lőn a szépnek, azaz szépítettnek, azért p. o., mikor ő ilyen ítéletet monda Csokonai mellszobráról: „Nem Csokonai, s az nem is szükség. A plasztika nem a hasonlóságot tette céljává, hanem a *szépítést*" (l. Eredeti munkái II. k. 39. lap), vagy Ferenc szobráról: „a Ferenc arca idealizált, szépített, de hű, ahogyan plasztikusnak kell" (II. k. 64. l.); mikor ő ily ítéleteket monda, csak elve szerint szólott; azonban ki fogja megérteni azt a művészetet, mely Csokonai helyett nem-Csokonait ad, s megegyeztetni az idealizálást a hűséggel, mikor e kettő ellenmondás? Kazinczy mint esztétikus igen kényes, sőt gyakran elkényeztetett vala, s többet hitt szemének, mint kellett volna, így külsőnél maradt, - Kölcsey hasonlóképp nagy barátja volt az idealizálásnak, s ezt,

hogy több helyet ne hozzunk fel, kijelenté mihamar Berzsenyi bírálatának elején, mind-amellett kárhoztatja Schillert „Komikumról" írt értekezésében, amiért a nem idealizált természetet a poézis köréből kirekeszti, s Bürgert hozá fel például arra, „mennyi szép fény legyen a meg nem magasított (szépített, nemesített) természet pályáján is elöntve". Így Kölcsey elhajlása a merev ideáltól kétségkívüli, s ez dicséretére válik önúton járó gondolkozásának, de az meg nem engedhető, hogy elv alól, ha ilyenül ismérjük az idealizálást, kifogásnak legyen helye. Kölcsey, ha többet ismér a képzőművészetekből, bizonyosan kitisztuland az ideál ábrándjaiból, s csak egy fokkal szállva is lejebb, alapítója leendett nálunk az újabb kritikának, holott így félig az ó, félig az újabb tanok vallóihoz tartozik. - Erősebben folyt be az eszményítés elve Berzsenyire, kinek nézeteit alapjokban megcáfoltaknak hisszük ugyan róla adott bírálatok által, de adunk mégis kevés pótlékot azon mikrologiákból, melyekre őt azon elv süllyesztette. Ő szavakig űzte az idealizálást. Antikritikájában, melyet Kölcsey ellen írt, védvén a nem magyar, az igen új szavakat, így tanít: „Mit nyer az enyim (az én költeményem), ha az *aetheri* helyett *mennyeit*, a *virány* helyett *mezőt* teszek? Veszt minden bizonnyal, mert az *ideális* szavak helyett *mindennapiakat* nyer, melyek legfeljebb is azt a hasznot tehetnék, hogy nem lennének oly szembetűnők, mint amazok, mely szerint nyerne ugyan valamit az egész gyűjtemény a hideg vizsgálóra nézve, de az ideális szemek előtt vesztenének a legideálisabb kifejezések, *a dolog valója pedig csak az maradna, ami volt*." E szavak elárulják költőnk iskolás nézeteit, gyermekességig űzött negélyzését az idealizálásnak. Mi a dolog valóját kimeríti, annyi elég szerintünk, s ez a határvonal, mely minket elválaszt a szépítő s nemesítő esztétikusoktól. Még tovább megy Berzsenyi, mikor bírálván Vörösmarty *Két szomszédvárá*t, ítéletünk szerint legtökéletesebb eposzát, megrója benne a hősöket mint kannibálokat, s a mi keresztyén bölcseletünk irányalatát veszi elvül, mely szerint csak „idilli ideált" szabad költenünk, mikor így ítél: „nagyon természetlen valami, hogy a hős sírva eszik, iszik", és „hogy a költészet lelki világában az evés-ivás általában helytelen"! Majd utóbb: „megvallom, hogy szemeim előtt... költéri rajzolatokban a boros pohár oly *prózai* kép, valamint a büszke vitéz hátán a pálinkás kobak"! Ez sok! Berzsenyi ma talán kétségbe esnék, ha Garay *Nagyidai cigánya*it, *Háry János*át olvasná; ha látná Vörösmartyban sokhelyütt a nemideálist, p. o. „Borod sötét, mint a cigányleány", Petőfinél a „kecskerágót", az „úgy jóllaktam hogy még"-eket és számtalan sok hazai jellemzetest, miért némelyek rossz költőnek hiszik, de - ezen már túlvagyunk. Az „Olymp, aetheri, myrthusz" stb. ideális dolgok, hála istennek, kiküszöbölvék költészetünkből, s annak örül minden jobb érzés, ami magán viseli a nemideális valódiságot, a jellemzetest, az igazságot. Chateaubriand egyhelyt azt mondja: csak az a szép, ami igaz; s ezt valljuk mi is.

Bajza elhatározottabban, mint Kölcsey s nem oly részletes magyarázattal, mint Berzsenyi ekkép ír az ideálról (Tud. Gyűjt. 1828. XII. 35. l.): „A költőnek, amint tudva van, egyik fő kötelessége a tárgyak idealizálása; mely nem egyéb, mint a természetben levő kép, cselekedet és érzeménynek a lehető tökéletig emelt *megnemesítése*. A valódi költő ezen postulatumnak akként szokott megfelelni, hogy tárgyaiból minden aljast, mindennapit elhagy s csupán a tökélet elszórt sugarait gyűjtvén egybe, azokat olvasztja egy bizonyos pontban harmóniai vegyülettel össze." Eme határozottság némi részletesebb magyarázattal eleveníttetik föl később, mikor nevezett író ekképp szól (Kritikai Lapok. VII. Füzet. 1836. 70-71. lap): „Minden művésznek... egyedüli tárgya az esztétikai szép, s ezen esztétikai szép a természetből van ugyan általvéve a művészi világba, de a művészi világnak levegőjében el kell változnia s el is változik és idealitást nyer, s ez az idealitás az, mely megkülönbözteti az anyagi világ szépségeit a művészi széptől; ennek közben jövetele nélkül művészség és mindennapi természet tökéletesen egyet tenne s egy volna, így pedig nem tudom, minek vesződnénk tovább az egész művészettel, miután mindazt, amit a művészet elé állíthatnak, magában az anyagi világban, a prózai természetben fellelhetnők. A szép a természetben van ugyan még

akkor is, miután ideállá változott, mert az *ideál maga is megnemesített természet*, de pusztán vagy mint az anyagi természet alkotta, a művész világba nem lehet áttenni." Mondottakból kitetszik, hogy Bajza eklektikus, választgató, ki a természetben elszórt tökélyeket akarja egyesíteni. Ezen eljárásra azonban meg kell jegyeznünk, hogy ily úton életműi, organikus egységhez soha nem fog jutni a művészet; s maga az, miképp hozassék harmóniai vegyülettel össze a külön aggregátum, oly nehéz, hogy lehetlen. Az eklekticizmus útján naggyá senki sem lőn, sőt inkább előidéztetik a modor, a cifra, mikor gyakran kimarad a lélek a külsőleg tetszőből. A nagyobb szellemek egyöntetű, önmagok által újra és nem összealkotott műveket adának, sőt éppen ilyeneken perdül át egyik korszak a másikba, míg az eklektikusok rendszerint a művészkirályok nem léte alatti interregnumban űzik az ízlés dolgait mesterség és művészet határpontjain középszerűleg. Egyébiránt Bajza is látván szépet a természetben, kilépni látszik az ideál merev tanterméből, tévedése azonban ott feneklik, hogy a természetet *pusztán* csak anyaginak veszi, holott abban, mint lélek munkájában, minden nyomon észrevehető a szellem, a teremtő lélek vagy lelkiség felszólalása, mit ha egyéb nem, bizonyít azon tetszés, melyet annál inkább érez a természet tárgyain a vizsgáló, mennél inkább ismeri azokat. Minden, aminek törvénye van, szellemtől él; állandó törvényei vannak pedig a természetnek. -

Az ideált tanító szózatok közt legutóbbi az, melyet Szontagh Gusztáv mondott ki a Kisfaludy Társaság hatodik kötetének második felében. Ő a „szépnek alaki világát" leginkább a hallás és látás által nyert ismeretekre alapítván, nagy részben külsőségnél maradott. E két orgánum bárminő nagy befolyású az ismeretek szerzésében, mégsem minden, mit az állatok példája, melyek hallása és látása jobb a miénknél, bizonyít, mindamellett sem tudnak a művészetről. Egyébiránt Szontagh ismereteket s nem puszta képzelődést vetvén alapul, csak hajszálnyira tévedett az általunk igaznak hitt elvtől, s e részben, hisszük, nem bírta feláldozni tekintélyeit. Így ragadák őt tekintélyei a szépnek és rútnak ellentételes magyarázatára, az ideális „felső foknak" említésére, noha így nyilatkozik: „Mi a művészetet megkülönböztetjük a filozófiától; az életszépítést egyedül a *művészet* életcéljául tekinthetjük, a filozófiának a felvilágosítást s *nemesítést* tulajdonítván." Ekképp Szontagh egyrészt ellenmondásba jött magával, mert a felsőbb fok éppen filozófiai, s ezt ajánlja, holott a filozófiát megkülönbözteti a művészettől; másrészt engede az ideál tanának szigorából, mivel nemesítést nem az esztétikától kíván, hanem a filozófiától. Azonban mindaz, mit Szontagh tanít, világosabb lesz a felhozott példák után, melyek egyike Zschocke, ki egykori szép feleségét még most is, mikor már elhervadt, ideál szépségben látja; és Szontagh e helyütt így szól: Zschocke nem tágít, s legjobb, adjuk meg magunkat (az ideál tanának). E példa azért nem illő ide, mivel teljesen szubjektív; mi szintén hiszünk ideálokat, például az erkölcsi világban; ilyen a Zschocke ideálja is, nem pedig esztétikai. Mi elhihetjük Zschockénak, hogy felesége még mindig ideál előtte: de hogy milyen előttünk, az egészen más kérdés. A tudománynak, ha már elvül vesszük a nőt, oly nőre van szüksége, kit a férjén kívül más is olyannak ismérjen, aminő valósággal, nemcsak ő maga.

Ha mondtunk is egy-két specialitást az egyéni és eszményi körül, mindamellett sem tevénk egyebet, mint megérintők a tárgyat, melynek méltósága értő s gondolkozó előtt már eddig feltűnhetett, de egész becsét csak rendszeres összeállítás, kritikai összevetések mutathatnák fel. Nálunk az esztétika mindeddig nagy parlagság, mert alig bírunk négy-öt, elv szerint gondolkodó széptanárt felmutatni, azok is csak töredékesen írtak, s megértésökhöz szükség másutt keresni kulcsot, elolvasni egy-két idegen esztétikai könyvet, hogy be tudjuk cövekelni valamely rendszerbe elszórt nézeteiket. Ily elhagyatottságban, ily készítetlen mezőn lépni föl nálunk egészen új tudománnyal, igaz, nem kis vakmerőség.

E részben a mi tanítmányaink, meglehet, oly sorsúak, mint az Ezeregyéjszakai mesében „Ahmed királyfi" története, ki testvéreivel messzenyilazásban versenyezvén, oly messze lőtte nyilát, hogy elveszett. Igen, de azt egy tündérleány vitte el, hogy maga után édesgethesse a nyilát kereső királyfit, s elnyeresse vele, a veszteni látszóval, a legszebb jutalmat, az ő tündéri szerelmét. Így e tudománynak van jövendője, ha tán nincs is jelene, minek oka egyedül abban fekszik, mert az egész esztétikának nincs. Mi, hogy állításaink mellé példákat is hozzunk fel, legelső helyen említjük mindjárt a *népköltészetet* mindenütt, ahol ez csak kevéssé van is kifejlődve vagy megőrizve. Szeretnők látni ugyanis, miképpen fogják besorolhatni esztétikájuk és a költészet körébe a nép költészetét azok, kik az idealizmus vallói, ha egyszer felállítják az általánosítás elvét, ha rútnak, aljasnak nevezik azt, mi csak túlfinomult etikett szabályiba vert ízlésnek lehet olyan. Ezek igen sok rútat, nem illőt, mosdatlant és mindennapit fognak találni a világ legnagyobb költőiben, mint talált például Berzsenyi, ki oly szűkre voná a szép határait, mint csak lehet, jobb és a balkéz felé állítván a szépet és rútat. A költészetnek eme vasárnapivá tétele az új idők fejlődtével többé meg nem állhat, mert közös jóvá kell lennie s alkalmazkodni a népek és idők ízléséhez; azért ha Shakespeare-ben, Goethében például néhol nyerset vagy lepletlent veszünk észre, ne állítsuk még föl a rút teóriáját, hanem gondoljuk meg, hogy ami mondva tán nem látszik művészetbe tartozónak, rajz vagy föstés után joggal oda tartozhatik s viszont; mert ha van is közszólás szerint rút tárgy, de az előadás minden, ez teszi a művészetet, s így az anyagilag rútból szintúgy állhat elő művészeti, mint a szemnek tetszőből. Ha igaza volt Heinének valaha, igaza volt akkor, midőn azt mondá: könnyebb angyalt fösteni, mint foghúzó borbélyt, mert ennek fogyatkozásaira közember is ráismérhet.

Hasonlókép meggyűl bajok az idealizmus vallóinak a *nemzetiséggel*, mivel ez is éppen úgy elüt az általános széptől, mint a szorosan úgynevezett népi költészet. Tanúi ennek irodalmunkban leginkább azon pályairatok, melyek népi és nemzeti költészetről íratván, sehogysem tudtak hidat verni az ideális szépségű és nemzeti költészet között, s kénytelenek valának ürességet hagyó szökéssel bukfencezni át az általányból a vérrel és hússal jelzett költészeti valódiságba, minő a nemzeti költészet. - Az igazság igazságnak marad mindenütt, különbséget csak az tesz, amint előadatik, mire legjobb tanúság a példabeszédeké, melyek mindegyike aszerint kap öltetet, aminő a nemzet. Így van nemzeti külön színezete a költészetnek is.

Meggondolva ezek után saját magunkat, kik a mívelődésnek még úgyszólván paradicsomi stádiumában vagyunk, meggondolva az élet és természet sajátságait, melyek másutt sehol nem találhatók s az ideál elvéből egészen kizárvák, mint például síki népünk képzelődése a világról, mint hitei, balítéletei, szokásai: kihagyjuk-e mindezt a költészetből, s letöröljük-e a rajzón vonásait, melyekkel magyar ember és természet szándékoltatik festetni? Nálunk a legfényesebb zászlós úrtól a rongyok szegényéig minden árnyéklatokban van képviselve az élet, s mi csak zászlós urat fessünk örökké, s ne tartsuk figyelemmel a rangok külön fokozatait? Így hazai poézisünk soha nem lesz, hanem beigázva egy-két konvencionális típusba, leszünk oly szűkkeblűek a költészetben, mint voltak a franciák klasszikusai, kiktől meg kellvén válni már, a maiak egészen ellenkezőre, a mesterkélt élet tárgyaira szökkentek át, s nem lelvén az egy kalap alá vont, egy divatnak hódoló népben elég jellemzetes, önszívű változatos életet, képzeletükből akarák mindazt kipótolni.

A széptudósok, mint igen gyakorlatit fogadák el ezen elvet a költészetben: „az élet amint van", s ennél fogva sem angyalt, sem ördögöt nem kívánunk a színpadtól, hanem életből vett, jóravaló embereket. Már most kérdés: melyik elv útján érhetni ezt el legkönnyebben, az egyéni vagy eszményi útján-e? Erre, úgy hisszük, felelni sem kell, mert itt önként kínálkozik az igazság minden gondolkozónak.

Gyakorlati szempontból tekintve már a két elvet, támaszkodva egyfelől okainkra, másfelől néhány nagy író példájára, mi egyedül az egyéniség és jellemzet tanai után remélünk boldogulhatni szépirodalmunkkal. Schiller és Shakespeare között meg fogja ismérni a különbséget mindenki, ha ugyan ítélkedve olvas. Meg fogja ismérni, hogy ők külön úton járván, mind a kettő nagy, de egy esztétikai elv alá be nem szorítható; mindamellett a választás nem lehet nehéz. Most tehát csak azon életerőnek kell nyomába jutnunk, mely őket vezérlé.

Schiller idealista volt mindenáron, és melyik angol vagy francia vagy magyar fogja irígyleni az ő dicsőségét Shakespeare bírhatása mellett, míg Shakespeare-t minden nemzet irígyli az angolnak. Íme, az esztétikai elvek s meggyőződések gyümölcse! Ajánlhatunk-e jobbat gyakorlatibbat fellegparipán szárnyaló költészetünknek, mint az élet és ember tanulmányozását, a hideg ideálok helyett? És itt eszünkbe jut egyúttal, mit hagyományilag tudunk Kazinczyról, ki olvasván Kölcseynek egy versét *(Lány ült hold fényében)*, ily megjegyzéssel tette le: bizony Kölcseynek sem ártana, ha jobban ölelgetné a leányokat, mit mi oda módosítunk: bizony nem ártana költőinknek, ha jobban ismérnék az életet, a lelket, a hazait, mert csak isméret után hozhatni elő jellemzetes, életrevaló lelkes műveket, örök időre szólókat.

Ha szükségesnek hinnők tovább fonni az értekezések szálát, megkísértenők az esztétika hazájának, Németországnak legújabb íróit idézni, kik leszállva a régi eszményiség magasságáról, közelebb jöttek az élethez, mi azért nyomna valamit mellettünk, mert éppen onnan hoznánk ellenkező tanúságokat, hol az idealizmus a legmagasabb fokig volt felcsigázva már, honnan tovább nem mehetvén, le kelle csapni a gyakorlatibb térre, a valódi költészet mezejére. Mi azzal rekesztjük be elmélkedéseinket, hogy megmutatván a nekünk való utat, egyszersmind fejlődésök mai pontján leptük meg az esztétikai tudományokat, s ezzel irodalmunknak tartozánk.

A SZÍNI HATÁSRÓL

A színi hatás nálunk egész rendszer. Rendszerének eredete igen becsületes, ez éppen az, amiért annyi kárt okozott íróinkban a dráma körül. Rendszere onnan van, mert *elvül* tűzetett ki minden józanság ellenére. Azért vizsgáljuk természetét.

A színi hatás valami külső éspedig olyan, mely másnak mint reá nézve oknak következménye, itt pedig azáltal sajátszerű, mert a színpad közli velünk, s innen van a neve is.

Ha már van színpad, van szószék, természetes, hogy a róluk tartandó beszédnek le kell hangzani, hatást gyakorolni a hallgatókra, s ezekben célját érni, különben légbe mondottnak marad az ige. Ilyenkor a hatás nem egyéb, mint az a tisztességes út, melyen a szónok vagy költő lelke, érzülete belénk - szívtől szívig - hozatik, szállíttatik. Minthogy pedig Shakespeare költészetét vagy Jób fellengző gondolatait művelt ember színpad és katedra nélkül is élvezheti, következik, hogy az egész színpadi vagy szónokszéki hatás csak út és mód közlekedni, mi nincs oly szigorú, kényszerű összeköttetésben a művel és művészettel magával, hogy nélküle mű és művészet elő nem állhatna, azaz legyen vagy ne színpad és katedra: Shakespeare és Jób mindig fenségesek maradnak pusztán csendes, otthoni olvasgatással is, mint az angoloknál.

A társadalmi élet és nyilvánosság fejlődése szükségessé tevén a színpadot, a magános élvezet, a gondolkozva gyönyörködés bensősége nagy részben elmúlt, vagy csak néhány avatottabb elménél maradt meg, kik a közvetlen élvet, hol lélek társalkodik lélekkel, többre becsülék bárminő ünnepélyes előadásnál, amikor a hallgató és a költő szelleme közé oly harmadik férkezik, ki a hatásnak közlője, átadója.

Ez ugyan nem történeti előadása a színpad előállásának, hanem művészeti és lélektani; s bizony nem hihető, hogy Theszpisz, mikor legelőször arcát borseprűvel bekenvén állványra lépett, valami nagyszerű szophoklészi Oedipust fogott volna eljátszani, de Bacchus dicsérete mégis olyan eszme volt, mely bírá az idő figyelmét, a nép csudálatát, míglen oda lőn művelve a drámai költészet, hogy benne minden nagy gondolat megfért, s ez foglalá el az uralkodó széket, mely körül forog aztán minden érdek, minden eszköz, melyért van színpad és színész, jelmez és díszítmény kivétel nélkül.

Eszerint mikor a dráma színpadra kerül, azon stádiumba lép, hol a mű élvezete már külső eszközökre bízatik, melyek ha a dráma lelke s eszméje szerint választvák, hasonlókép új nemét állítják elő a művészetnek, ti. a szoros értelemben úgynevezhető színészetet, mi a költőhöz mérve mindig másodrangú állás ugyan, mert a színész és költő közötti viszony éppen az, mely a reájok szükséges tehetségeké, levén emez alkotó, amaz utánzó tehetség; de nem tagadhatni, hogy jó színész lehet a darabnak második költője, vagyis éppen oly mestere a közönség előtt, minő a költő az olvasónak, midőn figyelemmel élvezi a drámát s érzi a *művészi* hatást.

Ami ennek ellentétéül szokott nézetni, ti. a színi hatás, már eredeténél fogva sem terjedhet másra, mint a néző és előadó (színész) közötti viszonyra, tulajdonkép semmi összeköttetése a drámai tökéllyel, mit ezer meg ezer példa bizonyít a drámai költészet történetében, mert később nagyra becsült, világszerte elismert tehetségek drámái legelőször füttyel fogadtattak, középszerű és ennél alábbvaló műveket pedig süveghányva üdvözle a közönség nem egyszer, habár csak kevés időre is.

Minthogy a színi hatás ott kezdődik, hol a dráma színpadra lép, természetes, hogy eme stádiumból magyarázhatjuk ki egész titkát, melyet műértők is különbözőleg tanítanak, s innen

a félreértés. Igen kevés utángondolkodásra kitalálhatjuk ugyanis, hogy nincs egyetlen oly erénye a jó drámának, mely a színi hatással összeköttetésben volna. Az eszme, például *Othellóban* a féltékenység? Mi köze ennek azzal? A párbeszéd? Nincs erre szükség jó társaságban, s nem az élet szolgál-e itt alapul, példányul, mikor rendszerint az innen ellesett és eltalált tüneményeket játsszuk be a költészetbe, szerencsések, ha tudjuk bejátszani? A mese? Hát a regénynek, novellának nincsen-e meséje? s mit keresne itt a színpad? A szép nyelv, a költészet? Vajon kizárólagosan van-e joga színpadnak a költészethez, a szép nyelvhez? Nincs, mondom, nincs egy jóravaló oldala is a drámai művészetnek, mely a színi hatásból mint elvből következnék, és mégis annyi történeti adat és józan itészet ellenére immár szinte tíz vagy több éve díszlik e gyönyörű mákvirág elvi beccsel a magyar drámai költészetben!

A színi hatás már oly tünemény, mely a drámai költészet eszméjén kívül esik, s támpontjait nem az eszméből, hanem ennek külső körülményeiből veszi. Ilyen maga a színpad, mely csak gép, hol az idő és tér viszonyai képzelődésünkre bízvák akkor is, ha díszítmény és falak jegyzik a történet helyét, s még inkább, ha odaírjuk a darab elé, hogy „az előjáték és a valódi dráma közt tíz-húsz esztendő köz vagyon”. Ezen hajlékony természeténél fogva tömérdek változatokat bír fölvenni, különösen képzelődő erőnk segítségével a meglepésig hatni. Nem egy költő használta már előnyeit. Az alakoknak bevezetése van némi újdonszerű érdekkel a nézőre; azonban a színpad inkább a színészi nyegleség pályája, mint a költőé, de igen sok költő egyszersmind színész, is, midőn ír, ezért bízik a színpad másvilági természetében.

Színész a költő, mikor ír, leginkább azáltal, hogy megszokott színészi egyéniségek kápráznak vagy lebegnek szeme előtt, kiknek hanglejtését, testhordozását, szenvét (pathosz), jártát-keltét isméri s minderre számol. Így jött elő a magyar színpadon már eddig egypár tucat Lendvay és Réthy; sztereotip alakok, kiket jobban ismér a közönség, mint a költő, ki szerencsét akar csinálni általok.

Ezeknél nem alábbvaló eszköze némely színihatásleső költöncnek az uralkodó vélemények, napirenden levő eszmék s divatos előítéletek felhasználása. Francia drámákban, aztán magyarban is, egy semmirekellő gróf, egy érdemes szegény ember. Amannak igazsága soha, ennek mindig. Ily csonka-bonka foldozatok, idétlen cafrangok a szabadelvűség becsúsztatott hamis felkiáltásai, kell, nem kell, a szabadság, nemzetiség hiába fölvett szent nevei; a „nép” szónak, eszmének örökös ismétlése. 1847. évi színházi bírálataink egyikében van megjegyezve, hogy egyetlen egy felvonásban hetvenkétszer fordul elő ez a szó: nép, éspedig többnyire hangnyomatékkal. Aztán vannak egyoldalú írók, kik éppen a pártok s társadalmi osztályok vagy tán egyenesen karzat és páholy tetszését, örömét keresik, s legferdébb nemét állítják elő a színi hatásnak.

Mennyiben vétethetnek eszközül festészet, zene vagy ének, erre is elég példát mutat a nemzeti színház. Sokszor egy-két dal teszi a népszínműben mindazt, mit az ember azonnal el nem felejt. Aztán a ruházat, arcszín, torzítás csak mint mellékes rossz jőnek elő a többi mellett, s legtöbbnyire a színész míveltsége vagy belátása szerint.

Tehát a színi hatásról általán fogva elmondhatni, hogy az *a dráma eszméjén s igazságán kívül leli támpontját*; nem a lényegben, hanem a mellékletekben, s ilyszerű hajlása a külsőség felé túlnyomóvá levén, a helyzeteket, lélekállapotokat igen rikoltó színnel festi, a pirosat éppen vérrel, hogy annál igazabb legyen és borzasztó; túloz minden szenvedélyt, cselekményt; innen a fulladásig tömött dráma sok minden jelenetekkel a franciáknál; innen a mese kuszáltsága, melynek történetei apróra fölmetélvék; innen a rövid, csupa felkiáltásokba szorított beszéd, melynek rendesen elharapták a javát stb. De ki győzné előszámlálni s rendszeresen előadni a sok ficamodást!

Kérdés, mi ennek orvossága? Az egyszerűség úgy a mese szövésében, mint a színpadi eszközök használatában. Az élet elég új mindennap, a történet mindig foly, s múltunkat is egyre gazdagítja a tudomány. Kinek isten adott képességet, ha szemeit felnyitja, ezrenkint járulnak elé a tünemények, éspedig a valódiság hűségében, s hívogatják szellemét megismérkedésre. Minden múltnak, minden jövőnek jelen a rámája, azaz írjunk múltból, írjunk jövendőből drámai művet, alakjain, jelenetein meg kell tetszeni a mai kor színének, ízének. De a mi költőink nagyrésze feledi mindezt, ismeretlen országba megy alakért, szokásért, holott az igazi nemzeti költő minden éghajlatot összevon saját hazája ege alá, minden gondolatot meghódít ősei nyelvének, minden jellemet megszínez hazaiságával.

Végkép gyarló ezek után azon ítészek elmélete, kik színi hatásnak nevezik azt a lehető szerencsét, ha valamely dráma meg nem bukik, vagy éppen fel is tartja magát a színpadon. Mert olykor rossz darab is kellő s nem érdemlett tetszésben részesül, éppen úgy, mint az, melynek hírét megalapítá az elővélemény, s a közönség divatból jónak látja meghallgatni. Száz meg száz tünemény fordul itt elő, melyeket meg kellene magyarázni, pl. közönség műveltsége, színészek ügyessége, lelkesültsége, az író neve, aztán aprólékos előítéletek. Mindez ugyanannyi járulék amaz eredményhez, hogy valamely mű tessék, és ezen tetszésből következést vonhassunk az úgynevezett színi hatásra. Ezelőtt mintegy tizenkét évvel *Coriolan* Shakespeare-től, fordítva németből, adatott be a játékszíni választmánynak a fordító által, ki az angol óriás költőnek határtalan tisztelője, oly épségben hagyva, mint íraték, a darab, Ezellen tőnek kifogást a bírálók, mi helyén van, de egyik ki találta szalasztani gondolatát, mondván: a dráma nincs színpadhoz elkészítve, aztán „az a Coriolan nagy arisztokrata volt!" És *Coriolan* nem fogadtatott el előadás végett.

A dráma szerencséje nem színi hatás, hanem bizonyos gazdálkodási eszély, alkalmazkodó ügyesség, például a részben, hogy kerültessék a hosszadalmasság, mellékcselekményekre kikalandozás, melyek irodalmilag megállhatnak a műben, de színpadilag, mikor tekintetbe kell venni az igen tiszteletreméltó közönség hajlandóságát, kegyes türelmét, mindkét tulajdon időnkívüli fölösleggé válik, mint azzá, rövidség mellett, a tanszékbe s nem pedig színpadra való mélységes elvont reflekszíók, okoskodások is, melyeket sohasem a költőnek kell elmondani, hanem a hallgatóban fölébreszteni a színpadon megforduló konkrét események által, vagy ha mégis szükségét érzi a költő, hogy gondolatait valamikép kijelentse, azokat csak érintenie szabad.

Azonban ez sem színpadi parancs. Ez következik a költészetnek általános elvéből, a drámaéból még inkább, és így elméletileg is áll. Ha pedig a színpad itt némi joggal igényel belészólást, ezáltal sem több, sem kevesebb nem mondatik, mint hogy a gyakorlat az elméletet igazolja, mert bizonyos tekintetben a színpad a dráma gyakorlati tere; vagy amennyiben a dráma színpadra vitetik, le kell mondania némely irodalmi oldalairól és alkalmazkodni a deszka világhoz a művészet elvei szerint.

Ezekben, úgy hiszem, meg van fejtve igazi értelme a színi hatásnak, hogy az „irodalminál szűkebb, művészinél alább eső elv".

Nagy hiba és tévedés annálfogva egyenesen színi hatásnak keresztelni a drámai előadás sikerét, s még nagyobb hiba elvül állítani fel azt. Mert gondoljunk két darabot, egy jót, egy rosszat, és például mindkettő tetszik. Lehetetlen, hogy mindkettőben egy elv lenne a tetszés oka; lehetlen, hogy a színpad bírna oly varázserővel, mely a rosszat jóvá tegye, mivel ekkor a jót szükségkép rosszá kellene átbűvölnie; vagy ha nem teszi semmivé a jót, akkor a rosszat legalább meg kell hagynia a maga mivoltában.

A színpad leggondosabb ügyelet és berendezés után is csak gép marad; hát még ha ide vesszük a játszó személyek vagy a színészek különböző tehetségét, a tömérdek gátló körülményt, mivel az előadásnak a színpadok féltökélyű szerkezete mellett kell küzdeni: úgy ítélhetünk, hogy jó művekre a színpad rendesen negative foly be, rosszakra pedig pozitive, azaz jobb, talpraesett művek becsét ha nem rontja, nem is emeli kivétel nélkül, a rosszakét pedig emelheti, éppen tökéletlenségénél fogva, általánosan; innen mindazon előmenetel, melyet színköltészetünk legtöbb íróban tett néhány év óta, haladás volt a rosszban szintén a jelenkorig, midőn lapjainkból ítélve, körülbelül át kezdjük látni a rendszeresült bajnak kiállhatlanságát; de ha ily apróság belátására is egy forradalmi megrázkodás és a balságnak egész mindennapi élő példává izmosodása szükséges, ez igen keserű lecke.

Azonban mindeddig sem mondók a hatásról, hogy kárhozatos. Sőt igen, kell hatás a műbe, legyen szóló vagy képző, de a művészet föltételei, alapszabályai szerint, vagy mint feljebbiek után kifejezhetjük magunkat: „a hatás mindig a művészetben lelje támpontját, igazságban alapját”; mondassék minden azért, mert kell, nem pedig azért, mert szép, mert igaz; mondassék ott, hol a helyzetből, jellemből kifejlik; s ami mondatik, sohase legyen tan, hanem inkább tanács, sohase tétel, hanem jobbára vélemény; ekkor és így el lehet mondani mindent a maga természetes fejlődési helyén, nem pedig oly vigyázatlanul, hogy minden betyárnak odaadjuk szájába a legtiszteltebb gondolatokat, eszméket: szabadságot, nemzetiséget stb., mikor a szegény színész fejéből rendesen egy-egy közvéleménnyel kacérkodó poétai szem néz ki, lesve karzat, lesve földszín lelkesedését, tapsait.

A színi hatás elve nem magyar föld terméke. A színi hatás az európai művészetkereskedők által terjed el, mint a divat. Franciaországból leginkább 1830 óta, és mikép a szerb tövis minden becsületes, jóravaló füvet megöl, éretlen korában elhullott magva is kikelhetvén: hasonlóul a francia tökéletlenség velőkig hatott, divattá erősült, amin aztán kapni szoktak.

A franciák nagy lármát csináltak belőle Hugo Viktor és Dumas és többek romantikus dicsével, aztán a németek szinte új lelket vártak a meglankadt drámai költészetbe, s így utánok mi is.

Tudni kell pedig, hogy a francia színpad igen le volt nyűgözve; mit másutt már régen elfelejtenek, a drámai hely- és időegységet csak az említett költők rontották el, miért Hugo Viktor „grand réformateur”-nek volt kikiáltva, pedig minő csekélység az egész reformáció!

Ekképp összetöretvén a hely egysége, a színpad is sok változatokra képessé alakíttaték; s a darab most játszaték teremben, sírboltban, utcán, toronyban, és igen tetszék a franciáknak. Hugo Viktor a velencei vagy paduai kémrendszert leginkább a helyiség körülményeiben alapítja meg s teszi szemlélhetővé. Azért a titkos ajtók, lépcsők, kulcsok, oldalszobák, földalatti utak igen természetes körülményei, eszközei lehetnek a hatóság mindentudásának, de nem főeszközök a rendszernek drámai előállítására. Hamlet, hogy kikémlelje atyja gyilkosát, színpadot hoz a színpadra, lélektani adatokat úgy szerez az analóg mese és történet hatásából, Othello jelt kíván Desdemona hűtlenségéről, s ott van a zsebkendő, melybe belé van szőve a férj szerencséje, sorsa, élete; azonban ez mind kevés, noha francia költőnek elég lett volna bizonyosságot szerezni, hanem ott van a becsületes Cassio mellett jó szív sugallta esdeklése Desdemonának, ott a Cassio álmában beszélni szokása stb., példák, melyekből látszik, mint lehet és kell használni a külsőt a bensőnek ártalma nélkül, s egyszersmind tanulságok is arról, mint nem kell megragadni azonnal ama külsőségi újításokat szinte a kárhozatig, mikor a színpad mint ilyen kezde uralkodni az összes drámai költészeten, s az, mi ekképp annyi véletlenség, meglepés, kacérkodás után előállott, keresztvízre tartatván, a szertartás alatt „színi hatás” nevet kapott per excellentiam.

A németeknél igen ellustult a dráma, és miért ne kaptak volna e gyorsító találmányon? Őbennük igen sok a belső, az elmélyedés; s igen rájok fért egy kis külső, egy kis fölszín; de nálunk?

Nálunk a színpad megállapodásával leginkább német irodalomból kapott új elemet a színészet. A körülte forgó írók jobbára német kútfőkhöz folyamodtak, s innen merítvén esztétikai műveltséget, kezdenek kapkodni a színi hatáson, mit a német irodalom frissítőül reméle jövendőjének. Hugo Viktor drámái sokkal később juthattak a párizsi első színpadokra, mint hogy mi akkor már el ne felejtettük volna nagyobb részét. - Mégis mikor ezelőtt mintegy tíz évvel némely ítészeink megostromolták a színi hatást mint elvet, azt mondák reájok, hogy németek, német tudósok. Ezen urak halálig lettek volna szomorúak, ha megtudák vala, hogy jobb német tudósnak lenni, mint semmilyennek.

A színház felállásakor mindjárt az Athenaeum, a magyar irodalom eddigelé legtudományosb lapja, kezdé magyarázni e csodagyermeket Vachott Sándor egy cikkével, hol a színi hatás mint drámai becsmérték megtámadtatik. A cikk alapos és korszerű is volt, de végeredménye oda menvén ki, hogy a színpad fizikailag elégtelen e drámai becsnek előállítására, többet mutatott meg, mint kellett volna, annyit tulajdonítván az anyagnak, mennyi joggal nem illeti, mint anyagot, nem illetheti.

Azonban a francia drámák szünet nélkül özönlék a színpadot, s mondhatni a tudós társasági játékszíni választmány eléggé munkás volt pártolásukban; és én egyedül ezt értem, mikor fölebb a színi hatás magyarországi eredetét felhozám. Ha idő szerint s azért pártolák vala, mert jobb nem volt kapható, ám legyen; de később, mikor az akadémia levette kezét a színházról, a volt játékszíni választmány tagjai nyíltan és magánkörökben úgy léptek föl, mint a színi hatás elvének bajnokai.

Nemsokára ugyanis felállván a nemrég megbukott drámabíráló választmány, Bajza terjesztett elő néhány pontot, s azoknak egyike volt a színi hatásról szóló ilyformán: a drámák megítélésében „főszempontul nézetik a színi hatás". Ez alatt senki sem érte többet vagy kevesebbet, mint a drámának színpadi képességét, s nyugodtan maradhatott volna ez egész pont talán mind a mai napig a választmány titkai között, ha Henszlmann meg nem támadja, felállítván a maga elméletét, mely szerint az eleven, jellemző és célirányos ajánltatott elvül minden tétova nélkül a színi hatás ellen. Sőt megtörténhetik vala, hogy az egész színi hatás elve jobb öntudat s művészeti eszmélkedés mellett ártatlanná válik, ha éppen Bajza Arisztotelészre hivatkozva az Athenaeumban, a görög bölcs elé nem vezeti Henszlmannt, hogy hajoljon meg előtte, ki szerint „szomorújáték nem lehet jellem nélkül"!

Ez a nyilatkozat hallatlan volt még eddig, de éppen Arisztotelész szájába adva, nem is való. Bajza hibás fordításból ismervén Arisztotelészt, hol a „character" szó még nem a mi értelmünkben használtaték, szigorú lecke alá vonatott Henszlmann által, de Henszlmannak szerencsétlenségére, melyet ő nem érez, német neve van, aztán különcségei is felötlők a külső viselet pongyolaságában, s mikor ő a dráma belsejéről beszélt, ellenfele azzal vesződött, hogy ő különc, hogy kivetve hordja inge gallérát, hogy német stb. Természetes, miszerint ily fontos és döntő okok súlya mellett igazsága nem lehetett.

És volt még egy szerencsétlensége Henszlmannak. Darabot írt, mely színpadra vitetvén megbukott. Ekkor volt mit hallani az „eleven, jellemző és célirányos" esztétikai elvről!

Henszlmann tanait Vahot Imre kezdé árulni kicsinyben, de bíz azok nem kellettek, sőt Vahot Imre maga is elállt tőlük. Ezentúl jöttek a népszínművek, leginkább hazai népi szcénákkal, közhit szerint mint ugyanannyi megtestesülései az uralkodó elvnek, melyekben egyébiránt, minő a *Szökött katona* és *Csikós*, tisztesség, becsület! minden elemei megvannak a jónak, a

drámainak, de már a rossznak következetessége, hogy belőle ritkán következik jó; így e népszínműveknek is leginkább csak rossz oldala tanultatott el s lőn bitorolva.

Toldy, ha olykor e szomorú színköltészetre fordult a szó, elégszer nyilvánítá, mennyire sajnálja, hogy még valamikor 1839-ben szó nélkül hagyá Dumas *Caligula* című drámájának előadatását a pesti színpadon. „Barátom", mondá, „valaki jött hozzám, s énnekem a bírálatot félbe kelle szakasztanom; aztán elkésett, elhányódott; mert alkalmasint kapacitáltam volna társaimat a francia borzasztóságok, idétlenségek ellen, de mit csináljunk, mikor az írók nagy része úgy van meggyőződve!"

Czakó föllépése 1845-ben drámáján kívül azért volt nevezetes, mert ő is színész vala; innen művei szerencséjét a közte és színpad közt levő viszony előre is biztosította, s hitték, hogy csak színész tudhat jó drámát írni, holott Czakónak csak a neve volt színész, mert bíz ő keveset lendíte színészileg.

Mikor a „Szépirodalmi Szemle" a Kisfaludy Társaság néhány tagja által megindíttatott 1847-ben, már igen sok mondanivaló volt. De pusztán esztétikára szorítkozó lap, a politikai zörgések között, vajmi kevéssé volt képes hatni egymaga annyi lap ellen. Aztán írói a kérlelhetlen szigor mellett igen sok lenézéssel szóltak sok tárgyról. És ímé, a Szemle elkezdé ostromolni a színi hatás elvét; de viszont kezdék magyarázni magokét az elv pártolói is, kik még mindig jóhangzású nevek, orrfintorítva vették a Szemle erőködéseit, melynek úgyis „igen kis publikuma" volt. Már hogyan lehessen valakinek, valamely lapnak igazsága, ha éppen kis publikuma van!

Ez idő után nagy dolgok következtek. Az újonnan beállott irodalmi korszakban még Bulyovszky döfött egyet a színi hatás ellenségein, Hegedűs mellett a *Hazatértek* miatt. Most már, legújabb irataiból ítélve, ő sem barátja; s úgy látszik, az elv mind kisebb térre szorul, s pártolói nemsokára kivesznek, mint a veresbőrű mohikánok.

Ez jó jel, csak aztán az elvek tisztázása mellett tanulmányt tegyenek sajátjaikká az írók. Semmi kétség benne, hogy drámairodalmunk kívánt eredményre jut, mit adjon isten!

Mindezek azonban nem azért mondattak, hogy a színpad vádoltassék. A színpadot lehet védeni. Övé különösen az a dicsőség, hogy közvetlenül hat nagy közönségre, s ennyiben érdeme semmivel sem kisebb, mint a szónokszéké; ha pedig a drámai művészet kívánalmait is kielégíti, nagyobb; mert bármily szónoklatnál több egy jó dráma. A színpad Schiller szerint „Bretter, die Welt bedeuten". A színpad tehát egy darab tér, melynek jelentőséget ad a képzelődés. Ezt meg kell engednünk, máskép lehetlen fennállania. Ily megengedésen alapul magok a templomok szentsége. A színpadhoz tehát hozzá kell szokni s valami saját képzetet toldani, különben úgy járunk vele, mint Chateaubriand; gyermekkorában, hogy összetévesztjük az élettel. Azaz belé kell nyugodnunk, hogy ott nem a *való* élet és események várják, hanem a mi előleges megjegyzésünk után a *valószínű* élet. A képzelő tehetség egyenesen tőle függő oknál, eredeti szabadságánál fogva teheté, hogy magát korlátozza, s a korlátok elvállalása már a színpadnak is elvállalása.

Ha igaz egy oldalról, hogy a közönség mívelt része magánosan olvasva is élvezheti a drámát, de bizonyos másfelől, hogy a kevésbé művelt hallgató képzelődéséről sok teher esik le, midőn a színpad előtt ülvén, élő, eleven alakokban látja azt, mit olvasás közben csak utánképzelt, s ezáltal csak félig-meddig vehete részt a cselekvő személyek körülményeiben. A színpad tehát összehangolja a nézőközönség kedélyét, tömeget hoz egyező érzelmekre, mi Baco szerint a drámai költészet életereje, mert a természet titka, hogy az emberi kebel nyitvább a megindulásoknak tömegben, mint egyedül.

A színpad tehát tulajdonképp a drámai költészet gyakorlata, életpályája. Költőnek már minden számba veendő. Miért teljesen a gyakorlaton alapul Schlegel intése, hogy a drámai költő feladata összegyűlt sokaságra hatni, miért mindent, ami túl van a szokott felfogási erő és türelem határán, gondosan kerülnie kell.

PETŐFI

A felhők madara, vagy mint magát egy refrénben ismételve nevezé: „A korláttalan természet vadvirága”, Petőfi, lesz e sorok tárgya, úgy, amiképp köztünk megjelent, mulatott és eltávozott, alig végezve hosszabb pályát, mint futócsillag, mint meteor, mely nem alakulhatván új világgá, elmegy, nem tudni hová, nagy fényesen.

Azon időköz, melyet az irodalomban élt, oly betöltött jelen volt, minő szokott lenni azoké, kik az idő rövidségét munkáik tömérdekségével bírják pótolni s tartalmasítni; s Horác idejében alig elegendő többre, mint hogy azalatt első versét kibocsáthassa, mert hét esztendőnyi rövid pálya volt az egész. 1842-49, a különben is izgalmak ideje látta őt fel- és letűnni, hagyván maga után nagy népszerűséget és a lant dicsőségét emlékezetül. Még ma is, midőn hiába váratik már vissza közünkbe, ha nem tudatik a szerző, még ma is odaveti nevét a közhiedelem valamely költemény alá, melyet ő soha nem írt, de tisztelői szerint más nem írhatott. E gyöngéd, gyönyörű csalódást elősegíti hátrahagyott műveiből egy-kettőnek egyik vagy másik lapban, folyóiratban meg-megjelenése, és a jó emberek mai napig sem hiszik, hogy ő többé nem él; hanem mostanság elhagyá a rónát, s Magyarország és Erdély határán verseket ír valahol. És e hit mind hiába!

De nem kell megrettenni. Az erkölcsi világ történetei összefogóznak a természet dolgaival. A zivatar nem tarthat örökké. A nádastó éghet napszámra; a villám csak ellobban. Hasonlókép a nagyobb idomú és izgalmú elmék virágzása ritkán alkudható ki hosszabb időre. Az ő sorsuk: megjelenni; midőn „megnézvén az eget és földet”, eltávoznak a magok útján, s mint szellem bontakoznak ki azon ellenmondásból, mely köztök és a világ között kifejlődött; hagyván a kicsinyt és középszerűt díszleni a nap alatt. Mert nagyobb lelkeket igazibb lét illet, az igazság valódi léte, honnan, a magok által teremtett világból, tetteik által hatnak mindörökké.

Tehát nem mindig királyfi a legerőteljesb egyéniség személyesítője, mint makedóni Sándor, vagy a legépebb ifjúságé, mint Achill; s mi nem kénytetünk másuvá menni példaért: hogyan lőn az egykori inasból, ki asztal körül szolgálván, ura nyelvhibáját meg meré igazítani, halhatatlan nevezetesség egy Rousseau személyében, mikor a mi költőnk, a társadalmi élet alsóbb fokán születve - mert nagybárdú mészáros fia volt - oly soknak kimondására mere bátorságot venni magának, költészeti és társadalmi dolgok körül, eszmék és ízlés tárgyában, hogy benne a legszebb ifjúságot, a legeredetibb elmét kell üdvözleni.

És midőn szép ifjúságáról szólok, nem a világ nyelvén beszélek. Az öröm és élv, mulatság és kedvtelés hadd essék jól akárkinek; de ezek csak a vér és hús gyönyörűsége. Aztán nem akarom terjeszteni az erkölcsi rosszat, hogy irigyeket szerezzek a világba lépő ifjúnak, kit rokonság, vagyon nem ajánl, kit soha nem hallott nevén hínak, és vándorszínészek társaságába vagy éppen közbakának felcsap - talán az élvek utáni vágyból? Az ő ifjúsága gyönyöreit senki sem irigyelné meg.

Hanem midőn szép ifjúságát emlegetem, úgy nem kérek színt a festész ecsetétől, mint nem utasítást az eszem-iszom élet inyenceitől (gourmand), a világfiaktól. A vonások, melyeket arcán hagyok, a lélek vonásai lesznek inkább; és a ráma, melybe az ifjúság eme személyesítőjét állítom, lesz az idő; mindnyájunk közös rámája, ha meg kell bíráltatni magunktartása felől az eszmék irányában.

Petőfi, az annyira szeretett költő és sokképpen ítélt egyéniség, összehozhatlan ellenmondásban fog vesztegelni előttünk mindaddig, míg lélektani fáklya nem világít körülötte. Ő nem volt rejtély máskép, mint tehetségében. Beszéde, gondolkozása tartózkodás, hátsó ajtók nélküli

volt. Lelkét mindenki olvashatá, csak szem vagy inkább tapintat kelle hozzá. Megvolt a maga saját köre, választott embereiből, kik önként alárendelék magokat ítéletének, vastag bánásmódjának; kik tűrték a nyers barátot, szerették a lángeszű költőt, kinek lelke mögött láthatlan szellem, mint nagy eszmék sugallója, van mindig jelen. Petőfi mondhatá: suave est jugum meum, kedves az én igám: mert ez szórul szóra beteljesedett köre tagjain; és kor- és asztaltársai örültek tőle függeni. Az irodalom és ennek emberei csak téltúl állhattak meg előtte. Ő - harag, nem harag! - egyenes nyíltszívűséggel hallata rosszalló, semmisítő ítéletét oly írók és költők felől, kiket a nemzet jóforma elismeréssel díszesített. Epéje többnyire bevegyült ítéletébe, mely éppen azért soha nem fájt, nem fájhatott épkézláb írónak; de ő igen nagy komolysággal ejté, s hitte, hogy való igazat mond, kivált midőn köre tetszéssel fogadá nyilatkozatait.

Ami a nagy élet igazságait, az eszméket illeti, őt is érte ama sebes léghuzam, mely az akkori nemzedéket gyorsabb vérűvé idegzetté, olykor a beteg láznak is látható jeleivel fölvillanyozta. Az időjárás igen erős kezdett lenni; az egyének pedig mindinkább veszték talpaik alól a derekas valót és tapasztalati földet; és mint az alvajáróval történni szokott, idegen erőknek estek hatalmába. Tett és szólott a nemzedék más által; s a lelkek érintkezései, egymásba szakadásai egy nagy folyamát állíták ki a kor szellemének, a vélemények országának. És midőn e folyó már túllépte partjait, és hullámokat is kezde hányni, ott lehete látni Petőfi Sándort a vészben, hintázva magát, miképp az énekes hattyú, a habok halmain, völgyein.

Hazáját gyakran nem adta volna az egész világért, máskor az emberiség nagy gondolatánál, mint csöppet a tengerben, úgy veszté el amazt ezekben - és ezt, ha jól emlékezem, egy kritikusa gúnyosan vetette szemére, elég igaztalanul.

Mint költő, olykor a legünnepélyesb, emelkedett, magas és gyöngéd; máskor a mindennapiságnak hódol, nyers, faragatlan s majdnem mosdatlan szájú. Innen volt itész, aki mondá, hogy ő hamisan eredeti, ráfogott tehetség; volt bírája, ki aljasnak, ízetlennek tartá egész költészetét; míg szemben az előítéletekkel, annyi ellensége támadt, amennyi verset írt az osztályok némelyike ellen. Amazok nem láttak verseiben ideált, ezek nem reált. Szavak és állítások, melyek váddá alakulnak aszerint, amint a vádlók és nem a költő helyzetéből ítéltetnek.

Ha mindezen nagy ellenmondásokat, melyek a gyűlölet és szeretet, az ízlés és ízetlenség végsarkai közt labdaként játszottak Petőfi Sándorral, s magát magának tették ellenébe, ifjú korára utasítom, azt fogják mondani: más is volt ifjú, és fájt neki a méltatlanság, az élet hidegsége, a világ közönye; és talán nagyobb lelkierő- s költőibb kedélyre mutató, megbírni a fájdalmát szenvedő nyugalommal, mint keresetlen szavakban mérgelődni, s dithyrambi féktelenséggel zajongni minden ellen, mi talán nincs éppen ínyünk szerint életben, művészetben.

És bár e szavak sok igazságot foglalnak magokban, mégis egyedül a költő fiatalsága az, melyre mind erényeit, mind hibáit hárítom; de az én magyarázatom éspedig lélektani tapintatom szerint, mondván, hogy az ifjúságnak, a lelkesedésnek teljesb, valódibb képviselőjét nem ismerem.

Az ifjúságnak egy előjoga van minden népek és idők megegyezése szerint, az, hogy szabad neki hibázni. Az ifjúnak szabad eltagadni mindent, ami nem ő: embert, véleményt, intézeteket; a létezőnek megsemmisítése, a dolgok rendének újból szerkesztése, ifjú embernél, ha van benne lélek, nem példátlan igyekezet. Ez, míg a hús és vér esztendein át kell menni a fejlődő szellemnek, ami pedig nem könnyen változik, mindig meg fog történni. Való ugyan, hogy eme szakálltalan bölcsészet, mely magát az egyén bensőségét tekinti csak igaznak és valónak, s maga szerint törekszik alakítani a világot, botor szemlélődéssé fajul, és az úgynevezett isteni irónia - a nihilizmus - magasságaiban vesz el, mint német szomszédainknál egy

ismeretes költő-bölcsészeti iskola, honnan semmi eredmény nem várható; de az is igaz, hogy ép szervület e pontnál meg nem állapodik. Átmenet ez, hasonló ama borotvahídhoz, melyen a török paradicsomba mennek a megholtak árnyai, s ha félre lépnek, önmagokat vágják össze. - Az ifjú, eme pontján a fejlődésnek, azt mondja: ez a világ enyém. Mit nem lát ő vágyban, epedésben; van-e olyan, mit el nem lehetne érnie, magáévá tennie? Adj neki egy szót, mely eszme, és beszélj vele aztán a kivételekről és módosításokról! Hiába fogod fejébe verni akarni, hogy nem minden eszme egész általánosságban, minden idők szüksége és lehetősége, hogy sokhoz műveltségi fok kívántatik, hogy sokra idomulni kell a léleknek. Hiába! *Ő egyetemest* lát, s az *eszmét maga rideg elvontságában* fogadja minden alkalmazás, minden különödés nélkül, mi az istenek álma; és mint a madár a kék özönben, úszik ő is a gondolat egyszínű elemében; távol sem gyanítva, hogy a teljes világosság és a teljes sötétség egy, mert egyformán nem vehetjük ki a tárgyakat egyikből mint másikból. Mi természetesb ilyenkor, mint hogy az ifjú lélek magát nézze igaznak; másokban pedig ne lásson egyebet szívtelen önzésnél, ronda szűkkeblűségnél, erkölcsi alakoskodásnál, mely hazudik, mikor vallást tesz a szentről, hazudja az érzést, a lelkesedést, s nem érdemel egyebet nagy megvetésnél, gyűlöletnél. Innen a legizgalmasb szellemek zenebonája magokban és dúlása a tárgyi világ, élet és szokások ellen; innen a legönszerűbb és épp azért legönzőbb gondolkodás az ifjú kebelben, minő egy Byron példája után sokak tetszésével találkozott, divattá lenni készült, s közöttünk is költői elemül akart becsempésztetni; innen Petőfi Sándor feddőzései, gyűlölete és haragja; kinél ez, köztünk legyen mondva, épebb és egészségesb alakban mutatkozott, mint az angol költőnél, ki kacérságot s gyakran csinált bosszankodást vegyíte költészetébe, s az angol sziget sűrű ködét Görögország bájege alatt is lélekzette verseiben; és míg Byronnál uralkodó elem volt eme kesernyés tészta, Petőfinél csak néhány évre vagy napra volt szorítva, amabban habitus, ebben alkalom, amaz belebetegedve, ez minden órán kigyógyuló félben, igen hamar, igen jó szerével. De nem akarok védője lenni a szilajságnak, a kegyelet nélküli fennhéjazásnak, szerénytelen elbizakodásnak, melyek mint életadati vád, nem egyszer mondattak el felőle. Meghagyom előbbi véleményökben azokat is, kik Petőfit szerették olvasni, de nem örültek személyesen ismerni, mondván: Petőfi nagy költő, de kiállhatlan egyéniség. Azonban aki köztetek vádolhatlan, vessen követ fejére; és ha neki annyi bűne van, nincsenek-e több fényoldalai?

Igaz, hogy ő nem igen sátorozott, akárki körül sem, tisztelgéseivel; igaz, hogy démoni óráiban nem látott magánál nagyobb embert a horizonon, s talán igazán, talán nem. De hát mi legyünk-e igaztalanok iránta, hogy midőn egyetemesen fájlaljuk kora letűnését, emlékezzünk részletes gyarlóságaira? Tudok én elég jó embert, ártatlan lelket, ki a légynek sem árt, nem is hagy maga után annyi hazai dicsőséget, mennyit a légy elvinne szárnyán. S vajon ki oka, hogy a legnagyobb elmék rendesen azok, kikben legtöbb ellenmondás, összeférhetlen adalék mutatkozik a közrendű szem előtt; ki az oka, hogy például a magyar közönség mindig contradictiót keresett még eddig észnagyaiban, s örült ellenben a szentélyes rejtekhely nélküli, egyhangú felületes kebleknek s ezek átlátszó tisztaságának? - Ezekben semmi ellenmondás, igen! semmi tartalom!

Eme vád és védszavak után egész nyíltsággal kérdem: mi volna Petőfi Sándor, ha csak éppen azok által ítéltetnék, kik bírálataikban a szokás, illedelem, hétköznapi rendesség, ki- és betanult feszesség, szabatosság rőfét használjak? Nemde megférhetlen egyéniség, kiben semmi abból, mit szerénységnek hi az erkölcstanító; nemde vad fiú, a szó legvalóbb értelmében, ki nem tud beszelidülni a jóhangú, művelt körök világába; annál inkább, mert külsőleg is eltér a rendes viselettől, a divattól, és jár fényesgombos dolmányban, nadrágát behúzva, fején kucsma vagy kurucos kis sapka, éspedig a művelt, csinos főváros színe előtt, hol párizsi szabatú öltözékek minden ízlést kielégítőleg divatoznak, s ő egymaga, csakhogy minden szem

rajta pihenjen meg, különcködik, csúfságoskodik? Nemde kevéssé ajánló az a tulajdon is, hogy ő, mint versében írja, egyet káromkodik, és úgy csillapul a haragja? stb., stb. Mi volna különösen azok szemüvegén, kik valakinek szellemi világából rendesen az úgynevezett ellenmondásokat állítják szemközt, s a nagyobb szabású lelkek birodalmát nem látják be egy odaforduló rátekintéssel?

Angelo Mihály, a vatikáni egyháznak halhatlan mestere, egész sor épületeket akart lerontatni és tért nyitni az egyház homlokzata előtt, szinte a Tiberig, hogy a csodálandó művet kellő pontról, illő távolságból nézethesse, mondván: „A tárgy nagy, a szem közelről, a fej fordítása nélkül, be nem láthatja egyszerre, s messzibbről kell nézni". Nem így kellene-e lerontani sok műbíró elméletét? De a mester szava nem foganíttatott, s a vatikáni egyháznak ma sincs kellő nézőpontja, elég tere, honnan játék volna a felfogás, s a tömör falak és nagy dimenziójú homlokzat könnyű és összehangzó mű gyanánt szöknének föl a levegőbe.

Mondom, a nézőpont igen sokat tesz. Én a lélektanból vettem e pontot költőnkhöz, s úgy látszik, legalább nekem, hogy semmi nem történt akár életében, akár verseiben, lelke sugallata nélkül, hanem oly kényszerűségből, minek lehetlen ellenállani, mint a volkán kitörésének, mi az ő kedélyvilágát örökös forrongásban tartotta, feszítette; voltak például percei, mikor magyar ember létére hazudságnak tartotta volna úgy öltözni, mint a francia öltözik, és láttuk őt pitykés dolmányban; ő vallotta költészetben a népiesség elvét, és ezt a maga egyetemességében követé, tetszett, nem tetszett valakinek: s ekkor eléállták ama famosus költemények, melyeket némely barátai fölötte geniálisoknak, finnyásabb ítészek pedig a legvadabb durvaságnak kereszteltek, minők: „Úgy jóllaktam, hogy még!" aztán „A faluban utcahosszat", mely utóbbi egy helyütt így mondja: „Táncolok, mint veszett fene"; sor, melyet máig sem igen bocsátottak meg ellenfelei, s történt, hogy egy kecskeméti (1847-iki) kalendáriomban a vers utánnyomatott, de a „veszett fene" helyett „veszett medve" áll, minő esztétikai, erkölcsi tanok és elvek szerint: a jó isten tudja!

Hogy az ilyen maga eszén járó, „szent Dávid hárfájára sem hallgató" merev egyéniségekben van valami eredeti: senki sem tagadja. De ezen eredetiség bűnné válik csak úgy pusztán, minden bensőség nélkül. Ellenben az erőnek, saját becsének tudata lesz olyan ifjúnál, ki huszonhat éves korában válva meg az élettől, annyi jelét hagyja tehetségének, mint Petőfi. - Azért szóljunk közelebb a költőről és viszonyairól az irodalomban.

Könnyebb magunk tájékozása végett pontozzuk ki az időszakot, melyben Petőfi az irodalom színvonalán megjelent, különösen mutassuk fel a hazai költészet akkori állását, fejlődési hajlamát és irányait s a kritika tekintélyét.

Tizennégy évvel menve hátrább az időben, megtaláljuk az 1840. esztendőt, nem titkos lepel alatt már, hanem fátyolát levetve, mint kell állania a történet ítélőszéke előtt. Ezen év annyi jövő magvát hordozá keblében, hogy lehetlen volt nem fejlődnie. Választó kora volt ez, sok tekintetben, múltnak és jövőnek, mint mikor nagy hegy emelkedik két vidék közé.

Nem célom mindent elmondani e nevezetes korról; de úgy látszik, nem tévedek, ha állítom, hogy ez idő után sebesebb fejlődésnek indultak az eszmék és dolgok, mint annakelőtte, fejlődésnek, mi némileg a bontakozás jellemét ölté magára veszni kezdő arányával időnek és haladásnak, melyben a visszatartózkodás nem bírá ellensúlyozni ezt. De hagyján! Jól értett fejlődés nem puszta bontakozás, hanem alakító munkásság is; azonban erről most ne beszéljünk.

A kipontozott időtájon a magyar költészet törekvései minden oly elemet megmozgattak és sürgős hivatással dolgoztak fel, melyből jóravaló művészet s derekas hazaiság állhat elé. Ekkor a nyelv is, eme végetlenül finom költői elem, a nemzetnek külsővé lett lelke, több vala

már, mint puszta ősi örök vagy hozzá nem nyúlt eredetiség: megrakva gondolat és képzelődés kincseivel. Egyúttal meg volt harcolva minden akadály, mely a nemzet külső és belső embere közé feltolakodott, s nem maradt egyéb hátra, mint azokon által és keresztül, magához és magáéhoz jutni a nemzetnek.

De ha magunkban sem voltunk még magunkkal egyezők, ez azt teszi, hogy mind folyvást nagyban állottak még viszonyaink, szellemi közlekedéseink valamely idegen világgal, nem tisztán saját mi világunkkal, melyből gondolatok és gondolatformák, mint idegen ég vándormadaráé, csoportosan szállingóztak be hozzánk.

Ilyenül nézem én legalább a klasszikai gondolatok és eszmék s velök járó formák behatását, ezen egy szóba fogva össze mindkettőt: *szabályosság*. Ez, nem tagadhatni, költői, művészi erény, s különösen magyar költészetben a nyelv változatos könnyűsége s hajlékonysága mellett jó móddal, művészeti szempontból pedig teljes joggal, követelendő minden időkre. Azonban a szabályosság bármennyire törekszik is csatlakozni a gondolattal, belsővel: többkevesebb tekintetben külső marad; s van idő, mikor a szellem, az ihletés megérzi, hogy kellete korán szabadulni tőle nem bűn, sőt valódi tökély.

Ez volna már a szabályosság, amennyiben az előadásra szorítkozik. Mint ilyen, szereti a tiszta, nyelvtanilag biztosított, iskolahű kifejezést; szereti a bevett rímet, mértéket, a megszokott, leginkább kölcsönzött ritmust, és kellemes alkalmul szolgál kevés gondolatú, korlátozott eszmekörű tehetségeknek, hogy benne az úgynevezett jóizlésűek előtt, mint példány- és mintaköltők, csillogjanak. Hanem átmegy a szabályosság a gondolatok terére is, hol kimérni törekszik a szellemi világ határait, mikor rendesen választó különbséget tesz tárgyak és tárgyak között s megvonatik az eszmék és eszmék közötti barázda; megkülönítés, mi a költészet halála. Ily értelemben eléáll aztán a magasb, az ünnepélyes és köznapi költészet egyoldalú magyarázata, az esztétikusok kifáradhatlan ügyekvése a fiókozás körül, egyik fiókban: szép, másikban szépecske, harmadikban kellemes, nagyszerű stb.

Csak nemrég az ideje, hogy a hazai közrendű élet s a népi jelen magaszerű megdallása nem is nézeték költészetül; és az illőbb magassarkú eléadásból egyedül akkor mert alábbszállni legtöbb költő, ha ellen nem állhatván itthoni hajlamának, népdalírásig alázta magát. Komoly hangú költeményben valamely népből vett, de másként tiszta és tisztes kifejezés oda nem illő, kirívó tarkabarkaságul nézeték, mint folt, mi kedvetlenül hat a figyelemre, veszti a jótékony hatást. Fejemen történt, hogy Kunoss igen kegyetlenül megmosott a következő két sor egyikeért:

Szépét kis időmnek eléltem-e már?
Javát megevém kenyeremnek, -

mondván: ez az a híres költő, aki ambrózia és mit tudom én, miféle manna helyett, prózailag, *kenyeret eszik*? És van előkelő magyar dalnok, kinek nyelvében afféle közrendű kifejezésre akadni sem lehet; jól megértvén, hogy a régebbi ízlés ezt vérig, halálig üldözte, mikor jaj lett volna a költőnek, ha „kecskerágót” és nem mirtust emlegetende.

Ezen mailag már fölösleges szigor, úgy látszik, az idő kiskorúságának követelése volt. Idomulni kellett a költészeti alkatnak és szokni a nyelvnek. De jelenleg inkább az ellenkezőben tévedés hibáját is érezzük utána némely költőnél. Akkor semmi népi, most csupa freskó. A kritika nekik Mózes botja lett, mely a Vörös-tengert két fallá ütvén egymástól, száraz utat nyita Izráel fiainak. A föntebb értett költő urak, Izráel fiaihoz hasonlóan, száraz lábbal járnak valamely semleges földön a költészet és próza között, a népi elemnek elvont, merev felfogása miatt. De 1840 körül kibontakozott már költőink lelke a bilincs alól némileg, és a hazaiság mind jobban tört magának utat; szonett, madrigál, ritornell s több efféle igen

kimért formák ritkábban jöttek elé; a klasszikai gondolatjárás, merev és ünnepélyes nyugalom enyészett valamely mutatkozó új elem előtt. Szóval a szabályosság unalmas kezdett lenni, s más ritmusa követeltetett a költészetnek, és nem csalódom, ha úgy ítélek, hogy ezen új elemet és ritmust Petőfi Sándor teremtette meg a magyar költészetben, s övé a magunkat magunktól elválasztó falak ledöntésének dicsősége; - az ő befolyása rendítő volt.

És itt egy vádat jegyzek föl a kritika ellen a közérzelem dicséretére. A közérzelem ugyanis csakhamar kitűnő tetszéssel fogadta Petőfit, s olyan blazírt kedély is örömét találta benne, ki verset csak elvétve olvasgatott. Nem így a kritika. Azonban az ítészet bármi derék dolog is, mégsem képes mindenkor kielégíteni a művészet igényeit, s nem képes különösen nyomába hágni az ihletésnek. Innen van, hogy önröptű elmék megítélésében rendesen konzervatív szellemű. Hogy e részben eligazodásig juthassunk, a kritikán túl kell emelkedni: a műbölcsészethez.

Az ítészét, ha ugyan belátásom nem csal, megelégszik felfogni, sőt felkapni a korszakok jelenségeit s a magok különbségeiben bírálni meg azokat. Ez eljárásban tekintély, divat, napiszerűség s mintákról lehímzett modor főszerepet játszanak. Jó oldala, hogy valamely eseményt történetté emel vagy lehurogat; de gyarlósága, hogy szemközt állít egymással időket, elméket, s egyiket a másik hátrányára ítélgeti; démonilag szólva: összeveszti a jókat. Így a kritika tud, de a más rovására. Ellenben a műbölcsészet, anélkül, hogy elvontan, egymástól külön szaggatva nézné a költészet korait, maga folyamosságában veszi a szellem életét; egyik időt a másikba iktatja s vezérli át, összekötvén, mint kell, a fejlődés lépcsőit, irányait, mint ugyanegy szellem nyilatkozásait. A magyar költészet például, szerinte, nem egy-két poéta műve, hanem valamennyié, aki valami újjal, észrevehető adalékkal járult az egésznek előállításához, s lelke jobb részét nyomós következéssel gyónta át az egészbe, s illesztette annak organizmusába; nem is a puszta népi vagy úri elemből áll elé, hanem egyiket magában, a másik nélkül, tökéletlenségnek tartja. Kell tehát, hogy egyik áthassa a másikat, mert az organizmus egyedül akkor ép, ha a részek tudják egymást, felelősek egymásért. Annálfogva megállhatlan elv azoké, kik úgyszólván kirekesztőleg népi vagy ellenkező elemhez vallottak; ez az elvek csalódása. Így az eredetiségről sem tanít vadonnan újat a műbölcsészet, sőt az irodalmi történet tanúságával egyezőleg, a lángészben is megengedi a kölcsönzést, azon különbséggel, hogy az igazi lángész többet hagy örökül, mint vőn hagyományul: vagy mint Kazinczy minden kivétel nélkül, merészen állítja: „magát Homért is az előtte éltek csinálták, mint Goethét és mindent, aki még nagy volt.” Röviden, a műbölcsészet kiengesztelődés.

Petőfi kétségkívül a legerőteljesb lelkek egyike; de midőn kor- és asztaltársai csaknem rajta kezdék a magyar költészet újjászületésének történetét, nem követtek el kisebb hibát, mint ellenségei, kik tőle minden nemesb irányt s elemet eltagadva, szinte aljasnak találák költészetét. És volt szó a csárda és szalon, az ízetlenség és eszményítés egyoldalúságairól. A két fél között egyiknek sem volt igaza, hanem többsége a tisztelőknek; mi koránsem a kritika érdeme, hanem a közönség műhajlamaé, mely nem gondolva kisszerű tudóskodással, józaválóképp ítélt, és szerette Petőfit a kor lelkesedésével, habár ma sem tudná megmondani, miért, éppen úgy, mint kritikusai. Ezért Petőfinek a kritika elleni bosszankodásai, úgy látszik, nem voltak éppen alapnélküliek, mert hogy ő, ki sok készültséget is párosított a tehetséggel, minden afféle vizsgálódásokat megvetett volna, éppen nem hihető.

Ami már költőnket elődei- és kortársaitól is megkülönbözteti, az én belátásom szerint, az hogy ő egész egyetemességgel, úgyszólván egész mellel fogta fel a nemzetet költészetében; amit előtte csak kivételképp, részletben űzött a költői csendes munkálkodás, ő elölrül kezdte és lelke teljes szabadságával gyakorolta. Jó szelleme ugyanis mintegy megsugallá, hogy miképp *egy a nemzet nyelvben, hasonlóan egynek kell lenni költészetben is*. Ez a szerencsés ötlet vagy

szerencsés gondolatfogamzás az ő legfőbb erénye, költészetének sugáros középpontja, melyben éppen azért visszatükrözve találá magát a nemzeti tudalom. Az ő költészete felelet azon kérdésekre, melyeket, tudva nem tudva, koronként intéz költőihez a nemzet.

Mondottakban, úgy vélem, engesztelés van nyújtva a költő szellemének panaszaért, mondvája:

Nem ért engem a világ,
Nem fér a fejébe:
Egy embernek éneke
Hogy lehet kétféle!

de kulcs is van adva népszerűsége titkához, egész költői lényéhez. Annálfogva igen magától jövőnek fogjuk tartani, hogy Petőfi Sándor a tárgyak között éppen nem válogatott másképp, mint a köztudalom eltapintása szerint. Ez úton maradt el költészetéből a mitológiai elem és klasszikai vagy más idegen forma is teljesleg. Ő soha nem íra görög vagy olasz formákban. Egy ritornellje van, az is freskó. Eléadásában egészen a tömeges közönségre támaszkodik; s talán senki sem adta oly egyszerűen és világosan értésére az olvasónak, mit érez, mit akar, mint ő. Legtöbb magyar költő az ő koráig többé-kevésbé osztályok költői, s élvezésökhöz némely műveltségi fok kívántatik; ellenben az ő költészetét józan elme, ép kedély, elfogulatlan szív iskolai tanulmány vagy begyakorlás nélkül vajmi könnyen felfoghatá. Nyelve csodálatosan könnyű; benne a poétai határos a prózával; szemnek, fülnek kevés, hanem a gondolat megy benne, mint a búvár. Ez az ő ritmusa, ezt szerette benne a közönség. Tudta mindig, mit akar, de soha nem tudatta előre. E részben saját mesterséggel bírá ingerlővé tenni az eléadást. Eltért az egyhangúságtól, változtatá a nyomot vígból komolyra, komolyból vígra, s itt hódola szeszélyeinek, mikép a tündérek, kik sokfélekép szoktak incselkedni az emberek körül. Minden versén meglátszik a frisseség, a szapora elevenség, az ifjú életszín; s azok hatása jött magától, mint az ifjú leány kedvessége, a virág illata, a tavasz lehe.

Szóval: a gondolat legtöbbnyire túlforrott nála a formán, s túlnyomó volt efölött; innen magyarázható, ha meghasonlott a formás művészettel, s ezt puszta külsőnek tekintvén, szétrontotta, vagy föl sem vette.

Azonban nem fejtegetem eléadási módját. Hiszen ő szólott, fenségesen, mint látnók, s egyszerűen, mint a gyermek; de ezekről, főleg egyes verseiről, szóljon a részletes bírálat. Nekem a költőt máskép kelle felmutatnom: *egy középpontból*, hol minden benne felötlött ellentétek összejőnek, kibékülnek.

Mégis lehetlen ki nem térnem gondolatvilágára, különösen arra, mint fogta ő fel tárgyait; remélve, hogy sok balhitnek fog eleje vétetni, vagy hibás vélemény megigazíttatni, amennyiben Petőfit leginkább Kertbeny közleményei szerint („Irodalmunk túl a határokon") egyik vagy másik ismert tehetséggel hasonlítgatják össze külföldön, vagy követendő példányul állítják fel idehaza.

Mi az elsőt illeti, ő csak magához hasonló, másodikra nézve: tudni kell őt követni. Azok tehát jók turistai megjegyzéseknek; ezek jól jőnek ki, mert látszik, hogy Petőfi szelleme él. Tisztelet, becsület minden fordításnak! Petőfit ez úton megismerni, ismertetni nem lehet; vagy akárki mást hamarább, mint őt; aki pedig követni akarja, haszontalanba vesz igyekezete, mert nincs rajta mit követni, miután követhetőt, mi rendesen formai dolog, nem hagyott maga után. Petőfi nagyon finnyás, hiú volt korlátoztatni, s ezért nem jutott szilárdsághoz, mint művész. Utánzói vagy iskolásai, kik nyomait vélik tapodni, éppen ezért magok is jól érezhetik már eddigelé, hogy igen puha sarat nyomogatnak, midőn alakításhoz kezdenek utána.

Első kori műveit egyszerűség bélyegzi. Bennök a kedély valóságos játszi gyermek, főleg midőn mester nélkül saját tetszésére hagyta magát. A felfogás ezen egyszerűségének páratlan

szüleményei sok vers, melyekben, ha mondom, semmi oly rendkívül nagy dolog, rejtély vagy tartalom; csak végetlenül könnyű kecs. Ezekben a költői eszme alig vesz alakot, sűrűdést. Azon veszed észre, hogy valamely földi tárgyra leszáll egy kis köd, s az játszani kezd előtted a poézis más világában. Gondolnád, hogy ez valamely szerencsés utánzás, másolat a természet után? Nem; az a költészet maga, gyermekileg, elemileg felfogva. Petőfi e módon szerze sok szép költeményt. Nem a juhász szép, amint megy a szamáron, hanem hogy azt versben is ki tudta valaki mondani; nem az ostobaság, bárgyúság szép, hanem hogy azt, az akaró szellem erejével, nem ostobának is lehet eléállítani, például, színpadról. Efféle poézison, igaz, kevés csinálni való van, de mégis, ami benne tetszik, az, hogy csinálták. Tehát a csinálás (poézis, szóról szóra) lényeges a költészetben, azaz művészet; és ha néhol, a felfogáshoz képest, kevés követeltetik belőle, van ellenkezőleg oly megyéje a költészetnek, ahol ugyancsak kell csinálni, azaz: művészkedni; és ezt nem hitte Petőfi, hanem maradott mindig a nemcsinálás, az úgynevezett természetesség tana mellett, ha ugyan lehet oly tan, melynek védelme alatt puszta néma-személyi szerep a léleké, hogy semmit ne csináljon a művészetben.

No, mármost ez a kevés mesterség az a titok, mely a népköltészeten vagy a költészetnek egyszerű, kezdői felfogásán annyira kedves bájjal lebeg. Egyszerű, vagy ha tetszik, kevés a gondolat; egyszerű, kevés a forma, a mesterség. De hogy ez a követelés minden költészeti felfogást kielégítsen, bajos volna állítani; s jelenleg, Szelestey ellenmondása dacára, újból vitatom, hogy a különbséget, ha van a költészet között, nem adja más, mint az az idom és képesség, amily mélyen vagy kezdőileg hat tárgyaiba a lélek; amily tele tölti, vagy nem, éspedig joggal, formáját a tartalom.

Fentebbiek szerint nagyon rendes dolog, ha Petőfi utánzói vagy iskolásai, azáltal rontják a költészetet, hogy tömik a formát, mint a ludat. Az ő bűnök, ha például „hajnalban már verőfényes a bokor"; az ő lelkök rajta, ha bevegyítnek minden elemet a népdalba, s a magyar költészetből kontramarsot csinálnak.[5] - Ellenben a köztudatom igen eltalálta az igazat, midőn Petőfit ellenkező oldalról nevezte népi költőnek; iskolásait pedig nehezen akarja elismerni. Aranyszabály: a sokból keveset; és: akarni nem mindig elég.

Lényeges változást szenved Petőfi költészete egy újabb fokozaton, melyet különösen a reflekszió nyugtalansága bélyegez; s fejlődésének második stádiumául nézhetni. Itt az *egységes* kedély az első szülemlés után, éppen mint az emberi nem első ivadéka Kain és Ábelben, meghasonlik magával, s *kétfelé* szakadván, egyik a másik ellen támad, mikor csak *ellentéteiben* fogja fel tárgyait. Ezen periódusra eső költemények valami fekete lég csillámai; egymásután vesszük a könnyet és vért, az ördögöt és angyalt, az éjszakában szeretője után megy a legény és ölni a zsivány.

Mit ettél, föld, hogy egyre szomjazol?
Hogy annyi könnyet s annyi vért iszol!

másutt:

Hová lesz a kacaj?
Hová lesz a sóhaj?

az éjről:

Az ifjú mostan megy szeretője után...
Most megy gyilkolni a zsivány.

---

[5] Kontramars vagy Contramarsch mindenféle étel összevegyítve, lencse, káposzta stb. együtt.

Szerencsére, ezen periódus csak igen rövid vala; de elég, hogy kedélye meghasonlását tükrözze. Nemsokára ismét visszanyeri egyességet a lélek, hanem rövid idő múlva újból esik belé szikra a politikai villámokból. És ha csakugyan volt még új nyilatkozása szellemének, ez nem más, mint politikai dithyrambok, vértezett alakban, két élre köszörült pallossal. Ilyféle költeményei, az eszme és lelkesedés nevében, a lehetetlenséget vívják, s kevés hia, hogy ájulássá nem nőnek túl az akaraton, eszméleten, mint az elkeseredés magánkívüli zaklatódásai. Mélységes szubjektivitás, hajótörést szenvedve a tárgyas világ szirtein; melynek zajából ami kihallik, egy szó, egy felkiáltás:

Harcban állok a nagy mindenséggel!

Hová jutott volna Petőfi ez ösvényen, be nem látható. Ő győzte volna-e le fájdalmait, vagy ezek őt: talány, ha csak a gigászok harcaiból nem veszünk példás hasonlatot kimenetelére. Annyi bizonyos, hogy Petőfi vakmerő játékot kezde velök. Költőisége volt kockán, keblének örök szétdúlatásával. Az ő nagy érdemei csakugyan más földből díszlettek föl. Ott van a szenvedély a szerelmi és hazafiúi dalokban. Vesszük egészséges humorát néha egy kis heinei kenettel és szeszéllyel az úgynevezhető genreképekben; páratlanok dévajgásai a borral; leírásai, föstései a természetiekben; különösen az alföldi rónák költészete hasonlít a hollandi művészek vásznaihoz, melyek a tenger alól mentették meg a kertország szépségeit. De azért ne hasonlítsátok nekem Petőfit Goethe- vagy Béranger-hez. E kettő igen nagy művész; Petőfi pedig alakulóban levő szellem; szellem, ki nem bírta magát a szép formákba bedönteni; s e hiányt a parázs elevensége nem kárpótolja. Ezenkívül Petőfi gyakran, igen gyakran, a tér és idő sivatagaiban, a természet nyerseségeiben állítja elő költészetét, az emberi lélek búvárlása helyett. Fiatal emberek igen szeretik például *Képzetem* és *Az én képzeletem* című és kezdetű verseit. Emez erőben lángoló, s érdekessé lesz azáltal, hogy költőnk képzelődése, a vad fiú, most egy lányka mellett leli csak örömét; de az első költemény igazán térbeli magasságaért, szálló képességeért dicséri a képzelődést, mely társa lesz a felhőnek, ott terem a legvégső csillagzaton stb.

A valódi költői nagyságot, a minden idők költészetét az emberi szellem mélységei adják. Ilyeneket Petőfitől, korához képest, várni nem is lehetett. Az ilyenekben Goethe a mester; például mi kevéssé hangzatos, de mély az efféle költészet:

Ist gehorsam im Gemüthe,
Wird nicht fern die Liebe sein.

Én semmit nem óhajtok szívesebben a magyar költészetnek, mint hogy azon visszanyert ifjúság mellett és után, mely nagy részben Petőfinek köszönhető, a tisztult, férfias kedély hangjai, az isteni és emberi érdekek méltó magyarázatai szóljanak benne mennél dúsabban. Az üstökös fénye, csapongásai, való: igen megrendítik a néző lelkét, de a tengerek útját az állócsillag mutatja mégis.

EGY SZÁZADNEGYED A MAGYAR SZÉPIRODALOMBÓL

Az 1830-1855. évek közé eső századnegyed elmélkedésem tárgya szépirodalmi szempontból, ha lehetséges, minden feltűnő mozzanataival, nyilatkozásaival, ítélve, bírálva, mit sokan, de soha nem szaggatva, időket egymás ellen fordítva, hanem folyamosan és a külön koroknak egymásból lehozásával, kibékítésével, mint kevesen.

Bevalljam-e magamról, hogy engem az 1830. év azon pontján talált az ifjúságnak, melyen a lélek mintegy kilép magából és kezdi elfogadni, váltani a meggyőződéseket; bevalljam-e, hogy el levén foglalva keblem az akkori költői élet bájaitól, minden joga és alkalma megvolt felettem az időnek, hogy netalán megvesztegesse ítélő erőmet, pártossá tegye ízlésemet? Ama benyomások eltörölhetlenek; s vajha volnának még oly napjaim ez életben valaha, mint voltak azon időben, amikor egyik-másik évi Aurorát, Hebét vagy költőink műveit először kezem közé kaphattam! Nemcsak a Szentmihályhegyi remete vagy Cserhalom, nemcsak a dalok és epigrammok maradtak meg lelkemben, hanem az a sugár is előttem ragyog, az a szellőcske is körültem leng, mely annyiszor talált olvasva iskolás ifjat hol egy sövény alatt, hol egy fa árnyékában. Mégis úgy hiszek magam felől, hogy több szigorral míveltem akár ízlésemet, akár ítélő erőmet, minthogy folyvást meg volna vesztegetve elmém annyi idő óta, melyet egyes napi teendőkön kívül csaknem kizárólagosan a hazai költészet levegőjén tölték. Magamat illetőleg megjegyzem, hogy azon művek iránt, melyeket akkor megszerettem, ócsárlások, ellenmondások dacára, amik nem oly ritkák voltak irodalmunkban, se lettem idegen soha. Szerettem azokat föltétlenül, most szeretem a magok helyén. Változás, igaz, de mindamellett nem oly tetemes, hogy negativitásba estem volna s jelenleg bánnám műélveimet; sőt inkább eligazodva hiszem magamat sok dologban, melyek, amint látom s alább ki lesz mutatva, felekezet dolgává lettek s várják az elítéltetést.

Természetesen, hogy különböző széptani nézetek, módok vannak kérdés alatt s ítélet alá bocsátva elméletben, gyakorlatban. Roppant a különbség művek és ítéletek között, s vajon megörökíttessék-e az minden időre? E részben kitűnő szerepet játszik bizonyos képzet a *korszerűségről*, mely az idő lelkét, szellemét akarná kifejezni, ha ember nélkül volna szelleme az időnek; de nem mond egyebet fölszínes ötletnél, mi semmi egyéb, mint örökös cáfolata magának. Egyik kort megöli a másik. - Hasonló szerep jutott az úgynevezett klasszicitás fogalmának, mely, legalább az én meggyőződésem szerint, annyira el van merevítve, hogy alig juthatni tőle valamihez; aztán ha a korszerűség csakugyan nagy tényező, vannak oly idők, melyekben a *klasszicizmus* nem kelendő, sőt lelki szükség, hogy megromoljék, különben ma is eklogákat énekelnénk, s nem volna előmenetel.

Ezekhez képest:

Vitatott kérdés volt egyszer irodalmunkban a fölvett időszak alatt: melyik korszerű, a regény-e vagy az eposz; s ha nem csalódom, amaz elsőt illeté a korszerűség; miután e század harmadik tizedében tíz közöl kilenc bizonyosan imez utóbbinak ítélte volna a hervadékony koszorút; de az már elmúlt, és örülni kellett a jelennek.

Hasonlóul kérdésbe tétetett: a dráma korszerűbb-e vagy az eposz? És itt is emez utolsó vesztett amannak javára; s én mindazáltal ezelőtt tíz évvel így fejeztem ki magamat: semmi se korszerű, ami rossz; ellenben korszerű minden, ami saját és jó, ami szabad és nem szolgai. Hasonlóul az akkortájban nyilatkozott drámai sürgetések után is olyformán elmélkedtem az eposzra nézve, hogy ha volt a nemzetnek hőskora, kell lenni eposzának éppen úgy. Íme kérdés egyébiránt, mint sokak emléke fenntartja még, nem ok nélkül volt előszínre tolva. Különösen a dráma iránti sürgetésekben nem ártott egy kis biztatás a drámára nézve, mert a nemzeti

színház állott már, és az igen jól jött ki 1837 után. Ezenkívül voltak kisebb érdekű korszerűségek is régibb, újabb időkben egyiránt. Például szonetteket, madrigálokat, regéket, de leginkább balladákat írni; vagy legújabban népi dolgokat, vidéki érdekeket dallani stb. annyira, hogy némely költő önmagához is hűtlenné lőn, csak hogy ha már úgy hozza az idő, korszerűvé lehessen.

Ezekben ugyan költészeti nemek, fajok voltak egymás mellett följebb és alább szállítva; de nagyobb körű az a mozgalom, mely széptudományok egyetemes kérdései közé tartozik, és mint elv át akar vitetni regényre, drámára, szóval a költészet minden fajaira; értem a *klasszicizmust*. Még több korszerűségi, tulajdonképp divatos kérdést lehetne fölemlíteni, melyek ugyanannyi egyes nyomként merülnek ki az irodalom mezejéből; de ez nem célom. Hanem azt jegyzem meg, hogy midőn egy-egy ilyen éltető fogalom, szülemlő elv, tulajdonképi alapige kellőleg megbírta s tehetségéhez képest kiuralkodta magát mint korszerűség, mint divat az irodalomban: bizonyos átmeneti korszak áll elő, mely az ítészet keresztje; mikor előbb, hogysem vélné a műbíró, egész szeretete a múlton marad, s ennek állandó megfigyelése közben a legutolsó korszakot, mint a haladás végső tetőpontját, melyről csak lefelé van út, jelöli meg, s magának arany időt él a múltban.

Tagadhatlan, miképp az efféle meggyőződéseket rendszerint igen erőseknek, sőt makacsoknak is tapasztaljuk; s úgy kell gondolkodnunk, hogy nem ok nélkül vannak megállapítva és mintegy elszilárdítva, mert gyakran egy elménék minden figyelő tehetségét kimerítvén, mint tanulság és vesződség, fáradság és élvezet gyümölcsei nem akarnak végkép odalenni. Nem is lesznek oda. Az irodalom mezején ott állnak előttünk mint határfák, melyeken innen és túl más-más elem és vegyület, szín és zamat, más-más költői meggyőződések és világnézlet, de melyeket sohase köt össze a határfa, hanem csak elválaszt, és ez a legegyoldalúbb ítészeti eljárás. A koroknak ezen, hogy úgy szóljak, becsomózása, előttem legalább igen korlátolt gondolkozásra mutat; s időelőtti igazságszolgáltatásnak nevezem azt, ha valamely irodalmi korszak nemcsak magára, hanem a többi korszakokra nézve is bevégzettnek mondatván, csombókot kötünk a végire. Hogy vannak a fejlődésnek ízei, csiklói, melyeket a természet is megjelölt a maga munkáin, ez való; mert tagozat nélkül nincs organizmus; de hogy a tagok, ízek magokban szakasztassanak ki az élő egészből, ez ellen lehet valamit mondani. Szépirodalmunk, hála istennek, még nem holt meg; és semmi sem áll útjában, hogy ne legyen előtte annyi, mint amennyi van utána; sőt, szabadjon nekem előre kifejezni magamat, én azt tartom, hogy költészetünkön mai nap minden szép múltja után is megújhodási szín vehető észre, mely a régibb időkben sohasem volt ily eleven.

Ezek után, úgy látszik, nem ok nélkül vétetett rossz néven irodalmunk egyik legbuzgóbb vizsgálójának, Toldy Ferencnek, hogy költészetünk fejlésén 1830 körül köti meg a csombókot; hogy mint maga kifejezi magát: azóta benne csak epigonokat lát. Azonban ily nézet ellen, ha ugyan több akar lenni alanyi s egyéni véleménynél, semmi se hozható fel okosabban, mint hasonló nézet, például Batsányié, kinek Gyöngyösi és Kisfaludy Sándor után szintén úgy epigon volt Vörösmarty, Czuczor, mint Toldynak ezek után Eötvös és Petőfi. Ellentétes, de éppen azért hasonló, mert egyoldalú nézet szerintem Gyulai Pálé, ki maga részéről szintén oly állhatatossággal ví Arany és Petőfi s az újabb költészet mellett, mint aminő pozitivitással s nyugodtan íratta dőlt betűkkel Toldy az *epigonok* szót a Magyar Költészet Történetében.

Mindezen tények, irodalomtörténeti adatok a különböző nézetek kifejezései. Mielőtt e tények általam koránsem egymás rovására, hanem javára igazoltatnának, szükséges tennem a következő észrevételeket. *Először*: a korszerűség fogalmát költészetben formulázni nem lehet oly szabatossággal, mint némely társadalmi tudományokban; mert az, mi a költészet lelkét teszi, a konkrét tartalom, oly általános becs, mely nem hagyja magát egyes időkhöz köttetni,

hanem minden időben megvan mint kész jelen és mindennapi lelki szükség; azaz lehet beszélni előkelőleg egy idő folytán gőzútról, takaréktárról: ez korszerűség; de nincs olyan idő, melyben a költészet és tárgyai újra meg újra előveendők ne volnának, azaz minden időkhez tartoznak, minden korba beillenék: ez általános eszmeiség. - Miért, *másodszor*, el kell magunkat szoktatni ama felfogási módtul, melyet eddigelé rendszerintinek mondhatunk, hogy a szellem életét folyamosság helyett afféle bezárolt, bevégzett időszakok után mérjük; egyik szakot a másikon kívül, sőt a másikkal szembe állítsuk; mert az irodalmi élet időköre egyik a másikba esik; és az a különbség, melyet e részben például Ilosvai és Arany között észrevettünk, sohasem általános, hanem csak viszonyos. Íme fiókoló és korszerűségi felfogásmódhoz még több csatlakozik aztán. Nevezetesen szeretik némelyek egymás fölé helyezni a költészet fajait, éspedig egyiken kezdeni, másikon végzeni a fejlődési műfolyamot; mikor a nemzetek ifjúsága, élemültsége s más lehető képzetek szerint külön-külön időkbe osztják be azokat, például a nemzet ifjúságát illeti az eposz, jelenét a líra, jövőjét a dráma (ha ugyan e felfogási mód gyökeresen érthető); s végre meghatározzák, hogy tehát melyik nemzetnek van igazi organikus poétai fejlődése, mikor rendesen a szép görög világ lebeg mintaként a szem előtt. - Mindamellett abban nem látok észileg kielégítőt, hogy egyik nemzet fejlődéséről a másikéra is varrjunk hímet; valamint abban se, hogy eposzon kellessék kezdődni a költészetnek. Azért magát az annyira dicsőített görög népet és fejlődését is feledni kell egy időre; mert az a beszokás, az a sok ízben elmondott igazság, hogy a görög volt csak valódi költői nép, annak volt csak igazi rendes mívelődése, mert nála korább volt eposz, mint dráma stb., annyira megvesztegete már nem egy jóravaló elmét, hogy az ítésznek kétségbe kellene esni minden más nemzet felől, mely elé tán más fejlődési utat írt a gondviselés, ha nem volna ellenkezőrül is adatunk, például az olasz költészetben Dantéval, aki se lírát, se eposzt nem írt tulajdonképpen, hanem költészetet mégis. Mert nem a különbség első, hanem a fogalom. A történet e részben összefűzi az eseményeket egymásután, s előadja; de az emberi műszellemet egyáltalában nem kötelezheti valami rendtartásra: ez egyformaság volna. Igaznak marad tehát ennyi: nem szükség, hogy a költészet bármely népnél is eposszal vagy drámával s még kevésbé, hogy valódi művel induljon meg, hanem indul, ahogy lehet; kezdődik jól-rosszul, és nincs oly igen gyarló kezdet, mely elegendő ne volna további folytatásra.

Én tehát elutasítok magamtól minden afféle gondolkodási módot, mely az egymásután következések rendit szabogatja; a költészet fajait külön választva méltányolja; egyiket egyik, másikat másik idő számára kiköti, lefoglalja; a köröket egymásból kizárja vagy egymással szembe állítja; holott minden irodalmi, bevégzettnek látszó korszak, melyet meg tudunk különböztetni, csak az előbbiek gyümölcse s az utóbbiak magva. És noha szívesen elismerem, sőt a műszellem egyik kifejezési módjául nézem a klasszikai művészetet, mindamellett nem tartom bevégzettnek vagy megromlottnak a költői életet, ha jőnek elő idők, melyekben az úgynevezett klasszicizmus már-már eltűnt; utóbbi magyarázatokra hagyván a teljes kifejtést.

Ily tudalommal indulva, úgy hiszem, az ítészetre nézve is új feladatok várnak. Ilyen feladat mindjárt, hogy irodalmunk többé, annyi mód és irány után, ne részenkint fogassék fel, hanem a részeknek az egészhez való viszonyításával is. - E felfogás, ha jól vettem észre, mind jobban kezd lábra kapni. Különben mi okon méltányoltatnék inkább mai nap Görgei Albert, mint ezelőtt, mikor a műköltészet nevében kigúnyoltuk Argirus szép királyfi történetét? Mi okon mutatkozik más színben Tinódi, mint csak Kazinczy előtt is még; miért becsüljük inkább, mint valaha népünk elhanyagolt költészetét? Belátásom szerint azért, mert költészetünk immár oda érlelődött, hogy ki akar egészedni minden oldalra s visszavenni urodalmát minden részek fölött, mint élő organizmus. Mert, ha jól fejezem ki magamat, eddig csakugyan megtörtént költészetünkkel, hogy részei mintegy kifityegtek az egészből, mintha együvé sem tartoztak volna. Ellenkezőleg mostanság, a műbölcsészet és műtörténet fejlettebb korában,

akármely iránynak - lett légyen az népi vagy klasszikai elv szerint, hazai vagy idegen ízlés után mívelve - mondom, akármely iránynak kifeledése irodalmunkból hiányt éreztetne velünk s bosszúságot gerjesztene bennünk éppen azért, mert organikus egészül óhajtjuk tekinteni a költői életet; melyet - nyomatékkal mondom - sohase bízott egy elmére a szellem, hanem valamennyire; és a magyar költészetet valamennyi magyar költő állítja ki.

Gondolhatnánk-e esetlenebb valamit, mint például epikus költőinket, Tinódit, Ilosvait, Gyöngyösit, Vörösmartyt, Aranyt egymásután végigbírálván azt kérdeni: melyik nagyobb? A korszerűség, hihetőleg, egyiknek sem fog hibázni; így bátran elmondhatjuk, hogy valamennyien betölték a magok jelenét, s ez okon abszolút beccsel iktatandók irodalmunk történetébe; de ugyanekkor állíthatni az ellenkezőt is; tudniillik ama régibbek lába alól kiveszett az idő s többé nem korszerűek, így tehát akár ne is volnának. Azonban ennél nyomósabb, épebb s ugyanazért igazabb is az a gondolkodási mód, melyet Himfy előszavában Kisfaludy Sándor nyilvánít, midőn így szól: „Ha Petrarca és mások előttem nem énekeltek volna is, én Himfyt mégis írhattam volna; mert ami az emberben vagyon, az jöhet is az emberből. De ha Göngyösi, Zrínyi, Orczy, Faludi, Ányos, Batsányi, Virág, Kazinczy, Verseghy, Szabó Dávid előttem magyarul nem írnak vala: hát, ha három Petrarca laknék is kebelemben, Himfy mégsem születhetett volna.” - Eme felfogásnál, megvallom szerényebbet, nyomósabbat egész irodalmunkban nem ismerek; de bölcsészibbet sem, mert benne a költő szinte öntagadással s egész mindenségével a nemzeti műszellem organizmusába vallja be magát. Lemondás, mely méltó, hogy felmagasztaltassék; nyilatkozat, mely szolidaritásba lépvén elmékkel, időkkel, a költői élet műfolyamosságát a szellem szükségéül mondja ki. Tehát elődei nélkül egyik sem lehet azzá, mivé lett; magában senki sem egész; s ha volnának olyanok, kik talán hinnék, hogy a múlt semmi, hogy minden csak a jelen és ők, és ő utánok be van deszkázva a világ: nem is szólanék hozzájok.

Így a szellem életébe, a költői állapotokat tekintve is, mélységes dialektika van vetve, melyet a közrendű értelem igen jól fog fel, midőn állítja, hogy egyik idő a másiknak ellensége. Azonban, ha elhullatja is virágait a növény, még nincs vége életének, sőt azután kínálkozik az érett gyümölcs. És valamiképp a növény életéből a fejlődésnek egyetlen íze sem maradhat el az egésznek veszedelme nélkül: úgy nem a szellem virágának, a költészetnek múltjából egyetlen mozzanat sem. Ha szinte hullott levélnek tekintjük is mailag a régibb századok költőit, mindazáltal élnek ők a mai költészetben. Az ő netaláni kezdetleges gyöngeségök, hazai és nemzeti hűség kíséretében, mint letett szellemi tőke szaporítja időrül időre kamatait mindaddig, mígnem erővé gyűl fel korszakokon át az újabb nemzedékeknél.

Íme sokféle módok, irányok megemlítése után, melyek a magyar költészetben most mint klasszikai, majd mint ennek ellentéte, aztán eszményi vagy egyéni mutatkoztak, mindezek után, mondom, elméletet, vizsgálódást, szükséges magyarázatokat akarok. Vizsgálódásaim azon időre vannak kiterjedve, mely az eszmeiség elvének diadalától az egyéniség elvének vagy némelyek szerint a népinek túlnyomó felkapásáig terjed; s ez a mondott 1830. év óta folyó időszak.

Úgy mondám, hogy költészetünkben 1830 táján az eszmeiség elve kivívta diadalát, másképp: elérte *klasszikai* tetőzését a szépirodalom. Mennyiben fér avagy nem fér szó ezen műtörténeti állításhoz, nem vitatom, hanem a közönségesnek mutatkozó hiedelmet elfogadom. Hadd legyen az 1830. év megállapodási, azaz korszakot képező időpont, s essék oda a klasszicizmus teljes fénye. Én szívesen nyújtom a pálmát az eme korra eső törekvéseknek. Mert a jelen század elejétől mind odáig bámulatos előhaladások történtek a műszellem fejlésében, s különösen a költészetből egész új Olymp emelkedett föl az irodalom mezején. „Ez a Kazinczy

és Révai, Berzsenyi és Kisfaludy, Kölcsey és Vörösmarty koruk, költészetünknek valóságos aranykora," mond Toldy a *Magyar Költészet Történetében*.

Ha már íme költői kor lelkét ki akarjuk magyarázni, kétségkívül az említett költők szellemét kell búvárlat alá venni, s én e részben a közhiedelem szavát fogadám, midőn röviden a *klasszicizmusban* helyezem azt. Így tehát a remek vagy klasszikai műalkotásról vannak némely elmondandó észrevételeim.

Rendszerint ugyan a két régi, görög és római költészetet szokták nevezni klasszikainak, ellentétben a keresztyén népekéivel; mindamellett az újabb népeknél is, midőn már lehet beszélni nálok irodalmi múltról vagy műtörténetről, megvan rendesen a magok klasszikai alkotása, nemcsak, hanem több ízben is előfordul a klasszikai alak irodalmuk folyamában. Nevezetesen a francia irodalomban igen világosan kivehetők ugyan a tulajdonképpi klasszikusok (Racine, Corneille stb.), éspedig olyformán, hogy hozzájok mérve Chateaubriand nem klasszikus, de már Hugo Viktor és társaihoz képest az leszen s így tovább; míg az éppen nem klasszikainak, hanem igenis regényesnek tetszett Hugo az úgynevezett moderné littérature-höz mérve, csakugyan klasszikai színben tűnik elő. Nem ezt mondhatnók-e Kisfaludy Sándorra nézve Bessenyey Györgyhöz mint elődéhez mérve őt, vagy Berzsenyire nézve, ki Virág után egész más költői lég és szellem művésze, mint ha például Vörösmartyhoz, mint ennek előde, viszonyíttatik. Eszerint, hogy megérthessük a klasszikai művészetet s műalakot, rendesen valamely bevégzett és utána fölmerült új költői korra és világnézletre utasíttatunk, s a korokat egymással összemérve nyerjük az értelmezést a történetből. Minélfogva egy maga költőrül, bárki lett legyen az, mint klasszikairól beszélni nem lehet; honnan igen könnyen észrevehető, hogy ugyanazon költőt most elődihez, majd utódihoz mérve, különbözőleg ítéljük; s akit klasszikainak tartott egyszer a világ, később leszállítva találjuk, mint Gyöngyösit, noha a műtörténész eléggé iparkodik e részben a szabatosság kedveért úgy fejezni ki magát, hogy állításán rajta ne veszítsen, midőn például Gyöngyösi klasszicizmusát csak „a maga korában" nevezi annak. Ez okon a történet igen könnyen fog beszélhetni ó- és új- vagy középkori klasszicizmusról, avagy a magyar szépirodalomban is, azaz ugyanazon műfejlődési módot és világnézletet egyszernél több ízben láthatja fölmerülni: s én minden kétség nélkül merem állítani, hogy a maga idejében szintúgy klasszikus volt Tinódi, mint később Gyöngyösi, utóbb Kisfaludy Sándor, holott jelen fejlődésünkben egyik sem az már. Hallottátok a mesét Polükratész gyűrűjéről, mely mindig előkerült? Így kerül elő a műtörténetben időnként ugyanazon mód és világnézlet, például a klasszikai, más-más színezetben; mihez képest szabad legyen jó eleve kimondani meggyőződésemet, hogy annál szebb, tartalmasabb és elevenebb valamely nép költészeti élete, mennél több korszakban kerül elő ugyanazon műalak, mert annál több benne a magát újraszülő erő s életrevalóság. És ezúttal nem törődöm vele, ha netán egynémely olvasót megfosztok afféle szokott képzetmódtul, mely szerint az irodalom haladását az idő folytán kinyúlt egyenes vonalnak tekinti. Sőt inkább emelkedés az; más szóval: egymás utáni és egymás fölötti pálya, mint a sas fellengése, midőn le és föl szállongó utat ír le előttünk a magasságban.

De műbölcsészileg is hatalmunkban áll értelmezni a klasszicizmust. Ugyanis ha a művészet az eszmének érzékileg felfogható alakban való megjelenése s előállítása: klasszikai művészet leszen az, melyben tartalom és alak legmélyebb konkrét egységben vannak egymásba áttéve, mit aztán eléggé ismert nevén *ideálnak*, eszménynek szoktunk nevezni; ahonnan önként előáll a következtetés szüksége, hogy tehát kell lenni oly művészetnek is, melyben tartalom és alak nincsenek úgy összeolvadva, egymásba átvive, hanem lazul függenek együvé, azaz a gondolat nem jelenik meg magához méltó s egyméretű alakban, hanem a kettő közötti egység vagy nincs még elérve, és ezen alkotás rendszerint *megelőzi történetileg* a klasszikait, vagy fel van már oldva, mely ismét *a történetben utána* szokott jőni emennek.

A klasszicizmus tehát viszonylagos fogalom, vagyis csak egyik módja a művészeti eszme előállításának, s amint megvannak elsőségei, azonképpen gyönge oldalai szintúgy; s ha erény hozzá eljutni, szintén oly szükség túlmenni rajta vagy szabadulni tőle a továbbjuthatás kedvéért, föltevén egyszer mindenkorra, hogy élő s jövőre számítható népről, ne pedig rohadórul legyen szó.

Aszerint már, amint költő vagy műbíró más-más elv szárnyai alatt mívelte magát, összeütközés keletkezhetik egyik mint másik között, mely sehol se oly ártékony, mint ha ítész, ki például a klasszikait nézi és veszi, főleg kihalt népekről varrva hímet, zsinórmértékül, a költőt, ki élő nemzet tagja és nem éppen klasszikai művész, bírálja. Ez úton esett meg nálunk, hogy Kölcsey kegyetlen igazságot követett el Csokonain; Kazinczy Kisfaludy Sándoron, Toldy az 1830 óta keletkezett szépírókon azon egyetlen okból, mert mind a három ítész, hogy úgy szóljak, kizárólag klasszikai míveltség; s én hiszem, hogy Kölcsey, Kazinczy, ha élnek és a sivatag elmélet helyett a műtörténész állását foglalják el, másképp ítélnek vala költőikről; amint ezt utánok Toldy máris teszi, midőn a magyar költészet történetében a fonákul mért költőket, egyiket mint másikat, rehabilitálja.

Régen tudatik, hogy ítésznek, ha méltóan óhajt ítélni a művész fölött, be kell magát élni annak világába. Wer den Dichter will verstehen, Muss in Dichters Lande gehen (Goethe). De a költőnek nemcsak hazája van, hanem világa is, hol a képzeteknek saját nesze, köre és színezete töndérkedik lelkeink előtt, s ezen úgynevezhető poétai körlég fuvallatát senkinek se kell jobban megérezni, mint az ítésznek. Csalódom-e vagy nem, de nekem úgy látszik, hogy e tekintetek szépirodalmunkban ma sincsenek kellő érvénybe hozva. Megtörtént már az is, hogy a közérzület kevésbé csalódott némely költők iránt, mint a legilletékesbnek hitt elmélet; és bizonyosan, midőn Batsányi föltétlenül Kisfaludy Sándor mellé, Fáy az Élet és Literaturában Csokonai javára nyilatkoztak, íme közérzületnek voltak szószólói.

Nézetem szerint, ha egyik-másik költőn igaztalanságot követtek el ítészeink, onnan van, mert a klasszicizmusban abszolút becset hittek, s ugyanekkor az irodalom életét megkötötték elméleteikkel. De az elméletnél erősebb a szellem, és nem hagy magán tekintélynek, szabályoknak kifogni. Igen sokszor volt már irodalmunkban sürgetve a klasszicizmus, és kiosztva is pálmája. De ha mindazon lépések, melyek túlvittek mégis rajta, romlásra vitték volna irodalmunkat, úgy ma nem volna irodalom. Berzsenyi már Vörösmartyban is „messze vitt regényes szertelenséget" látott. Hát Kuthy- s másokban mit látott volna! Bizonyosan kétségbeesést az irodalom jövendője fölött; de azért nem kell megijednünk.

Ha tehát látjuk, hogy némely idő költői s a velök járó világnézlet, miután le voltak szállítva, újra fölemeltetnek, új szempont alá vétetnek, oda kell kijutni okoskodásunkkal, hogy a művészeti élet saját processzuson megy át, s alkotásaiban bizonyos ritmusát tartja meg a haladásnak; és van idő, mikor a művészetből elég neki az eszme, ha szinte nem a legszebb formában jelent is meg; máskor pedig erősen követeli a formát mindaddig, míg azt teljesen ki nem vítta, érvényre nem emelte, azaz a nyelvet tökéletesen ki nem képesíté költői alkotásra. Úgy hiszem, a fejlődés ezen formai követelései találtak szót és kifejezést azon egész új iskolában, mely Kazinczy után Kölcseyben látta leghőbb pártolóját, mívelőjét. Az eszme nagyságára nem volt annyi gond; az háttérbe volt szorítva, mi rendesen minden nép klasszicizmusának bélyege. De ha olykor enged az eszme a formáért, viszont ennek is kell engedni amazért; midőn új művészet áll elő, mely ha nem klasszikai is, de szintoly igényei vannak az ítészet méltatására. Ez teszi szükségessé az irodalmi új szempontok fölvételét. Van-e oly ideverő példa, mint Zrínyié? Ha őt a forma és nem inkább a költői fogamzás, az eszme nagysága után mérjük, bátran kihagyhatjuk irodalmunk történetéből.

Most így fejezem ki magamat: a klasszikai műalkotás a műszellem iskolája, szüksége. Nélküle derekas művészet nem állhat elő; következéskép el kell foglalni helyét a történetben, éspedig hang- és törvényadó tekintéllyel.

Vegyük csak min-irodalmunkban azt a magát összeszedhetlen elárjongást, tétovás elterjengést, mely a Kazinczy előtti kort nagyban jellemzi. Semmi se volt a maga helyén; sem elv, sem kitisztázott meggyőződés. Az egész múzsasereg fegyetlen had, kalóz nép, téveteg nyáj. Kazinczy rendbe kapa őket az ízléssel. Clauren érzelgő szeretői nem nézték a közös csillagot epedőbb szemekkel, mint a mester tanítványai az elvet. Ő maga könnyű és fordulatos stiliszta és kedvkereső egyszersmind, szoktató és tanító, amint akará, jótékony szellemként hatott be mindenüvé. Tanai gyöngék, szűkkörűek, de annál melegebbek, mint gyúpont gócában az összefogott sugarak. Leginkább a lírában voltak intései; egyéb tanokban eltapintásai; és lelkesedése több mindennél; miért ez túláradt mindenkor tudományán s ítészeti erején. Akit megdicsért, meg volt dicsérve, ha szinte méltatlanul is. Ő tudta mindenki gyöngéjét, hozzáférhető oldalát. Evégből jól, rosszul, lekötelező címeket választott levelei fölé; és írá csodálkozása, bámulása jeleit a „ritka fényű" férfinak, valahányszor némi tehetséggel bíró újabb írót láta feltűnni. Szóval: megvolt benne a vezéríró gyönge és erős oldala; így lett első, míg élt folyvást; az eredmény mindebből az irodalmi egység, összetartás.

„Mi a szép?" talán sohasem volt többször kérdezve, magyarázva, mint Kazinczy korában; kivált miután a bölcsészeti szellő is be kezdett lengeni a szépirodalomba. Bár tudták, bár nem kimagyarázni magokat a kor ítészei és költői, de annyi bizonyos, hogy ők a szépet az *eszmény-ben* (ideál), a művészetet a klasszikaiban helyezék. Elvök volt az eszmény, s ennek közelében tartózkodott, egy-kettő kivételével, valamennyi költői elme, s a költői világ apródonként, de hatalmas erősödéssel, célzatos, rendszeres szellemvilággá formálódott. Még ekkor kevéssé voltak üstökösei a művészetnek, kik a szép törvényeitől valamely geniális ábránd vagy szeszély miatt erőködtek volna elszakadni; de annál több az állócsillag, kik a mestertől vett ragyogást melegen szórták vissza, s fényt ha vettek, adtak is. És éppen ímez elvhűség az, mely a magyar költészet történetében eldöntő befolyással bírt; mert szigorával, következetességével mintegy derekában erősíté meg a költői művészetet még azon időre is, amikor netalán avatlan elme, dulakodó kedély, magával meghasonlott lélek tévedne csarnokába.

Így a klasszikai műelv becse el van ismérve, méltányolva; nélküle életrevaló, nemes művészet nem is képzelhető, sőt amennyiben az a tartalom és alak legmélyebb egyesülése, el van ismérve az is, hogy ez adja minden irodalomban a legmagasb művészetet. Nem csoda tehát, ha némely művészek és műbírák elméje egyedül csak benne lát megnyugtatót, kielégítőt epedéseinek.

1830 táján a klasszikai műalkatnak két leghatalmasabb mívelője, Kazinczy és Kisfaludy Károly halálával az a szép füzér, melyet amaz plántált, ímez kötött az Aurorában, kezde azonnal feloldódni. Az ő elveik, meggyőződéseik érvényre jutottak már, s mint alkotó elv és szülemlő fogalom ömlöttek szét az irodalom erezetében. Irányuk, a nemes, szabályos és nyugodt tisztaság, mélységesen lőn beoltva irodalmunkba.

A költői tartalmat ami illeti, tetszettek a szelíd, gyöngéd érzelmek; az erősebbek ritkán. Tárgy és kidolgozás gondos, válogatott. A szenvedély alig ecsetelve, sőt gyakran meghalva, mint a görög szobrok legtöbbjén. Egyszerűség, mint a háromhúrú lanton. Szemérem, minő a múzsáké. S én nem tudom, van-e oly tiszta kifejezése más irodalmakban, úgy tárgyra, mint kidolgozásra nézve, a klasszikus elvnek, mint nálunk Bajza, Kölcsey és Szemere Pál költészetében?

Az elv, melyről szó van, elfoglalá az irodalmat, és kezdenek mutatkozni árnyékoldalai is. De míg ezeket felmutatnám, hadd említsem meg, hogy a klasszikai iskola legnagyobb tanítványai, Czuczor, Vörösmarty, sőt Kisfaludy Károly is, kezdtek kinőni a klasszikai szabatosság öltönyéből; s úgy látom, hogy annak, mit ízlés neve alatt ismert a mester, nem voltak föltétlen bámulói, s nagyobbra kezdék becsülni a költői gondolatot, lelkesítő eszmét, melyért van minden forma, sőt az egész művészet is. És vajon nem megtörtént-e, hogy a költészeti kör mindegyre szűkülni kezde már, az ének egyhangúságot vala veendő, az erő a kifejezés tisztaságában csaknem tartalmatlan finomsággá lágyult fel; éspedig, a klasszikai elv túlsága miatt, az ítészetnek alig tetszett más, mint az érzelmes, lágy, komoly, az úgynevezett s fölszínre hozott sötét-tiszta; és Katona József mindez idők folytán, nyersesége miatt, nem számíttatott a nemzet költői sorába!

A klasszikai elv nem tarthatá ki tovább a szellem rugalmát s meg kelle buknia, és soknak történni a forma és ízlés rovására - a gondolatért.

Megbukott-e hát végkép a klasszikai elv? Nem! Itt kérek figyelmet. - Mint följebb említém már: a klasszicizmus bement az irodalom erébe, s a költészetnek ezáltal legmélyebb organizmusában fészkelte meg magát mint munkás, elevenítő fogalom. Így a klasszicizmus szinte belső történetté vált, s föl van véve már az irodalmi tudalomba, életbe; magával hozván és magába foglalván mindazt, mit a múlt idők költészeti műveltségéből öntáplálatára fölemészthetett.

Honnan vette pedig tápszereit leginkább? Az összes világirodalomból kétségkívül; más szóval: az, mit a legújabb, klaszszikai magyar költészetben elevenítő, mozgató eszme gyanánt tekinthetünk, még ha a nemzetiséggel párosul, sem nemzeti mindig, hanem jobbára idegen. - Azért van szaturálva költészetünk görög istenekkel, római hazafisággal, újabb európai költészeti adalékokkal. Ismerjük Alceus és Szapphó mértékeléseit, Homér hexameterét, Szophoklész jambusait, a németek rímét, ritmusát és még sok mindent; de vajon ismerjük-e a magyar költői ritmust, versformákat, rímet, dallamszerűséget az egész klasszikainak mondható magyar lírában? Pedig ha bölcsészeink magyar filozófiáról majdnem szélűben beszélnek már: a költészetnek régen túl kellene lenni minden idevágó kérdéseken; azonban még jóformán belé sem fogtunk e nagy munkába, vagy csak igen az elején vagyunk a jó törekvésnek. Bolygassam-e az eposz, a dráma nemzeti művésziségét? Miénk-e azok, amiket eddig bírunk, vagy egészen más idők és népek művészeti világából származtak hozzánk? Feszegessem-e a költészettel ölelkezni kellő bölcsészeti gondolkodást vagy másképpen: kérdjem-e, vajon a magyar költészet, mint legnépszerűbb kijelentése a nagy igazságoknak, fölemelkedett-e azon nemes világszemléletre, mely őt a filozófia és vallás mellett illeti? Vagy csak a hazai természetnek és történetnek felfogását és kívánatos kidolgozását is megtaláljuk-e benne - tudniillik a klasszikainak nevezhető magyar költészetben? „Mi a magyar költészetet illeti", mond Szontagh Gusztáv (Magyar Akadémia ülései, júl. 6. 1850.) „ez ugyan irodalmunk legkifejlettebb ága, de korántsem érte tetőpontját, minélfogva hiányai még a való és eszményi oldalról is kitűnők. Költőinkénél hibázik még a teljes műveltség és a teljes ember- és világismeret. Ez utolsó többi közt oka, hogy a költészet legtárgyilagosabb neme, a drámai, eddigelé annyira elmaradt. Költőink nem is uralkodnak mindig képzelődésök s érzeményeik felett. Berzsenyi azt mondatja Szilágyival: Az kegyetlen, aki szelíd, mikor ölni szentség. Szilágyi - nem akarom mondani: Berzsenyi - itt az embert csupa humanizmusból s hazaszeretetből vérengző állattá akarná átváltoztatni; Kölcsey *Vanitatum vanitas* című költeményében még nagyobbakat siklik, minden tudományt, művészetet és erényt gőznek, bohóságnak, hagymáznak nevezvén."

Mindezek, úgy tartom, elég erős beszédek, s költészetünk életveleje körül forgók; de hogy elmondattak, valódi szerencse. Mert a tudomány követeléseit lehetlen nyakából kirázni bármely pogány vagy keresztyén költészetnek. A nemzetiségre való vonatkozások szintén oly elmaradhatlan követelései a műszellemnek, hogy más minden úton való haladás csak ideig-óráig való virágzásra vezet. És ha van a nemzetnek nyelve, abban meg kell lenni mindazon képességeknek, melyek szerint a költészet nemzetileg fejezhesse ki magát, okvetlenül.

Ezek után, ha remek (klasszikai) magyar költészetről akarunk beszélni, s ha ilyenül akarjuk nézni a jelen század három első tizedének költészetét, ez klasszikai lesz igenis, de tulajdonképp csak a múltra nézve, annyiban, hogy idegen világból való táplálkozás mellett is, jobban magába olvasztá ezt, mint például Gyöngyösi, kinél a hazai történetben kirívólag veszi ki magát a mitológia; természetesen az európai ízlés, csín mindkettőn a kor szerint mutatkozván. De oly klasszikai magyar költészet, mely összhangzatos egésszé felolvasztva bírja minden elemét a költői művészetnek, mely nyelvünkből kifejlett, s zenei hajlamunknak megfelelő alakban, az ember- és természetvizsgálat kellő készültségével, a bölcsészeti gondolatokat befoglaló poétai mélységgel szólaljon meg, azaz egy konkrét klasszikai művészet, az én szemeimben, a jövendőség gyermeke.

Ábrándozás, félszeg idealizmus, fogják mondani sokan, e szavakat olvasván. Nem veszem rossz néven senkinek, ha így beszél, és megdorgál engem, hogy elibe csapván a tapasztalásnak, megelőzöm ezt. De én tulajdonképp nem előzöm meg a tapasztalást; sőt inkább, amennyiben az emberiség éppen a tapasztalásból gyűjte magának tudományt, én erre támaszkodom, s az irodalmak történetéből olvasok reá adatokat, melyek a szellem fejlődésének örök törvényű adatai.

S mit mutatnak ezen adatok?

Kivétel nélkül azt, hogy a formás művészetet, mely a neki való eszmekört úgyszólván kimerítette alkotásaival, rendesen olyan váltja fel a történetben, mely újabb nyereményekért lemond nagy részben a forma szabatosságáról, hogy bővebb tartalmat foglalhasson magába, s előkészítője legyen a művészet újabb és fensőbb korszakának. Így mozdítják egymást a végletek a politikai életben, a vallás, a bölcsészet fejlődésében, szóval mindenütt, ahol nem szűnt meg az élet. A magyar költészetre nézve már engem éppen az biztat, hogy megújhodási fordulatokat látok múltban és jelenben; de hadd magyarázzam ki magamat okfejtő nyomozással.

Már mondám feljebb, hogy 1830 táján költészetünkben sok történt a forma és ízlés rovására a gondolatért. Ez, ha sok minden jelenségek közöl szerencsés volnék előadni a főbb vonásokat, következőkben határozódik. Csaknem észrevétlenül, az ösztön bizonyos és csalhatlan sugallata szerint több-több elem kezde belopakodni a költői eszmevilágba, s ez, mondjuk ki egyenesen, népi s nemzeti elem volt. Tehát nemcsak válogatott tárgyak vétettek föl, hanem vegyesen olyanok is, melyek azelőtt mindennapiak valának. Ehhez képest a keresett kifejezés gondját lassanként merték elvetni a költők, és megelégedni az egyszerű, gyakran népies kedélyállapotból és világnézletből vett kifejezéssel, csak igazi, valódi, a gondolatot kimerítő lett legyen az. Így másrészről, kitetszvén a klasszikai művészet gyönge oldala, mely szerint legvégső fejlődési pontján, a sok válogatással mintegy csúcsra szorítja fel a szellemet, hol igen kevés a mező, vékony a levegő, megóhajták költőink az istenengedte szabad tért, a nyílt pályát, a nagyobb kört, az életet, s azon vették észre magokat, hogy a simaság mellett a darabosság is megjárja, hogy tanácsosabb a nemzet minden érzelmeinek s élményeinek adni magokszerű kifejezést, mint örökké „szű, kebel, szent, isteni, édeni, menny, üdv" s még néhány szócskával vesződni, mikor az is megtörténhetik, hogy némely költőnek csaknem minden szavát, gondolatjárását előre tudjuk már, mely esetben elkallódik a jellem, a belsőség,

alanyiság; mindezek után, mondom, törést szenvedett, azaz más irányt vett a költészet sugara, s a kiváltságos klasszikai alkotás alig talált egy-két pártolóra. Aztán a világ igen nagy, és megindításait alig lehet mindenkor szóval kimondani. Az emberi szenvedély és szenvedés, az öröm és csodálat, a bánat és kéj, továbbá a természet és történet szépségei, nagyságai olykor szóra kerülhetlenek. A gondolat, érzés feszíti mellünket; az ajk ki nem rebegheti, isten a megmondhatója. És a költészet nem olyan külsőség, mely csak érzék elé állítsa műveit, hanem már anyagánál fogva, melyből dolgozik - s ez a nyelv, a beszéd - oly ellebbenő és eleven szellemiség, hogy a márványhoz kötött szobrászat vagy színekbe vegyült képírás fölött méltán nevezhetjük anyagtalan szellemiségnek, azaz oly művészetnek, melyben legméltóbban veszi ki magát a gondolat. Ilyformán a gondolatért elejti a szellem a külső mesterséget, szabatosságot, csínt, és ragaszkodik az eszméhez, a lélek tartalmához, mikor a szép hangzat, rend és csín mellőzésével is kedélyünkbe dob egy szót, egy igét, egy gondolatot, és ezentúl nem a formához van tapadva többé a művészet, hanem inkább azon hatásba helyezve, mellyel kedélyünkre van, s kedélyünkben játszik mint tiszta bensőség, mint magánál többet jelentő szó, hogy dúljon és forrjon bennünk, szülje ott magának a formát; szóval: a külső művészet helyett előáll egy belső, kevésbé formás, de annál mélyebb művészet.

Hadd említsek néhány, imez állításokra vonatkozó példát; hadd vehesse ki tisztán az olvasó, mit értek íme bensőséggé varázsolt művészeten. Legjobb és legtöbb magyarázó példát alkalmasint a brit költő, Shakespeare ad; de a többek közől csak azt a híres helyet említem *Macbethből*, midőn elbeszéltetvén Macduff előtt, hogy minő kegyetlenséget követett el várában Macbeth, mint ölte meg gyermekeit, nejét, így kiált föl: neki (Macbethnek) nincsenek gyermekei! Értsd utána: következéskép nem ismeri, nem ismerheti az én fájdalmamat, az atya fájdalmait. Ilyen bensőséges hely Goethénél az a felelet, melyet Mephistopheles ad a törvénytanulásról a tanítványnak, mondván: Es erben sich Gesetz und Rechte ... Weh dir dass du ein Enkel bist. Mintha mondaná: a törvény és jog örökségkép száll tovább a nemzedékekre, és amint szaporodnak az örökösök, annál kevesebb jut egynek. Weh dir! Hasonló szépségű, de sőt fenséges, Zrínyinél, midőn (XV. ének, 33. v.) istenről írja:

Igy monda, de nem nyelvvel és nem szózattal,
Hanem tündöklő isteni akarattal.

Mert az akarat bensőbb, mint a szó, s ennél, megvallom, fenségesebbet nem hozhaték fel például arra, mint szólhat isten. És ha íme példák csak messziről is oda mutatnak s netalán elegendők amaz elméleti magyarázatok megértésére: úgy ideje kimondanom, hogy a költészeti alkatnak az a neme, mely rendesen be szokott következni minden irodalomban a *klasszikai* után, éspedig ennek tisztázott formássága s külsője lerontásával, nem egyéb, mint az, melyet közönségesen *romantikainak*, regényesnek nevezünk világszerte. Nosza, vessük emlékezetünket a francia, német stb. irodalmakra, s ott találjuk mindenütt íme bekövetkezést; ez történeti tény. És itt már lehet valamit beszélni a korszerűségről, miután mélyebb alapra fektetjük állításunkat, mint a napi érdekek követelése; és mondhatjuk, hogy mailag nálunk korszerű a regényes, oly értelemben, mint fönebb magyarázám; és korszerű, mint művészeti elv, átvive minden fajra kivétel nélkül. Mely állítás széttöri azon megszokott és jóhiszemmel ápolgatott vélekedést, hogy a művészet történetében az eposz legkorábbi, aztán jő a líra vagy dráma, vagy mit én tudom melyik faj, miután ez nincs a szellem fejlődési rendiben. Tehát nem azt kell mondanunk, hogy korszerű az eposz vagy dráma stb., hanem azt, hogy korszerű vagy a klasszikai vagy a regényes az idők szerint; de különösen nekünk mailag korszerű - a regényes.

Ha költészetünk története megállapodási pontot, helyesebben, korszakot lát 1830. év körül, ez nem lehet más okból, mint a regényesnek a klasszikai fölé kerültéből. A költői világba egy

nagy elme dobálta be teremtményeit, s kezdé szaggatni a klasszicizmus összetartó kötelékeit. Nekiállott legelőször is a nyelvnek, s ezt rímbe, mértékbe egyiránt gyúrta, törte, s körülbelől oly folyóssá tette, főleg a görög hexameterek alkotásában, mintha most teremtené azt. Fényes, ragyogó képzelődés, nagynemű lelkesedés, a hazai történet iránti kegyelet, a hősök emlékezete adják költészete alapvonásait; ezekből dolgozott ő pályája első korszakában, és készíté magát s magával az egész magyar költészetet egy nagy átalakulásra, a lehető legnagyobb eredetiséggel, önállással, melynek párja mindaddig nem volt irodalmunkban; s oly süker díjazá szelleme törekvéseit, hogy magára és egyszersmind költészetünkre nézve is előállott az új kor, a regényes költészet újból kifejlett kora; és ez a nagy elme - Vörösmarty.

A történet úgy akará, hogy éppen ez időtájatt Franciaországban is új korszaka nyílt a költészetnek; de bármennyire összeessék is a mi költészetünk megújhodása a franciákéval, egyiknek a másikkal nincs egyéb, mint időbeli közössége; s a mi újjáalakulásunknak minden föltételei megvoltak saját magunk költészetében, miképp a föntebbiekben ezt kimagyaráznom talán sikerült is; de ha nem sikerült volna, mellém bizonyítanak a bekövetkezett események, melyek szerint mi jobban épültünk a költészetben magunkhoz képest, mint a franciák magukhoz mérve; kik ahelyett, hogy megmaradtak volna a költészet eszméje közelében, annyira eltávoztak tőle, hogy túlnyomó lett nálok az irány, a mellékesség, és egész esztétikai világnézletöket kimerítni gondolják az úgynevezett „moderné littérature" fogalmában.

Ímez időszerinti találkozás mégis mutat egyet: a szellem útját; mert megújhodás nincs változás nélkül; hadd legyen ezáltal kiemelve az, mit a népek közötti szolidaritás neve alatt ismerünk. Mikor az idő teljessége eljő, leomlik a régi, előáll az új; klasszikusra a regényes.

Jó helyen fog itt állni egy illetékes nyilatkozat, mely 1837-ben kelve, az 1830-36 közötti szépirodalom felett elmélkedvén így szól: „Nem tekinthetünk vissza e rövid időszakra minden öröm s nem nézhetünk a jövendőbe minden reménység nélkül. Mert az azt megelőzött időszakban néhány költői művész által elhintett magvak kikeltek, s az előtt, ki látni akar, tisztában áll most az irány, melyet követni, az ösvény, melyen járdallani kell. Lírai költésünk elhagydogálja a dagályt s érzelgést, melyben fulladozott, jobb példányok nyomán, az egyszerűhöz, népihez simul; elveszti mindinkább azt a beteges szint, mely a cifrán érező periódus termékein látszott. Hazafiúi indulatokat többen dicsőítenek költői közöl, s *különös* érdeme az újabbkori e tárgyú műveknek az, hogy a legmagasabb és legerősebb érzések, *minden klasszikai eszközök nélkül*, saját nemzeti menetellel s énekelhető formákban jelennek meg." (Figyelmező, 1837. 6. szám.) Ez idézet, habár úgy mondatik is el, mint jobb jövendő fejében való biztatás, mindazáltal végalapjában egykorú megérzése annak, mi kelő félben volt s később teljesedésbe ment - a regényesnek.

Noha eléggé volt már szó a nyomozások folytán regényesről; noha az olvasó is elég hímet varrt magának egyszer-másszor kül- és belföldi művek után afelől, s még többet gondolhata mindezekhez saját feje s képzelődése szerint: mindazáltal megjegyzem, hogy nincs szó, mely kevésbé volna felfogva, mint épen a romanticizmus, melyet mint csaknem a szertelennel határost, nem is oly könnyű felfogni, kivált ha külső jeleit s jegyeit foglaljuk össze az idő szerinti s regényesnek mondott művekből, ahelyett, hogy jelenségeit egy mindnyáját összeölelő fogalomba egyesítenők. E részben a francia irodalom teljesen megfertőztette a legtöbbek felfogását, éspedig a színpad és regények bitangolásai által.

A regényes, mint már mondatott, a műszellem fejlésének szüksége, s mint ilyen, feltalálható a művészetek történetében általánosan; és van helye főleg a zenészetben, képírásban a költészet mellett. A szobor- és építészetnél kevésbé van oly érvénye, mint ama háromnál. Oka, mert a zene, képírás és költészet sokkal inkább szellemi természetű, mint a szobrászat s építészet, melyek igenis a vastag anyaghoz köttetvék. De erről ne többet.

Hogy eredeti értelméhez juthassunk, le kell mondani egyelőre a megszokott képzetekről és kifejteni a valódi jelentést nyelvi és költészeti szempontból. A regényes valamennyi európai népnél romanticizmusnak nevezve, a spanyol *romancear, romancero* szótul ered; és *romancero* (regélő) tulajdonkép az volt, ki a nép által nem értett latin nyelv helyett a vidék vagy ország köznyelvén adta elő gondolatait, érzeményeit, volt legyen bár eredeti vagy fordító művész. Így ment át a hazai dalokra e nevezet (l. Szépirodalmi Szemle. 1847. 22. sz.), s a románcok Spanyolországban tulajdonkép hazai dalok. Később, midőn a Chateaubriand által nyílt költészetre Staël asszony ráönté a keresztvizet, romanticizmusnak nevezé azt szerencsés ötlet- vagy sejtelemből, s ezóta áll a név, mint műtörténeti műszó jól-rosszul használva. A magyar nyelv az elmúltak elbeszélésétől, a regéléstől vette az elnevezést, s nálunk a román: regény, alább kifejlendő okon, de korántsem azért, hogy a regényes netalán a regények korszerűségétől kapná ez elnevezését, sőt inkább a regények divata is fog igazoltatni.

Mint fogalom a regényes egy rangban áll a klasszikaival; mikép ímez, úgy az is általvitetik a költészet minden nemére, éspedig *uralkodó elv* gyanánt. Az idővel csak ennyiben van összeköttetése; más szóval: a művészet korszakai különböznek egymástól azon szín és mód szerint, amint az egykorú művészeten ímez vagy amaz elv befolyása túlnyomó. Különben nem lehetne kimagyarázni: hogyan állhatott elő például Katona József a magyar klasszikai korban; ellenkezőleg igen könnyen megfejthető, ha mint regényes költő, azon egész idő folytán észre sem vétetett. Hasonlóul itt leli magyarázatát az a különös tünemény, hogy mailag nálunk nem teszi azt a hatást egy-két költő, melyet műveivel 1830 előtt tett volna. Csak gondoljunk Császárra, Kunossra, sőt néhány utóbbi verseiből ítélve, Bajzára is. Ki tudná képzelni azt a csalódást, mely Kisfaludy Sándort elfoghatá, midőn a Tudós Társaság valamelyik nagygyűlésén a *Somlai vérszüret* nem tetszék már úgy, mint harminc-harmincöt esztendővel korább tetszett volna. Gyakran az író túléli magát; gyakran megelőzi korát; hogyan lehet ez? A mondottak szerint.

Ne vélje mindamellett az olvasó, mintha én az elmúlt korokat s régibb költőket egészen odaadnám a feledésnek. Sőt inkább ezen irat főcélja odairányul tulajdonképp, hogy ne szaporítsuk az irodalmi balítéletek lomtárát hibás felfogással; mert ilyennek tartom azt, midőn az irodalmi időszakok egymáson kívül, sőt egymás ellenébe állíttatnak, mint a legújabb itészeti nézetek mutatják, egymás rovására is. Bármi fénnyel ragyogjon a legújabb klasszikai magyar költészet az irodalom történetében, s bármi kevésre becsültessék ellenkezőleg a reá következett regényes irány: sem amaz nem oly teljes ragyogás, melyhez szó nem férne, sem ez oly lesüllyedt silányság, hogy műbecse nem volna, vagy éppen hanyatlását mutatná a költészetnek. Éppen azért vettem én magamnak a fáradságot, hogy talán nemigen mulatságos nyomozásban, lépesről lépésre kísérjem a haladást; mert egyik időt a másikba óhajtom átvezetni, iktatni, egyiket a másikból rend és törvény szerint kifejteni; és ha megadom a múltnak a magáét, nem zárom be szemeimet a jelen és jövő előtt; ide nem számítva netalán ama jámbor igyekezetet, ha leverő elméletek ellenére biztató szó nem éppen véletlenül menne ki tollam alól.

Óhajtandó egyébiránt, hogy az ítész vetne számot magával, és ha eddig többnyire csak abban telt kedve, hogy mind folyvást különböztetett, s most klasszikai vagy regényes műalak, majd műfajok (regény, dráma), végre tán személyek iránti szeretet által is (mely legutóbbi legkevésbé kárhoztatandó) hagyta magát félrevezettetni, megfordítaná a dolgot, és keresné, kutatná az egységet, mert a puszta különböztetést, íme nélkül, örökös egymástóli divergenciára látom vetemedni, melyből semmi haszon, legfeljebb is - polémia. Így készíte polémiát Toldy, az epigonok említésével, Gyulai Pálnak. Így lett Gyulai Pál csaknem éles visszautasítója az „aranykor" kijelölésének. És kérdem én, ha ímez éles elmére bizakodó különbségek megtartatnak, vég nélkül folytattatnak, nem oda fog-e menni az egész vita, hogy egyiknek sincs

igaza előbb-utóbb? Azért óhajtom, hogy íme tűhegyre vett distinkciók elmosassanak az egészes felfogás által, részenkinti felfogás helyett. Kölcsey, Kazinczy példái sok másokéival együtt eléggé szolgálhatnak intés gyanánt; mire visz a puszta különbségeket ügyelő vagy rideg elvontságokra épülő ítészét. A különbséget legtöbbször csak a vak nem látja, de az egységet épszemű sem mindig. Azt pedig, hogyan *kellene* folyni a dolgoknak, jelen alkalommal: hogyan kellene a költői művészetnek lenni, szakállatlan ifjú is ki tudja okoskodni, míg azt, hogyan van, hogyan lehet a fejlődés rendi szerint, egy-két szóval elütni nem oly könnyű, s megvárja a gondolkodást.

Az ugyan rendesen meg szokott történni, hogy fiatal írók, összeütvén magokat egy-egy kis kottériába, addig-addig emlegetik egymást egymásnak, hogy utoljára nem is veszik észre, ami körültök van. A közönség szinte megjátszatik alkalmilag, de ez semmi; a közönség jó és rossz - mindegy, csak olvasson. Azonban a szellem mindennek dacára is követi a maga útját, és elhagyja okvetlenül, aki hozzá nem ragaszkodik.

Kövessük ezúttal mi is az imént elejtett fonalat. - Midőn a lélek többé nem érzi magát jól valamely régóta divatozott alakban, rendszerint elveti ezt, s igyekszik magát új formákban kifejezni, magát ezekben meghonosítani. A tárgy tehát nem változik, hanem csak a színezet, az alak, a kifejezés módja; miért haszontalanság volna teljesen újról beszélni; ellenkezőleg igen alkalmasint esik szólanunk a megújhodásról, mely mint mindenütt, úgy a költészetben is bekövetkezik.

Ha ily megújhodási korszakot veszünk a magyar költészetben, és csakugyan *a klasszikai korlátok széttörését* Vörösmartyval ilyennek elismerjük: meg kell jelölnünk ama kivehető magasb pontokat, melyek nélkül a tájékozás nincs biztosítva.

Ilyen pont pedig nálunk legelőbb is a mitológiának elvetése s helyébe a *hazaiságnak* emelése. Ez okból lehet felfogni azt a nagy változást, melyen Vörösmarty maga is átment, midőn az aurorai korból kilépve, egy idő óta egészen másképp szerkeszte, mint pályája elején, melyet még az antik formákhoz ragaszkodás bélyegez. A legmelegebb hazai érzések, a lelkesedés költészete, a magyar hőskor: görög hexameterekben. E mértékre akkor tán vétek lett volna ráítélni, hogy idegen világnézlet s esztétikai meggyőződés szüleménye; és a klasszikai műveltségben iskolázott nemzet örült a jelenetnek, pedig jó oknál fogva, mert nyelvünk diadalát látta benne inkább mint valaha, mi az egyetlen költőinek hitt görög mellett valóban az is volt.

Ez időtájon még legtávolabbról sem voltak reményeink lehető magyar mértékre, s ha költészetünk nem jelent is meg azonnal ilyenben, de a klasszikait csakugyan elhagyogatá apródonként, s egyik költő így, másik úgy: próbálgaták eltalálni a netalán inkább nekünkvalót; amiért is a hexameterek elhagyása után eső legközelebbi kor a költői szellem íme nyugtalanságának kifejezője. Hasonlóul mindinkább eltűntek a különben dallamszerű ódai alakok mint idegenek, de a Kisfaludy Sándor által felkapott sonettók sem tarthaták meg a kedvességet, hogy közdivatúvá lehettek volna. Bármennyire folyt is bennök a verselés; a műérzék úgy mutatta mégis, hogy a feltalálón kívül nincs abban másnak szerencsés mozgása, megjegyezvén, hogy az efféle körülmetélt formákat nemigen szerette a magyar elme, s talán sehol sem írtak oly kevés gazelát, madrigált stb., mint nálunk. Mindamellett Kisfaludy Sándornak igen nagy érdemét hiszem abban, hogy tudott magának formát teremteni, ha szinte utánzottat is; s az ítészet meg fogja látni, hogy nem is költő, akinek saját hangmenete, gondolatfolyama s így saját kifejezési formája nincs. Az egyformaság talán unalmasság is, fogják mondani, és elveszi a műi szépséget. Ez meglehet; de mégis úgy tartom, hogy az nagy benső-ségre mutat. Részemről igen szeretném, ha minden jobb költőrül egy-egy ilyen kedvelt és kimívelt forma jutna reánk, mikép a Zrínyi, Ráday-versnemben máris bírunk affélét, anélkül, hogy utánozni óhajtanám az olaszokat s másokat. Ez, ha korlátozottság is, de sajátság. Sok

költő után elvégre többféleség válik belőle. Azonban legyen itt is szabályozó a gondolat, az eszme, a költői ér.

A nyelv hangütését noha éppen még Kisfaludy Sándor műveiből vette már észre, ha nem csalódom, Schedius, mindamellett az egész klasszikai korszakon át nem vizsgálták. A háromtagú lábak elmaradtával is még folyvást egykedvűleg lejtett vagy szökött a magyar szó, és lett a sor első szótagának elhagyásából vagy elmetszéséből a trochaikus jambikussá; ez amazzá; s ennyi volt az énekelhetőség minden alapja. Gyakran megtörtént, hogy a gondolat nem ütött ki jól lejti vagy szökő menetben, s a költő, ha kissé lelkiismeretes volt a mértékre, mint Csokonai, ki a híressé vált *Parasztdalt* (Ama fehér nyárfák alatt stb.) is lehetőleg jó jambusokba önté, lemonda inkább a dalról és egy-két falusi kifejezéssel csinált belőle népdalt, vagy legjobb esetben elveté a mérték szigorát, úgyhogy rend és sor nélkül váltakozott egymásután lejti és szökő láb; mire a műítész igen könnyen ráütheté a formai tisztátlanság bélyegét, de azért a magyar zenei hallás igen örömest figyelmezett. Lassanként a zenei elem, egészen más mint művészeti szabályok után, kezde bekapni a költészetbe; és csakugyan, ha elrontjátok a jambus és trocheus rendes folyását, azaz trocheusra jambust is bátorkodtok hallatni és megfordítva, abból olyan helyes mérték jöhet ki, mely a fülnek édesen hangzik. Így a jambus és trocheus lábak összekötése, nem mondom összezavarása, öntudatlanul is ama fölfedezésnek volt megelőzője, mely utóbb a magyar zenei mértéket a népdalokból kikeresvén, a lengedezőben (choriambicus) mint uralkodó mértékben, mely tulajdonkép a trocheus- és jambusnak összekötése (– ∪ ∪ –), állapította meg azt, Fogarasi után. Így romlott el a mértékelési szabatosság költészetünkben a klasszikai kor letűntével, s így mozdult meg viszont kárpótlásul a zeneköltői eszmélet a saját nemzeti, hazai versmértékre. - S mit mondjak a rímekről? A rímek űzése a nyers halláson fordult meg, mivel a nyelv hangtana, ez a mai napig is majdnem parlag mező, egyáltalában nem volt mívelve. A rímet látták inkább, mint hallották; s amint leírták, úgy volt jó - a szem után. Mert ha jól mutatkozik is leírva e két sor vers ríme:

Tul az erdőn, tul a berken
Lelkem új életre serken.

mindamellett más e hangot vesz a hangtanász egyik, másat a másik rímelő szóban. De ha az ilyen rím sem állja ki a próbát tudományos szempontból, ha nem eléggé biztos vezér a szem, mert csakugyan véthetni vele a tudomány ellen, nosza! legyen vége a rímek perpatvarának, és lássuk, mit bír elszenvedni a hallás? És úgy találtatott, hogy a rímszegény magyar nyelv iránt nagyon kíméletes a hallás, mely mint legbensőbb, legmélyebb szolgája a léleknek, igen sokat eltűr - a gondolatért, s nem ütközik meg benne, ha a rímbetűk összes hangzása vág csak együvé s nem pedig a szótagok tiszta ugyanazonsága. Ily formán jó rím a rokon, bár nem ugyanazon hangok ríme is az újabb magyar költészetnek, például: enged, mienket; alá, halál; hiszem, viszen; nép, sötét Vörösmartynál, szóval az asszonánc. Mennyi kincs a gondolatnak, mennyi fogékonyság van megnyerve a hallásnak ímez eltűrt rímekkel! Ezóta mondhatjuk, hogy a rímbeli szabadság kiterjesztése óta már enyészni kezd a nyelv rímszegénysége, s napról napra újabb formákkal s példányokkal találkozunk e részben; és amint engedékenyebb a rímtan, úgy a közönség is, mely a régibb korban két, három, sőt négy szótagos rímeket csudála föltétlenül, helyesli a mértékeletlen mesteriséget, hallgatva mintegy más, mélyebb valaminek meglételét óhajtja költeményekben, ítészeink legújabban már minden fennakadás, visszatetszés nélkül fogadják a technikának ímez újabb jelenségeit, és Greguss Ákos verstana magyar rímről tanít oly igazán, mint merészen; s míg a mértékre nézve Toldy elmélete az értelmi hangsúlyról még eddigelé csak óhajtás, másrészről Szénfy Gusztáv a magyar szótagok hosszúságát, rövidségét egyedül a hangzók idejétől méri, s az úgynevezett „pozíciót” még eddig nem

eléggé indokolva, elvetvén, a zenei hallást és dallamszerűséget egyszerűbben igyekszik kimagyarázni s a magyar ütemet tudományosan megállapítani, törvényesíteni.

Ide fejlődött ki a technika ügye mai napig azon időtől kezdve, midőn fentebbi szálvezetésem szerint Vörösmarty meg meré ingatni a régi hang és rímtan szabályait. De az ő lépése csak kezdet volt még, s az ítészet alig bátorkodott észrevenni az eltérést, annyival kevésbé helyeselni azt. Ami esetlegesnek látszott akkor, ma már törvényesítve van; de még most sem értünk oda, hogy rímen, lábakon túl mentünk volna, és bírnánk oly saját magyar versformákat egész strófákra kiterjedőleg, mint görögben az alkaikus és szapphói alak; részemről mindamellett nem hagyok fel a reménnyel, hogy ez is ki fogja magát víni a népköltésztet körüli kutatásokból, mert a részeket már ismerjük, következőleg az egészet is fel fogjuk nemsokára fedezni.

Hogy e nagynak, tágnak mutatkozó szabadságban is vannak törvények, már eddigelé be van bizonyítva; e részben gyakorlati s elméleti úton csak Arany példáját említem, kinek idevágó érdemei elismervék. Ha sok ifjabb költő által szinte a prózai ellaposodásig űzetett e modor, az csak annyit tesz, hogy a laza alkotás, a rend és szer nélküli verselés szintén irodalmi tény; s a technika elve és szabadsága a túlságig van immár kifejlődve. Az elv kivívta magát a gyenge oldalig, s lehet és van okunk belátni félszegségeit, árnyoldalait; azaz a baj fölismeréséből annak megorvoslására is okulhatunk.

A technika ügye körüli észrevételekkel már hagyám érinteni az újkori magyar költészet alapeszméjét a klasszikaihoz képest. Talán jó lesz magamat így kifejezni: ha a klasszikait, legilletékesebb műbírák és műbúvárok értelmezése után is, mint külföldön Winckelmann, Rumohr stb., nálunk Kölcsey, Szontagh, választékosnak mondhatjuk: a regényest türelmesnek, szabadnak kell mondani minden joggal, mivel azt akarom értetni, hogy a szép eszméjének előállítására, érzékítésére, többféle módokhoz, eszközökhez mer nyúlni; eszerint válogatás helyett változatos; mi egyúttal a sokféleséget tárgyban, kidolgozásban örömest veszi, így a művészetnek nagyobb elevenséget ad, mint a klasszikai elv.

Ha képes előadással jobban tudnám magamat kifejezni, a kört hoznám elő például ily formán: míg a klasszikai költészet az eszme mint kör szomszédságában, közelében való tartózkodás, addig a regényes úgyszólván eltávolodás s *ugyanazon eszme* mint középpont körül mind nagyobb-nagyobb körök leírása, rajzolása; vagyis nagyobb tért vesz lába alá, így tartalmára nézve is gazdagabbnak nyilatkozik. Meddig van víve ezen eltávolodás, látható a szépirodalmak fejlődéséből, melyek bizonyos nemben a költészethez szükséges külső formákat, a verselés mesterségét is elvetek, s a poétái ritmus helyett kötetlen beszédbe, prózába mentek át, s olvadtak fel keresése nélkül rímnek, mértéknek annyira, hogy némely ítészek, mint Gervinus, ha jól tudom, a szépirodalom ezen részét nem is nézik művészetnek.

Ezen rész vagy költészeti nem a regény vagy román, mint legvégső pontig terjesztése a művészeti szabadságnak úgy tárgy, mint alakra nézve; így a szóló művészetnek a tudományos ismeret, különösen a történet mezejére átvivője, éppen úgy, mint a didaxis másfelől és ellentétesen a száraz és vér és hús nélküli gondolkodással köti össze a költészet szabályai s maximái által, és szintúgy megesik rajta, mint a regényen, hogy a valódi, szorosabb értelemben vett művészethez hasonlóul nem számíttatik; ez, mert benne a poétai forma tárgya nem költészi; az, mert benne a költészeti tárgy formája nem poétai.

Azonban kössük össze a föntebb adott spanyol származtatással a regényesnek műbölcsészeti állását: mi fog kijőni belőle? Nem egyéb, hanemha bizonyos előny, mely szerint a *kevésbé költői forma mellett is hamarább lehet eljutni vele a művészetben átlátszandó eszméhez, gondolathoz*, aminthogy éppen ezért nevezte romancenak a spanyol mindazt, mit a lingua romana vagy rustica, azaz népi nyelven kapott a művészetből; és itt van megalapítva egyfelől

a regényes műalkat népszerűsége, hazaisága; másfelől a gondolathozi lepletlen viszonya s mindamellett értetősége, mely szerint a formai veszteséget a kedély pótolja ki magának azon hatással, mely mindenkinek lelkébe mint villanyütés száll, valahányszor hazai tárgyakat vagy inkább ismerteket ad elő a költő, idegenek helyett. Ismerteket mondék szándékosan, mert ez a fogalom szélesebb a hazainál, miután vannak tárgyak, név szerint a tisztán emberiek, melyekben minden kedély otthon van, mint magáéiban, s ezek a hazaiság mellett sincsenek kizárva a regényesből, mert úgy nem kevesebb, mint éppen a költői művészet záratnék ki belőle, azaz körülbelül az foglalna főhelyet benne, amit tulajdonképp a mai műtudalom, folyó nyelven immár, *kelmei adaléknak* nevez a költészeti elemvegyületben.

De bár ennyire utasítja is figyelmünket a „regényes", mindamellett olykor igen meg szokta játszani a költői meggyőződést. És miképp a régi klasszikai iskolában egyedül az tartatott művészeti feldolgozásra méltónak, mi görög és római lég színével bírt, hasonlóul a regényes tárgyak is mintegy minden népek számára kijelölve látszanak már a francia szellem túlnyomósága miatt, mi éppen oly tévedés mai nap, minő volt Boileau-é a klasszikum felől, ki nevetségesnek mondá a költőt, ha Ulysses, Aeneas, Paris, Idomena, Hektor, Menelaus, Orestes, Helena nevek mellett Hildebrandhoz simul; vagyis nem görög, hanem újabb időbeli hősöket zeng (l. Kisfaludy Társaság Évlapjai IV. k. 227. l.). Íme hibás költői meggyőződés avagy nem jelent-e meg a magyar költészetben? Igen, és magát szerencsésen ki is élte, s túlnyomósága ezentúl nem egyhamar remélhető.

Mondván a regényes műalakot türelmesnek, vagy Hugo Viktor szerint „művészeti szabadelműségnek" (libéralité dans l'art), alkalmasint esik rendbe foglalnom fővonásait. Első helyen áll:

A képzelődés felszabadulása, mely szerint a regényes műalakkal rendesen oly tárgyak is fölvétetnek a művészetbe, melyeket az előbbeni, történetileg megelőzött műalak nem fogadott el. Ezen elv aminő nyereséges egyrészről, éppen olyan káros másfelől, de csak azon esetben, ha a szépirodalmak mívelői kevésbé levén fegyelmezve a műszép törvényei által, melyek a klasszikai költészetben már valósítvák, elvontan, azaz minden korlátok félretudásával értik e szabadságot. Mert a művészet nem lehet törvények nélkül, hanem amint változik a költői tartalom, azon módon kell változni az alaknak is, és beáll nem a törvények megsemmisülése, hanem módosulása, mint Shakespeare-nél a drámai hely és időegység, mely ellen véteni ő előtte kanonikus bűn lett volna. Így leszen aztán, hogy a megszaporodott újféle tartalmat ebből szülemlő új forma fedi, azaz tartalom és alak konkrét egységbe forradnak össze, és előáll a művészet valamely eddig nem látott arca, mint a műszellem fejlődésének új fokozata. Új tartalom új alakkal.

Íme jelenségek után emelkedett odáig a széptudomány, hogy a költészeti tárgyak többítésével újabb feladatok megoldását várja meg a művészettől a kidolgozásra nézve. Éspedig követeli e tudomány, hogy a netaláni formai veszteséget bensőség pótolja, miért második helyen áll mindjárt, mint a regényes művészet kellő közepe.

A *jellemzés*; és a regényes műalakot ímez uralkodó határozmány után minden kétség nélkül bátran nevezhetni *jellemzetes* műalaknak, a *jellemzést* e műalak elvének. Ezt tudva egyszersmind azt is tudjuk: miért sürgeti mai nap az ítészet a jellemzetest, az egyénit; miért keressük azt jobban, mint valaha, regényben, drámában, mégpedig a művészet más kellékeinek gondatlan elvetésével is. - Ha immár a tárgyak sokfélesége mellett a bensőség, a jellemzés szintén megkívántatik, a műszellem nem ok nélkül vesz elő minden oly módot, mely által legbiztosabban képes eljutni az érthetőséghez, vagyis a kifejezés kedvéért nagy készséggel fogad minden a nyelvben meglevő szólásmódokat, és *midőn teremti a nyelvet, ugyanakkor felhasználja a meglevőt*; ez okból támaszkodik a regényes mindenütt az úgynevezett

Népire, mely ugyanannak harmadik létalapja művészeti alkotásaiban. Hol találjuk pedig ezt? Nem egyebütt, mint a nép művészetében; és ezért van egyért, hogy a népköltészet ereklyéi nagyobb kedvvel tanultatnak, nyomoztatnak ez idő szerint, mint akármely más virágzó korszakában a művészetnek s tudománynak.

Így tehát íme három elem netaláni bővebb kimagyarázása s irodalmunkban lehető megjelenésének kimutatása válik feladatommá, melyet ha megoldottam, nem fogom bánni: akárki melyiket szereti vagy melyiknek ad elsőséget; mert az elsőség igen iskolás fogalom; nekem elég lesz annyit mondani s kideríteni, hogy az 1830 ótai magyar költészet, epigon ide, epigon oda! a műszellem fejlődésének kényszerűsége, a történet nyilatkozása; nem képzelt, hanem lételes; nem ránk parancsolt, hanem belőlünk kifejlett. És lássa bárki íme vagy amaz álláspontról a tárgyat: szerencsét kívánok a jó megkülönböztetéshez; én ezúttal műbírói tisztemben úgy vélek igazán eljárni, ha mintegy megülök a tárgy közepében, és jobbra és balra megosztom az igazságot. Lássa más a különbséget; nekem ahhoz egység is kell. Így én uralkodom a tárgyon, amúgy őrajta uralkodik a tárgy. Szerintem már a klaszszikai és regényes ugyanazon dolognak *különböző színezete*, s gondolhatni: hová visz amaz okoskodás, mely csak a különbségeket tartja szem előtt. E tekintetben nem is gondolhatni más kiegyenlítési módot, mint ha előre meg volna állapítva: meddig vihető s meddig van vive a klasszicizmus vagy a romanticizmus. És ha úgy találtatnék, hogy egyik vagy másik jobban megközelíti vagy épen megüti a mértéket, egyedül akkor lehetne szó eldöntőleg a költészeti tökély fokáról; de ily mérték nincs megállapítva. Egyébiránt az a körülmény is felötlő, hogy amaz időkor lefolyt, ez még foly; amannak hiányai is felfedezvék, ennek előnyei sem igen fejlődtek még ki. A regényes, csak mint jelentkező műalak, mely az előbbenitől sokban eltérő irányt hagy észleltetni, tehát mint elv, mely életre akarja magát felküzdeni, s még eddig nagyánt csak törekvésben nyilvánította munkásságát, nézendő s elvárandó. A jelenségek szépen mutatkoztak, mutatkoznak: meglátjuk. Mai nap még azt sem merném elhatározni s megállapítani: vajon elfoglalta-e úgy és oly szeretettel a költői elméket, mint Kazinczy korában a klasszikai, vagy meglehet, az elvnek eddigelé csak homályos oldalai, mint előrevetett árnyak, tünetkeznek előttünk.

Ha mondjuk, hogy a regényes műalak nem válogat tárgyaiban, sőt új tartalmat is követel és megbír, ezt közönségesen arra értik, ha eltérve a mitológiától, hazai dolgokat, természetet, történetet választ műtárgyul. Azonban e felfogás igen szűk, mert a tárgy semmi, ellenkezőleg minden a feldolgozás. Mégis oly népnél, mint aminő, föld- és helyviszonyainkhoz képest, mi vagyunk, igen lényeges egyért: mert magunkat jobban ismerhetjük s ismerjük, mint az idegent, s a hazaiságban minden tárgyat készen bírunk, következésképp nem kell küzdeni távol idők, erkölcsök és szokások betanulásával, s az anyag annál könnyebben enged, annál könnyebben juthatunk vele és benne valódisághoz; másért: mert a nemzeti élet kap szilárdulást, erősödést általa; s ezt nemigen kell, a hazai történelem és főleg a jelen idő meggyőződései szerint, hosszasan mutogatni. Egyébiránt a költői képzelődés szabadon kifuthat az ó és újvilág minden történeteire, távol országokra; sőt nagy költők, úgy látszik, nem igen gondoltak mindig a tárgy hazaiságával, hanem ellenben megtették azt, hogy idegen tárgyakba is hazai színt lehellettek, és római hősöket például angolosan jellemeztek, beszéltettek. E részben a műszép tudománya igen türelmes; nincs is sok mondanivalója.

Hanem fődolog inkább, mert a művészet lelkét támadja meg, egy új neme a tartalomnak, mely a regényes műalkotás szabadságánál fogva és így *az elv nevében* és pajzsa alatt tolakodik a művészet világába. - Azonban a művészeti szabadság elve magában érhetlen mindaddig, míg nincs mérsékelve bizonyos korlát által; s ez a korlát jelenleg a művészeti cél. Minek legyen szabad bejönni a művészetbe, ezt a művészeti cél fogja meghatározni; most tehát az a kérdés: van-e a művészetnek más célja, mint maga, mert jófejű emberek sem akarják érteni azt az igen

egyszerű tételt, hogy a művészet önmagának célja, ellenben igen könnyen megértik, hogy a szemnek tiszte a látás, fülnek a hallás; amikor aztán váltig vitatkoznak afelett, hogy a szem halljon, a fül lásson; mert ide megy ki az a meglehetősen felvont szemöldökű bölcselkedés, hogy akik a művészetet más, mint tisztán művészeti elemektől féltik, ezáltal a gyakorlatit vetik meg s űzik ki belőle. No, ha már gyakorlat, és csakugyan gyakorlati az, mikor a művészet nem magafelé, azaz céljainak meg nem felelő elembe vegyül; akkor az egész gyakorlat nem érdemel többet, mint hogy ott vesszen. Egyébiránt igen szerencsétlen dolog az a gyakorlati beszéd; de miután a magyar embernek eszébe jutott gyakorlatinak lenni, nincs egyéb óhajtani való, mint hogy másutt is az legyen, ne csak a művészetben.

Ezen új tartalom, mely más mint művészeti célból vásott be a művészetbe, a *hasznosság* elve után s *korszerűségi* zászló alatt jelent meg a regényesben. Feladata hol egy nemzetgazdászati, hol egy közigazgatási, hol más és mindenféle emberleges célt vinni keresztül. Ezek természetesen mind fölötte hasznos dolgok, és a művészet igen jó eszköz létesítésökre. Ki olvas mai nap nemzetgazdászati könyvet, unodalmas értekezéseket? Ellenben, ha világboldogító céljaink vannak, fektessük regénybe; ezt olvassák a kisasszonyok, az iskolás és szerelmes ifjak, a hivatalszobákban napokon át unatkozott hivatalnokok lefekvés előtt, néhány író tudomás végett; és olvassa bár mindenki, de az mégis igaz marad, hogy ezen jó célokat nem a képzelődés viszi keresztül, hanem más valami. Íme boldogító költészethez nem sok kell. Nincs oly pelyhetlen ifjú, ki a gimnáziumot vége felé járja, hogy ne tudna jó tanácsot adni bizonyos politikai, közigazgatási, rendészeti stb. dolgokról. „Azonban a jó gondolat is éppen úgy gondolat, mint a rossz; de a rossz még nem jó csak azért, mért a jóval abban közös, hogy ő is gondolat." Továbbá a gondolat, még azért, mert jó céllal mondatik, nem szükség, hogy jó legyen; mert ha mind jó lett volna, mit eddig jóhiszemben kötött a világra nem egy ábrándozó (mások szerint gyakorlati) poéta, híre se volna a bajnak. Ez, akármint kedvezzünk a nevének, nem egyéb, mint koraeszűség. Mert igaz, hogy van tárgya a nemzetgazdászatnak éppen úgy, mint a költészetnek, de azért, hogy tárgy valami, nem azonnal lehet tárgya egyiknek is, másiknak is, mert a költészet nem üres forma, hogy minden zagyvalékot belé lehessen önteni, hanem konkrét forma, mely a tartalommal elválhatlanul van egybeforrva, vagy inkább a tartalomból forrott elő. A magyar szójárás nem szereti az erkölcsös embert, állatot; bizony éppen úgy nincs mit szeretni az erkölcsös művészeten. Polgári prédikációk, időn felüli papolások, legjobb *iránnyal*, de a papot lehúzza palástja, mert nem emelő lepel az, mint Ilyés látnoké volt, midőn az égbe felragadtatott, hanem pompaöltöny, mint a tisztviselőké, kik a földi gondokért vannak.

Igaz ugyan, hogy a rabszolgakereskedés bűn az emberiség ellen, és *Tamás bátya kunyhója* végtelen rokonszenvet gerjeszt a feketék iránt, de mihelyt tudom, hogy a fekete anyák embertelenséget látnának benne, ha megvonatnék tőlük az alkalom jövedelmet húzhatni gyermekeikből, kiket mint a marhát, darab számra eladnak, végetlenül meglohad bennem a rokonszenv. A tények szigora oly következetesség, hogy elborzad az ember belé; csak az a nagy baj, hogy ezt be nem bírja látni a művészet, s mint őrült bölcs, kit megrontott a koraeszűség, fejjel megy a falnak.

Midőn a művészet ily nagy fát mozgat, Homér lantjával akarja bevégezni a trójai háborút, és egy régi törvényt felejt, mely egyik legjobb horáci általánosság: Sumite materiam viribus aequam, és beléhág a következetesség tőrébe, mely szerint, ha politikai s más irányok vannak előtte, kétségkívül a meglevő s fennálló rendet, a tapasztalás, az élet országát, intézeteit el kell torzítani, hogy saját képzelgéseit a mulatságon kívül igaznak is hitesse, kívánatossá tehesse. Így áll elő bizonyos absztrakt idealizmus, melynek nincs más egyebüvé kilyukadni a tömkelegből, mint a valóság eltagadására, vagy mint más országban hallottuk: az *isteni iróniára*. Ez aztán valami! És Murillo egy képe, melyen fia fejében keresgél egy anya, nem mint életbéli

genrekép lesz látandó, hanem mint égre kiáltó festett panasz a szegénység, a rongyosság nevében. Helyes ugyan, ha a művészetnek vannak előérzései, mint a bogárnak tapogató szarvai. De ne is legyen az több előérzésnél. Legyen az korai sugár a napfölkelte előtt; sejtse, jósolja a jövendőt, készítse az elméket új dolgok szülemlésének elfogadására, mint Boccaccio és Dante, de ne csináljon naptárt vagy százesztendős kalendáriomot fölfedezéseiből, mert a bolond is kineveti. Sohasem űztek több erkölcstelenséget mint az erkölcs nevében; így van az ízléssel, a művészettel is ennek rovására.

Egyébiránt ha voltak is lelkes védői az úgynevezett iránynak, mely semmi egyéb, mint hasznossági elv megvalósítása a művészetben: *egyik sem védte ezt a művészet elveiből*, hanem hol politikai, hol filantrópjai célból, mire csak azt feleljük kérdezve: sokat érne-e, ha a politikai dolgokat, szintén megfordítva, művészeti szempont után mérnők, védenők?

Az irány sorsa így áll: a költészet mint az általános eszmeiség előállításának egyik módja a vallás és filozófia mellett, ezekkel van legszorosabb, szolidáris viszonyban; következésképp ezekből vesz fel legtöbbet, sőt néha azonosul is velök, mint például a régi görögöknél vallás és művészet és nagy részben a bölcsészet is egy vala Plató koráig. A tudnivalókból, vagyis inkább a tudomány és tapasztalás nem költői tárgyaiból, a költészet nem meddő tisztán, szárazon veszi át az elemeket, hanem a valláson és filozófián átszűrve, így minden tartalmat fölvehet oly elővigyázattal, mint egészséges test fölveszi a himlőt mint rosszat, hogy meneküljön a rossztól. Ekkor a tartalom, mely nem költői világból vétetik, alárendeltségre van szállítva, és nincs ellene semmi szó, mert egy részét teszi az organizmusnak, de tudós értekezésekké, időn felüli üres elmélődéssé (speculatio) kiduzzasztva, igazolhatlan józsággá önállósítva: túlnövés a művészeti szervességen, ez - irány, s az irány a művészet golvája, kinövése.

Eszerint éppen az, mi a regényes műalkotást a klasszikai után mint haladási mozzanatot ajánlja, ti. a válogatást félrelökő türelmesség, meg is fertőzi azt, és a szabadság útján jó és rossz elem beszabadul a művészetbe, mint a jeruzsálemi templomba „ökröknek, juhoknak, galamboknak árusai és a pénzváltók". S midőn a regényes műalkatnak jó oldalai mellett az árnyékost is felmutattam, nem volt szükségem túlmenni a hazai költészeten. A példa itthon is kapható. A regényes műalkatnak felülkerekedése a szellem törvényeiben alapszik igenis, de az általa keletkezett művészet, bizonyomra mondom, csak az elv gyenge oldala után van művelve jobbára. Azonban ki mit mond reá? Hátha ez csak a forrási időpont, melyben legelőbb is a tisztátlan tajték fordul felül? A hajónak is van ballasztja, midőn elindul, de ha belejött a rendes haladásba, ha el van igazodva terhével a súlypontra nézve, tengerbe löki azt, mint alkalmatlan terhet. Így kell megszabadulni a költészetnek is a mellékes betolakodott elemektől ha egyszer megtalálta középpontját, mely az elv tisztasága.

Hasonlóul nem kell másuvá menni példáért avégett sem, hogy a *jellemzés* ürügye alatt becsempészett balságokat, illetőleg torzításokat felmutathassuk. Torzképeket más időben csak történetesen, talán csak tévedésből csináltak volna, de a regényes korban erre is elv jogosítá az írókat. Mennyi nemtelen adalék vegyült ez úton költészetünkbe, nehéz volna e kivonatos vizsgálódások között előadni; csak az árnyékot festenők vastagabbra. Mióta Garay *Háry Jánosával* annyiszor elmondatá ismeretes „az angyalát", azóta nem maradt ez igen naiv példa utánzók nélkül. Én meg nem foghatom, micsoda rövidséget szenvedett volna Háry János jelleme s vele a magyar költészet, ha kihagyatik belőle amaz érthetlen s magyarázva pedig éretlen fel-felkiáltás. Ez igen népi lehet, de koránsem jellemzetes még azon esetre sem, haszinte magyar embernek, némelyek szerint, oly szükséges vonásaihoz tartozik a káromkodás, hogy mint születése idejét, keresztlevelébe kellene iktatni azt is. Említsem-e Nagy Ignácnak igen sokszor lepletlenül tartott életalakjait, melyek a sejtés vagy hozzávetés minden költészete nélkül, de annál nyilvánságosabban, szeme szöktibe állíttattak az olvasó elé?

Ami végre a *népiességet*, mint a magyar regényes költészet harmadik létalapját illeti, ez is részesült ama szerencsétlenségben, hogy szélesebben fejlett ki árnyék-, mint fényes oldala, melyet éppen azért nincs miért legyezgetni, mert jobb volna, ha sohasem ismerők vala. Hogy e részben Kemenesaljának s a palócságnak jutott, költői által, némi dicsőség, fel van jegyezve a költészet történetében, s oda jegyezgetni többé fölösleges.

Előadva ekképp a regényes műalak mindkét oldalát, egy cseppet sem ütközöm meg benne, ha mai költészetünk haladásán van, aki megütközik. Nincs mit tagadni, hogy a visszaélések száma nőttön nő, s nőni is fog mindaddig, míg a művészeti szabadság önmagát nem korlátozza. Hol a mesterség szabályai tisztázvák, mint a klasszikai művészetben, akármely kis gondolat is hamar ömlik kerek alakba; s itt könnyebb a művészet; de a külső szabályszerűség helyett belső törvényességet követni, szem és fül helyett lélekre bízni a látást, hallást, ez több; itt nehezebb a művészet, habár nem látszik is annak. Azonban elvégre sem lehet a kettőt egymástól elválasztani; s az lesz a legnagyobb, ki mindkettőt érti. Vajon nem megköszönendő szerencse-e, hogy a régibb magyar költők megtörték a nyelvet verselésre, az újabbak még addig sem vinnék, hogy formátlan műveikből szét ne folyjon a tartalom? A múlt idők nyereményeit nem szabad felhasználatlanul hagyni; különben lefelé járunk a költői művészettel; arra pedig tanulmány és erős igyekezet kívántatik. A jelen költői nemzedékének jutott az a kedvező körülmény, hogy e tekintetben irodalmi úton is segíttetik. A régi költők újabb kiadása oly nagy gondolat, hogy maga elegendő a hazai költészet újjászülésére; a népi gyűjtemények hasonlóul tetemesen előmozdítják a buzgó igyekezetet.

Immár ott vagyok, hová régen igyekszem: a részleteknél, egyes íróknál. De még itt is van előrebocsátani valóm. Úgy illik, hogy megnevezzem, minő költészeti fajokban mutatta ki elevenítő erejét a regényes *elv*; melyikben jobban vagy kevésbé; hol és kikben mutatkoznak inkább előnyei vagy hátrányai. Íme kérdésekre való felelet lesz ugyan mindaz, mit ezután fogok mondani, mégis megjegyzem, hogy az uralkodó elv fő befolyását eddig az eposzi költészet fogadta, ezután a dal s végre és legkevésbé a dráma, noha ímennek egy egészen új fajtája, az úgynevezett „népszínművek", önállósági jellemmel állott is elő az időszak folytán.

Három nagy tömb fog eszerint, erősebb vagy gyöngébb színezettel, összeállíttatni. Mint e munka célja igényli, az egyes művekkel nem annyira leszünk elfoglalva - ez a részletes kritika feladata - hanem inkább íróik költészeti világával, művészetével; miből ama tételnek óhajtanám tisztába jövetelét, hogy a regényes elv újított, szülemlett s mind folyvást szülemlik irodalmunkban, s a költészet nálunk élő elevenség, élő történet. - Minő képek vonulnak el szemeim előtt! Én már huszonöt év óta emlékszem a szépirodalom napi jeleneteire. Mi lett volna életemből a legszebb koron át, ha egyéb állapotainkra vetvén sóvár, oly ritkán kielégítő pillantást, nem ugyan megvetéssel, de csakugyan hidegséggel fordulván el tőlök, itt sem találtam volna előmenetelt, haladást? Oly kérdés, melyet magamra nézve megfejt az a szerencsés körülmény, hogy még tudok örülni, remélni, mert különben egyiket sem tudnám, s bevégezte volna hatalmát rajtam is az idő.

„Ki nem ismeri a kedves Zoroasztert, a szelíden álmodót, hogy napunk az istenség, melytől termékenyítő erejét kapta a föld, hogy füveket és állatokat teremjen, az emberrel megnézesse e szép világot, és imádságokat csaljon ki kebeléből, melegen emelkedőket a csillagos ég felé?"

„Ugyan *vol*hat-e, ki a világosságnak ellensége volna?... Fény lövelli keresztül ezen mindenséget, fényben úsznak napjaink körül a csillagok, fényárt bocsátanak magokból a napok. A növényvilág sugár után eped, s egész pompájában csak ott díszlik, hol napvilággal eltelhetik. - A sas gyönyörködve látszik úszkálni a fényárú levegőben, a pacsirta éneket zengve emelkedik a nap alá."

„Szeretem a napot!” stb. - így énekelt egy költője Magyarországnak, költői vallásos lelkesedéssel, mint fényimádó, fordulván a naphoz számtalan ízben, bizonyos keleti színt hagyván láttani valamennyi költészetén. Ezen költő, ha nem mondanám is, eltalálnátok: *Vajda Péter*, a romantika elsőszülöttje az újabb magyar költészetben.

Hol vette és hol nem vette magát ez a keleties költészet, mely mindamellett sem volt másképpen, hanemha a keleti természet- és életnek hallomásos, képzelet utáni szemléletében, mindegy.

Vajda erre elegendő műveltséggel bírt; ez nem is fődolog. Hanem kelet rózsáinak is vannak tövisei. Vajdát mint szegény születésű jogtalan ifjat nyomta valami e haza levegőjéből, s feljajdula költészetében. Őbenne a fennállott társadalmi rend és rang fájdalmas érzéseket költe, s idehaza nem levén szabad a gondolat, azt pedig, ami nehéz volt keblének, ki kellvén mondania, kelet páriáit lépteté fel költészetében. Ez a kulcs; de csodálatos rendje a szellem fejlődésének az, melyet Vajdában vettünk észre, hogy midőn újból megindult nálunk a romantika, itt is, mint az emberi összes ismeretek világában, az érzéki világgal tételték a kezdet, és a megújhodási lépést a természethez fordulva tettük. Az érzéki világnak vagy külső természetnek legelső tüneménye a nap, ez az átszellemült anyag, vagy talán nem is anyag, hanem átmenet az anyag és szellem között. A keleti vallás, tudjuk, az igaz és jó képét látá a napban; így Vajda csak egyesíti a vallást és költészetet benne, kinek tiszteletére Memnon szobra gyönyörű meséjét a legszebben dolgozta fel. Mint gyermek az anyja ölén, úgy pihent ő meg az anyatermészet kebelén. De meg is történt vele, hogy egész valója éppen úgy volt elfogulva a természetben, mint a csecsemő szelleme anyja szellemében. És bár valamennyi költészete leginkább és túlnyomólag a közte és természet közötti viszonyt dicsőíti, éppen e közvetlenség vagy a természet tárgyának istenség gyanánt elfogadása okozá, hogy a természetismérő és szerető költész örökre el lőn tiltva az emberi szenvedélyekhez való jutástól, s művei bármily édesek is a szeretet és imádás zamatától, mégsem szállottak fel a kellő világnézletre, honnan a természet többnek lássék, mint erők játéka, isten többnek, mint hogy a napban elegendőleg fogassék föl; innen a vajdai költészet legföljebb a szeretet pantheizmusa; pedig a költőnek, hogy meghassa az ember és természetvilág belsejét, úgyszólván ellentétbe kell magát tenni a természettel, vagyis annál inkább elmélyedni a szellem világába, melynek kifejezője főleg az ember; más szóval: nem az embert kell feltalálni a természetben, hanem az emberben a természetet. A természet való, hogy igen szép - tüneménynek, a nap igen illik első égitestnek, de azért nem isten, s a természet nem elv, nem végalap, hanem csak kifolyás, eredmény.

E ponton nem csoda, ha költőnk úgy tűnik föl mint bölcsész, ki az erőket imádja. Írt is az Athenaeumban cikkelyeket az erőkről. Mikor a „Természet” című folyóirat megindult, Vajda Péter szolgáltatá a bevezető s irányadó elmélkedést. Szó sem volt benne másról, mint erőkről; nagynehezen mégis rá hagyta magát vétetni, hogy erők helyett e szó álljon: isten. Ki a folyóirat első számát bírja, meg fogja találni ez egy szót - egyszer. Ám az erők csodálása igen szép és könnyű is velök bánni; de az erőnek mindig anyagra van szüksége, hogy nyilatkozhassék; így belőle igen népszerű tudomány származhatik, mindamellett nem származhatik oly fenséges tan, mely kielégítse a mai világ kívánalmait s a keresztyén tudalmat.

A természetnek ilyes példányul tartása volt már oka a vajdai fényes, de azért külsőleges költészetnek. Első művei meglepték az olvasóközönséget; s valóban erőnek telje mutatkozott azokban, mint rendesen az egész természetben, mely erők játéka; ugyanazért minden költészet úgy jár vele, hogy a természethez folyamodik legelőbb és mindig, valahányszor meg kell újhodnia. Ehhez folyamodott Vajda szelleme is. *Vajkoontala, Memnon szobra* mind keleti színezetű elbeszélések, szívesen fogadtattak ugyan, de éppen e kedvező körülmény árta legtöbbet költészetének, mert állandóul választatá vele az egyszer-kétszer szívesen vett módot,

azaz modorra ment által, mely miatt aztán igen nehéz a költőnek egyéniséghez, szakasztott személyiséghez jutni s bensőségben forgódva fejezni ki magát s alakjait.

Nevezetes tünemény továbbá e napsugaras költészetben az úgynevezett világfájdalomnak meglendülése. Most az egyszer nem nyugatról jött az, hanem keletről, honnan ered különben az emberiség, a történet és minden, csak - legalább tudtommal - nem a világfájdalom. Egyébiránt az emberiség sóhajtásai nem fojthatók el minden időre, s a nyugalmasság népeinél is megzendülhet a panasz éneke. Ilyen kögön kívüli mozgásai Vajda képzelődésének valamely nyugtalanságot árulnak el, s tudva van *Joguz* című drámai költeményének iránya; mert Joguz tulajdonkép Jogüz vagy Jogüző, jogkereső, s énelőttem, midőn felőle ítélek, déli színben mutatkozik az a bizonyosság, hogy ímez áleszmeiség pótolhatlan hiánya lett összes költőiségének; mit úgy magyarázunk ki tulajdonképp, hogy ő idealista volt ugyan, de nem bírt elszakadni az anyagtól, s azért választá múzsájául a napot, ezt a, mint feljebb mondám, szellemszerű anyagot, mely világít és melegít ugyan, de világa, melege sohasem oly áldásos a költőre nézve, mint a keresztyénség hite és bölcsészete, melytől Vajda egész pályáján keresztül idegen maradott, s ez okból a romantikának csak a küszöbén állapodhatott meg.

Lett volna-e más alakulása költészetének, ha irodalmi szaggatottság helyett nyugalmasan, az élet gondjaitól menten űzheti vala hivatását, nem feszegetem; de életadatai s költészeti munkásságai között megemlítem. Úgy látszik, hogy ő ily netaláni körülmények mellett is csak mélyebben igyekezett volna kifejteni dogmáját. Szelleméhez egyébiránt legbiztosabb kulcs az egyszerűség s a kínos megelégülés, midőn bölcsészete palástjával fedezé az élet rongyait; mégis alig lehetett volna olyan új alakulása a világnak, mely felé nem fordult volna vidám orcával; azért ő nyelvben, tudományban, költészetben egyiránt és mindig a legbátrabb és legvakmerőbb újítónak marad. Még ennek dacára sem volt elég erős áttörni, mint bölcsész, az anyag korlátait, azért a költészetben is félúton kellett megállapodnia.

Ha az irodalom történetének szokott felfogásánál maradnánk, elejtettnek kellene gondolnunk a történeti szálat, mert Vajda, mint költő, nem talált követőkre, azaz folytatása nincs utódok által. Mindamellett a folytonosság nem szakadt meg, sőt annál élénkebbnek mutatkozott azon időben még, midőn az ő költészete virágjában állott. De a folytatás, ha ugyanaz ismételtetik, nem folytatás, hanem csak visszatérés az előbbihez. Mint közéletben mondják, hogy a szélsőségek érintkeznek, ez tulajdonkép a szellem országára illik, és az ellentétek fejlődnek mindjárt egymásután.

Költészet után már, minő a Vajda Péteré volt, olyannak kelle következni, mely attól eltérő, ne mondjam, hogy teljesen ellentétes lett legyen. Így a természet fölszínes, alig meglelkesített nézlése után, mely ad ugyan csillogó képeket s alakításokat, de azért mégis fölszínnek marad, ott kelle magát föltalálni a költői szellemnek, hol a természet legmélyebben búvárolható, vagyis az emberben. Ha e tételek talán üres elmélődésül nézetnének, úgy minden gonddal és sietséggel azon időpontra kell fordítanom az olvasó figyelmét, hol ez a fejlődési műfolyam történetileg is megjelent, mert ímez elmélet szálhúzás a történetben; nyomról nyomra kísérése a fejlődésnek.

Amaz embervilági mű, *A karthauzi*, megjelent (először) az Árvízkönyvben; költője b. *Eötvös* József. - Nem ismerek az irodalomban hasonló sorsú művet akár hatása, akár az ítészettőli fogadtatása után; éppen azért, midőn egy századnegyedre fordítok vizsgálódó pillantást, idején valónak tartom felmutatni azon balkézre kötött frigyet, melyben áll a kritika és művészet akkor irodalmunkban. Mi a hatást illeti, oly meglepő volt az, mint akár Kisfaludy *Himfy*e, akár Vörösmarty *Zalán futása*, ha nem meglepőbb. Ismerem, az itészeten kívül, mívelt egyének örömragyogva mondott emlékezeteit mind e két műre, de tudok hölgyeket s egész seregét az

ifjúságnak, kik *A karthauzi*ból szóról szóra mondanak el egész lapokat. Sőt készen vagyok arra is, hogy azon esetben, hogy valamely istencsapás által megfogyatkoznék bennünk a költészeti erő, akadna mindjárt elme, ki „a bánatnak e könyvét", mint Pap Endre írta, versekbe szedné, s a nagy szeretet miatt elrontaná, vagy rendesen szólva, prózaivá tenné, mert oly kevéssé próza az.

Ismerem ezenkívül a kritikát, mely e mű megjelenése idejében és azóta is tüzetesen vagy alkalmilag elmondatott fölötte.

Olvastuk a bírálatot, és úgy tetszett, hogy igazat mond a maga szempontjából indulva, de szerettük a művet annak ellenére szívünk jóvoltából. Szemere Pál, ki nagy hajlandósággal s költői rokonszenvvel hajlott *A karthauzi* felé, írt ugyan (Figyelmező, 1839. 10. sz.) valamit mellette, de szinte rosszul esett, hogy amit el akart volna mondani, nem mondta el mind. - „Két vádat hallottam", írja ő, „*A karthauzi* ellen. Egyik, hogy oly karakter az életben nem létezik, s hogy ha létezik is, nem érdemes esztétikai művé dolgoztatni. - Innen beszédemben", folytatja, „a költészet szabadságának védelme, innen kikelésem a műfilozófok egy és más követelései ellen." - E vádak mai nap nem vádak többé, s e részben a műtudalom csakugyan fejlődött annyira, hogy éppen nem tartjuk csudának, ha valaki észreveszi fátul az erdőt; az pedig, mi legyen érdemes feldolgoztatni, kereken kimondjuk, nem a műfilozóf dolga, hanem a művészé. Laissez-moi faire! így kiált fel ő, és valószínűvé lesz, ami éppen nem látszék vala annak.

Minden költészeti mű egy új teremtmény, s ha nem mondom is, hogy bámulással nézzen reá a műfilozóf, de annyit mégis megérdemel, mint egy új növény vagy bogár, melyet először vél felfedezni a természet búvára. Eszerint minden egyes mű egy-egy adat, egy-egy szellemnövény, melyből nem annak kitudása fődolog, hogy minő rendbe osztályzandó, hanem az, miért új ő, vagy mi van benne; s mi ő, magára nézve. Van egy neme a filozófiának, mely azzal dicsekszik, hogy kimérte a tudás határait, s ezen határokon belül szépen elüröngete magának mindent éppen oly pontossággal, mint a természeti gyűjtemények tárát el szokták rendezgetni. Nincs rosszabb a művészetre nézve, mint ha íme filozófiától bíráltatik; ez - megfeszítése az elevennek. Ilyen gyűjtemények tárában, igaz, nincs meg *A karthauzi* előképe, de azért nincs-e hát meg az életben sem? Isten őrizze meg a művészetet ilyen bölcsészettől!

A karthauzi ellen felhozták, az én tudtommal, hogy igen alanyi; hogy előkelőleg uralkodik benne komor kedély, fekete vér, máj-, lépkórság, nem levén kifejlődve előtte a tárgyilagos világ, hamar esik kételybe. Igen! de ha beléesik: benne van, s az éppen oly állapota lelkének, mint a szerelem vagy öröm, mint gyomrának az éhség, ínyének a szomjúság. Lehet, hogy a tárgyak világa más, de az ő lelke állapota most az egyszer éppen az, mint az ég, ha felhő nincs rajta, kék, s mondjuk-e mégis, hogy az csak látszat, hogy a valóságos ég más színű, hogy a színek tárgyilagossága nem kék? Igazam van, ha állítom, hogy az ily tanítás lehetlenre visz, s eltöröl minden költészetet, mikor nihilizmusba esünk.

A karthauzi, mikép tudatik, szaggatva jelent meg az Árvízkönyvben, s a második közlés már nyomosan lépett a bírálat ellenébe; és talán az egésznek sincs költőibb része, mint az a fényes apológia, mellyel Eötvös íme fekete színt védi (I. k. XXVI. sz.). „A meggyőződés, hogy örökre boldogtalanok vagyunk, betegség, s nem egyéb, romlott máj vagy lép talán, melyből ha kiüdülsz, a sötétnek látszott föld egyszerre rózsaszínekben áll előtted; így mondanak; - De vajon hát e gondolat vigasztaljon-e, ha keserveimnek okát pathológiáddal magyarázod? S végre átlátom, hogy a lélek szenvedéseit testem okozá, hogy egy meghűtés az, miért a föld oly virágtalannak látszik; hogy egy latnyi velővel több vagy kevesebb; hogy egy nyomás, melyet dajkám véletlenül fejemen tett, egy esés, mely gyermekkoromban agyamat megrázá, más színekben mutatná a világot - mit bánom én? nekem az élet mégis csak az, minek látszik,

annyival elbúsítóbb, ha átlátom: mi kevés kelle szerencsém elrontására. Mit is bánja a féreg, hogy az, mi árnyékot vet rá, s előtte a nap meleg sugarait elrejti, egy fűszál csak; mit bánja a moly, ha egy kis gyertya lángjában enyészett; a fűszál, a gyertya nekik annyi, mint nekünk bérc, szikla s villámok; s rossz vigasztalás, ha a gazdát, kinek házát lángok emészték fel, arra inted (emlékezteted), mi csekély szikra kelle egész vagyonának elrontására" stb.

Nincs ember, kiben a lélek tovább emelkedik a sárnál, hogy elő ne fordulna életében az az ideális kételkedő lélekállapot, mely *A karthauzi*ban alapeszme. Nemzetek úgy mennek át rajta, mint egyének; a bölcsészet szintúgy, mint a költészet. Legalább ilyen időszaknak kell nézni azt, mely a régieknél Plató, az újabbaknál Fichte törekvéseit érthetővé teszi. S a költészet volna kivételes e részben? Van-e ifjú, nemesebb agyagból gyúrt, ki egy nagy ihletésű pillanatban hívottnak nem érezte volna magát az emberiség ügyének viselésére, ki ne hitte volna, hogy a világ fájdalmainak ő lehet csak egyedüli szószólója? Szerencsés a költő, ki a lélek ímez álláspontját meg tudá ragadni és el nem bocsátani mindaddig, míg fogamzásba esett általa teremtő kebele.

Így a kétely emberi, tulajdonképp ifjúi lélekállapot, mely a természetben is eléggé kifejezi magát, midőn a szürkülettel a fényes napot, az alkonnyal a csillagos eget veti fel a láthatárra. Se a tiszta nap, se a fekete homály nem ad tiszta látást; sőt a szeplőtlen világosság vakít, s annyit ér, mint a merő sötétség, mindkettőben elmerül a képzelődés játéka, vagy megtörik a halandó szemek tekintése.

De a kétely tulajdonképp nem is oly merev valami, mely szilárd falakként állapítaná meg a kedély hullámait, vagy megkötné a haladást menekülés nélkül. Sőt inkább a kétely folyóssá teszi előttünk a dolgok rendét, s megállapodni benne lehetlen. Versengés az, mint Hamlet és Laertesé, kik a küzdésben kicserélvén egymás tőrét, egyik a másik helyére áll. Váltakozás, mely mikor tagad, állít; mozgás, mely midőn nyugszik, halad; ladik, mely állna, de a folyó viszi. - Azonban *A karthauzi*ra nem is jól mondatott ki a kétely vádja vagy jellemzése. Kétely-e az, midőn az elején mindjárt öröklőnek mondatik a hit (I. k. 7. l.); kétely-e az ily állítások: csak a szerelem nyoma nem veszhet el (I. k. 189. l.); az emberi nem el fogja érni magas célját, reméljetek ifjak (II. k. 341. l.)? Ezek nem kétely, nem az a neme a kételynek, mely aláz, hanem az, mely fölemel, és igaz nevén a legmagasb, legnemesb idealizmus, és az egész *Karthauzi*, az én szememben legalább, segélyért való kiáltás istenhez a veszendőbe ment s menendő hit, szeretet és remény nevében; panasz, mely az egeket verdesi, mondván: a hit eltűnt az emberek között, nélküle nincs élet (I. 1. 156. l.); adj egy nagy fenséges gondolatot, ó adj világosságot nekünk (II. k. 17. l.), vagy tulajdonképp *A karthauzi* felkiáltás a keresztyénség igényei, jogai mellett.

Nem, *A karthauzi* bizony nem a kétely költészete. Bármily ragyogón lép is föl a bölcsész, midőn a század fenéjét ismerteti, s a társadalom titkos bűnei fölé tart világító fáklyát, hogy szinte az elcsüggesztésig valók és igazak elbeszélései: nem ott van-e mindenütt, mint Raphael igen sok művének szélein az angyalfejek, nem ott van-e közel a vallás, a hit vigasztalása? A Karthauzi egy nagy vallásos költészet, s általa oly elem adatott a magyar költészetnek, mely igen régen hiányzott abból, mert a líra egyes fellángoló érzelmein kívül a leghazaibb művek is úgy írattak, mintha mai nap is pogány magyarok volnánk, csoda-e aztán, ha nem töltik el jótékony melegséggel a kebelt, s hiánynak érzetét hagyják a lélekben? A képzelődés ragyogásai vallásos elem nélkül, csak ama káprafény, mely a téli tájak haván csillog, s tiszta nap mellett is hideg időt jelent.

Az egy Chateaubriand-on kívül, ki az egyházi atyák óta egyik legbuzgóbb védője volt a keresztyénségnek, nem ismerek költőt, kiben a szent meggyőződések annyira szívet és lelket foglalólag, szinte a csontok és velök összeköttetéséig hatólag szólaltak volna fel, mint

Eötvösben. Akárki mit mond és tanít az úgynevezett felvilágosodás bölcsészetéről: az el nem törli az emberiség könnyeit; nem ad menedéket a szívnek, ha kétségbeesés fenyegeti, nem nyughelyet a léleknek, ha kiáradtak szenvedései, nem vigasztalást a kedélynek, ha feltámadt a világ ellen. Nemcsak a görögnél volt egy a vallás és művészet; nálunk is együvé forrvák azok minden ellenmondások dacára; s nem is lesz, aki elszakítsa egyiket a másiktól. Emlékezzünk reá: mit adott a vallás a művészetnek, mit a művészet a vallásnak, és nem fogunk soká tanakodni felette. Vagy hová lettek volna annyi remekei a művészetnek, ha a vallástól, s ezéi, ha attól nem kapnak kölcsönös felsegélést? Midőn bűne tudalmával akará megverni Gretchent, Goethe sem tuda méltóbban közelíteni a fenségeshez, mint hogy a templomba vezeté el, hol a „Dies irae" megrázó hangjain támasztja föl benne a lelkiismeret furdalatát; s minő jelenet az Eötvösnél, midőn a Karthauzit a „De profundis" nyugodt, fájdalomteli hangjai töltik el, s megmentik az öngyilkolástól! Vallás és költészet, íme két égi testvér, sohasem találkoztak szerencsésebben a földön.

Mondjanak e regényről bármit: hogy jellem szövevény nincs benne, hogy elbeszélései lassan mozgók, okoskodásai, elmélkedései hosszadalmasak, érzései érzelgések, hogy nem mű, nem kerek egész, ezt mind elmondhatják. Sőt az talán nem is regény, nem is beszély; de hogy mennél kevésbé egyik vagy másik faj, annál inkább teljes költészet, mindenki megvallandja, sőt amennyiben végső kimenetele a legszebben összengesztel örömet és bánatot, eget és földet, s egy nagy hittel, a halhatatlanság hitével ajándékozza meg lelkedet: művészeti hatása is tagadhatlan.

Egyik író a másikra nézve föltét, egyik a másiknak betöltése; egyik ezt a mozzanatát műveli s emeli ki a szellemnek, másik a másikat. Ha regényírók, mint Vajda és Eötvös, elbeszélőkül többet adtak a gondolatra és gondolatból, mint a gondolatot kiábrázoló történetre és történetből: az megint a fejlődés szükségében állott, hogy mások talán erre adjanak többet, vagyis különösebben bocsátkozzanak részletekbe, s a legkisebb apróságot is művészi, gyakran kicsinyes gonddal kezeljék, mi a regényírásnak valódi titka. A regényolvasó közönség szereti a kicsiségeket; s a nem nagy dolgok az írás e nemében igen nagy becsűek lehetnek - a jellemzésre. Innen a végtelenig menő részletesség s minden különben mellékesnek látszó csekélység felhasználása regényekben, mihez tudni nem kis érdem. Valamint az oka annak is, hogy a gondolat nagyával foglalkozó elmék nem szeretnek regényeket olvasni, de nem is tudnak írni. Hiányzik nekik az a könnyűség a mozgásban, elevenség az eszmék testesítésében, változatosság a rajzokban, mely a regényt kedveltető, ifjúsági olvasmányul ajánlja. Ellenkezőleg a regényíró mint száraz, korhadt lényeket nézi, lengeségei közepéből, a filozófokat, kik felől a világ elvénülhetne, összeaszhatnék. Így a regényíró könnyen tévedhet elvontságokba egyfelől és elveszhet a részletekben másfelől. Első esetben kevesebbet tesz, mint regényírói feladata kívánja, másodikban igen sokat arra, hogy ellazuljon, mikor egyenkéntiségek miatt felejti a derék eszmét, külsőség mellett a belsőt.

Semmi nem teszi a külsőséget, az előállítás mesterségét oly kedvessé, mint a divat; vagy bizonyos újdonsági mód ugyanazon dologban. Testi ruhánk, étkezésünk, szóval egész életünk alá van vetve. Az irodalmi világ szintén hallgat reá. Írni, hogy írjunk, minden dicsőséget érdemelhet, s az író megtarthatja állását az idő felett: de írni, hogy hassunk és olvastassunk, ez oly csikland, melynek igen nehéz, de kár is volna ellene állni, mert nem ellenkezik az írói hivatással; és az irodalom, főleg a költészet, olyanformán szervezett szellemvilág, mely a kérdésre feleletet, a szóra visszhangot vár; ahonnan nincs minden ok nélkül azok törekvése, kik az irodalmi világ divatát szeretik vagy szerencsések vezetni.

Mai nap már nem tagadható, hogy a divat szintúgy viszi maga szerepét az irodalomban, mint egyebütt az öltözet, társalgás, asztaltartás, melyek az élet első szükségei. Vajon nem az élet első szükségei közé fog-e emeltetni az irodalom a divat által? Így a divat nagy tekintélyre vívta fel magát az irodalomban, s leginkább a regényben; de a műfilozóf bölcselkedik ellene és az idő ellen, szemére hányván, hogy fölületes, félszeg, könnyelmű, laza; azonban a divat és idő egy-egy nagy paradoxon; a jó szó is rájok fér, s nem lehet annyi rossz bennök, hogy jó is ne volna; és sok selejtes író mindig mutat egy-két jóra, kikről mondja az írás: ti vagytok a világ sava. A divat irodalmi tekintélye, úgy vélem, szükséges, mégpedig a szellem érdekében. Olyan ez, mint a közvélemény, vagy a kettő egy. Igen szegény társadalom, melyben ez, s igen gyönge irodalom, melyben amaz még ki nem fejlett.

A regényirodalom fejlődésében, mint szükséges haladást s fokozatot nézhetni továbbá b. *Jósika* Miklós regénykölteszetét. Szinte rosszul esik s felszólal bennem az ítészi lelkiisméret, hogy midőn e nevet leírom, csak kivonatos, rövid ismertetés van előttem az irodalomról, s talán ártok érdemeinek, ha kimerítőleg nem tárgyalhatom egész nagyterjedelmű irodalommá lett munkásságát. Azonban az elvek körüli forgás, az esztétikai meggyőződések utáni járás fölment a részletek mellőzésének vádjától; s mai nap már nem vagyunk éppen az irodalmi élet küszöbén, hol minden botlás, minden erény számba vétetik; előhaladtabb korban nem is egyes szabályok, hanem egyetemes nézetek vezetik az embert, az írót. - Bezzeg ha korokat óhajtanék összehasonlítani, minő súly vettetnék a mérlegbe Jósika nevével! Mert a regényirodalomban máig és ma is ő adott s ad legtöbbet, őáltala lett olvasottá a szépirodalom, olvasóvá a szépnem; különösen a nők, Kisfaludy Sándor óta, senki művét sem látták szívesebben asztalaikon. Nemcsak Dugonics *Ártatlan Etelká*ja, mely után Kazinczy Ferenc odavetett megjegyzése szerint, annyi szüle kereszteltelteté Etelkának leányát, nemcsak Mészáros *Kártigám*ja, melyet annak idejében szégyen lett volna nem olvasni, hanem az aurorai elbeszélések, novellák is felejtettek, amint Jósika *Abafi*ja 1836. évben megjelent, melyet nemsokára így vetett föl Tornay a Figyelmezőben: Uraim, le a kalapokkal! Egy művet van szerencsém bemutatnom, mely körében elsőrendű, legjobb, mióta e nyelv zeng.

Az ítészet, mint látszik, örvendetes jelenségül fogadá Jósika költészetét, s igyekezett megvinni költőnek a jó kívánatok, szerencsemondások hálálkodását. Azonban második regényével már esztétikai eretnekség bűnébe esett Jósika, midőn *Zólyomi*ban a költői igazságszolgáltatást elmulasztá, úgy akarván a világot és embert rajzolni, amint van. Ha lehet, gondolá ő, a világban igaztalanság, miért ne a regényben; ha van ember, ki büntetlenül visz el nagy bűnöket, miért kellene másképp lenni a költészetben? - Ez fonák tan, melyet, legalább akarva, senki nem követett utána; egyébiránt az ő esztétikai elve mindamellett az erkölcsiségre vonatkozik, erkölcsi irányban indult és haladott. Már Abafi legelső bírálója észrevette, hogy eltérve Goethétől, ki a művészetben nem ismeri el az erkölcsi célt, mint legfensőbbet, Scott Walterral tart, s maga az, hogy angol ízlést követ, jó előjelnek mutatkozott Jósikára nézve. Mi engem illet, ez erkölcsi vagy inkább erkölcsös művészetre nézvést, jó eleve kimondani meggyőződésemet, s e részben lehetlen Goethéhez s a vele rokon tanítmányú Hegelhez nem ragaszkodnom; az angol ízlésre nézve pedig, bár egészen közhitté vált Jósika e részbeli hajlandósága, mégis helyet adok ama ítészi nézetnek, mely ha nem kapott is érvényre, de szintén kimondatott, hogy a francia költészet és előadás hatalma utóbbi művein túlnyomóvá lett. Scott, Bulwer, Cooper, Hugo s mások is voltak reá befolyással tagadhatlanul; s midőn előtte lebegtek a minták, hozzászokott „sebesen" dolgozni.

Egyébiránt Jósika regényei, értem a legjelesebbeket, melyek közé számítá az ítészet és közvélemény *Abafit, Utolsó Bátorit, Csehek*et, rendesen egy-egy erkölcsi tételt állítnak szem elé s érzékítenek meg. Így *Abafi*ban amaz eszme van keresztülvive, hogy az önálló szellemnek s erős akaratnak eldöntő befolyása van az önmívelődésre, mivoltunk nemesítésére.

*Zólyomi*ban az ellentétel, a féktelenség következései rajzoltatnak. *Könnyelműek*ben, a csábítás és könnyelműség veszélyeire és életbevágó következéseire van fordítva az erkölcsi cél; *Utolsó Bátori*ban végre, hogy tovább ne menjek, az föstetik, minő nagy és félelmes az indulatok hatalma felettünk, s ki korán nem tanul magán uralkodni, saját jobb eszmélete sugalmát követni, elsodortatik, belső ellensége áldozatául esik. - Egy-egy csillag törik szét, nem ugyan részeiben, hanem sugaraiban, melyek örökké visszavezetnek az anyatesthez és előáll egy-egy regény. Ez a Jósika művészetének szülemlési folyama, vagyis megeredése.

Látnivaló, hogy Jósika nemcsak műeszme, hanem éppen erkölcsi eszme sugallata után, tehát különösben dolgozik, s azon ítészet előtt, mely fő irányadóul nézi az erkölcsöt, a művészet legmagasb tetőpontjára jutott el, azaz igaznak ismert elvek után önként, szabadon engedvén szülemleni géniuszát, minden dicsőítést érdemel; de elvei, fájdalom! esztétikai csalódás, melyen utóbb nem segíthetni. Rendeltetés-e, hogy némely író sehogy se jusson el a szép törvényeihez, vagy választás dolga az egész, mindegy; de annyi való és előttem sok példákon bebizonyult tapasztalat, hogy az ily kevésbé szigorú s alig fegyelmezett írók nagy tehetséggel is kevesebbet adhattak volna különben. Ki mondaná elfogultság nélkül, hogy Lessing, Béranger, Kazinczy geniális költői természet lettek volna, mindamellett az elvszigor, az ízlésbeli önfegyelem hová emelte őket! Különös! Szinte megfoghatlan mennyivel tömegesebb, tartósabb a hatás a befolyás oly írók részéről, kik a géniusz mellé a tanulmány szövétnekét is készantag elfogadják, azokhoz képest, kik egyiket a másik nélkül követik. Ezekre legkedvezőbb körülmények között is csak annyiban mosolyoghat a szerencse, hogy betöltik a művészet mértékét addig, ameddig mások előttök betöltötték, azaz a meglevő legjobbat is utánozhatják, másolhatják, de újat, eddigelé isméretlent, olyat, aminő eddig nem volt, elő nem állíthatnak.

De én Jósika irányát korántsem akarom másképp felmutatni, hanem csak mint tényt emlékezetben s tisztában tartani. Lehet, hogy csalódom, de annál nagyobb az irodalom dicsekvése, nyeresége, mert mióta Jósika föllépett, nemcsak hogy vannak regényeink, melyek valamely történetet elbeszélnek, hanem idők, helyek, szokások, életmód és igen sok mindenféle adalékok mint kellékek tanulmánya is szükségessé vált, s a regény tárháza lőn a legkevesb tudni és éldelni valóknak, melyekből tovább fejtheti magát a művészet, szépülhet az élet, szaporodhatik a műélv, annyira, hogy mint Toldy az *Utolsó Bátori* bírálatában ezen regény érdekes leírásairól mondá: maholnap egy ügyes kompozitor-festőnknek szebbnél szebb motívumok állandanak készen a legérdekesb hazai rajzolatokhoz. Ha nemzeti történeteinkre több figyelmet fordít a képzőművészet, mint ennekelőtte, és e részben hatott valamelyik író, úgy Jósikáé az érdem mindenik fölött.

Nem tudom, mondta-e valaki oly egyenesen, mint én, hogy Jósika történeti regényírónak született. Ide mutatnak elsőbbi s jelesb regényei; ilyenekül jelölé ki az ítészet is mindazokat. Az a sok fontos apróság, melyeket a történeti művészet megkíván, már előlegesen bírá hajlamát; de a történeti igazságot néhol kereste, néhol mellőzte, azaz elmulasztá, vagy nem igyekvék úgy beoltani a regénybe, hogy művészeti s művészetből fakadó elemnek tessék; vagy a történeti személyeket, mi nagyobb hiba, nem tanulmányozta oly eléggé, hogy azok feltámadván, rá ne kiálthatnának: te igaztalan voltál irántunk, mikor leírtál. A történet személyeinek magokszerű felfogásáról, a velök való méltányos bánásról a legvilágosabb és igazabb szót Eötvös mondá *Magyarország 1514-ben* című regénye előszavában, mely szerint sürgeti a történeti igazság tiszteletét, mert „a hír, melyet történeti személyiségek magoknak kivívtak, a tulajdon legszentebb nemét képezi; ha a költő az utókor ítéletét hibásnak tartja, törekedjék elősegíteni annak kiigazítását". A történeti mezőn már mindazon korlátok föl vannak emelkedve költő körül, melyek az elárjongástól mentve annál inkább segítik őt valamely szilárdsághoz jutásra; és a történet egyes szakaszai sohasem oly szegények, hogy ne lappan-

gana bennök egy-egy regény alapja; úgyszólván minden esemény egy-egy hüvely vagy burok, melyben művészeti embrió rejlik; s a költő műérzéke mintegy ösztönszerűleg találja fel a neki valót, a konkrétet, melyhez szorosan ragaszkodván, erős állást foglalhat, s viheti játékba képzelődését, gondolatait; mondhatni: amilyen a költői tehetség, olyan mozzanatokat ragad meg a történetekből; „így a tárgy választása igen gyakran elárulja, kiben mi lakik".

Szalay rapszodisztikus észrevételekkel kísérvén Jósika egyik regényét, *Zólyomi*t, így szól: „Szerettem volna Erdély akkori gazdag religiozus életéből és zivataraiból néhány vonásokat látni benne; a munka csak nyert volna általak." Ezen észrevétel másutt is ráillik Jósikára. Ő a történeti regényt, ha jól esik magamat így kifejezni, nagy szeretettel csak magánérdekek körében tartá; de eszmék tükrévé, melyben a korok egyetemes, általános világnézlete fényljék, nem fogta kiművelni; s neki e tekintetben a részletek szerencséje jutott, melyek annál ragyogóbbak aztán műveiben.

Mindezek dacára ki fogja felejteni Jósika nemes alakjait, főleg női jellemeit? Gizella és Margit, Celeszta és Kornissné, Szerafin; aztán Nankelreutherné és még igen sok! Hát a szövevények, a figyelemfeszítés, helyzetek beosztása, rendezése, pompás elbeszélő előadás, lélektani búvárlás! Mondom: egy egész irodalom ez a jósikai regénykölteszet, és még mind ez ideig sincs bevégezve; s kérdhetné valamely fentebbnemű s belátású bíró tőlem: van-e lelked, hogy mégis mersz fölötte ítéletet mondani? Én ilyen komoly felhívásra megdöbbenve csak azt felelném: ártatlan vagyok a kora ítélés szándékától; egyedül azt mondom el, mi nekem a haza költőiről emlékemben maradt, vagy óhajtandónak mutatkozik egy századnegyed óta. - A művészeti koszorú sohasem jöhet elég későn; azt meg fogja hozni mindenkinek az igazságos jövendő; de írónak azt érni meg, hogy nélküle lehetnének ugyan regények, de nem volna regényirodalom: a legbüszkébb dicsőség. Ez ítéletem Jósikáról.

Ezentúl három fő művészeti irányt veszek észre a magyar regényirodalomban. Első az, mely a hasznosat is bevegyíti a műszép fogalmába, és közönségesen oda céloz, hogy valamely véges, napi fontosságú eszmét segítsen diadalra; ez az úgynevezett *irányköltészet*, melynek előkelő képviselője *A falu jegyzője Eötvöstől*. Második az, mely tulajdonkép a műtehetség fő mozzanatát, a képzelődést elvontan és magában fogadja el vezéréül, s költői elemnek veszi mindazt, mit a felzaklatott vér összeseper, akár van benne valószínűség, akár nincs; ez a *félszeg* idealizmus, leginkább *Kuthy* által volt sürgetve a *Hazai rejtelmekben*. Harmadik irány elvégre a *történeti regényt* szülé meg *Eötvös* és *Kemény* törekvéseik által, s hogy előre nyilatkozzam: ezen egyetlen lépés az, mely a három közöl a művészet nevében s hírében történt, s maradandóul ajánlkozik.

Mi az elsőt illeti: az irány irodalmilag tény, de az ítészet sohasem hagyta helyben. Védelmét az egy Csengerytől tudom Eötvös politikai és szónoki jellemrajzában (Magyar Szónokok és Státusférfiak 211-4. l.); hanem a *Magyar nép könyve* előszava olyat hagy sejtenem, hogy azon tanokat Csengery sem fogná védeni, annyival kevésbé ajánlani mai nap. Ez így van jól. Mindent a maga helyén. De a *hasznosság* tana, mely Franciaországból a párizsi rejtelmek csatornáján hozzánk is özönlé a maga áldásos költészetét *Nagy Ignác*tól a *Magyar titkok*ban, Kuthytól *Hazai rejtelmek*ben, sehol sem válhatik oly ferdévé, mint ha *elvont idealizmussal* vegyül, mely semmit nem hallgatva életre, tapasztalásra, a tárgyilagos természet és ember-világra, nekimegy a lehetlennek és azt faggatja. Az úgynevezett irányköltészet legalább előre sejteti, mintegy előre bevallja, hogy valami végcél van előtte, így minden bizonnyal őszinte; s ha jó szándékát csak kedvessé, behizelgővé akarja tenni a költészettel, ez nem éppen oly szentségtörés, melynek mását nem látnók a szellem világában, mert vallás, bölcsészet is voltak már eszközül használva anélkül, hogy elvesztették volna becsöket, mint olyanok; de

ama félszeg idealizmus, mely nem a szép által a hasznost, hanem a hasznos által akarja művészetivé tenni a szépet: ez az igazi és legeltérőbb ferdeség; ez nem őszinte, ez hazug művészet, melynek rendeltetése egészen az ellenkező oldalra vetemedni, hol a szép nem hasznos, a hasznos nem szép, azaz a költészeti elemek úgy vélt frigye nagy meghasonlásban végződik, és a művészet szervessége testté és lélekké oszlik fel külön egymástól, mint az emberben, mikor kiterítik.

Ezen utóbbi észrevétel, megvallom, egyenesen azon költészetre vonatkozik, melyet Kuthy terjesztett. Nehezen foglalt el író oly félrevaló álláspontot a költészetben. Üstökös volt-e az ő költői szelleme, mely minduntalan ki akar menekedni a világrendből, s a legvégső határokat sepri, érinti? Játék volt-e az a komolyság, vagy képzelődés a valószínűség ruhájában? - Igaz, hogy Kuthy legelső költészete, apró novellákkal, elbeszélésekkel sok igényt formálhatott a közkeletre; mert volt benne kerekdedség, újdonság, elevenség. Gondolom: ez a költészet addig tartott, míg a mintául használt formák előtte lebegtek; de vajmi szép eredetinek lenni és elvetni a mesterek típusait. E változáson, ezen átalakuláson romlott meg Kuthy egész költészete. Ő elfogadá a képzelődés szabadságát vezérigéül, és íra oly dolgokat, szavakat, melyekben semmi rend, semmi kapocs, semmi ész. „Ha én halál volnék, te halhatlan maradnál!" Így szólt nála kedveséhez a kedves. Hány nő találta e szavakat végetlenül szépeknek, habár nem éppen értette is! - *Az őrangyal* című regénytöredékében olvashatni a spanyol táncok között a cachucha „tünde szellemét, mely teremtő erővel terhesíte meg minden képzeményt, mely rokonszenves folyammá húrpendületté olvasztá rajta minden érző lelket, kebel-eolhárfát keresendővé, hogy életbe hozza a szívhangot, mit szárnyain ragad. (A tánc) rohamaiba sodródék múlt, jelen, jövő; ifjú vágy, fennremény, költői szerelem, meddő élet, tarolt szabadság; hon, isten, baráti szív. Minden érzelem kelt és haldoklott, előteremtve s kiirtva öröm és keserűség karában. Az öntudat s feledés szívhabokban bukkant le és fel; s örvényei felett magasztalt kedély hadarta színes lobogóit, nyomva, emelve, ragadva s *hátralökve a süllyesztett észt*. Szóval (itt várjuk az igazi értelmet!) a község (közönség) megigézteték." Ennyi sok szó kellett Kuthynak, hogy a közönség elragadtatását kifejezze; s kifejezte-e azok által? Úgy gondolom: az irány e nemére találta fel Szontagh Gusztáv „a veszett próza" jellemző nevezetet.

Ezen modor Kuthy költészetét hamar gyanússá tette; azonban ki tudná megkülönböztetni a jó gyanút a rossz gyanútól oly időben, mikor az egyetemes élet csupa gyanú, mint volt azon irat megjelenésekor. Az idő járását érezte az ítészet, kikelt ellene, de nem hallgattak rá. - Azért szólt valaki gáncsolólag, mert irigylette a gáncsolt szerencséjét. Én azért, mert nem telék tőlem olyan, más azért, mert féltette a fénykört, harmadik, mert nem értett a romanticizmushoz, s így tovább. Szóval az 1840 után bekövetkezett idő, mely éppen utálá a műbírálatot, és Petőfiben fakadt ki mérges keléssé, s utódaiban már csak gyógyulási pattanássá: annyi minden gyomot felhagya burjánzani az irodalomban, hogy a „Myistères"-ek és velök járó silányságok asztal fejénél foglaltak helyet az irodalom teremében, és esztendők múlva is volt hitele oly kezdetnek, mely nem à la Nagy Ignác, hanem à la Kuthy fogja megteremteni a magyar titkokat, rejtelmeket.

Nosza! emlékezzünk régiekről. Mert ilyen régi dolog már a rejtelmek, még a hazaiak is. Sokat kell az embernek tudni, hogy tudhassa, mit jó tudatni másokkal is. Kuthy ezt sohasem kérdezte; s regényes költő létére belefogott oly dolgokba is, melyeket maga sem tud. A Hazai rejtelmeknek ez a legigazabb megítélése. Mindenhez, amit a nyers természet szemléletéből merített s fölvett regényébe, tud; és semmihez se tud, amit az embervilágból és tudományból sajátíta el bennök. Annálfogva helyes azok nézete, kik a leírásokat (jelenetek a pusztán, országúton, besztercei láp) szeretvén, szeretik Kuthyt; viszont igazságos azok bosszankodása, kik a lélektan és tudomány adatait elferdítve látják utóbbi és nagyobb műveiben. Mondhatnók,

Kuthyt a fonákság tana rontotta meg. Eredeti akart-e lenni, vagy bírálóit, kik jókor figyelmezteték, akarta megbosszulni? Akármint; de eredetisége rossz, bírálóinak pedig nem szerze örömet a makacs következetességgel. A nők vannak úgy; ők ugyanis ha sietségből fonákul ölték fel ruhájokat, magokon hagyják egy darabig azon babonás jóhiszemből, hogy el ne rontsák napi szerencséjüket. Így tehát a fonákság következetessége is szül jót - a nők fejében, de nem az irodalomban. Mint ferdíté el a tudomány és lélektan adatait Kuthy, erre nézve a *Hazai rejtelmek*ből csak az árva halász elbeszélését az ismeretlennel hozom elő, melyben a szegény gyermeknek elrontása íratik le, vagy a szövegből vett szavakkal: „Egy rettenetes terv, lélek- és testdezorganizáló minden eszközökkel támadni meg egy tizenegy éves gyermeket, kiben a legszerencsétlenebb kórhajlam születék." Sok olvasót tudok, ki a *Hazai rejtelmek*et Márk orvos és a kancsi szolgáló „nefandumai" után eldobta mint eszmeficamodottat, mondván: nem lehet benne annyi jó, hogy helyre üsse az eddigit.

Van még egy, fogja mondani némely olvasó, mi Kuthyt páratlanná és valódi romantikussá teszi: a nyelv. Nem tagadom, hogy e részben sok elsőségei lehetnek, de mégis azt hiszem, hogy igen kaotikus vegyület s eligazodatlan készlet az, melyet Kuthy, mint költő, a nyelvből bír. Senkinek oly körmönfont magyarsága, tősgyökeres szólásmódjai; azonban ez mind nem segít, mert utoljára is a nyelv elemeinek össze kell bírni olvadni egymással, ha nem egészen simává, de legalább ne hordassanak össze faragatlanul, szögletesen, vaktában, mintha eset söpörte volna halmazzá a szókat, hogy könyv legyen belőlök. Mégis oly kevés műgond és csak a nyers képzelődésre való hallgatás mellett is mennyi sok egyes szépség ragadja meg ez írónál kebelünket! Az ember azt hinné, hogy vétkezik, ha egészben is nem szereti, de utoljára csakugyan be kell látni, hogy nem lehetünk annyira jók mások iránt, miszerint saját üdvünket kockáztassuk. Midőn én Kuthy munkáit olvasom, elégszer ötlik eszembe nyomozni bennök az esztétikai nézeteket, és azon gondolatra jövök, hogy ő hajlandó volt gyakorlati jónak s igazságnak fogadni el a képzelődés kicsapongásait, mihelyt szavakba foglalhatta, akár volt, akár nem bennök előre megállapított elmélet. Ő talán sohasem hitte, hogy a művészetben nemcsak a termék, hanem azon eszme is tekintendő, mely vezeti az író kezét. Vajon a természet vizsgálása nem azáltal nyeri-e fő báját, hogy eszmékre, gondolatokra vezet az alkotó iránt, annyira, hogy az ember Isten helyén gondolja magát, ha valamely titkos erőt, törvényt fölfedezett; hasonlóul a művészet gyönyöreit az teszi végetlenekké, ha megleljük bennök az uralkodó eszmét; ezen mint valamely varázsüvegen keresztül a mű titkaiba pillantván, részt venni gondolunk az alkotásban. Ez a legfőbb gyönyör. Ily átlátszó középpontot nehéz kivenni Kuthynál. Ez oka, hogy midőn olvassuk, nem vagyunk oly biztosságban, mint a nagy íróknál, kikben előre hiszünk, hogy utánok el nem tévedünk. A dolgok kezdete nála elvész, mint a Nílus feje, forrása. Majd hinni kezdem, hogy Bulwernek egy személye, ki éhségét így szokta kifejezni: úgy ehetném hogy mindjárt megeszem a fejemet, egy jó órában tovább mehetne a szónál és valósággal megenné saját fejét az ilyen művészet példájára.

Ha a történeti regény céljául vehető a történet népszerűsítése, mint Eötvös *Magyarország 1514-ben* című regényének előszavában érinti, úgy ez olyan cél, melyben a művészettel minden tudomány, vállalat és indítvány közös, mely által koránsem nyomatik valami saját bélyeg a regényre, hogy más, azaz nem történeti regényektől megkülönböztetnék, pedig ebben volna érdeke a címnek. Oka, mert a népszerűsítésnek semmi köze a művészettel mint ilyennel, mert nincs költemény, bármily népszerű legyen különben, hogy ezáltal kivételt szenvedne a művészet törvényei alól; oly tétel, melyet a legújabb magyar szépirodalomban igen gyakran látunk mellőzve, az ítészet minden kárhoztatásai dacára. Ha tehát a regény történeti, más célnak kell előtte lebegni, mint a népszerűsítés; aztán a történet nem azért lesz népszerű, mert regénybe van foglalva, s a regény viszont másért lesz közkeletű s népszerű, mint a benne feldolgozott történetért. A történetek népszerűsítése egyébiránt sokkal hamarább éretik el törté-

neti képes, könnyű előadású olvasókönyvek által, melyeknek haszonra fordítása, betanulása korántsem igényel annyi fáradtságot, mint nyolc-kilenc füzetes regény szálai és szövevényeinek, bonyodalmainak összetartása, megfigyelése. Cél tehát nem lehet más, hanemha olyan, mely a művészet kívánalmaiból fejlik elő.

Szerencsére Eötvös gyakorlata jobb, mint elmélete; s nem is hiszem, hogy ezt általános törvénynek, célnak elismerné, hanem csak kivételesen a Magyarország 1514-ben című regényben akará valósítani; hiszen ő maga állítja fel mindjárt azontúl a történeti igazság tiszteletét, s így önként elfogadja ama korlátokat, melyek a regényt a történeti igazság részéről körülfogják. És helyesen; mert nincs szebb, mint a szép, ha egyszer határos az igazsággal; mert a szép az igaziban leli határát; innen oly nagy becse a történeti művészetnek minden időben. A történeti igazság általános értéket nyer a művészet által. Igen könnyen érthető pedig, hogy ezen határok nem lehetnek más, mint az idő és tér sorompói, melyek között lefolyt valamely történet.

De mi szükség a képzelődésnek a történetek közé vegyülni s ott kénye-kedve szerint rendezni alkotásokat? kérdezhetné valaki. Azonban más oldalról szintén kérdezhető: meg van-e úgy írva a történet, hogy semmi se maradt volna el a hártyáról vagy papirosról belőle, mely kérdés utoljára oda viszi ki a feleletet, hogy a történet tulajdonképp események halmaza, annyit ér, amennyi lapból áll; pedig egy ilyen egyes följegyzett eseményt sok, igen sok lelki, testi törődés- és tűnődésnek, éjjeli, nappali gond- és törekvésnek kellett megelőzni; s ezekből igen kevés van írásba téve. Ami a történetek mai ismeretét illeti: ez tudománnyá szerveződött és rangján alólinak tekinti hallgatni hagyományokra; s ne keljen-e föl ilyenkor a képzelődés, hogy felszedje az elhanyagolt elemeket, ezek segélyével és a maga emberségéből, a hiteles tények hozzájárultával kiegészítse az eseményeket azon oldalról, melyről minden nagy történetnek az emberi lélekben van megvetve alapja? A képzelődés igenis belé szólhat a történetekbe, ha nem másképp, legalább úgy, mint mikor egy víz partján állunk, s megfodrosodván előttünk a hab, azt mondjuk: ott egy nagy hal ment el. Ennyi szabad a képzelődésnek. Így állottak elő Homér versenygő, egymásra fenekedő hősei a történettudomány előtt, Shakespeare, Scott Walter alakjai a történettudomány mellett. Azonban a dolgok és események alatt az örvények mélységében ott megyen a nagy hal, mely a keleti regében a világot tartja, mely a víz lapján gyüremléseket csinál, megtöri a dolgok folyását: az eszme, a gondolat, mint egész idők jelszava, egész korszakok világnézlete; ez a történeti regény eredete, célja, méltósága.

Magyarország 1514-ben irányregényül van fölvezetve a közönség előtt, s én az iránynak régóta ellene dolgozom, mindamellett sok ilyen irányregényt óhajtok a magyar irodalomnak. Ha az idő, melyben e regény íratott, képmása volt netalán egy hasonló mozgalmú s hullámzású régibb időnek, és Eötvös ezt a történetből szerencsésen kiérezte, az csak felfogási tehetségének, áttekintő nézelmének válik becsületére; annál könnyebb volt fölvenni az alakokat. De másrészről csak egy hajszálon múlt, hogy a történeti regényből nem regényes történet lőn, mi kétségkívül a bevallott elvnek káros, vétkes befolyása. Egyébiránt nagy mező és nagy távolság az, mely Eötvösnek *A karthauzi* és *Magyarország 1514-ben* című regényeit elválasztja, és szerzőt az előbb alanyinak nevezett világnézletről tárgyilagos körbe veti. Költőink közül senki sem tette úgy magát magának ellenébe, mint Eötvös, midőn e két művében oly egymástól messzi eső mezőkre lép, melyek közé még egy teljesen jelenkori érdekű regényt állít *A falu jegyzőjé*ben; s ha nem mondom is, felötlő egyszerre, hogy ily nemű nyilatkozásai a költői szellemnek igen széles költői eszmekört tanúsítanak, mint mikor egy nagy birodalom több égöv alá kinyúlik.

A szóban levő történeti regény a Dózsa alatti pórfölkelést adja, melynek, mint Csengery megjegyzi, egész következetességgel van kivive pszichológiája. Nemcsak életbéli, hanem történeti alakok járnak előttünk. A regényben folyvást váltakozik ember és történetek tanul-

mánya, mikbe a költő beléjök éli magát, mikből személyei kitűnőleg erősödnek fel az olvasó előtt. Nekem mostani célomhoz képest, ennyi elég. Különben sajnálatos, igen sajnálatos, hogy e regény már nem bíráltatott, mikor *a regényirodalom előhaladásának* kimutatására ítészetből vehetném az eredményt, nemcsak magam egyszerű vagy talán egyéni nézetéből, tetszéséből, mellyel ha megegyezik a köztudalom, igen fogok örvendeni; mert Eötvös e regénye oly mű, melyben a költői tehetség magát sokszorozá, fokozatra emelé.

Így vagyok ismét magamra hagyva *Gyulai Pál*, b. Kemény Zsigmond regénye felhozásánál. Ezt sem tudom bírálva, részletekig fejtegetve, hogy alanyi nézeteimnél valamivel többhöz támaszkodhatnám. Mindamellett erős meggyőződéssel, magam előtt ítészileg indokolva vonom egybe a mű lelkét illetőleg észrevételeimet, mint feladatomhoz szükséges kimutatását az eddigi haladásnak regénykölteszetünkben. - Mi a történeti regény főjellemét teszi, költő e részben lelkiismeretesen látszik eljárni a személyek s egyének tanulmányában, s ha elődeit meg nem haladta, mit alkalmasint lehetne vitatni, de nem is maradt utánok, mi kétségkívüli. Sehol sem látom én azt a kutató szemességet és áskálódó szigort, mellyel Kemény nekiesik a munkának: minden jó eszközzel kimetszeni alakjait a történetből. Midőn például így ír (II. k. 86. l.) Báthori Zsigmond jellemzése iránt: „én mellképét nagy figyelemmel vizsgáltam," ez tulajdonképp szemtül szembe való behatolás, melyhez a történet és hagyomány adatai szerzőnek páratlanul vannak módjában, s oda vezet bennünket, hogy a lélek, a kedély legbensőbb világától szinte a bőr színéig lerajzoltatik előttünk az egyén, a feslett életű fejdelem s vele együtt a regény minden alakja azon finom részletekig, melyek közé tartozik az afféle ügyelés, hogy Szofrónia vállain oly „hószikrák zsibongottak, melyeknek vakító játékát többnyire csak fiatal nők keblén találhatni, a hajadonokén és halottakén - soha." Itt és számos ilyenekben nemcsak lélektani, hanem anatómiai jártasság, a legpontosabb följegyzések szerzőt arc- és lélekfestővé teszik oly igen, hogy leírásai ugyanannyi jellemzés, jellemzései ugyanannyi képírás. E kettőnek ilyszerű megegyezését másutt én nem találom.

Továbbá, mi az időszerűséget illeti, élénken s igazán van föstve a kor miszticizmusa, a hit és tudás egymást rontó s építő vegyületében, a szellem és anyag ki nem engesztelt küzdésében; úgy szinte a politikai és vallásos érdekek; a sztambuli és prágai udvarok iránti rokonszenvek s csak Erdély elhagyatottsága; udvar és udvari emberek szemlélete, az idegen művészet kalandjai s kalandorai; a nagyok családélete, a közfrivolság mellett az aszkétizmus és sok más elemvegyület, mint rendesen a regényekben, s itt talán még hűbben is; de különösen egy, mi e regényt sajáttá, önállóvá teszi s ez az előadás.

Hogy értem ezt? - A regényeket legújabban semmi se jellemzi annyira, mint az, hogy drámát csinálnak belőlök, s evégre főnek veszik a sebes, gyors, párbeszédes előadást, s mentül kevesebbet adnak a költő elbeszélésre, mi pedig fődolog. Akárki mit mond az úgynevezett tárgyilagos költészetről, soha sincs az alany nélkül, s gondolja meg, hogy tán igenis elvontan veszi azt. A tárgyilagosság íme felkapott érvénye szerintem egyoldalúság; s bármennyire becsüljem is a költői művet, embereit, alakjait, mindig a költő feje, szeme néz énreám egyéneiből. Ilyenformán hibául nézem a tárgyilagosnak ímez elvont felfogását, melynél fogva tárgyam reám nézve mintegy megközelítendő cél, melyhez el kell jutnom, amikor előttem messze az időbe kivettetik az, mikor minden, ami történik vagy elbeszéltetik, magára nézve érték nélküli, mert becse nem magában rejlik, hanem abban, amiért elbeszéltetik. Ez oka tulajdonképp a mai drámák és ezek után csinált regények ürességének; ez oka, hogy a művészet eszközei gépiességre vannak lealacsonyítva, de annyit sem érnek mint a gép hajtókerekei, melyek jobban elérik célúkat a gépies mozgatásban. A művészet nem gép; a regény szellem műve, következéskép eszközeinek teli kell lenni szellemmel: akarattal, önséggel; mikor az eszköz egyszersmind cél s az egész művészet célok célja a meglelkesített eszközök egymásba

menő, egymásba átvillanó mozgásai által. Így értem én az előadást *Gyulai Pál*ra nézve, s így alkalmazom aztán:

Nevezett regényben semmi sincs oly kicsiny, hogy nagyban ki ne érdemelje a művészi gondoskodást. Mint a milanói főegyház tornyait s párkányait ezer meg ezer apró szobor ékesíti, melyek mind arcképi szólamlásig kifaragvák, kimetszvék: úgy van Kemény regénye is az apróságig át meg át művelve, annyira, hogy szinte félteni lehet részeitől az egészet. Azonban e félelem a kor megromlott ízlésének tanúsága, gyávasága. Mit szeressek a regényben vagy drámában? A sebes lefolyást? Ám legyen; de legsebesebben foly le az üresség, melynek semmi önsúlya, központja, mint a kiloccsantott víznek. Aztán az idő kényszere alá szorítsuk-e a művészetet, s mindenben? Kemény nemcsak a tömeg s egység által akar hatni, hanem részletek által is; ezért egésszé dolgozza ki ezeket. Akinek ez unalmas, egyék kaviárt; dörgölje körül tányéra szélét assa foetidával, mint Nagy Fridrik, midőn szája ízét elvesztette.

Gyulai Pál tehát a lassúbb menetű regények közé tartozik; azaz nem rohan célja felé, mert nincs az messze tőle, miután minden nyomon magával hordja eszközeiben. Benne a történet külső eszközökkel nem sürgettetik, hanem magára van hagyva, mint a növény fejlődése. Még azért, hogy egy francia kertész néhány óra alatt egész virágzásig tudja mesterkélni a rózsát, mint nemrég olvastuk, nincs a természet kitérítve rendes útjából. Ahol kell, *Gyulai Pál*ban is megered az élénkség; ámbár néhol soká mulat, kering egy pont körül az előadás, de más oldalról meg kell vallani: ezekben annyi szépség, hogy maga nemében Eötvös költői elmélkedéseivel egyenlő becsűek.

Egy tengerszemet tudok az erdők hazájában, egy nagy völgyben. Hol e tengerszem elterül, nem látszott mindig olyan kis tenger, hanem üres volt a völgy egész a fenekéig, mikor egyszer csak egy kis forrás fakadt azon a helyen. Azonban e forrás nem volt oly szerencsés, hogy kifutván a hegyek és erdők rekeszei közöl, harsogva menjen sok völgyeken alá; s nem tehete jobbat, mint hogy nőtt, nőtt, s végre betölté a völgy teknőjét, s mai napig sincs egyéb folyása, mint az, melyet a szélvészektől kap sima tetején; de annál több itt-ott az örvény, melyek alólról mozognak fölfelé, amint összeköttetésben vannak a föld belső vizeivel vagy éppen a világtengerrel, forrásaik által.

Ezen hasonlatos előadást hozta elmémbe *Gyulai Pál* olvasása, mert a tengerszem alatt nem is értek mást, mint e regényt.

Olykor-olykor meggyüremlik színén a hab, fölveti magát egy-egy jelenet a mélységből s tova játszik a sima lapon; ha ezen imitt-amott feltűnő jelenségeket elméd által összekötöd: ez a regény története, de a mellékrajzok ugyanannyi költészet, igen új és festő, bár nem korrekt nyelven, hullámzó telj- és erőben. A darabosság s érdesség mindamellett, minthogy nem üres héj, kedvesen hagyja magát ízleltetni. Mondok azonban egy észrevételt. *Gyulai Pál* nem a közkelet s népszerűség regénye. Művelt embernek való olvasmány mindenestül. Tömérdek isméret, észrevétel, megjegyzés, különösen szép s helyökön álló hasonlatok s képek a műveltség világából, történetekből, ellentétesen, mint Eötvösnél, ki jobbára inkább a természetből merít. Azokat nem fogja érteni s emiatt a mű szépségét sem érzi mindenben olyan olvasó, ki nincs eléggé művelve a polgári és különösen művészeti történetekben s a természettudományban. A bölcsészet állása is méltóan és híven van képviselve akkori tudományos világunkból; de ki fogja érteni a kaballa vagy kaballisztikai bölcsészet jelenségeit a tudomány történetének ismerése nélkül, holott regényírónak ez szinte egyetlen, s bölcsészeinknek sem ajánlható eléggé, főleg, ha magyar bölcsészetről is beszélnek immár. Mindemellett a kevésbé művelt elme ahelyett, amit nem ért, kárpótlást vehet azokból, amik tudni valók, mikkel *Gyulai Pál* gazdagon, szinte a terhelésig van kikészítve. Különösen a hölgyvilág fog e részben rövidséget szenvedni, mert az oly hasonlatokat, mint alább következ-

zik, nem fogja érteni s érzeni a nagy rész. „Petrarca... meggyújtja a szívet, mint Áriel a nápolyi király hajóját.” Ez szép, de nehéz. Aztán: a szó „halál”, mint Numida nyílvesszője, mindig csontvelőkig hat; Kendi szemei égtek a lelkesedés idegen tüzétől, mint a szkaldé és látnoké; mint a Faust tanár által sétából hazahozott uszkár, három perc alatt oly naggyá nő, mint egy elefánt stb. - Ezek, éspedig szám nélküli, de az elegendő míveltség előtt annál szebben s jobban eső képek, hasonlatok nehézzé teszik az élvezetet, s választottak számára jegyzik el a regényt. Kemény mindig valamely művészi talajra állítja fel szobrait; neki nem elég egy domb, egy kiemelkedett magaslat a természetből; innen a míveltség szellemibb világából vett hasonlatai, képei.

Nem mondok többet e nevezetes műről, s vele bezárom azon költői regényes tömböt, mely az irodalom e faját egymásután s egy időben képviseli. Volt-e itt valami szerves műfolyam, fejlődés, haladás? Én úgy látom, hogy igenis. Mert nem pusztán regény jött regény után, hanem valamennyi költőnél saját erénnyel, hibával, a létesülés, a keletkezés küzdelmeinek, az alakulásnak világos jeleivel, nyomaival fejlődött a műfaj. Egyiknek egyben, másiknak másban van elsősége. A Vajda-féle híg tartalomtól Kemény szilárd alakjaiig mennyi testesedés, dúshodás eszméből alakká, alakból eszmévé! Máskor kijelöltetett valamely mű az ó- és újkor egyik-másik irodalmából, s ennek rámájára készült idehaza egy-egy munka. Hányszor ajánltatott Goethe vagy Shakespeare, hogy szerintök csináljunk, és ha úgy csináltunk volna is, mi lett volna egyéb minden csinálmányunk, mint tipikus alkotás? Ez szolgaiság. A most leírt fejlődési szakban hasonlóul vannak efféle tipikus alkotások, s ezt talán kelletinél inkább is fogták reá Jósikára, Kuthyra, Eötvösre, de bebizonyítani nem bizonyították végképpen reájok. A tévedés, úgy látszik, legnagyobb volt Kuthy részéről, ki, az igaz, hogy művet nem alkotott azon dolgozatokban, melyeket eredetieknek akart, de az elvtévesztés szerencsétlenség inkább, mint hiba; s fonákul értett szabály után is lehet következetesen dolgozni; a költő megáll, a művész megbukik. Egyébiránt akár Eötvös, akár Jósika elegendőleg megcáfolá az idegen-utánzás vádját, ha szinte szerettek volna is némelyek hasonlatot találni a *Karthauzi* és *Werther* között, az *Utolsó Bátori* és Scott tudja isten melyik regénye között; ezért mondám én egyért, hogy mi jobban épültünk a költészetben magunkhoz képest, mint a franciák magokhoz mérve, ugyanazon idő alatt, mire még hátra vannak név szerint a lírai költészet ideeső mozzanatainak bizonyítványai.

Ám tisztelettel vagyok eltelve minden költő iránt, ki az általam kikötött irodalmi korszak folytán feltűnt a nagy és dicső pályán; tudom, hogy különösen az irodalmi történet lapjain kellő méltatást fog nyerni olyan elbeszélő, mint Gaál József, kinek a regényes költészet igen sokat köszön; Degré Alajos, ki köteteket adott már ki; Obernyik Károly, Gyulai Pál, ímez *Az aranycsináló* amaz *Persopolis* című, a magyar irodalomban legjobbak közé sorozható s egyéb beszélyeikkel, és kit talán legelőbb kellett volna említenem, Jókai Mór, de célom ezúttal más volt, mint irodalmi történetet adni, s elegendőnek találtam a fentebbi öt regényköltő szellem-világának feltárásával kimutatni, hogy az elvek viaskodásától a történeti szigor tartalmas-ságáig a lehetőség minden sarka megmozgattatott általok, hogy új épületet állíthassanak a regényirodalomból. Különösen Jókai Mór inkább élvezendő, mint ítélendő. Szellemében máris lényeges alakulás történt. Az előbbeni rejtélyes, találgatni való, gyakran apokaliptikus iromás helyett, úgy látszik, ellentétesre ment által. Lábai alatt mindenütt való, talán éppen hazai föld. Egy nagy példánya a fejlődésnek. Termékenysége után valamelyik német lap nem tudott neki jobban örvendezni, mint hogy magyar Dumas-nak mondta. Nemde ha a régi írók is, egy-kettő kidőltével még állanak, s az ivadék új erőben díszlik, nem esik éppen sivatagba a jövendőre való kilátás?

Mindezek után mégis el kell fogadni egy ellenvetést, melyet valaki a költészetnek újonnan megnyert tartalma mellett e kérdésben foglalhatna: igen emlegeted, jó műbíráló, hogy új

elemek, módok állnak immár a költészet szolgálatára, de hol itt a művészet? Ez, igaz, nagy kérdés, melyet befelelni az időre hagyom. Addig is megjegyzem: a tartalom, melyet a magyar regénykölteszet mint ilyen előállított, nem kapta ugyan meg oly hozzáméltólag az alakot, mint érdemlette volna, de alakját még azért nem veszté el, sőt inkább az majd ezután fog létre jőni. Csak egy példát mondok: a zenei szerzeményekben fő a dallam; az összhang attól függ, ki dolgozza fel karzenévé. Úgy tetszik, a mi költészeti alakításaink is könnyebben fognak menni, ha egyszer bírjuk az eleven tartalmat. Ezelőtt az alak volt készen az idegen minták szerint, most bírunk tartalmat, s az alakkal nem vagyunk eligazodva. A kettő közöl választani lehet, mint választott a régibb s újabb költészeti nemzedék, de a kettőt egymástól elválasztani lehetetlen. Ha mégis külön vált egyik a másiktól, részemről azon költészeti munkásságnak adok elsőséget, melyben dúl és forr a tartalom, afelett, melyben tisztává, de mozdulatlanná jegedett az.

Midőn vizsgálódásaimban a drámai költészetre megyek át, fölrajzik előttem a fölvett időszak, e részbeli munkásságának minden jeleneteivel. Eszembe jutnak a tűhegyre állított polémiák az ellenkező nézetek iskolái között, melyek a drámai irodalmat és színpadot, minden rokonság ellenére is, elszakasztották egymástól, vagy legalább oly mélyeséget vágtak közéjök, melyet csak hosszú idő fog betölteni; és keresem az eligazodási pontokat, ha netalán a gondolkodás segítségével, a költői fejlődés adataiból össze tudnám kötni, mit elszakasztott egymástól az akkori idő félszeg gyakorlata, elmélete; ez lenne aztán mostani elmélkedésem sükere.

A fölvett időszak kezdetén, úgymint 1830 körül az irodalmi és színpadi dráma között nem ismerék azt a nagy különbséget, melyet azután fölvete közéjök az idő. E tájon körülbelül oly nézetek uralkodtak a drámáról, mint a régi helléneknél, hogy a színmű közönség elé vitessék, de viszont a közönség is volt olyan kegyelettel a dráma iránt, hogy jó irányú erkölcsi, nemzeti s más hasznos intelmek s tanítások miatt szívesen meghallgatá, örömét lelé benne, amiért ezen idő drámai életét legjobban hiszem jellemezni, ha azt a drámai költészet elvszerű tiszteletében központosítom, melyet még kevésbé zaklatott a gyakorlat mindennap megújuló követelése, kíváncsisága; miért ez a drámai művészet zsenge kora, mondhatnám, ártatlansági állapota volt még.

Azonban ezen állapot nem tarthata sokáig. Midőn a színpad állandóvá lett Budapesten, s a művészet vándorai biztos fedél alá jutottak a fővárosban: az irodalmi fejlettséggel együtt járva, az ítészet is közelebbről és tüzetesen kezdett foglalkozni a drámával; elméletet, tanokat hozott az addig egységes, őszinte művészetbe, s mint rendesen, hol nem adta fel igényeit az életrevalóság, állításnak tagadást, viszonyosan, szegzett ellene, mikor a szélsőségek érintését s elfoglalását lehetlen volt kikerülnie. A szülemlendő küzdött a meglevő, az elmélet a gyakorlat ellen, s csak azon vettük észre magunkat, hogy a fejlődés nehézségein megtört a tudalom egysége s elvesztők a színköltészet ártatlansági állapotát, mint első szüléink, midőn felmerült lelkökben a jónak és gonosznak tudása. A végletek egyik szirtjén az elmélet, másikán a gyakorlat vőn szilárd állást, mint Garay két hollója, feleselvén egymásnak.

Az állandó színház valóban, mint sokan előre is várták, nem remélett befolyással volt a drámai költészetre. A befolyás első jelensége egy nagy tagadásban nyilatkozott, mely szerint az egész múlt drámai költészete, kevés kivétellel, használhatlannak tűnt fel; s mikor már igen sok drámára lett volna szükségünk, folyvást kérdeztük még: mi az oka drámai szegénységünknek? És mondatott: szegények vagyunk a drámai költészetben, mert sokáig jármolt bennünket idegen műveltség; továbbá nem vagyunk egy valláson; végre hiányzik életünkből a politikai szabadság. Volt, ki mélyebb okot vélt rejleni nemzeti szellemünkben, melynek túlnyomó alkatrésze a szónokszavalati elem, s ez habár nem áll is útjában a lírai fejlődésnek,

de a drámainak tősgyökeres ellensége. Ok volt egyszer az állandó színház nemléte; mikor pedig ez fennállott már, némelyek úgy vélekedtek, hogy nincs állandó közönség, azért teremtsünk valahogy; mi egyúttal azt is tevé, hogy a főváros nem tiszta magyar, vagy nincs eléggé kiművelve a drámai magas élvekre; maga az állandó színház Pesten inkább magyarító intézet, mint művészeti szükségből épített csarnok; sőt felületes nézet oda kancsalított, hogy a hazai élet és történet aligha eléggé költői, s hiányozván az emlékirodalom, hagyomány, nincs ami fölszépítse mind a kettőt. Majd volt lángelméket elnyomó igazgatóság, színészi párt, írói felekezet, karzati és páholybeli közönség, részrehajló ítészet, opera és dráma egy fedél alatt stb., annyi ok, hogy több nem kell.

Már Széchenyi mondá, hogy a magyar sok vállalatot nem az első, hanem a második vagy éppen harmadik lépésen kénytelen kezdeni. Ez áll a drámáról is. Utol kelle érnünk az előrehaladott időt, ez okból valamilyes kapkodó tevékenység indult meg közöttünk. A föntebb előszámlált drámaszegénységi okok különbözőleg ítéltettek; és joggal, okkal vélte igaznak, helyesnek eljárását a költő, ha az állandó színház s vele a nemzeti műveltség szükségeit kielégítőleg, páholy vagy karzat ízlése, nemzetiség vagy más politikai korszerűség, érzelmes és lelkesedési érdek után hallgatva dolgozott; most magyarosítván, majd elveskedvén a világi és véges célok körül. Mindez, ha gyakorlatilag, mint akkor mondatott, vesszük a körülményeket, jó végből, jámbor szándékkal történt, de a kritikát mindamellett nem bírta kielégíteni, sőt maga ellen támasztá, mely aztán kezdé a gyakorlat lábai alatt ingatni a földet; és ha nem tagadá is a kölcsönhatás elvét s igazságát, hogy drámai költészet és színpad viszonyosan gyámolítják s emelik egymást, mégis tudott példákat szerezni a műtörténetekből, hogy állandó színpad, politikai elvek hirdetése, egy vallás stb. nélkül is íratott már jó dráma, hogy valamennyinél előbbvaló a képzelődés mint tehetség, az emberi kebel érdekeinek esztétikai kielégítése mint cél, a tanulmány mint eszköz.

Ez volt az állandó színpad legelső hatása, mely midőn tagadott, állított; azaz napi szükséggé tette a színköltészetet s napszámossá a művészt, gyakorlati úton. E perctől kezdve a drámai művészetbe két külön cél, a legveszélyesebb dualizmus elve dobatott be, távolítván egymástól az irodalmat, és színpadot, vesztegetvén az író és közönség műérzékét, ketté vágván egységes, naiv tudalmát. Csak ezóta ront közöttünk amaz egyoldalúság, melynél fogva irodalomnak csinálni drámát egészen különböző feladattá lőn attól, mely színpadra dolgozik. Az írói gyarlóság, hiúság pedig fel volt híva, hogy becsületes arcot vágjon e gonosz játékhoz; azért az író, ha színpadon megbukott, az ildom elméncségével vigasztalta magát abban, hogy minden megbukás ellenére is az irodalom története méltó helyen fogja őt nevezni költői igazolás fejében; ha nem talált dicsvágyához méltó dicséretet az ítészetnél, odamutatott a színpadra, hol műve talán megtapsoltatott, érdemmel-e vagy anélkül, mindegy. E nagy romlottságban aztán a közönség sem hagyta magát faltól, és szinte kitalálta a módját: miképpen tartsa fel bírói tekintélyét. Így van egypár titkos, érthetlen, könnyű szó a közvéleménybe átmenve, mely már tipikussá vált, s ítéletmondásnak is beillenék, ha nem volna olyan őszinte, hogy magára vall. Hírneves költő művéről hallottam elégszer ilyen ítéletet: jó dráma, de nincs benne színi hatás; ellenkezőleg hallottam másról éppen az ellenkezőt: rossz dráma, de van benne színi hatás.

Hosszas magyarázatok helyett, minőkből eleget hallott már az író, olvasó világ, ragadjuk meg ezúttal ama kor színköltészeti tudalmát, meggyőződését, mint műtörténelmi tényt; vajon nem bevalósult-e, hogy színpad és drámairodalom elválasztattak egymástól, mintha éppen semmi szükségök nem volna egymásra? Nem lett-e két különböző feladattá: drámát írni és színpadra írni? Jól van-e így a drámai költészet ügye?

A drámaköltészeti célnak ezen megosztása bárminő erőszakos elvontság, eltépés is, nem oly szörny előttem, hogy kétes volna legyőzése, aztán nem mondhatnók, hogy éppen vaktában állott volna elő, sőt inkább a drámai költészet eszméjének különségeit láthatni abban. A fogalom végsarkai vannak előttünk kifejlődve. Hanem a fő rossz abban fekszik, hogy a színpadiság, mely okvetlenül egyik alkatrésze a drámai művészetnek, külön szakasztatik, és magára és magában elvvé emeltetik, mint ez csakugyan megtörtént, amidőn a drámabíráló választmány ekképp adá tudtul a Világnak eljárása elvét, hogy a „bírálandó művekben főszempontul nézetik a színi hatás". Tehát a színi hatás nem rossz magában, mint alkatrész, hanem károssá lett mint elv, mint szabály.

Szinte húsz esztendeje már, hogy drámai költészetünk ezen vezérelv után műveltetik az írók többsége által, a színház védelme alatt. Mikor legelőször mint szükségből elfogadott elv tűzetett ki jeligéül, kezdetnek megjárta; s nem is volt ellene szó, oly kevéssé, hogy Vachott Sándor cikkére, mely 1838-ban az egész színi hatást megtámadta, senki nem felelt. Én fogtam volna felelni; értekezésem az akkori cenzúrán is átment már, de világ elé nem jött, mert védelmeztem volna egy elfajzó rosszat a színi hatás elvében, mely anélkül, hogy előre lépett volna vele a színköltészet, állandó elvül tiszteltetett már, s meghozta fattyú sarjadékait, s vele színköltészetünk az előhaladás helyett sokáig a kezdet gyarlóságánál maradt veszteg.

Az úgynevezett színi hatás érdekében mindezek ellenére is megjegyzem, hogy a költőnek mindig szabad választani a közönség és művészet igényei között; és vannak idők, melyek folytán új erkölcsi, vallásos, politikai nézetek pártolására szólíttatik föl vagy legalább felszólítva érzi magát a drámai költő, mint regényíró az irány által; ilyenkor lehet, hogy viharos tapsokat fog aratni, de eljárása bizony csak külszerű, fogadott vagy kibérelt szolgálattételnek marad, s az érdek, melyet indít, a művészet járulékait fogja illetni és korántsem állományát, s ez esetben szolgálatának már-már semmi köze a művészettel. Ha pedig éppen oda igyekszik, hogy mindenáron hajhássza egy meghatározatlan ízlésű közönség tetszését, mint Hegel mondja, kétszeresen bűnhődik: egyszer az igazság, másodszor a művészet ellen.

Így gondolkodva, midőn a kivétel az elv helyére vívta fel magát, s a drámai fejlődés korántsem a művészet eszméjében, hanem hely- és időbeli viszonyok összefolyásában kereste igazolását, lehetlen volt szemére nem vetni az állandó színháznak vagy inkább azoknak, kikre volt bízva az ízlés, a művészet vezetése, hogy elég már a színi hatás elvének követése, folytatása, hogy nem illik örökké az első lépésnél megállani, mert úgy elvégre is a százesztendős gyermek sorsára jut a művészet. Mindennek dacára még 1847-ben, tehát az állandó színház fennállása után tíz év múlva is, csak a régi elv uralkodott, és a második hibás lépést a következetességgel tette a színköltészet, előkelő írók s művészek pártolása mellett. Így fejlődött ki az úgynevezett színi és művészeti hatás között a különbség Nagy Ignáctól, ki amaz elsőnek föltétlen barátja volt, és a Színműtárt elv nélkül, keresetlen fából fúrva, faragva szerkesztette, Henszlmann Imréig, ki az utóbbit erőhatalommal sürgette, szinte az egyoldalúságig védte az ellenfél szemében.

A drámai költészet két végsarka bizonyosan a költői eszme és a cselekvény. E kettő együtt jó; egymás nélkül - hulla. Mit és mennyit lehet összeírni a költői eszme egyoldalúsága után, mit és mennyit viszont a cselekmény kívánatai szerint: bőven találnánk reá példát az eddigelé írt magyar színdarabok felvonásaiban. Íme két végsarknak tehát nem az a rendeltetése, hogy egymástól mind messzibb távolodjék s merev ellentétté feszüljön egymással szemközt, hanem hogy állandóul sürgesse, hassa és fokozza egymást. A műtörténelem, az igaz, úgy tanítja, hogy e kettő rendesen hamarább fejlett ki önálló különbségben, mint konkrét áthatottságban, éspedig azon arány szerint, amint egyik költő talán szeret a dolgok belsőségével foglalkozni, különösen pedig magára és belső világára fordított elmélődő tehetséggel bír s valamely tűnődő

szellemmel van elfoglalva; a másik ellenben könnyebb vérű levén, szereti a látványosat, a külsőt, talán a könnyen érthetőt, így nem ritkán a fölületest. Megvalósul ezen magyarázat egész népeknél is; értem a németet és a franciát. Ez utolsó ugyanis mindent örömest lebegtet a fölszínen, a belátható könnyedség tisztásán; így a drámai művészetben is szinte orrunkig tolakodik az előállítással, és untig, fogytig túlozza előttünk a cselekvényt. A költő ahelyett, hogy „a keblét megmozdulni érző anya nyugtalan és termékeny gyöngédségével hordozná elméjében a gondolatot", a könnyű süker ingerében zürli el minden bensőségét, alanyiságát. Németeknél ellenben megtörténik, hogy az író addig-addig ringatja képeit s gondolatait a bensőség bölcsejében, hogy utoljára az érzelmek homályos régióiba, honnan ki kellene emelni a gondolatot, téved vissza, s mélykedő töprengései között alig bír rámenni, hogy láttathassa másokkal, mit akar. Ez kicsinyli a színpadot, amaz mindenli. Ha tehát e két nemzet ítészei egymáshoz utasítják, ha ugyan utasítják, költőiket, ez csak annyit tesz, hogy a drámai költészet kiteljesedését sürgetik. Ezen nyilatkozatból, úgy hiszem, bátran lehet mérlegelni s magunk elé követendő például tűzni akár egyik, akár másik nemzet drámai eljárását, ha ismerjük magunkat.

Vessünk azonban egy pillantatot azon területre, mely a drámai költészet két végsarka között fekszik, és vizsgáljuk meg, vajon közeledett-e egymáshoz a kettő, be van-e valamennyire töltve a köztük tátongó mélység a magyar színköltészet termékei által; mert ez fogja mutatni a kedvező és talán megrovás alá eshető jeleneteket.

Mióta Csató vígjátékában *(Megházasodtam)* tapssal üdvözlé a közönség azon helyet, hol a büntetésre méltó zsidó inkább viszi ügyét a királyi táblára, mint a megyére: a zavaros közvélemény bűzhödt levegője ajtón, ablakon tolakodott a drámai költészetbe. Könnyebben esett a költő lelkének, ha ily oldaldöféseket adhatott. Ekkor jött a politikai kórság, és nevezetes drámai készítményekben, minő *Hunyadi László, Főúr és pór*, szinte magától jőni látszott, hogy a költő valóságos zöldasztali vitává hígítsa fel a párbeszéd titkát, s pártok örömévé, bosszankodásává tördelje szét az egy és oszthatlan műélvet. A korszerűség kihívó arccal lépvén fel, hamis ékszereket lopott a színköltészetbe; a vak is észrevehette, hogy a színházi taps és a költő tollának percegései között volt valami titkos rokonszenv. Mégis a korszerűség ölte meg a legtöbb magyar drámát, s név szerint az említetteket sem a tudós társaság első jutalma, sem a bírák illetékessége nem bírta megóvni a kárhozattól.

Remeg szívem, ha még a politikai elemhez kell csatolnom egy drága név, a nemzetiség, fonák felhasználását is. Becs nélküli tirádák, hamis önbálványzás patetikus körmondatai, elbízottság felkiáltásai forrottak elő utána. Lehet-e ilyenkor Szvatoplukot szomorújátékká feldolgozni; s vajon nem jól esik-e mai nap, hogy Zrínyit nem magyar elme írta? Hasonlóul a művészeti képzelődés mellőzésével történt, hogy az élet sok jelenetei mint valamely nélkülözhetlen jó behozattak a drámába, mi a népiesség egyoldalú felfogása volt. A képzelődés, mely átalakít, már-már nem látszott szükségesnek, s alig volt egyéb feladata, mint utánok bámulni az eseményeknek, melyek gazda nélkül számolva, hívatlan vendégek gyanánt, költészeti minden felhatalmazás nélkül pöffeszkedtek végig a színpadon, s keresztül-kasul jártak deszkáin az apróságok pulyaságaival. Munkácsy *Garabonciás diákja* mint lehető legalsó kezdet még megjárta s eltűretett; de ha húsz év lefolyása közben folytonosan ismételtetik ugyanaz, ha a népszínmű az élet egyes jeleneteit beolvasztás nélkül mutatja föl művészetnek, az több, mint kezdeti gyarlóság, tulajdonképp visszatérés a rosszhoz, makacs megmaradás abban.

Mint jó és balszerencsének sorsosa, tömérdek színműnek írója, *Szigligeti* áll előttünk hosszas, termékeny munkásságának egész nagy sorozatával. A drámai költészetnek a közönség felé forduló oldalát, mely a cselekvény részére hajlik, ő mívelte ki legjobban valamennyi társa között a kezdetleges színi hatási elv nyomán. Színköltészetében ha egyéb nem volna is, de

cselekvény van. Ő ehhez tud, s ily módon betölti azon igényeket, melyek a külsőségekkel járnak, a tömegre vagy inkább a szemre hatnak. Kevésbé művelt közönség az ilyeneken nagyon jól mulatja magát. Egyszer-kétszer láttatniok nem árt. Drámaköltő, ki talán belső tűnődésre hajlik, szerencsével fogja hallgatni; de hosszú időre nem valók, mert hamar feloszlik bennök a költői bűbáj; a lélekre, a művészeti eszmére alig levén valami gond fordítva, mint az ítészet is elégszer megjegyezte már. Nézőnek a kora kielégítés könnyű élvet ad, de íróinkat sürgeti az új alkotás szüksége. Így Szigligeti egyike a legküzdőbb íróknak. Neki nem szabad az ihletre sokáig várni, ábrándjait soká érlelgetni s lassúságban termékenyedni. Ez a titok el van tőle véve. Őt a sebesség viszi tovább-tovább, mint Mazeppát a szilaj ló. Sietése közben a legszebb virágok maradnak el; mert nincs mikor leszakasztani. Ha aztán egy-egy színdarab megírásával némi nyugtot vesz magának, íme virágokra való visszaemlékezés leszen új színműnek alapja, s ő úgy jár, mint aki egy útból kettőt csinál s örökké visszatéregetéssel tölti az időt. Költészetében jelenet, jellem, akarat, összeütközés, bonyolódás már előre készen vannak; minden kitelik belőlök; csak el kell indítani a gépet s mozog. Ez, mint mondám, derekas valami, lehet is belőle tanulni, de alig hiszem, hogy kielégítené költője büszkeségét, amit Szigligetiben fölötte tudok becsülni, mert igyekezete, törekvése ismeretes. - Azonban reá nagy szüksége volt s van a színháznak; különösen még a kezdetkor, mikor nem bírt az íróvilág elég újdonságot adni, ő egyetlen, nélkülözhetlen költője volt. Mind íme sietség közepett is azonban sükerült néhány színműve; s különösen ő állítá elő az úgynevezett népszínművet; *Csikós*a, közrendű tárgyisága mellett, művészeti elismerésre jutott s méltán.

Egy oldalon fog helyt vele *Nagy Ignác*, kinek minden jó volt, mi a színpadon tetszett. Költői beccsel, belső igazsággal nem sokat törődött, s megnyugodva, mint senki, jó lélekkel ajánlá s űzé a franciák követését, mintha ez szolgáltatna valami új adalékot költői világunkba, midőn magunk is oly igen hajlandók vagyunk a frivolra, fölszínesre. *Tisztújítás*a hazai levegőben mozog; egyes részleteivel érdekes látványt mutat. Többet a költő sem akarván elérni vele, megfelelt az alanyi célnak, napi érdeknek. Tisztább elemből dolgozott *Gaál*, kinek *Peleskei nótárius*a a később népszínművé lett költészeti ágban nemcsak fejlődésre mutat, hanem első megalapítója lett annak. *Vahot Imre Farsangi iskolá*ja, mint kezdet sokkal több reményre jogosítá fel pályája figyelemmel kísérőit, mint utóbb bevalósult. Munkássága, ügyessége nem vívta ki magát egész erejében, s hogy megtörött valahol, bizonyos. Egyébiránt ő legnagyobb hibát abban követett el, hogy a művészeti hatás sürgetésétől, melynek előharcosa volt, a színpad egyoldalú érdekeibe hagyta magát vonatni, magasb célok feledésével. *Degré Alajos* művészeti hajlammal, *Szigeti* eleinte a merev színpadiassággal látott a költészethez, vagyis megmaradt az eredeti vagy jobban a kezdeti drámai gyarlóságnál, hanem utóbbi darabjai mind jobban bírják kielégíteni a művészeti követeléseket.

Vörösmarty drámai munkásságának egy része hasonlóul e korba esik. *Vérnász*a, *Áldozat*a, *Marót bán*ja elismert költői beccsel bírtak, de többé nem tartoztak a korba, melyben írattak, levén egy letűnt világnézlet, a drámai naiv felfogás szülöttei, helyök elvitázhatlan a költészetben, de a színköltészethez alig szállottak le; így azon másik egyoldalúság részire hajlanak, mely a költői eszmét a színpad lényeges hozzájárulása nélkül akarja valósítani. Mondhatnám, ezen méltatás alá, de mi a színi hatásnak éppen ellentéte és magára hagyott elvontság, sorozandó igen sok költői színdarab, melyeknek csak épp a neve, hogy felvonásokba öntettek. Ezeken történt a legnagyobb méltatlanság, mert mikor a színi hatás elvvé emeltetett, a gyakorlat amazokat teljesen feledésbe, a vétkes egyoldalúság irodalmi lomtárba lökte; pedig ha színi érdekből meghallgattatik a silány nézőjáték, költészeti célból meg kell vala hallgattatni, legalább akkor amikor, néhány e nemben írott drámai műnek; vagy az egyoldalúságot nem következetesen kellett volna folytatni, hanem következetlenül, hogy igazsággá nője ki magát.

Azonban nem kelle soká várakozni. Az úgynevezett színi hatás egyhangú csattanosságai közé egyfelől, és a magok bensőségével tűnődő drámák csendjébe másfelől a siker neszével, a költői eszme mozgalmaival szállott be gr. *Teleki Lászlótól A kegyenc*. Egészen a kor műve; Hugo Viktor sem tudta volna ügyesebben feszítni az érdeket, a várakozást. Nagy képet ad Róma hanyatlási korából. Az ítészet méltánylá, a színpad megbírá, de az egyoldalú színházi gyakorlat feledteté s mai nap már nem is ösméri a közönség. Benne lendült meg nyomosabban, mint korába eső elődeinél a drámai becs mozzanata színpadi jártassággal is párosítva. Súlyos vád a színházra, ha e darab talán éppen a mutatkozó súly miatt nem volt érdemes a színpadilag korszerűek közé számíttatni. - Az eszme súlya azonban másoknál is jelentkezett. *Obernyik Károly* színköltészete szintén ez oldalról volna méltatandó; de nem kivétel nélkül, mert művészeti eszme helyett politikai uralkodik, mint említém, *Főúr és pór* drámájában, *öröksége* bizonyosan művészeti gondok teremtménye, s fölismerhető benne a színpad és művészet kiengesztelése utáni törekvés. - A lámpafényhez erősebb szemmel, a színpadhoz kellő tartalommal lépett föl *Czakó Zsigmond* s mondhatni meglepte a magyar színivilágot. A köztudomás mintegy ösztönileg és hosszas találgatás nélkül rámutatott azonnal, mint a magyar drámai költészet újjáalkotójára. Örvendetes jelenség! A közönség megsokallta már az addig űzött módot; az újnak kívánása megkedvelteté vele azt a tiszteletre méltó komolyságot, mely nélkül semmi nagy nem születhetik, és Czakó arcán, művein mutatkozott. Őbenne az akarat ingere sohasem szélesedett el; arcáról egy-egy gondolatot vártunk minden percben, melyet már régóta ápolgat, melenget szíve alatt. Ennek kifejezése lett volna költészete, ha összeütközésbe nem jő az uralkodó ízlésmóddal, mely a színpadot, és az ítészettel, mely az uralkodó ízlésmódot sanyargatta. Ő, úgy látszik, egész lelkét tette egy gondolatra; becsülte, imádta az eszmét, de nem ismerte természetét, s halandó lábai megtörtek a szent küszöbön. Hogyan? Szentebb elhatározottsággal lépett ő a színköltészet csarnokába, mint ezerekre mehető társai. Lelkére vette az ítészet utasításait, belátta a színpad könnyelmű kezelését, fölszínes irányát. Mindezt belátta s lelkére vette, mondom, és aratta is sükerét *Kalmár és tengerész* és *Végrendelet* című darabjaiban,. Ő nem kérte a színi hatást, de tusakodott a gondolatért; igyekezett egyensúlyban tartani a lényeget a látszattal, tartalmat az alakkal, gondolatot a mutatvánnyal; mégis szemére vetteték az elsőnek hajhászása, az eszmevilágnak fekete légköre, melyből egészséges nem származhatik. Mi volt mit tennie, mint annál inkább keresni a gondolatot, esengeni a mélységért, a titkosért, rendkívüliért. Így született *Leona* című tragédiája, melynek alapeszméjét a bölcselkedő Eraszt beszédeiben vesszük bizonyos természetimádás túlzott kimagasításával. Sokan fognak emlékezni ama patetikus bölcsészetre, mely körülbelül e szavakban hirdeti lételét: elvesz a tavasz, „a gondolat"; ehhez mélységes világgyűlölet, a pozitív vallást krisztallizáló álbölcsesség fonódik mind tovább, s végre ahelyett, hogy érthetővé derítené eszmevilágát a költő, még homályosabbá teszi azt, mert „nem eléggé tisztán ismért dolgok utáni vágyakodásban" vesz el törekvése. Eötvös egy nagy fenséges gondolatot kér a Karthauziban, hogy megmentessék az emberiség; Czakónak elvesz a gondolat, mint a tavasz, mint a virág; pedig ő kereste azt, és mikor megtalálta volna, egy rangra becsülte a virággal; a gondolatért megölte a gondolatot. Ez a mélységes bebonyolódás, hogy éppen a gondolat vesz el a gondolkodó elől, kibírhatlan állapot, melyben a szellemnek nincs maradása, mert nincs kielégülése... Mi történik azontúl, példája mutatja.

Czakó Zsigmond a drámai életbe új erőt, tartalmat és kevés ideig tartott munkásságához képesti emelkedést varázsolt. *Szent László*ja, mely nyomtatva is megjelent a Délibáb füzeteiben s azonnal színpadra is fölvittetett, tisztább világnézletről tanúsít. Szent László alakja senki által sincs oly idomba felmutatva lelkileg, testileg. Sok, igen sok van azok állításában, kik drámáink folytonos előhaladását Czakó sírjába hiszik eltemetve. Neki sokat, mindent megadott a természet, de megtagadott az élet, a társaság és társalgás; szerencsétlen volt környezetében.

Bezárja előttem az egész drámai sorozatot *Hugó Károly* és színköltészete, *Báró és Bankár, Egy magyar király, A világ színjátéka* eredeti drámáival, melyekhez jő még *Brutus és Lucretia* németül írva, maga által magyarra fordítva. Valóságos költői természet, mely ha nem nevezhető is drámailag teljesen kiképzettnek, de mégis a legtöbbet tett arra, hogy a színköltészet feladatait konkrét egységben állítsa elénk, azaz költészetet és színpadot, eszmét és cselekményt betöltsön egymással, belsőségi alapból kerekítse, domborítsa ki alakjait, s ezek a szellem földjéből nőttenek legyen ki. Betöltötte-e azt az űrt, mely a két szélsőség között nyiladozott, nem mervén állítani, de hogy neki hibázott legkevesebb lépés a teljes drámai költészetre az egész fölvetett koron át, bátorkodnám vitatni, s alapos reményeim vannak a győzedelemre.

Bármennyire óhajtanám tovább is folytatni elmélkedéseimet, így talán kijelölni a haladási nyomokat: ez mailag nincs hatalmamban. Mi az elővett kort illeti, a legesleggyarlóbb kezdettől fogva kísértem a fölvehető pontokat, emlékezteték a kiemelkedő fokokra. Haladás, bár lassú, de észrevehető; noha túlnyomó még most is a rossz elem; a jó csak kivétel. Egy folyóiratra teljesen a színház érdekeiért sohasem volt közelebbi szükség, mint mai nap, és a színház, vele a színköltészet érdekei megérdemelnék azt. Mert a gyakorlat elfogadható ugyan gyönge oldalaival is, mikép ezt föntebb már megengedem; de a művészet eszméjét éppen a gyakorlatnak kell mindig elibe tartani. Továbbá, ha nevekednék költők által a műisméret, a közönségnek sem volna szabad elmaradni. Egy lap e részben is jó szolgálatokat tehetne... Azonban ez nem az én feladatom. Nekem azt kelle megoldani: van-e színköltészeti élet 1830 óta; azt, úgy hiszem, nélkülem is tudják általánosan, de a részleteket talán nem ártott kimutatni. - Ha följebb mondám, hogy a regényes elv legkevésbé hatotta meg a drámai költészetet, azért volt, mert arra, hogy regényesről lehessen szó, több fejlődési fokozatnak kijelölése szükséges: a mi drámai életünk pedig erre még igen rövid. Hanem az mégis a kor regényes hajlamát tünteti ki, hogy egy magyar dráma, mely a klasszikusnak nevezett korban íratott, ez idő folytán nyerte meg elismertetését, s ma is legjobb *magyar drámának* mondatik: *Bánk bán*.

Míg a regénynél, drámánál összemunkáló ítészet hiányában csak szerencse, ha eltaláltam az összefüggést s a fejlődés fordulatait, a lantos költészet körül nemcsak elődolgozatok, hanem rendszeres nézetek is nyilatkoznak segíteni az áttekintést. A líra bizonyosan a legfejlettebb költészeti nem, s az új idő szerint úgyszólván minden poézis belé vette magát, és országos keletre jutott, míg a dráma legfölebb egy-két városé, a regény pedig csak készül arra jutni. Két szó mondja meg az összes lírai eredményt: *kedély* és *népies*. E kettőben érzi magát otthon a mai ízlés; nem is tanácsolnám, hogy valaki e kettőnek áldása s kenete nélkül indulna meg a költészeti pályán. E két szó, mely csakugyan az újabb lantos költészet tartalmát fejezi ki, oly forgandóvá lett, mint a pénz, habár nem érti is minden ember oly szabatossággal, mint a műbölcsészet akarja érteni, de köztudalomnak annyi is nagyon elég.

Ami a szervületet illeti, ekörül forgolódni a jelen szemlélkezés föladata. Lantos költészetünk legújabb fejleméről bölcsészeti alapon nyugvó nézetet találok a Pesti Napló 1853. évi folyamában (1139. szám), mely szerint a költészet első nyilatkozványa természetesen mindenütt és mindenkor a népköltészet. „A költészetnek a *népiesből a nemzetibe*, ebből az *egyedibe* s így tovább (de hová, nincs megmondva) kell *emelkednie*, s ha az megtörténik s egészségesen mindig tovább fejlődni akar, többé az előbbi túlhaladt fokokra *visszasüllyednie* nem szabad." Mégis ennek ellenére, a fejlődési törvény alól kivételesen (holott a törvény egyetemes), cikkíró a magyar lírai költészetet egészen megfordítva látja fejleni, mondván: „Nem a népiből történt a haladás az egyedi, hanem az egyediből a népi felé, olyformán, hogy költészetünk először *általános* jellemmel bírt (Ányos, Kazinczy, Dayka, Kis, Virág); aztán lett *nemesivé* (Berzsenyi, Kisfaludy Sándor); utóbb *nemzetivé* (Vörösmarty, Bajza, Czuczor, Garay); ebből

végre *népivé* (Petőfi, Arany). Átmeneteket képeztek az elsőtől a másodikhoz Csokonai, a harmadikhoz Kölcsey, a negyedikhez Kisfaludy Károly. A harmadiktól a *negyedikhez* (s megint a *negyedikhez*?) Erdélyi, Vachott és többen."

- Nem tudom, hol vette magát ez a besorozás, hanem annyit tudok, hogy koránt sincs az eszme természetéből lehozva s a költészet fogalmából merítve; s ha mégis felhoztam, azért történt, mert cikkíró és én egy cél után törekszünk: a szervület kutatása felé.

Nagyobb mérvben indult meg Toldy Ferenc munkássága a magyar költészet történetének máris két kötetével, melyek folytatása váratik. Ő is szerves egészet akar szem elé állítani, mint a második kötet végén nyilatkozik; de megbocsát a tudós szerző egy észrevételt, mely szerint a szervesség kívánalmát nem elégíti ki egészen pusztán az időnek betöltése azáltal, hogy az irodalom „mióta megszületett, soha meg nem szakadt s mint folytonos szellemi élet" kimutatható minden korokon át. Ez a szervességnek csak időbeli része, annak bevalósítása, hogy költészet vala mindig és megszakadatlanul; s e tekintetben a magyar költészet története tökéletesen kielégítő, az időt betöltő, így történeti szempontból egyetlen; de a szervesség belső föltételei nincsenek benne magyarázva, kimutatva.

Én az újabb szépirodalomból huszonöt évet foglalván értekezésem körébe minden jelenségek előhozására ki nem terjeszkedem, különben sem tartozván a szervességre mindaz, mit a történelem bír és méltányol mint meglett dolgot. És aminő gyarapodásnak és sokfelé ágazásának indult legújabban az irodalom, a főszempontokon kívül mindent beszőni nem volna egyéb az anyaggal birkózásnál.

Elmélkedésem folytán felhőztem már, hogy az új költészet Vörösmartyval tört ki a klasszikai műeszme világából; de méltó társa Czuczor. Az idő szelleme volt-e oly erős, hogy mindekettőjöket átalakította, munkásságukban új irányhoz mérsékelte, vagy talán éppen rajok virradt az ő szellemökhöz méltó szabadabb költészeti korszak, nem keresem. Elég az ahhoz, bár mindkettőt büszkeséggel számítja tanítványai közé a Kazinczy-Kisfaludy iskola, de őrajtok bizony semmi szaga nem maradt ez iskolának, s oly kevéssé hoztak át valamit belőle az újabb korba, hogy a vezérléshez szokott magyar szépirodalom hiába várta tőlök, ha talán megragadnák a vezéri zászlót. Egyiknek sem kellett. Úgy látszik, az a szokott képzet, melyet az „iskoláról" bír a műtörténelem, kienyészett közölünk, legalább iskoláról ez idő folytán beszélni merő anakronizmus. Így a magyar szépirodalomban egy önkényes elnevezéstől, mely a képzőművészetekben otthonos s csak ideig-óráig való a költészetben és ugyancsak erőtetett és szabadtalan, szabadultunk meg.

Az 1830. év egyike a legválságosabb éveknek. Tudós társaság is állott fel. Az elmélkedő gondolkodás ide fordítá nagyobb erejét. A költészet majdnem elmélet nélkül maradt; vagy ha nem, polémia igazgatta. A klasszikai vagy a megelőzött korból való költők, Berzsenyi, Kölcsey, hogy Kisfaludy Sándort ne is említsem, annyira függtek az ógörög művészet szépségein, hogy a romanticizmust egyáltalában nem bírták meghatni elméleteikkel, s talán magok sem tudták, hogy az új irodalom éppen azon költeményeiket becsüli legjobban, melyek menten a római mitologikus dagálytól, az újabb költészet alaphangján, mely a kedély s egyszerűség, írattak. Nem is tudom, hogy próbáltak volna új elveket vitatni. - Bajza derékul értekezett a románköltésről, de azért úgy járt, mint a legtöbb ítész, hogy a regényest a közép századok romaiban hívé elborítva, s mégis a regényt tartá az új költészet főtermékének, korszerű fajának.

Czuczor és Vörösmarty eléggé voltak már ismérve; s midőn új oldalak tűntek fel költészeteiken, még nagyobb volt az elismerés. Sokan úgy tartják, hogy a dalban mindkettő erősebb, mint az eposzban; s én igen jól emlékszem, hogy Toldy *Aesthetikai levelei* előszavából egy

megjegyzést, mely azt mondja: „Zalán szép munka ugyan, de a kis gyermek halálára írt vers még kedvesb adomány", ekkor már többen tudták méltánylani, mint 1827-ben, mikor az *Aesthetikai levelek* kijöttek. Azonban maradjunk a szokott felfogásnál és tartsunk netalán azokkal, kik úgy hisznek, hogy az eposzok óta hanyatlott a magyar költészet. Itt legelsőben is azon nézet valódisága megvitatandó, mely a költészetet mindig fölfelé küldi s örökös emelkedésről beszél. Megvallom, nincs módomban e nézet helyességét, valamint azt se belátni: hová kell vala emelkedni a magyar költészetnek a klasszikai aranykoron túl. A hősköltészetben, mondák, szinte addig mentünk, mint Homér, az ódában mint Alceus. Talán ezeket kellett volna folytatni? Ez végnélkül unalmas lett volna élő irodalomnak. Vagy talán emelni az eposzt mely úton, hová? Ez lehetetlen; mert Homérnál többnek lenni akarni vakmerőség.

Elismérem, hogy a magyar szépirodalom egész fokká magasodott fel, mint Shakespeare homloka[6] a tenger fölött. Az ily fokoknak sehol sincs folytatásuk; nem is volna szép. A szertelenség ott termene legott. Vagy más oldalról, mi az emelkedést illeti, kérdem: emelkedett-e a költészet Németországon Klopstock óta; ismér-e magasabb költőt Anglia, mint Milton? Mindemellett nincs haladás kívülök és utánok a költészetben? Tehát az emelkedés tulajdonképp elhasználható képzet, mely illeti ugyan a költészetet, de igen jól találja magát benne a dagály, az üres frazeológia, a hangos retorika; és megjárja egy lelkesedési korban, mint költészeti alkatrész; de arra nincs felhatalmazva, hogy utóbb tartalomért, bensőségért se cseréltethessék föl. Sőt inkább ha elmélkedéséből alábbhagy a költészet, s azt rendesen a belterj pótolja, ez nagy haladás.

Mindenki tudja, hogy a szőlőgerézd függ, noha míg virágzott, fölfelé tartá fejét. Mikor fordul le, még senki észre nem vette, ha mindig szemmel tartotta is. A természet mester az ilyenekben; de mester a szellem is a maga mezején. Hol és mikor kezdé előkészíteni az irodalmi új változást, ha nem volna is nehéz visszanyomozni, de most nem tartozik ide. *Levél barátnémhoz* Berzsenyitől, *Bú kél velem, bú jár velem* Kölcseytől mind olyan eleven és mai korra szóló költemények, hogy kevés hián akár ma írattak volna. Senki sem fogja e dalt legmagasabbnak mondani műveik között, de a költői kedély s benne a költészet szelleme kezde már aláfelé hajlani, mint a szőlőgerézd, mikor elhullatta virágát, s tartalma nevekedik. Ez a hang mind jobban kezd aztán az irodalomban terjedni, becsültetni; s amint fogy az érzelgő pátosz, úgy halad elé az egyszerűség, melytől csak egy lépés van az igénytelen népdalig.

Megkísértvén a magyar költői szellem, mit tud idegen formák között csinálni a költészetből, azontúl nem tehete jobbat, mint hogy visszatért a maga módjához vagy ahhoz, melyet inkább hitt a magáénak. Szerencsére e nagy fordulat ugyanazon költők munkásságát újította, különböztette meg. Mind Czuczor, mind Vörösmarty abbanhagyták a régit, és jó, hogy ők, mert osztó igazságot szolgáltattak példájok által az ítészetnek, ellenben ha más kezd újat, könnyen megrohantatik az ó iskola által; így pedig az egész ugyanazon egyénekben történt, kik legfölebb magok támadhattak volna magok ellen.

Egyébiránt a világ folyása kivülöttünk is megváltozott. A nyilvános és politikai élet új korszakba lépett, s idehaza szintén értek az eszmék. Az, mit nemzet és haza nevek alatt imádunk, eléggé volt már dicsőítve a költők által. A nemesség kevésnek tartatott arra, hogy egész nemzet legyen; s előjogairól nem lehete immár unalom nélkül énekelni. Valaha igen szép és igaz lehetett, ha ugyanazon szolgálatért adatott „szép paripa a nemesnek, borjas tehén parasztnak", mint Kisfaludy Sándor éneklé; de ma sem szép, sem igaz. A honi történet a nemesség vagy olygarchia története volt már szemeinkben; a királyfiakról legföljebb a

[6] Egy szirtfok neve Albion partján Dover mellett, melynek tetejéről rohantatja le Shakespeare a már világtalan Glostert Lear királyban; innen a neve is.

mesékből tudtunk valamit; de ha tudunk vala is, minő beszédet adhatánk nyelvökre Thuróczi vagy Spangár csontkézzel írott krónikáikból, melyek oly szárazak, hogy akár Tinódit olvasná az ember. Hagyományok, szentföldi zarándoklatok, keresztes háborúk, tengeri kalózatok: mik ezekhez képest a magyar költészet elemei! Így okoskodtunk, s mégis a hazai édes mienk megdallását sugá az ösztön. Tehát új tartalom kellett, olyan, mely elevenítő erővel s képezhető hajlammal bír, melyből lehet valamit csinálni, és mégsem élhető föl egy-két évtized alatt, mint az eddigi olasz, német, francia, görög alapok, mitológiák.

Mikor az előbbi világnézlet alábbhagyó félben volt, megdöbbent a nemzet, mintha napfogyatkozás volna, mely akaratunk ellen is valamely hideg érintéssel hat a lélekre. Az idő majdnem üresnek látszott és kihaltnak a költői világ. A talány meg volt fejtve: a kort átmenetinek mondák. Azonban jelenségek már mutatkoztak, de elveszve még a kezdet szürkületében, így észre sem vétethettek. Soha annyi szín és irány a költészetben! Fele régi, fele új; nem tudni, ki melyik másik. Szinte kezdett megoszlani szeretetünk a költészet iránt, mert azt is mondották, hogy költői korát keresztülélte az irodalom s átmegy a tudományosba; mi a legferdébb fölvét (hypothesis), különben mit keresnének egy időben Schiller és Kant, Goethe és Hegel az irodalom mezején. Ily és hasonló nézetek s vélemények folytán addig-addig tűnődött az írók elméje, hogy utoljára igaznak tetszett a legfölszínesb látszat, s ma már irodalmi tüneménnyé nőtte ki magát az aranykor megkülönböztetése, holott még rendes utat sem találta meg a költészet oly biztosan, hogy legalább eredeti magyar lett volna, nem is említve, hogy ép, teljes, alkat és tartalomra nézve kiegészedett mesterműveket is bőséggel bírhatnánk.

De a műszellem nem halt meg, sőt kikelvén az iskola egyhangúságából, szabadabban kezde mozogni, s próbálgatá eltalálni az irányt. Valót ugyan senki sem tudott munkássága felől, de mindenki sejté, hogy újonnan ihl. A nemzetiségnél immár szélesebb, tágasb igazságra volt szükségünk; az emberiség igazságai, érdekei feküdtek lelkünkön. Nemsokára országgyűlési beszédekből is kihallatszott egy-két hang, s úgy tetszett, hogy még oly valamit nálunk nemigen mondogattak. Ha jól emlékszem, az országgyűlési beszédek eme két szót ejték ki gyakrabban: örök igazság! Meghiszem, hogy íme két szó másképpen is mondatott ki, de a költészetben, igen jól tudom népnek, népinek hítták, s legelső mozzanata 1836. évre virradólag érzett meg az Aurora versei között, amint ezt a kassai „Szemlélő" literaturai lapja igen finomul észrevette, kimondta, és ezóta mind jobban hallottunk róla életben, versben folytonosan.

Így mozgott a szellem először ugyan lassú nesszel, de minden mozgását szívhez vitték az idegek, és utána gondolok, hogy igaz. Apródonként a költészet mind jobban fölvevé az új éltető elemet, s terhesülni érzé keblét utána. Ió és Jupiter ölelkeztek a ködben; csak ajkaik látszottak egymáséin. Rövid lefolyású idő, egy-két év múlva mind jobban emelkedett ki a szó értelme. Tegnap szó, ma eszme, holnap ige, hogy testté legyen. Ezentúl már szebbnek tetszett a hazaiság, a nyelv, az itthon lelhető költői elem és idom. A krónikások sem voltak mindegyre oly szárazak. Sőt ami több, eleven alakok jártak előttünk a hajdanban, s úgy látszott, hogy megkérdeztetvén tudnának magokról valamit. Hasonlóul feltámadtak a mesék, melyek régibbek a történészet által beérhető időknél; és gondolók: vajon azok az igen szép elátkozott, átbűvölt királykisasszonyok nem fognának-e megmozdulni üveg és vaskoporsóikban, ha egy szerető királyfi élethalálra elszánná magát érettök? Majd nemsokára a tudomány is megkérdezteték: magyarázná meg, mi az a népiesség, nemzetiség a költészetben. Mit felelt rá, nem tárgyalom, hanem annyi való, hogy a „népies" oly konkrét fogalom gyanánt jelent meg a magyar költészetben, hogy az élet és ízlés követeléseit láttuk benne összehozva, miért egy lehető magyar költészet alapjául tekintők, s a költői kilátások tőle kaptak vigasztalást, az elmék lelkesülést.

Azonban én, ki az időket egymásba szeretem átönteni, nem kötök ki valamely különös fölfedezési érdemeket az általam romantikainak nevezett kor számára; annyival kevésbé szólok abszolút kezdetről. Sőt inkább azon ítészekkel tartok, kik, mint az imént felhozottak is, a népi költészeten kezdik a költészetet; hanem eltérek tőlök abban, hogy mellőzöm azon meddő, sivár képzeteket, melyek szerint a fejlődési előmenet a végetlenbe kinyúló vonalnak, „világtalan világig" való emelkedésnek képzeltetik. Körben forog a világ; semmi sincs új a nap alatt, mondja bölcs Salamon, de van mégis egy: a megújhodás; ez pedig örökös visszatérés a kezdethez; így igen természetes, ha voltak, kik reményeket láttak a népiesben rejleni, utóbb fejleni. - Nem hiszem mégis, hogy a népi, egymagára szorítkozva, minden volna. A népi *nem elv, hanem elem*; s e kettőt gyakran téveszti össze az újabb irodalom, nem csoda aztán, ha éles ellentétek mutatkoznak a nézetekben. - Végre a magyar költészetben a népen kívül egyes költők által szintén műveltetett a népi elem; mert ott vannak Görgei Albert, Beniczky Péter, Horváth Ádám, Csokonai, Vitkovics stb., hanem csak *kivételesen*, leginkább víg vagy tréfás célokért s mintegy másodrangúságra, alárendelt szerepre kárhoztatva az úgynevezett mívelt és tudós költészet mellett. Ha tehát némelyek megsokallták már eddigelé a népieskedést, ez fánton fánt. A régibb műtudalom nem ismerte el művészeti alapnak a népit, s most visszaadatik a kölcsön. És mivel egyoldalúság nem szülhet egyebet egyoldalúságnál, mai nap ott állunk, hogy a népi ellentétese lőn a művészetinek, s némely írók agyában oly külön sarkisággá távolodott egymástól a két elem, mintha sohasem volna szabad érintkezniök, egymást sürgetniök.

A túlnyomóság, a győzelem a népi részére hajlik. A magas, idegen világnézlet után kihalmosodott költészettől lejtünk alá-felé, s végre hozzáérünk a kezdethez. Ez a jelen költői korszak pszichológiája. De ez a kezdet többé nem valamely absztrakt, rideg kezdet, melyet semmi sem előzött volna meg, hanem *oly kezdet leszen, mely már egy, századok óta lételés, több belső forradalmon átment költészeti fejlődés múltjával s tudalmával bír és rendelkezhetik*, s többé nem a Csáti Demeter nyelvén kényszerül szólani jól-rosszul, hanem választhat és alkothat az élet és irodalom nyelvéből, előadásából, segédül veheti azt a forrást, mely a népben örökké buzog, és azt, melyet a lángész ereje csodálatosképpen ütött az idők szikláiból. Csak így értve lehet a népiesnek mint a kezdethez való visszatérésnek irodalmi becse, jövendője. Ily értelemben mondám már ezelőtt, hogy midőn a magyar költői irodalom oly nagyban vette föl magába a népi elemet, ösztönét kapta vissza.

Sikerült-e nekem a népit, mint a műeszméhez tartozó életrevaló elemet úgy iktatni elméletileg a költészet organizmusába, hogy meg ne rontsa magát a költészet fogalmát, hanem inkább elevenítse azt, más fogja megítélni. Előttem leginkább az forgott, hogy a népit, mely a művészet és élet oldalairól egyiránt elutasíthatlan igényekkel lépett föl és lényegessé vívta ki magát, igazoljam, helyét kijelöljem, hivatását sejteni hagyjam; különben magának a költészet eszméjének fordul felibe, s ezt szépirodalmunk bánja meg. Ugyanis ami regényben az irány, drámában a színi hatás, ha elvi becsre fokoztatik, éppen az a lantos költészetben a népi; mivel a végbecs mást föltételez, mint egyik vagy másik elem túlnyomóságát. Mert nem az a fő, hogy népi legyen a költészet, hanem az, hogy legyen ami rendeltetése: művészet. Azért igen sajnálnám, ha netán az a szerencsés körülmény, hogy a tőről fakadt eredeti népköltészetben is találhatók műbeccsel bíró darabok, visszásan hatna s oda tévesztené az elméletet, mintha vak szerencse is szolgálhatna művészettel. Hiszen maga a nép, mint patak vize a kövecset, addig forgatja dalait, míg utoljára kisimítja, kerekíti, mert öntudatlanul bár, de ösztönileg ragadtatik a művészet felé s eléri ama szerencsés pontot, mikor jobb órában megteremti azt. Ott van a népdalok között Szép Ilona románca, Fehér Anna balladája, „Megöltek egy legényt" stb., számos dalok, gúnyversek. Mennyire hódol itt a kelme a költői beolvasztásnak, a műérzék hatalmának!

Midőn az ódai vagy klasszikai tetőzésről, az eposzi nagyszerűségről aláfelé hajlott a magyar költészet, ódák helyett a kedélyes lírát, eposz helyett a balladát s költői beszélyt választotta. A klasszikai dalban félreismérhetlen volt az irány legrövidebb úton jutni a gondolathoz, vagy mennél egyszerűbbnek lenni. A kevés külsőben vélték állani a líra báját, igénytelenségben érdekét, egyszerűségben gazdagságát. Nehezebb volt röviden írni, mint hosszan; s erényül nézetett amaz. A költői gondolat odavettetett egy-két csinos versszakban, s ráhagyott éreztetni, magyarázni, kedveltetni magát. Költőink gazdálkodtak az idővel, s gyakran mielőtt felindították volna az olvasó kedélyét, vége volt a dalnak. Azért fel kelle találni olyan módot, mely biztosítsa az élvezetet s föl ne áldozza a művészetet. Így találták föl a kerek formát, tiszta átlátszó előadást, melyben nyugodni látszék a belevetett gondolat, a magára hagyott költői szépség, mint kristályvizű medence fenekén a színes tárgyak. El kelle várni az alkalmat vagy a kedély hangulatát, hogy e dalok tessenek; s annál jobban tetszettek körülményileg, de nem szükségképpen úgy, hogy valahányszor olvastattak, mindig megkedveltették volna magokat. Volt ebben valami ünnepélyesség, valamely rideg művészet, hallgatag élet, mint a visszhangban. E dalok, menten minden kelmétől, mellékestől, sőt még a frisseség parazsától is, saját költői világnézletet fejeztek ki; és az alakulás fokozatán lépcsőt képeztek, mondhatni formulázták a dalköltést. E modorban köttetett meg a dagály, az áradozás, az érzelgés. Oly ellentéte volt a nagyhangúságnak, mint a később ványadásig üzendett elbeszélői szélességnek, népies terpedtségnek.

Ez a klasszikai dal ismertető jegye, tipikus alakja. Innen azok a rövid, a kedélynek egyes állapotait majdnem mozdulatlanul kifejező, képtermészetű, rendszerint epigrammai pontosságú s csattanású versek. Ha mondjuk, hogy ez a modor még az újabb költészetbe is átment, csak azt valljuk be, hogy egyik idő a másikba öltekezik. *Bajza* volt mester az ilyekben. *Császár Ferenc, Kunoss, Sárosi*, később még a legújabb időszakban *Hiador* is űzé, folytatá e nemét a dalköltészetnek, míg mai nap már annál ritkábban jelentkezik.

A lírának új, mozgalmasb, fordulatosabb formát *Vörösmarty, Czuczor*, utóbbi korszakbeli munkáikkal, *Garay, Eötvös, Vachott Sándor, Pap Endre, Szemere Miklós, Riskó Ignác* adtak. Erdélyből *Kriza, Szentiváni Mikó* hangjai vegyültek a dalköltészetbe hivatást tanúsító, bár kevés jutalékkal. Észrevehető volt azonnal, hogy a csaknem egy középpontra szorított tartalom elevenebbé erjedt meg az alak folyóságában; mintha forrásnak indult volna az előbb még mozdulatlan nyugalmasság. A rövidség mint állandónak mutatkozó külső megtartatott, s a líra természetéhez ősileg tartozónak ismértetett. A gondolat jobban kezde kihangzani; mintha ércesedett volna; s ruganyossá tette a formát, midőn a dal hatása a végső sorokra bízatott s utánhangzott a kedélyben azontúl is mint az elhúzott harang, mint a húrpendület, folytatá magát mint illat a rózsa életét. Ez a regényes líra jelleme az *első* korszakban.

Az esztétikai, tulajdonképp lírai szükség ilymódú kielégítésének, mely 1844-ig volt verseny nélkül uralkodó, csak egy hibázott. Nem volt ítésze, nem volt, ki esztétikai rangra jogosítsa; holott különben senki sem fogja ugrás, természettelen átfordulás nélkül összeköthetni a megelőzött és utána következett költői korszakot. Azóta mondják ugyan, hogy átmeneti volt az idő. De ez oly beszéd, melyet jól-rosszul szoktak, de igen ritkán kellene használni; mert melyik idő nem átmeneti? A régibb ítészet nem *szerette* összevegyíteni Vörösmartyt Garayval, Czuczort Vachott Sándorral, az újabbi nem *akarta* odáig vinni fel a költészet történetét, legfölebb Petőfin kezdé azt, így igaztalanság esett a szellemen. Oka, mert az ítészet maga is többet vesződött s vesződik a külső, mint belső alakulással; elemeket, adalékokat emleget untalan, holott ez oly gyanús dolog, s bizonyosan mentő okokat, védveket ad a mai költő ifjúság részére, s indokolja makacsságát.

Eléggé ki valának emelve már eddigelé Czuczor és Vörösmarty, mint az új lírának is hősei. A határzott irány és költészeti módosulás, melyet mindkettő vett, teljesen behonosíták mindkettőt az úgynevezett regényes lírai korba; sőt az ő példáik még a klasszikai elv szakából oly édes vonzóerővel bírtak, hogy Garay utánok indult először *Csatár* hőskölteményével, mígnem visszatért magához, lírai szelleméhez, az időhöz, melynek választott gyermeke. Pályája több volt mint rideg, elvont folytatás, mégpedig lényegi, nem csupán adaléki oldalról. Azért nem is kellene szólanom arról, mit énekelt; hogy talán családi érzelmek, vallásos megadás, természetszemlélés, nemzeti hűség, hazai történetek átélése adák költői anyagát. Nem volt még olyan rossz költő, ki jó dolgokat ne dúdolt volna, de ez mind kívül van a művészeti tekinteteken; esztétikai tápot, épülést ilyek emlegetése soha nem ad; miért emlegessem hát akármelyik költőnél is? Garay saját egyéniségébe fogadta fel tárgyát, meglakatta vele keblét, hogy újraszülessék általa; ugyanazért előbb leszedte róla a közvetlen idomot, melyben mindenkinek nyilatkozik az, hogy magából fonja ki új alakban. Így az ő költeményei, a jobbak és igazán az őt illetők, mintegy szemünk előtt veszik fel a formát, szemünk láttára keletkeznek, nem merev, hanem folyó egységben. Különösen a balladai hang és alakítás az, melyet ő előbbi keménységéből kivevén elbeszélővé átpuhított, s újabb képességre feljogosított; s midőn így engede a szigorból, nem csoda, ha áttévedt a hanyagba, a lazába; mert ez amazzal jár, de elnézetik, csak ne veszélyeztesse a gondolatot. Eötvös kevés lírát írt; de a géniusz bélyegével, forró kebellel. Neki a merevség fölengedtével is szűk volt a lírai forma, mint Vajdának; azért prózába önte dali eszméket, mint ez. - Vachott Sándor felől helyesen mondaték, hogy a kedély jogaiért vívott; a tiszta lírának, mely szüntelen a szív közelében tartózkodik, nincs nála őszintébb kifejezője. Az örvendő ítészet, minő volt Kazinczyé, újkori Daykának mondta volna. - Pap Endre kedves dalokat írt, Heinét szerencsével fordítá; így a regényes iránt bíra műérzékkel; mégis mint a pártus hátralőtt nyila, gyorsan szökik a görög világnézletbe vissza, s igen szép *Élet és dal* című költeményével, túlbecsülvén a görög klasszikait a keresztyén regényes fölött, anakronizmust követ el a szellem világában. - Szemere Miklós, költeményei tartalmánál fogva, teljesen ide tartozik s módjában is van költői eszmékkel rendelkezni, de kevésbé gondos az előadásban. Riskó Ignácnál vesz a belső frigy alak és tartalom között; Kriza, Szentiváni népi zamatot ízleltetnek, s készítik a haladást a még könnyebb lírai mód felé.

Ez a kor is magában horda feloszlási elemét, mint valamennyi megelőzött és bekövetkezhető korszak. A klasszikai szabatosság, mely inkább külsőre vitethetik, itt már kezde bomlani, helyette, igaz, bizonyos fokú szabadság lépett; de nyomban jött vele a rímekkel való könnyebb elbánás, dithyrambi kötlenség, tisztátalan jambus, népdali pongyolaság. Vörösmarty megszaggatja balladái versidomát, ritmusát; Garay, hogy nagyobb lélekzettel szólhasson, eggyé üti a rövid sorokat, s niebelungeni mozgásba megy át, keresi a népit. Majd elvesz a tartalom feddhetlensége, s valami genre-féle költészet áll elő oly igénnyel bár, hogy népi legyen, de nem joggal is. *A nagyidai vajda, Háry János, Cifra Laci, Petike, A tót diák dala, Rossz bor* íratnak és tetszenek. Valami jelentkezik a költők szellemében, mi újhodást éreztet. 1843-ban *Szakál Lajos* költői névre igényt nem tartó, de sokban méltó népbarát azon vakmerőségre vetemedik, hogy *Cimbalom* nevű gyűjteményt csupa népdalokból összeállítva ad ki. A kritika nem gondolt ugyan sokat vele, hanem annál többet az alföldi nép, mely elkapkodá a könyvecskét. Benne voltunk az új időben.

Bármennyire folyt is a népre gondolás versben, prózában, mégis a felsőséget, túlnyomóságot mindig megtartá ama komoly nem, mely Vörösmartynál *A merengőhöz, Egy könyvtárban, A szegény asszony könyve*, Eötvösnél *Búcsú, Szörnyen szép*, Garaynál *A vész szelleme, Családi képek, Úti dalok*, Vachott Sándornál *A külföld rabja, A szenvedő hölgy* stb. költeményeket

szülé. Mellesleg érintve, éppen ez időre hajlik egy ítészünk[7] abbeli kijelentése, „hogy a retorika volt fő a költészetben"; mi tulajdonkép annyit tesz, hogy félig volt költészet, de ha csakugyan az volt fő, úgy minden költészet retorika.

A dalnok most következő alakulásában mihamar feltolta s érezhetővé tette magát a költői eszmének szabad lábra kelése. A regényes líra, mint az általános jellemzésből is kivehető, annyiban áll ellentétesen a klasszikaival, hogy elfogulatlanul van tárgyaihoz; azért kevésbé válogat, s e részben a legnagyobb költői szabadság foka áll elő. Mert a tárgyak világának a költő alanyisága tétetik ellenébe oly céllal, hogy ennek szereztessék teljes diadal amazok felett; mikor nem a tárgy határozza többé a költőt, hanem ez bánik szabadon azzal, kényekedve szerint formálván belőle alakításait. Természetes, hogy így végetlen tartalom jut a költő birodalmába egyfelől, de az is bizonyos másfelől, hogy igen sok elem tolakodik a költészetbe, mely nem volt mindig odavaló, s a költői tisztaság igen könnyen meghomályosodhatik, mert megvesztegeti a kelmeiség.

Nem csalódom állítván, hogy a költészeti fejlődésnek ezen pontján a magyar irodalomban *Petőfi Sándor* áll legelöl, társakozván vele *Tompa, Szász Károly, Lévay, Gyulai Pál*, némileg *Lisznyai*; kitűnő színezetével a népiesnek, mi alatt, művészetileg szólva, nem tudok egyebet érteni a könnyű, fékeitől vagy a forma nehézségeitől menekült, folyékony verselésnél. Az a szorongás, formai méregetés, mely a klasszikaiban törvény volt és szabatosságul nézetett, itt meg van haladva, sőt az első korszak félig használt szabadsága teljesen kipótolva. A líra tárgyai felett uralkodik az egyéniség. Természetesen nem úgy értem e korszakot, mintha egyikből a másikba nem nyúlhatna át például régibb költő pályája s művészete az utána következő költészetbe, vagy a legutóbbi növendék nem térhetne vissza az előbbeni műalakításhoz. Nem úgy értem. Az említettek közöl is Tompa, Lévay, sőt Petőfi is kölcsönöztek valamit a megelőzött alakítási módból, vagy legalább azon indultak meg; de a költői pályát nem a kezdeti föllépés határozza el, hanem a derekas kiformálódás, kiváló szín és tulajdon eszmekör. És ezen művészeti kellékek betöltése adá szemeimben a regényes líra *második* korszakát, hogy a harmadikat azon ponton jelöljem ki, melyet előkelőleg *Arany* képvisel, mint aki a szétoszlással, felbomlással fenyegetett s rendetlenségre hajló korszakból, mint tudalmasan alkotó művész áll elő, s a tartalom gazdagságát a forma szépségével párosítván új költői világnézletet alapít meg.

Petőfi Sándorról, mondhatni, határozott vonásokat ismer az olvasó, mik a köztudatomban átmenvén önállásig kikerekített egyéniségben mutatják e geniális szellemet. Nekem azonban eszmeköre, tárgyvilága nem annyira feladatom, mint a művészet érdekében tett eljárása. E részben mondhatom, hogy vele senki sem áll egyenlő fokon, ő a lírai mozgásba, mely az előbbeni korszakon át egyenlő hangtartásban fejezi ki magát, beleveté a többféleség, változatosság mozzanatát; azért versei nem álló kép, hogy egy gondolatot egyszerűen a legrövidebb úton vinnének át, hanem a fölvett hangtól eltérve, majd ismét visszafordulva, játéki menetet űzve váltva, tehát annál szebben, elevenebben.

A dalok régibb kompozíciójának egyszerűsége, melyet szabályosság néven ismer és méltat az esztétika, föllépte óta hátrahagyott, meghaladott lépcsőnek mutatkozik, melynél nem lehetett többé megmaradni. Így Petőfi nem a szabályosság költője többé; attól eltére mint az angol kert a franciától, mint a szabad patak a csatornától. Neki útjai vannak maga szerint, anélkül, hogy vesztené irányát. Ő legszebb és talán legfőbb versét ily változatokon viszi át, a hangot másítja, hasonlót nem hasonlóval, tétet ellentéttel gazdagít s elevenít föl; és poétai formájában

[7] Gyulai Pál.

kellemmel jelenik meg az érzelem, a gúny, a nedély. Az ő költészete harmónia. Sokat beszélnek a Petőfi népiességéről; ez mind az esztétika körén kívül esik. Lehet neki alföldje, pusztája, mint van mindnyájunknak, de mit ér, ha nincs az a költői egyénisége, mely az egész tárgyas világot öngócában mint kohban fel bírá olvasztani s maga képére alkotni, mint király a pénzt. Ha tehát én e költői egyéniségre s alanyiságra vezetem az olvasó figyelmét, a művészet érdekében járok el. Nála minden mozgalom, lüktetés; minden tagjában érverési gyorsaság; a folyósság, buzgás, forrás, az első korszakhoz képest hatványozott módosulás. A lírai érzelem nála szinte cselekvénybe megy át; innen oly erős, ellenállhatlan hatása, mely megcsinálja a kedélyt, ha talán megromlott volna.

A korszak elevenségét, ifjúdott életrevalóságát mint haladási jelvonást kitűnőleg bírja Tompa, sőt gondolati gazdagsággal, mélységgel pótolja is azt. Ha e borongó, majd virágnyelven szólamló költőnél sokszor elesni látjuk az alakot és tartalmat egymástól, csak érintjük a szigorúan művészi körből való kitérés csekélynek mutatkozó első lépését. Ő a művészeti felsőséget hajlandó átengedni az erkölcsnek, közhasznúnak, érdekesnek. Így a művészet titkát igen nyilvánosan űzi, célját közelre tűzi, el is éri, de az nem több aztán véges célnál. Mindamellett ő egyike azon magasabb idomú költőknek, kikre néz a nemes tiszt és feladat, hogy a művészet eszméjét óvják s megtartsák a reátámadó kelmeiség ellen, melynek az újabb költői nemzedékből alig bír egy-kettő ellenállani. Mint a művészet avatottjait üdvözli az új líra még Szász Károlyt, Lévay Józsefet, Gyulai Pált, kik a tömeges tartalom fölött mint öntudatos alkotók foglalnak állást, s tartják a súlyegyent amaz irány ellen, mely a népi elem ürügye alatt, mint már megjegyeztetett, vidéki poézist akar keletbe hozni. Ha Lisznyai Kálmánt is ezen nemesb idomú költők közé számítom, azt bizony csak néhány verseiért teszem, melyek tulajdonképp kivétel a nagyobb számú elprózaisodott költeményekhez képest és mellett, minőkre nem tudni hogyan vehet magának szabadságot, kiben költői lélek van. Lisznyaira már 1847-ben meg volt jegyezve, hogy „még a füvek, madarak minden apró tulajdonait s genealógiáját is odaírja egy tavaszi dalba", hogy csupa ingredienciákból dolgozik; azaz tulajdonképp ő a kelmei költészet nagy mestere, behonosítója, a mellékességek dalnoka; vele tért ki az új líra csak imént fölvett útjából, s bár többen dolgoztak úgy, mint ő, mindamellett nem bírták annyira művelni a kelmeiséget, hogy valami nagy reményeket ápolna iránta eddigelé a művészet. Mi lesz belőle utóbb, nem tudhatni. Lehet, hogy kiforrja magát, s talán határzott jellemet vesz föl s megállapodik egy időre, mint uralkodó ízlés; de én nem hiszem, nem óhajtom, mert veszteségül, hanyatlásul tekintem.

Eltudva ezen kitérést, a dalköltészet, ballada s költői beszély igen jelentős előmenetelt mutatnak a fölvett korszak folytán. Vegyük a Vörösmarty-, Garay-féle balladákat, beszélyeket, és vegyük e kor legkiválóbb e nembeli terményeit leginkább Aranytól: meg fogjuk látni a hangmenet újdonságát, sőt hazaiságát is. Mint eddig, úgy most is csak kevéssé emlegetem, hogy ki *mit* írt, hanem inkább hogy *miként*; mégis lehetlen oda nem mutatnom az olyan előadásra, minő *Zách Klára*, aztán Toldi Miklós kalandja, „hajdanában, danában". Az utolsó fejlődési korszakot nem is mondhatnók bevégzettnek, ha a fölvett művészeti népiesség, mely a népben még öntudatlan, a költőknél már öntudatig nem volna vive; ha nem állna e korszak végén Arany János, mint amaz öntudatos népiesség kiváló képviselője. Nála a tartalom- és költői elemeken keresztül tiszta formákig vívta ki magát a műeszme. Azért ő teszi a zárkövet a regényes lírai alkotásokhoz, vagy őbenne tér vissza költészetünk az első kezdethez, az eredeti népköltészethez; de ezen népköltészet nem oly közvetlen, absztrakt, öntudatlan munkásság többé, hogy belé kell gondolni a poézist, hanem tartalom és forma át vannak egymás által szellemítve; az ebben, ez abban leli örömét, kényelmét, kielégíttetését.

Sohasem volt még módjában a magyar költészetnek ilyszerű s ilynemű megújhodás. Sohasem párosult ennyire ösztön és tudalom, élet és tan, elmélet és gyakorlat. Irodalmunk története meg

fogná mutatni, hogy költészeti reformjaink jobbára idegen érdekben történtek, ismért, nem ismért világnézlet által vezéreltettek, s előbb, mintsem vélhetők, kimerültek a legnemesebb törekvések, mikor úgy kelle aztán a világ valamelyik széléről előkeríteni egy-egy oltógallyat, hogy nemesíthessük az anyafát tovább is láthatni gyümölcsét. A művészet eredeti alakjai mai nap már megvannak idehaza, s nem kell többé kerestetniök se Rajna, se Szajna partjain. Megtanulunk szólani a nép nyelvén, mint a próféták, s egyszerűen, mint az evangyéliom. A nép és műköltészet tanulmányai kölcsönhatásba léptek, közös mederbe szakadtak, s áthaták egymást teljesen. - Midőn én tizenöt esztendő előtt a népköltészet ereklyéinek gyűjtésével s még inkább tanulmányozásával kezdtem foglalkozni, egy barátom kérdezé tőlem: mit akarok azokkal a népdalokkal, felelém: azt, hogy írjatok a magatok közönségének, mint a népdal van írva a magáénak. E magyarázat akkor még bizonyosan érthetlen volt. Ma nem az többé. Magyarázat jelenleg az egész költői irodalom, de még dönthetlenebb a hazai ösztön, mely a szellem életébe csodálatosan szövi be magát, s mintegy isteni ujjmutatás szerint dolgozik. E részben egy kézre munkálódik a történet, a földirati helyzet, a fajtaiság; és tisztába hozatik a művészet iránya. Nem ok nélkül lőn például a hollandi népnek elsősége a tájfestészetben. Hazáját a tenger vala elborítandó, s meg kelle menteni azt - a föstészet által. A magyar népiség ilyen hollandi föld a különböző nyelvű és módú fajok közepett; s megmentésére nincs más lehetőség, mint *önségének a művészet által mennél hűbb kiemelése, felmutatása*; ezért nem csoda, ha a költői szellem erősebben ragaszkodik nálunk a népieshez, mint netalán bármelyik európai népnél. A jelenségek ide mutatnak; és ez nem történt vaktában. A szellem útján történt minden; bennünket Isten ujja vezérlett. Most kérdheti akárki, van-e szerves költői élet hazánkban a legutóbbi huszonöt év alatt: a felelet kész.

Végül óhajtanám, hogy jelen elmélkedéseim öregbítenék a költői nemzedék bizalmát a szellem fejlődése iránt, éspedig ne rettenne meg az irodalomtörténet lehető magyarázatain, melyek a múltba helyzik a költői tökélyt, s viszont ne becsülné túl a jelent, ha talán ennek is rajzoltatnak némely elsőségei. „Minden kornak van istene.” Introite, nam et heic dii sunt.

ARANY JÁNOS KISEBB KÖLTEMÉNYEI

Midőn a múlt évben áttekintést közlék a magyar szépirodalom egy századnegyed óta kimutathatott fejlődéséről, Arany volt a zárkő, mely dalköltészetben, a fölvett időszakot *bevégzé*. A fejlődés azóta új tüneményeket nem hozott (mert mit is fogna hozni egy rövid év!), vagy legalább én nem tudok róla. Legörvendetesebb tünemény kétségkívül ugyancsak Arany *Kisebb költeményei*, mind irodalmilag, mind reám nézve; módomba esvén így amaz egyetemes áttekintés után, melyet múlt évben adék a költő felől, most már részletességbe is bocsátkozni. Tudván pedig, hogy Arany kisebb költeményei felől mások szintén fognak szólani, én magam részérül amaz egyetemesség árnyékában tartom fel jogomat: fejtegetni, körülményezni, hogy keresztülvigyem az olvasót némely szépirodalmi nézeteken, melyeket a múltra nézve tavaly érinték, de a jövőre nézve mint tartalékgondolatot, sejtelmet vagy reményt ápolgatok keblemben, s most annál nyugodtabb elmével fogok talán előadni. Én tehát Aranyra nézve most tulajdonképp folytatást, részletes magyarázatokat írok, melyektől tavaly ugyancsak óvtam magam, nehogy megunassam; mert máris hosszas voltam. De az is előttem van, hogy az általam fölvett fonalat vagy előadási módot az olvasó világ nem látta sem igen tudósnak, sem éppen mindennapinak; így könnyen megférhetünk egymással; s ez annál inkább szolgál örömömre, mert azt hiszem, hogy a szellemi életet jól, derekasan lehetlen másképp, mint történeti szál gyanánt felfogni és felfogatni; én legalább nem látom be: mi különbség lehet a különböző idomú és idejű költők között, ha Kisfaludy Sándorról 1807., Vörösmartyról 1827., Aranyról 1847. évben mondatik és iratik, hogy jeles, dicső, nemes; pedig ők csakugyan különböznek egymástól. Ily általánosság nem ad elég tartalmat a felfogó elmének. Ellenben, ha egyszer az idők nyomadékait, jelenségeit számbavettük, kimutattuk, s ezekkel párosítjuk aztán amaz egyetemes, általános jellemzéseket, csak ekkor áll elő az életrevaló igazság, melyből tanulni lehet; és csak ekkor bírunk üres egyetemesség helyett öszszerű igazságot, s mondhatunk ítéletet a dolog érdemében. Anélkül, hogy újat gondolnék fölfedezni, szépirodalmunk egyik történeti adatául állítható, hogy az, mit művészet neve alatt értünk, legújabb idő szerint teljesen a dalköltészetbe vette magát. Ki fog mostanában sokat törődni a dráma vagy regény művészi alkotásával? Az nehezen esik, sokba kerül; a közönség nem méltányolja; a tárcairodalom pedig erőt vett a könyvirodalmon. Oda írunk mindent: én tudós szárazságot, más esztendőkig tartó regényt; mert az mégis bajos, hogy az ember mindig előfizettessen, így a sietségben, mely a lapok kiadásával ugyancsak el van érve, s dolgozataink mégis jó sokára jőnek világ elé, megöljük a gyorsaságot; s a mű eleje, midőn a vége kijő, már megsavanyodik bennünk. A tárca műveink tisztuló helye. Ha e jelenet talán azt magyarázná, hogy a politikai tartalmú lapokat is a szépirodalom vagy tudományszínezetű dolgok teszik érdekessé; vajmi jól tűnnek föl a magamforma gondolkodó előtt, tudván, hogy most csak a kölcsönt adjuk vissza a politikának, mely ellen annyi volt a panasz: hogy nélküle semmi sem olvastatik, mindennek csak úgy van kelete, ha van politikai kenete.

De ki ír jelenleg művészi alkotással még lírát is, nemhogy regényt vagy drámát? Hol az a válogató, a szellem termékenyedését beváró igyekezet és gond, mely a lassúsággal a tartalmasságot, előmenetelt adta volna meg minden dalban, epigrammban? Kinek csinál korszakot életében az, hogy most ez vagy amaz éneket írta? Még én hallottam olyan emlékezéseket s felmaradt tudomásokat, hogy valami eseményt az írói körben a költői művek keletkezte korával jegyeztek meg, pl. Vörösmarty, mikor a *Két szomszédvár*at írta; Kölcsey, mikor a *Szép Lenká*t írta stb. - Régebben, ezt akarám vele mondani, minden kis dal figyelmet költe, s az írók szerették életök szakait költői lelkesedésök pillanataihoz kötni; ez, mint nagy esemény, valami kegyeletes, vallásos érzést önte el a jó barátok társaságán, együttességén; a kisebb írói

körök a legtermészetesebben egy-egy eszmét, művészeti irányt képviseltek, s a figyelmes vizsgáló mindebben maga is örömét lelheté.

Ha ez többé nincs így, nem sajnálom. Sajnálni fognám ellenben, ha talán azon okbul volna így, mert nem tartatik szükségesnek a lelkek érintkezése. Ha mindamellett azért van így, hogy mindenki szeret a maga eszén, lábán járni, akkor előkérem az egyéni törekvések mutatványait, az önerő teremtményeit, a lángész műveit! Nem szeretek panaszkodni, de mégis úgy látom, hogy a költői elmék s meggyőződések felszabadultságához képest igen kevés az eredmény; mintha éppen e szabadság volna ellenére a követelhető haladásnak, mintha nem értünk volna meg reá. Most nincsenek többé az írói felekezetek úgy korlátozva sem itészet, sem közönség által, mint ennekelőtte. Oly hiedelem is van elterjedve, hogy az úgynevezett művészi oskola többé nem nyügöz. Az itészet maga, főleg szigor tekintetében, a régihez képest csupa engedékenység. Az olvasó éppen nem finnyás. Csárda és csárdás van elég, a „palotás"-nak neve is alig értetik. „Ejh! hajh! ki korlátol?" mondhatja el a költő. Én meg azt mondom, hogy e nagy szabadság közepett fogja belátni a költői világ (író és olvasó együtt), hogy nem jól megyen így a dolog; és mint a karádiak elmentek egykor földesurat keresni, maholnap úgy fog járni a magyar költő itész után, felkiáltván a zsoltárok fejdelmi költőjével: ítélj meg, uram, engemet; lám, te vagy én erősségem.

Tehát igen tágan volt mondva, hogy a művészet a dalköltőkhöz vette magát. Ezek között is csak a legkevesebb számról lehet szó. Költői eszme, felőlem, lehet akármennyi; buzoghat földből, lelkekből; de hogy eme derék dolgok magokkal hoznák, szülnék a művészeti előadást, alakot, ez amit nem látok; ez az, ami panaszossá teszi ajkamat egyfelül, de örömnek hirdetőjévé másfelül - Arany kisebb költeményeinek megjelentével.

Igenis! Arany egyike ama két-három költőnek, akik a szépirodalom fejlődésében az eszme rovására nyert szabadságot meg tudják becsülni nemcsak, hanem éppen a művészet ügyében és javára használni föl. Eddigi munkássága mélyen avatta őt a nemzet kegyébe, s az első föllépés ótai gyakori süker pedig az itészet figyelmébe; s lehet mondani, hogy Czuczor és Vörösmarty megjelenésétől mind e mai napig sem volt reá példa, hogy oly kevés vagy éppen semmi visszatetszéssel fogadtatott volna költő az összes szépirodalomban, mint Arany. Még azok iránt is, akik aztán minden joggal méltók lőnek az elismertetésre, az első lelkesedés nagy részben csinált volt. Mi éppen nem csoda, mert vajmi korán is álltak elő; korább, mint ifjonc szerepét játszhatták volna színpadon, lépvén föl az irodalomban. Aranynak a szerencse vagy jó szelleme itt is kedvezett. Ő megvárta az időjárást, míg hozzá felárad a víz, hogy elbocsáthassa csolnakát. Midőn a Kisfaludy Társaságnál először jutalmat nyert, nevét költöttnek hitték, olyan szépen hangzott. A másodszori nyerésnél Eötvös nagy lelkesedéssel monda, hogy Toldiért mindent odaadna, mit eddig írt és írni fog; és Eötvösnek mindig voltak hivencei, kik kevésbé igaz dologban is esküdtek szavára. Toldit már nem bírálták, hanem csak dicsérték. Az itész félt benne megrovandót találni, előítéletből vagy gyöngédségből: mindegy;[8] de az én hitem szerint károsan, mert hogy előre kimondjam a következést, Aranynál oly hibák maradtak fenn, minők nagyszabású íróknál nemigen szokványosak. Az e részbeni kimutatások elő fognak jőni ez irat folytán, a magok helyén. Addig pedig feltárom nézeteim irányát, kijelentvén, hogy lehető más oldalak vizsgálása helyett és fölött én Aranyról fogok szólani *először*

[8] Az általam szerkesztett Szépirodalmi Szemlében (1847) bírálat van Arany Toldijáról. E bírálat némely állításai, Kemény Zsigmond által, írván a Toldi mondára észrevételeket, nekem tulajdoníttatnak. Elég későn, de most is jókor, nyilatkoztatom ki a „szerzői igazság" nevében, hogy azokat nem én mondottam.

azon viszony után, mely van a *műtermék* és *teremtő* elme között, másodszor, a szépirodalom *megelőzött*, és harmadszor, *következő* korszakára való tekintet szerint.

A költő bármennyit ír, folyvást csak *magát* írja ki versben és prózában, dalban és regényben. Ha valaki mégis a költői tárgyilagosságot úgy nézi, mint a költő lelkén kívüli, vagy a költő lelke előtt álló mintát, rosszul választja el egymástól a kettőt. Csak az jöhet a lélekből, ami benne van: az alak és tartalom; a külső és a gondolat egymás fényében megtörve adnak egészet, valódi művet. Igen rendén van azért vizsgálni azt a viszonyt, mely van a műtermék és teremtő elme között. Az itész megóvatik ama szerencsétlen expediciótul, hogy az éjszaki csillag távolába és magasságára helyzeti üres szabályokhoz kénytessék folyamodni minduntalan; a költő pedig azon szerencséhez jut, hogy méltó szempontból fogatik föl; és részesül az itészet elismerésében, hogy szabadon, maga emberségéből dolgozván: magához méressék.

Ez a méltányosság szempontja.

Így ítélhetünk mindjárt a költő gondolatvilágára nézve, melyben forog. Ez körülbelül egy a világon mindenütt. A természet szemlélése, az embervilág élményei, ezek között a nemzetiség édes és fájó emlékezései. Tehát az ember a történetben és a természet az emberben. Azért nincs is költő, ki ne ezek körül forgódjék; mert éppen olyan tárgyai a költészetnek, mint hang a fülnek; s különösen a nemzetiség ellenmondásos eszméje annyira költői, hogy a politikusok éppen ez okból fel sem is tudják fogni, ámbár annál inkább magyarázni és jobbára bűnösen alkalmazni. Csak az időt vesztegetnők ennélfogva, ha egyenként számlálgatnák azon tárgyakat, melyek körül Arany költői oltározásában forog. Hanem az már közelebb visz a jellemzéshez, ha mondjuk, hogy Arany a maga tárgyait magasszerű világításban fogja fel, mikor megismerjük költőben az embert, az anthroposzt; rímek és lábak mozgása után a szív és vér lüktetését; előadás hangjából a kedélyt.

Az idő képzete ad valamilyes útmutatást. Úgy mondhatom, hogy e részben Arany énelőttem a *múltat* képviseli, mit a költőművészre következőleg kísérlek alkalmazni. Ama nemes, igénytelen természet, mely Arany műveiből kitükröződik, azt mutatja nekem, hogy az ő lelkének nincs oly vérmes érintkezése a jelen dolgaival, a napi eseményekkel, hogy az előtéren igyekeznék foglalni állást. Ő mintegy a színpad mögletében megvonulva szereti elmúlva látni azokat. Az ellebbenő jelenetek ott lesznek előtte érdekesekké, mikor a távol kékjében már-már elenyésznek, mint a vándor darusereg. Ő kíséri a történteket, míg lelkében mint fényhagyta tünetek, árnyékrajzok íródtak le, és szülemlik velök. Az emlékezés leányai, a múzsák ünnepe kezdődik.

Ilyen, a múlton maradó vagy mindent elmúlni hagyó szellem már előjoggal bír nem lenni zajosnak, indítványozónak, rombolónak. Megvárja, míg elveszti élességét a jelen, és mint esemény zománcot nyer a múltban. Azért nemigen olvassuk verseiben, hogy faggatná hűségért a leányt, sükerért a törekvést, eszmeiségért az eget. Előtte nem az bír vonzóerővel: hogy lesz, mint lesz, hanem elfogadja, mint bölcs, a valót, vagy istenre hagyja, mint jó keresztyén. A való ekképp úgyszólván be van végezve, körrajzai készek, biztosak; míg az ellenkező idomú elmék zivatarrá verik föl a fuvalmát, szenvedéllyé a vágyat, és azért vonzóbb, ha nem kielégítőbb is, hatásuk.

A mi esztétikai életünk, magyarokul, azt mutatja, hogy ez utóbbi nemű költő, habár bizonytalan jóslással édesgeti lelkünket, azonnal prófétai elragadtatásba hoz; míg a múltra inkább viszonyló elmék hidegen hagynak. A jósló cigányasszony, ki tenyeredet vizsgálja, többet látszik érni, mint a komoly történész, ki az okleveleket forgatja. A nemzet folyvást ifjú, vérmes. Mégis úgy tartjuk, hogy a jövendő mindig titok; s nem hogy be volna végezve, de még el sincs jóformán kezdve; következésképp alakjai sem lehetnek mások, mint az óhajtás melegében

forrongó, de megállapodásra még nem juthatott alakok. Ellenben a valódi művészeti bevégzettség oly elméktől várható inkább, melyek a múltra, voltra irányulvák, hol még a szenvedés is csak édes már. A lélek - mereng; és a veszteség fájdalma, mikép Miltonnál, paradicsomot teremt.

A szellemnek ezen irányulását, mint lényeges tüneményt, annál inkább kelle felmutatni Arany költészetében, mennél kevésbé volt eddig kiemelve; holott, az én ítéletem szerint, egyedül ez úton van megközelítve ama költői nemesebb állapot, melyet Goethe és Kölcsey a nyugalom gondolatában annyiszor emlegettek és ajánlgattak. További ilyen elme és kedély által lehető a formának, mely szépirodalmunkban oly lelkismeretlenül hanyagoltatik el, nem kivétel, hanem szabály szerint való kezelése. Mi természetesebb már, mint a múlthoz édesedett költői elmének a való, a bevégzett s a már kész tárgyakkal foglalkozni, vagy a történetbe vetni magát, melynek ünnepies ódonságot kölcsönze a hagyomány, az emlékezet; és dithyrambok és ódák helyett eposzt és balladát írni; látnoki skald helyett az emlékező bárd öltönyében lépni föl. Nem csalódom, ha úgy vélekszem, hogy a történeti bevégzettségnek, a népi szájhagyománynak köszönhető az a szerencse, hogy az eposzok nyerték meg minden irodalomban a legteljesebb s legérthetőbb alakot. Mert a dalnak és drámának alig is van alakja, igen természetesen, mikor az eposzé csaknem mechanikailag ki van csinálva; innen a benne használtatni szokott gép (machina); mely bármi kevéssé köti meg a költői szabadságot, de mégis megköti, és az eposzokra bizonyos kézműi bánásmód színét nyomja; miért nem csoda, ha éppen az irodalmak kezdetére esik a legtöbb hősköltemény, vagy az irodalmak folytatásában is oda, hol az új irodalmi alakulás következik a fejlődés folyamán, azaz mindenkor a kezdetre, és joggal, kezdetleges művészetnek mutatkozik, nem ugyan mert régi dolgokat énekel, hanem belső szervülete után: a művészi alkotás eszközeinek csaknem külsőleges összemunkálásánál fogva. Hasonlóul közel járni vélek az igazsághoz, ha az eposzoknak kevésbé sikerültét a keresztyén, mint a régi pogány korban onnan magyarázom, mert a keresztyén meggyőződés által az emberi szellemből jóformán ki van küszöbölve a gépiesség mozzanata, mintha ember és Isten között csak amolyas külső viszony léteznék, vagy cselekvéseink és ezek jutalma vagy büntetése oly lazán függenének össze, hogy a rog (Schuld) üldözéseitől, az öntudat kínjaitól minden belső küzdelem nélkül, csupán a *sors* kegyéből könnyen megszabadulhatnánk, éppen oly könnyen és érdemetlenül, mint aminő könnyen és méltatlanul csupán a *sors* haragja által lökettek a viszontagságok közé a görög világnézlet hősei bűnhődvén nem szabadon, szolgailag, gépileg: Oresztész, Oidipusz, Klütaimnesztra stb. Ez a gépiesség, mondom, ki van küszöbölve a keresztyén ember szelleméből; s a művészet, ha jól ejtem ki a szót, mélyebb, valódibb és bensőbb lett; miből természetesen az jő ki, hogy az eposz is, ha még lehetséges, szintén bensőségi jellemet ölte fel, azaz lírai lett inkább, mint a régi korban.

De maradjunk azon viszony fejtegetése körül, mely van a műtermék és teremtő elme között, továbbra is. A léleknek múltra irányuló természete szükségképp határozza meg a tárgy felfogását, a mű kivitelét. Lélektanilag bizonyos, hogy némely költő nem győzi képzelődését írással. Kevés neki a napból huszonnégy óra, a kézből kettő. Szeretné, ha mennél több keze volna, szintúgy mint ideje. Másik úgy van a tárggyal, hogy midőn megáldva érzi keblét valamely kikerekedhető költői gondolattal: a fogamzás örömét egy, a szemből titkon esett könyű magyarázza meg. Amaz, kiből a tárgy és kidolgozás foly, mint a mozamos (rhythmicus) patak, dalt ír dal után összevissza, vígat, szomorút, remény vagy emlékezések szerint, s a lelkesedés melegében dolgozván, egyenlően jogosnak vél minden apróságot arra, hogy megírassék; emez a fogamzott eszmét a meggondolás tisztító tüzében forgatja meg, a forró szenvedélynek mintegy lehányja tajtékát, s többé nem az a gondja, hogy mindent írjon, hanem hogy mit ne írjon. Higgyétek el: szegény lélek az, kinek ezer meg ezer gondolatai nincsenek; s e hitben tartok én keveset igen sok műről, melyek odavetvék a papírra nyersen, főtlen, mint a

máj Toldi Miklós elé. Ez okból vagyok kevésbé elragadtatva, mint más, oly művek által, minők Petőfinél a *Felhők*; mert szeretném megkérdeni nagyobb részétől: ki csinált, hogy be nem szegett? A költőnek arra kell több gondjának lenni: mit ne írjon, miképp a szobrásznak főigyekezete levésűzni a márványról, ami nem az olümpi Jupiter alakjához való. A forma tagadólagos. Ily módon lehet már kimagyarázni azt a tüneményt, hogy a műgonddal teremtő költőnek olvasása után, s mintegy az ő eszméi, gondolatai körül annyi kép s rokon képzet támad az ember lelkében, mint a raj; ilyformán azt az eredetiséget, mellyel magát eléggé megáldottnak hiszi nem egy kis író, midőn a lángelmék művei mellett megleli az oda nem való hulladékot, a lenagyolt forgácsot, s magáénak tartja éppen oly igen, mint kevéssé mások. Ez az a fattyú eredetiség, jobban ízlési ragály, mely a másodrendű tehetségeket meg szokta lepni, igázni; s valamelyes igazolhatlan képzete áll elő a költői műiskolának utána. Ellenben a lelkesedés költői bármennyire vívják ki a köztetszést, mindamellett sem képesek oly művészi hatást gyakorolni; mert, igen természetesen, ők úgy dolgoznak, amint nincs megszabva, s következőleg, ha támasztanak is szellemi örökösöket magok után, ezek rendesen a művészietlenség lelketlen napszámosai, mert forma, mit utánozhassanak, nincs, a gondolatot pedig nem lehet utánozni.

Talán be van ezáltal bizonyítva, hogy a költő lelkének mintegy vérmérséki hangulata s rendeltetése lényeges különbséget állít elő a költők között; mely szerint egyik a lelkesedés, másik a nyugalom, egyik a teremtés, másik az alkotás költője. Nekünk, vérünk vagy ifjúságunk miatt eddigelé mindig kevésbé volt szerencsénk ez utóbbi rendűekhez; ha nem hiányoztak teremtő elmék, dús poétai érrel, de hiányoztak alkotó természetek, művészi nyugalommal elannyira, hogy a művészeti nyugalmat éppen egyik leglángolóbb elmének, Kölcseynek, kelle sürgetni, s ítésszé lenni, ha nem akarta volna is.

A költői nyugalomnak, a magát eszmélő munkásságnak jelvonása már merengeni. Van ideje nem sietni, s van ereje el nem késni. A remény nála visszafordul és emlékezéssé válik. Nem a Duna rohan lefelé, hanem a part fut vissza. A jövendővel csak annyiban van köze, hogy múlttá legyen, s bebizonyítson előtte valamely igazságot, melynek éppen ki kell talán emelkedni, plasztikussá magasulni a művészetben. - Ilyenformán tünetkezik én előttem Arany elméje, így gondolom én egymásból kimagyarázhatni azt a bensőséges viszonyt, mely van az ő költőisége és költészete között. Vajha ne hibáztam volna el a kellő szempontot tárgyam fölvevésében. Mert korlátok között is szabadon tudni mozogni, sőt a korlátokat a legragadóbb mozgásban is magával vinni: ez nagy tökély, főleg oly időben, mikor a lángelmét illető szabadságot némely írók erőnek erejével akarnák magokévá tenni, s mintegy az ítészet vas körmei közöl kimenni, mintha ki lenne vívható, amire nem születtünk, attól, aki nem adhatja.

Költőnket annál inkább kísérheti méltó elismerés, mert keble áldása mellett sohasem volt elfogulva az ítészet iránt; a tanulmány neki szintén olyan életere, mint a születéssel kapott tehetség; holott éppen a jobb elméket illette leginkább az a panasz irodalmunkban, hogy műgond nélkül mesterkednek, s keveset hajtanak a tudomány szolgálatára. - Mondjam-e, hogy a merengő elme, ugyancsak a legbiztosabb lélektan nyomán, hajlandó a mélységre, a gondolati bensőségre; s míg a lelkesedés költői, anélkül hogy ezek érdeméből valamit lehúzni akarnék, inkább vannak elfoglalva a képzelődésnek tér és idő szerinti megtestesítésével, hová a nagyítások, felötlő hasonlítások tartoznak: addig a merengő elme kicsi eszközöket használ, csak körmét festi le az oroszlánnak; s így a kettő között miségi különbség áll elő. Két költeményt mutatok fel ily értelemben. Az első kötet 160. lapjáról: *Ősszel*, a másodikból: *Dante* (44. l.). Mindkettő eléggé alkalmas, hogy belőle fölismerjük a költő bölcsészeti hajlamát, mélységét, csaknem legérezhetőbb hiányát a magyar költészetnek, mi Berzsenyiben oly ellenállhatlan erővel hódítja meg értelmünket. Becsülöm én a képeket, hasonlatokat s több ilynemű költői adalékokat - alább előadandó nézeteim szerint, de a gondolat bensőségét

semmi sem pótolja. A csillogás még nem több, mint a cifraság. Éppen ez a lényegbe vágó mélység, a merengő elme sajátja, nyom egyetemes jelvonást Arany költészetére, miből aztán igen sok következik, amint egymásután látni fogjuk.

A föntebb kiemelt fővonás, ti. a gondolati bensőség, Arany költészetében, alig fogja egyiránt kiérdemelni a helyeslést minden ítésztársamtól; levén különösen a képzelődés föllengése az, mi nálunk bámultatik. A kérdés aminő kevéssé volt fejtegetve eddig, annál méltóbb előhozatnia most. Nincs becse a képzelődésnek soha is tartalom nélkül. Gondolat dönti el a művészeti erő becsét, az adja mértékét. Azért fölöttébb hibás amaz elmélet, mely abból, hogy a művészet általában, és különösen a költészet, a gondolatnak érzéki előállítása, alakba öntése, oda következtet, hogy a mélységre hajlandó költői elme kevésbé költői ahhoz képest, amelyik több képpel, hasonlattal, azaz külsőséggel állítja elő műveit. E részben kimerítő értekezéseket lehetne írni a jelzőkről, szóvirágokrul a nyelv szépségei szerint, mint amelyek festők, leírók, másolók; de az is való, hogy a költői érzékítésnek legfensőbb módjait egész másnemű leírások adják, mint az érzékiek.

Lehet beszélni továbbá művészi alakról, alakítás szabályairól; mindamellett az igazság oda jut ki, hogy ahol gondolat nincs, nem lesz ott forma se. Ha már a hasonlatos, képes költészet barátai éppen azért szólanak a mélységre hajlás költőietlensége ellen, hogy ennek talán kevésbé van köze a formával: végetlenül tévednek; mert igaz, eleven alapgondolat, éspedig művészi gondolat nélkül a költői sorok puszta egymásutániság s mégis lelketlen halmaz maradnak, mint ezt igen sok festőiségre áholgó, virágokban dúslakodó magyar verselők példája bizonyítja, míg az én állításaim s elméletem javára szól éppen Aranynak a mélység mellett azon elsősége, melyet a formák szerencséjében senki sem vívott ki jobban magának versíróink közöl. Én e mélységet más nevén egyszerűségnek fogom nevezni; mert az egyszersmind igazság, ennek pedig nincs szüksége sok takaróra. Innen jőnek aztán költészetében oly gyakran elő kendőzetlen szépségek, minőket csak a vak nem lát meg. Mert a tárgyak olykép engedik magokat felfogatni, amily bensőséggel fordul hozzájuk a felfogó elme. Távol tehát, hogy Arany a sugarakat megfestené, a könyűket lágyítaná vagy a sziklát keményítené, ott fogja fel tárgyát, ahol ennek úgyszólván java, közepe van.

Ha már úgy gondoltatik, hogy a forma talán kívülről, betanult szkémák szerint lepi el a gondolatot, a költői eszmét: kész a ferde tudomány. Ellenben ha a tárgy amolyan középi felfogással adatik elő: a formát nem kell keresni hozzá, mert az benne van a tárgyban s a tárgy kiemelve a formában; mire való nézve nem volna esetlenség úgy állítni fel a műszabályt, hogy a tárgynak legegyszerűbb, igazabb felfogása a legművészibb, azaz legformásabb művészet. Ez oka már azon jelenségnek, hogy Aranynál amennyi a vers, szintannyi az alak. Egyik szüli a másikat. És ez annál szembetűnőbb, mert igen hamar megészleljük, hogy a forma bizony nincs keresve, ha van megtalálva, tulajdonképpen a gondolattal együtt nemződve, születve. Különben hogyan lehetne kimagyarázni, hogy a legmélyebb költők egyszersmind legformásabbak, ellenkezőleg a középszerű tehetségek világ végéig sem bírják belátni, ha jó rímeik, lábaik, rövidség, szabatosság mellett sem sükerül elismertetniök. Éppen az, miről e pillanatban és alkalommal elmélkedem, került már szóra ítészeinknél mint ellentéte annak, amit a szónokias költészet képzetében akarunk megértetni. Úgy jut eszembe, hogy a szónokiasság vádját legelőször Sükei mondotta ki nyilván; mi költészetre vitetve át, igen különösen hangzik, olyformán, mintha a szóló művészetek egymást teljesen kizárnák. Rossz jel, mikor a testvérek egymásra kiabálnak; s félő, hogy ezért is az idők, az erkölcsök tétetnek felelősekké. A szónokiasság, bizonyos, hogy nem költészeti erény, de nem is eredendő bűn, hogy áldozatokra volna szükség megváltatni tőle. Az csak szellemi iránya az elménck, mely volt is, lesz is mindig, amíg lesz vérmesség az emberi lélekben; amíg szabad lesz esengeni a jövőhez, felsírni a reményhez, folyamodni az egekhez; míg helye lesz az ábrándnak, csodálatos- és

rejtélyesnek képzelődésünk világában; s nem tartoznak-e minden joggal a költészetbe imezek? Megvallom annálfogva, szeretném, ha ítészeink nem vernének bennünket költészetünkért is a szónoklattal. Alig volt egy-egy szónokibb hajlamú magyar ember, mint Kölcsey, mindamellett költészetében a legvalódibb poétai elemek uralkodnak. A szónoklat egész vádja tehát oda fog esni a külső képzelődés rovására, a dolgok színes vagy képes felfogására úgy Vörösmartynál, mint Petőfinél, kik isten, világ tudtával akként jártak el költői hivatásukban, amint meg voltak áldva jó természetök szerint, mélyebb művészi tanulmányok nélkül. Ellenben isten, világ tudtával azon költőink kevésbé szónokiak, akik amaz erős meggyőződéssel állottak fel a költőírói pályán, hogy tanulni, elmélkedni nemcsak azért szükség, mert egy-két ítész úgy mondja, hanem azért, mert a költő legtöbb esetben elkárhozik nélkülök; még nagyra született elme is oda jut, hogy az élet vize helyett a fölösleges áradat tisztátlanán kénytelen úszkálni legszebb gondolataival. Ne emlegessük azért a szónokiasságot csak annálfogva, mert igen kedvező az alkalom emlegetni; hanem ragaszkodjunk annál erősebben a művészet törvényeihez, a tanulmányhoz, az elmélkedéshez. Nélkülök fényleni vakszerencse; velök - érdem. Van elég vers a magyar szépirodalomban, mely ugyancsak nem szónoki, de annál kevésbé poétai mégis; míg más oldalról Zrínyi Attilája (Isten haragjának én szelleti voltam) minden szónoki hang mellett is ugyancsak poétai. Egyébiránt még eddig az sincs földerítve a szónokiasság emlegetői által, mit értenek az alatt. Mert ha például némely magasabb hangvitelű, talán éppen patetikus dalokat értenek, minőket nagy számmal tudnék kiszemelni a legjobb magyar költőkbül: csak az elevenséget támadják meg. Ha puszta hangosságot értenek alatta, ez oly hiba, mely magában a szónoklatban is az marad (s mi lesz akkor a neve?); mert mindenütt a gondolat, az eszme a valódi, becset adó mérték. És mivel a szónokiasság vádja éppen Arany költészetével szemben s az ő előnyére állíttatik fel, kérdés: nem érezhető-e Aranynál oly hiány, ami dalköltészetben ugyancsak feltűnő; értem a lassúdad merengést, gonddal való készülődést, minélfogva Arany, még kisebb költeményeiben sem tulajdonképpen lantos költő, hanem folyvást elbeszélő, olykor elmélkedő, mindig meggondoló. Valóban, nem tudnám kimutatni, ha írt-e Arany szoros értelemben vehető *lantos* verset, melyre oly könnyeden szállna reá a zenei elem, mint Petőfi és a mindkettejöknél pongyolábban szerkesztő Tompa dalaira. Ez a könnyed könnyűség nincs meg Aranyban; s ítészeink szavaiból úgy veszem ki, hogy csak alkalmilag, egyik időt a másikhoz viszonyítva, emlegetik egymás ellen a művészeti külön elemeket vagy a költői elmék külön irányait; s nem veszem rossz nevén, mert mindezt a művészet nevében akarják s követelik. Ez az én régi törekvésem is.

De továbbá, éppen az, miről e pillanatban és alkalommal elmélkedem, irodalomtörténeti tény már minálunk; és nemcsak nálunk, hanem külföldön is ó és új időben egyformán. Ott van mindjárt honi például Kazinczy zaklató föllépése Kisfaludy Sándor ellen: Tűzre felét! Ott az a különbségtevés, mely Kölcsey és Vörösmarty között eleinte felmutatkozott. Vajon nem ez állította-e két táborba egymás ellen a német ifjúságot és ítészetet Goethe és Schiller, Rückert és Uhland, Heine és Herwegh miatt; nem azon jelenet-e ez, amelynél fogva rendezgetik a franciák Hugo és Lamartine közé Bérangert; vagy az iskolai tanulók jobban szeretik például Ovidot Virgilnél? Így az elme iránya, csatlakozva többé-kevésbé a művészettel, abban is sajátságos szerepet játszik, hogy a nagy tömegre nem egyaránt hat egyik mint másik. A könnyűt, mesterkéletlent szereti a tömeg; a művészettel bajoskodót nem szereti. Ezen utóbbi az ítészetnek marad kedvence, példánya, kihez utasíttatik a kezdő, a föllépő; mit aztán sehogy sem tud megérteni az értetlen. S vajon nem vesszük-e észre, hogy midőn e dolgokat fejtegetjük, oly ösztön után megyünk, melynek kielégítésében a művészeti hajlam fogja találni örömét. Elég későn tesszük, amit teszünk; csak az sajnálatos, hogy lehetett s volt idő, mikor jónak láttuk az ösztönt, mely mindig csak kielégíttetni akar, úgy követni, mintha eszünk sem lett volna: ezelőtt kilenc-tíz esztendővel. Nem ismerek az újabb korban szakot, melyben oly kevéssé lett volna elhanyagolva az ítészét, mint a legközelebb múlt tized folytán. Mert nem

az, hogy szabadság ne engedtessék a költőnek ihletését követni, a szabályokat széttörni vagy tágítani; ez nem cél, nem feladat. Hanem másrészről, miképp a nyíl nem hagyhatja el a maga hegyét, sőt magával viszi azt legsebesebb röptében is: úgy kell megmaradni a költészetnek a maga formája határai között mert másképp oda jut, hol magánkívüli állapotban kiesik magából.

Az idő a legjobb orvos. El kelle folyni néhány évnek, hogy mind többen-többen lássuk be a rakoncátlan képzelődés torzulásait. Mostani meggyőződéseink szerint már a képzelődés még nem egyszersmind alkotó is. Sőt az alkotás mesterségét éppen a szabadjára bocsátott képzelődés rúgja szét. Ez valóban tartalmat, tömeget ad. És láthatunk minnen szépirodalmunkban is ilyen halmazos tömeges képzelődést. Oly időben, mikor már a lehető legkülönfélébb alakításokra vannak példáink, ferdülni el az ízlésnek, s a belterjet puszta üres külterjbe olvasztani fel, valóságos veszteség, ha pedig elvszerűnek is mondatik: eltagadása minden művészetnek. Oly időben, mikor a hamis képek gazdagsága tilos fölösleggé halmozódott fel; mikor az élvezetet zsírban, az illatot bűzben találja meg némely ízlés; mikor a képzetek sokasága csak éppen anyag a rendetlenségre, s a rend csak alkalom a legtávolabbi, egymást sohasem érintő tárgyak összehozására; mikor az ellentét kizárja teljesen az ellentétet, vagy csak annyiban állíttatik egymás ellen, hogy akképp álljon (például *vad*galambok palotájának mondatik a *szelíd*gesztenyés); tehát mikor az egymást keresztben metsző, csípős, torz elemek azon ürügy alatt, hogy keretbe foglalhatlanok, a nagynak, a mértéket haladó nagynak igénylik rangját, s hazudják becsét: oly időben éppen van becse költőnek, minő Arany, alkotásnak, minő az övé. Nem csodálom annálfogva, ha költészete úgy nézetik, mint a művészet és tanulmány jogainak újabb fölülkerekedése a szana elemeken, nyers tartalmon. Mert, ne ámítsuk magunkat, jónevű írókat tudok, kik még mindig lenézéssel vannak az ítészet iránt; és amint lenézéssel vannak másokban, úgy magokban is iránta; s hogyan lehetne hát tökélyig emelkedniök? Aki lenéz, fönt semmit sem talál. A naturalista költők mindinkább ritkulnak, mint a természetes öltözet és közlekedés. Arany hatása s művészetének sikerülte e részben döntő erővel bír az egyoldalú népi elmélet pártolói ellen. Valóban, olvasó, ki Arany műveiben kedvét s kielégíttetését találja, önségének való hízelkedés nélkül lehet meggyőződve afelől, hogy nem mindennapi fokáig jutott a szépízlésnek. - Óhajtom, hogy ezekben, nagyából legalább, kifejeztem legyen azon viszonyt, mely van a műtermék és teremtő elme között, s jó móddal essék átmennem arra:

Mint áll Arany a *megelőzött* szépirodalomhoz képest. - E részben már én nyilatkoztam, s ott állapodám meg vizsgálódásaimmal, hogy a lantos költészet újabb kora benne kapta meg eddigelé legméltóbb képviselőjét; hogy a szépirodalom fejlődésében ő haladási fokot képez; mikre nézve szívesen fogadtatott s találónak ismertetik el azon ítészi észrevét, hogy ő nemcsak sikerrel használá fel a népi elemet, hanem öntudatossággal is kötötte össze, mi nagy dolog. Vétkezném azonban, ha állítanám, hogy előtte, mellette ne találkozott volna költő, kiben az öntudat és önhatározás nyomai, a művészi gond jelenségei szembetűnőleg ne nyilatkoztak volna. De ha nem mondhatjuk is Aranyt minden oldalról bevégzettnek, mert így a jövendőnek építnénk elébe, amaz írók többé-kevésbé mégis csak kezdők voltak őhozzá képest. Amazokat illeti a kezdet elsősége. Aranyt a derekas folytatás; mindnyájan pedig egyet akartak. De az idő különbséget vete közéjök, egymásutániságot hozván a szellem nyilatkozataiba; így csak az idő különböző, a szellem pedig egy. Az egy elven függő, egy irányban tartó elmék ilyformán elszaggatva egymástól az idő által, egyesülnek a szellemi folytonosságban, meglelik, megértik, kiegészítik egymást; s csak tagozatai a szellem szervezetének, miből eláll bizonyos színezete a költői életnek, melyet oly szívesen ismerünk föl mindenütt. Nem szólanék így, ha mintegy saját szememmel nem láttam volna levegőben úszkálni mindazon elemeket, melyek után nyert új épülést a magyar dalköltészet; ha nem láttam volna ízenként

szervülni a tagozatot. Óvakodnám különösen mások törekvésének folytatásául nézni Arany költészetét már csak azért is, nehogy a rövidlátás gyanúba vegye ítészi eljárásomat. De hogyan fogjam fel az igazságot tárgyilag, ha csak egyben látom megtestesülve azt, hiszen a tárgyilagos igazság egy és egyetemes; csak így folyhat át mindeniken mint cél, mint irány. Eszerint Arany költészete igazolván magát, igazolja azokat is, kik úgy tőnek előtte, mint ő később utánok. Benne tehát az idők elszórt jelenségei kapták meg alakulásukat; a töredék törekvések szedődtek együvé, s próbálták meg a sikerülést magasabb fokon, mint elődeinél. Költészete az idők vívmányai egyrészről, s ez határozza meg mindjárt Arany viszonyát a megelőzött költői irodalomhoz. Másrészről Arany elméjének jóravalósága mutatkozik az irodalom irányának fölismerésében. Nyomós vizsgálódás a nyelv körül, lett legyen az népi vagy írói; tanulmányozása az írott és nem írott költészetnek; figyelmes búvárlása az örökkévaló jelennek, a kedély alkalmainak, korok és körök megélése, áttapasztalása teszik sikere alapját. Szerencsésen köté össze a jelent a múlttal, s mint öböl vette magába ennek vizeit. Versein egész harmatcsapása tetszik meg a népi és régi gondolatmenetnek, kifejezési módnak, mégis újdonság ingerével. Ilyen nyomokat mutatott ki az ítészet Berzsenyiben Horác, Garaynál Uhland, Petőfinél Heine s Béranger után és szerint. Aranynál hasonlóan vehető ki a népi hangütés, a honi mozam (rythmus). A népdalok gyűjtése, ha nem másért, avagy csak azért is méltó munka volt. És bár ez oldalról Arany is utánzó, de önnépének utánzója. Azonban ez már alig tűnik föl valakinek; jele, hogy az olvasóközönség is alábbhagyott az egyoldalú eszményi felfogásban, s közelebb jött magához, holott annakelőtte, mondhatni, egészen el volt idegenedve önségétől.

És bár önerő s öntudat vezérlék költőt alkotásaiban, nem állhata mégsem ellent mindenben azon árnyékoldalaknak, melyek a népies iránnyal hívatlanul tolakodtak be a költői irodalomba s mint anyányi hibák, a legtöbb kortársnak fejére nőttek. Aranynál is van ferdeség, balság, mi a szabad képzelődés hamis felfogásából a művészi tisztaság rovására esik. Minden változásnak megvan a maga bűne, roga (Schuld). Mégis változandóság nélkül nincs tökély; mert hogyan léphetnénk ki nélküle az avatag módok és formák sorompóiból? És bár Arany nem első a lépésben, mindamellett viseli az új alakulás súlyát. Ezért mondám én tavaly: kétlem, vajon meghatotta-e már a regényes elv úgy a mai költészetet, mint a klasszikai elv a régibbet.

Ez a kérdés más szavakkal ide megy ki: az újabb magyar költészet mindnyájunk tudtával új elemeket vőn fel, tartalmi oldalról tetemes gazdagulást nyert: vajon emez új tartalom és elem be van-e már úgy olvasztva költészetünk testébe a forma uralkodása által, mint össze voltak olvadva a megelőzött kor poétai elemei: alak és tartalom tekintetében? Vagy rövidebben: megkapta-e regényes alakját a regényes gondolat? Azt hiszem: ekörül kell forogni mai nap az ítészetnek, úgy Arany, mint Lisznyaira nézve, ha szinte igen tisztelt Brassai barátunk nem tud is mit érteni a regényes nevezet alatt. Annál jobban fognak pedig érteni mind engem, mind a regényest azok, akik esztendők előtt belátták már, hogy például Lisznyai nincs költői tehetség nélkül, mindamellett sem adják meg neki a valódiság koronáját. Költészetéből mindig hiányzik valami a nagy bőség mellett. Ez a forma.

Megengedtetvén már előre a nemesebb költői természet Aranynál, kimutattatván iméntiekben a megelőzött irodalomhozi állása, egyetemesen azt így fejezvén ki, hogy költészete a fejlődésben mint bütyök jelentkezik, melyből új hajtás várható: részletekbe bocsátkozom. - A nyelv mint *rendszeres* eszköze a léleknek, aztán a nyelv mint *poétai* közeg, hová az előadás tartozik, végre az *alkotás* vétetnek vizsgálat alá költészetében.

Tekintetvén a nyelv mint *rendszeres eszköze a léleknek*, azaz tanilag fejlődött szervület, itt vannak némely rovás alá eső balságok. - A nyelv a költő márványa, melyből farag. A nyelv úgy létezik a költő előtt, mint megelőzte szobrászát a márvány; s van oly tulajdona nyelvnek, márványnak, melyet a művész nem másíthat, hanem elfogad. A mi elődeink szentnek tárták a

nyelv törvényeit, s nem hinném, hogy Vörösmarty, Kölcsey óta kedve mutatkoznék valakinek Verseghyhez hajlani. Való ugyan, hogy nagy írók nem szerették a grammatikát; s név szerint Goethe azt monda egyszer, hogy harminc esztendeje, mióta a nyelvtan elfeledésén töri fejét. De mindamellett sem feledé. - A nyelvnek tehát némely formáihoz nem lehet nyúlni. Ezek a szólamok (frázisok) s némely megállapított formák.

Nevezetes, hogy a népiesség, lazává tevén a művészkedést, a grammatikai nyelvet még Arannyal is elhanyagoltatá. Ez az, mi elengedhetlen az összes új költészetben; ez az, mire mondám, hogy nagy íróknál nem szokott megtörténni. Nem csoda ennélfogva, ha régibb ítészek, kik a nyelvtan küzdelmeiben erősödtek föl az irodalom bajnokaivá, saját törekvéseiket láták megtámadva ilyetén eljárásban; ez az, mit újabb ítészek a horáci „plura nitent" szabadalmával néznek el. Azonban semmi „plura nitent", ha nyelvtanról van szó. Költészetre oly szükség a jó nyelv, mint erényhez a jó akarat. Nem is kell tudni, hogy jót akarsz, mert másképp már nem is akarhatsz, hogy erényt művelj. Nem foghatom meg, miképp maradhattak fel Arany verseiben nyelvtani rendetlenségek. Valóban Angyal indítványa korszerűnek mutatkozik. - Éjszaka íratik mindenütt, még ott is, hol alanyesetképp fordul elő; holott nyaratszaka, éjszaka egész más, mint nyárszaka, éjszaka. Nincs különbség téve ősök és ősek között (I. k. 33. l.); áldoz*ék* van áldoz*om* helyett (I. 81); bánj*on* bánj*ék* helyett (II. 225); s mintha volna: tavaly időn, jövő idén: „más idén" van (I. 14); sőt még *éjjelente* is fordul elő II. 158. lapján, mi Császár *hajdanontá*jára emlékeztet. A sok alássan, robajja, mosolyja szükségtelen fölösleg; azt sem bírom belátni, hol veszi magát a csárdásban német szentimentalizmus, éppen úgy, mint Aranynál a *jemini, majszol* s több efféle nem hazaiságok; míg más oldalról csodálkozom a népies költészeten, hogy az országos népi igealakot: *adi, láti* mért nem vette föl inkább, mint amazokat. Ez legalább visszatérés lett volna fenn- és alhangú igéink egyenjogúságához, mert elvégre is *i* az ős alak: *adi, veszi*, és ezt még új ezer esztendő sem veri ki a nép szájából.

Szólamokra nézve szabadtalanok az ily formák: robotját elkövetni (I. 4.); „mindent" és „bűnt", „igaztalanságot" elkövetni, ez helyes, de „igazságot elkövetni" nem szokásos.

Elkövetjük azt, ami negatív oldalra esik (rossz, bűn, igaztalan) és az egyetemes „mindent", de a pozitív oldalra s közönyösökre az nem illik. - Az se *legyen* nektek zokon (I. 25.) ehelyett: essék. Istennek véres háborúban kedve *nincsen* (I. 28.) ehelyett: nem telik. Bízzunk az *égbe* (I. 141.) ehelyett: égben; hinni a csodá*ba* (II. 141.) csodában helyett. Bármi csekélységről van szó látszatilag, de éppen fontossá lesz a rá nem gondolás miatt: kivesz a tudatomból; pedig nincs oly csekélység, melynek kiveszése, ha egyszer törvényes, veszteség ne volna. Aztán az nem vaktában jött, hanem harcok eredménye, ámbátor nem mi küzdöttünk is érte.

Tekintetvén a nyelv, mint *poétai közeg*, mint az előadás művészete, e részben nagy tökélyt fejt ki Arany. Senkinél sem áll közelebb egymáshoz gondolat és szó; ami több, igen gyakran csak úgy és nem másképp esik jól a kifejezés, mint ő megírja.

Nyelvéből mégis egész története olvasható ki az előadás mesterségének. Nem mondhatni meg, minő jól esnek az afféle kifejezések, szólásmondások, melyek a nép s közhasználat szentesítése által elfogadva egész teljességében szoktak kifejezni valamely gondolatot. Ezek az igénytelenség költészete; s uralkodó jellemmel vonulnak végig Arany versein. Hol voltak e szólásmódok eddigelé, hogy régibb költők érintetlen hagyták? Bizony megvoltak mindig jobbára, mióta a nép él, de nem találtattak eléggé méltóknak. Mióta e részben is sükerült magunkra ismerni, ezer bájjal lett gazdagabbá költészetünk. Jellemök és titkuk abban áll, hogy nem fedezheti föl, ki nem magyar anyától született, magyar életet nem élt, s a pázsit mulatságaitól a tudományos nyelvig nem ismeri a magyar előadást. Ezek nem ismerése miatt volt kisebb költő, mint Istentől kapott adományokhoz képest lehetett volna, Kerényi, s

maradtak el a lanttól Pulszky s mások a bennök levő minden költői természet dacára. E részben Arany a legszerencsésebb figyelő tanítványa népének, nemzetének. - De a hűség, e ráhallgatás a népre, se őt nem védi, se költészetét nem szépíti, ha túlsággá megy. - Pedig mióta Arany hasonlatai, leírásai, tősgyökeres kifejezései előkelő rangra emeltettek; mióta nem nézeték hibául az éj leírása (Toldi, V. ének), mely szerint az eget bakacsinba vonta, és kiverte szépen koporsó szegével, fényes csillagoknak milliom ezredével; továbbá, mióta a népiesség lazája elszenvedi a fegyetlen, hiányos előadást, s a nyelvnek, mely nem csupán a tiszai vagy kemenesalji népé, mai műveltségénél alább maradni sem vétetik rossz nevén: azóta Arany többször esett az előadás kezelésének bűnébe, a gondolat rövidségével.

Különösen a leírásokat illetőleg, ezek és az ezekhez tartozók igen kedvesen fogadtattak. Greguss egész teóriát írt rólok, helyesen; Aranyból példákat egész tömegben mutatván ki reájok. Mégis nekem úgy tetszik, hogy a leírások közöl azokat kíséré eddigelé kiemelő figyelem, melyek a szemre, fülre esnek, azaz érzéki leírások; s én, minden ellenmondási viszketeg nélkül, alkalmat veszek ezúttal magamnak elmélet ellen ugyanazt állítani fel. Kimerítem-e a fogalmat részleteiben, nem tudom, de hogy megközelítem, gondolom.

A széptudományosság jelenkori álláspontja kényszerít, hogy elmélkedjem. - Elvek múlása és újulása után minő volt a szép természet utánzása, a hasznosság, az erkölcsiség, érzelmek tisztítása s több egyes mozzanatoknak elvvé magasztalása, végre az eszmeiség lőn uralkodóvá a művészetben aszerint, amint eszmeibb vagy testibb e vagy ama művészet. A természet utánzása az elvek minden változása mellett is, megtartá másodrangú befolyását, de a festészetben nagyobb érvénye van, mint egyéb művészeteknél. Amennyiben a költészet magasb, azaz eszmeibb művészet, mint a képírás, lehetlen, hogy megelégedjék az anyagi elvvel. Nem kell hinni, hogy midőn a képírás fest és a költészet leír, hasonlít, úgy megteszi a magáét ímez utolsó, mint amaz első. Sőt a költészet, ha leír, csak a képíró tisztében jár el, és így hivatásánál lentebb marad, nem tagadván, hogy a leírás mint művészeti elem a poézisban mint művészetben jó helyen jár. Minélfogva nem mondatik, hogy képíróért ne fessen a költő, de mégis főtiszte magáért festeni, és ha csakugyan van költői festés, ennek más értelmének kell lenni a költészetben, mint a képírásban.

Én tehát úgy tartom, hogy minden leírás, jelzés, hasonlítás között legtöbb értéke van a költészetben a *költői festésnek*, mint elvnek amazokra nézve, melyek ez utóbbi által nyernek értéket, méltatást, esztétikai becset. Minden lehető különbség ez és amazok közt abban áll, hogy kevésbé érzéki ez, mint amazok. És mert Aranynál még eddig csak az érzékieken látom elismerve, nem csalódom, ha úgy ítélek, hogy ezért maradt ő meg azok mellett még hibásan is. Mert ha kiverte is az eget koporsószegével az éj, de a kép mégsem jó, mert a homorú csillagos ég és a *domború* koporsó egymás ellen fordulvák. A kép ferde, visszás. Így *Az alföld népéhez* című költemény (I. k. 12. l.) hatodik szaka egészen ily hamis alkotás, például:

Szeretitek látni a szép hajnal tövét,
Hol a kerek földhöz tűzi bársony övét.

Hol itt a kép egysége? A hajnal mint valamely töves személy fordul elő, kinek bársony öve van, s azt letűzi. Majd az utána következő sorokban az ég úgy íratik le mint alma, melyet (a síksági láthatár szélein) púpos hegy be nem harapdál. Ugyane költeményben a mezők dombja, mint az emberi test kelése, pattanni mondatik; a fehér gulyák minden látami (optikai) csalódás mellett is kevéssé mondhatók a puszta havasai gyanánt; valamint az sem igaz, hogy a nap az ég tekenője megett ül, hanem inkább tekenője benett, azaz az ég tekenőjén belül. De mint Toldiban megfordíttatik a koporsó, úgy itt a teknő; és ki nem veszi észre, hogy a szemért való leírások magának a szemnek sem tetszhetők, és a púpos hegy éppen azért hibás, mert igen a szemnek való, azaz bizonyos cselekvés (harapdálás), mely a tapintat dolga, bízatik a szemre,

mely annak nem ura? Ilyenkor a költő úgy segít magán, hogy nagyokat nagyít, ráfog, eltéved; és még sincs elég téve az igazságnak. Ez a mód a leírások túlbecsülése útján kapott be a szépirodalomba, most mint máskor. Ha mások elhallgatták, én azért emelem ki, mert a legvaskosabb leírásoktól a hasonlítás- és jelzésen keresztül a poétai festéshez, melynek Aranyban igen szép példái vannak, fogok általmenni.

Ha a leírások, minthogy nincs is másképp, túlzásig űzve alkalmatlan terhére lehetnek a poézisnak, ez ellen nem lehet jobb orvosság a fogalom tisztázásánál. Félek, hogy költészetünk nagy része odalesz; de hadd legyen: tűzre felét! Legtöbb költő leírása rendesen a szemnek föst, s ennyiben igen kezére játszik a képírásnak; és a költő tiszte mégis a léleknek festeni. Mielőtt ennek kimagyarázásába ereszkedném, a költők legősibbjét, Homért idézem, mint példányt e tekintetben is. Helyesen vág ide az Iliász harmadik énekének egy része, a 140. vers után (Szabó István fordítása szerint). Ott pedig olvasható az a jelenet, midőn Irisz meghívja Helénét, hogy menjen és nézzen Trója falairól a görögökre. A falakon az öreg trójaiak, kik már csak beszélgetni szeretnek, Homér szerint „még szólani jók, mint a tücskök", tanácskozván, láták

- - - Helénét a tornyon jőni feléjek.
Suttogtak nyomon egymás közt röpülékeny igékkel:
Éppen nem bosszúság, hogy a trójai s árgoszi nemzet
Ily hölgyért oly hosszú nyomort szenvedni nem átall.

Itt egy szóval sem mondatik, minő szép Heléne, hanem szépsége megérthető lesz abból, hogy két nemzetnek is méltó érette annyi ideig versenygeni. Azt mondom: ez festés, de nem képírói, hanem költői. A festést rendkívül emeli, hogy öregek, nem szerelem leventéi s hölgyek imádói többé, ítélnek így. Hogyan fognának ítélni az ifjak! Ellenben képírói lenne a festés, ha látnók a termetet, a szép szemet, hajat; ha mindez le volna írva. - Amint Heléne megjött a falakra, Priamosz kérdezgeté tőle egyenként a görög tábor hőseit, „Ki ama kitűnő és sugár termetű argiv?" - Heléne válaszolja: „Agamemnon; jó fejdelem és deli bajnok! énnekem, a csúfnak, nagyuram volt ő, ha ugyan volt." Majd Odüsszeuszt kérdezte Helénétől Priamosz. Ekkor a beszédbe vág Antenor, s így szól: „Én már ismerem mindkettőt; állva kitűnőbb Atridész, ülve méltóságosabb Odüszszeusz." Mintha mondatott volna: Atridész oly deli dalia, kihez képest Heléne is csúfnak mondhatja magát; de Odüsszeusz nagy a tanácskozásban, hol ne mérkőzzék vele halandó, mert mikor beszél, alakját is elfeledjük.

Úgy tetszik, hogy festésnek ily neme az igazán homéri és költői. Mert más eszközökkel történik, mint pusztán színekkel vagy hangokkal. Homér képet ír festés nélkül, ábrázol alak nélkül; mikor a külsőről teljesen a belsőre irányul a költői cél, s eléretik a lélekben, mint legtisztább eszmeiség. Mert nem köttetik meg a képíró keze, ha festeni akar, szem és szemöld, haj és termet stb. színével, alakjával, hanem annál szabadabb játék engedtetik felfogó és képzelő erejének, ha például learcolni akarná Helénét. Eme homéri példák elismervék az ítészet által, mint remekei a költői festésnek, s elhárítják a kétséget arról: mi a valóban költői festés. Ki ezt, mint fődolgot érti, könnyen fog bánhatni a jelzéssel, hasonlítással, képpel. Ezek, bármi derék jutalékai is a költői művészetnek, másodrendűek amahhoz képest. Bennök a költő még nincs magánál, hanem magán alól. Mert nem külsőleg kell írnia képet, hanem a lélekbe, mint Homér befesté mindnyájunk lelkébe Heléne arcát.

Elméletet akarván felállítani, annyiban ellentétbe jutok Gregussal, hogy ő a költői festést a leíráshoz tartozónak ítéli, én pedig így gondolkozom. - A leírás, kép, hasonlat a költészetben úgyszólván képírói elemek. Utánok mondhatni: ut pictura poesis erit. Azonban e tételnek meg kell fordíttatni és nem a költészetnek törekedni a képírási tökélyre, hanem a festészetben is költészetnek kell munkálni, elevenítőleg hatni, hogy a szabály így állíttassék föl: ut poesis

pictura erit. Bizony híre sem volt még a festészeti távrajznak, mikor az öreg Homér fölfedezte és használta is már azt a költészetben. Mert mi egyéb a távrajz, mint éppen ama homéri festés; s mi egyéb ez a költészetben, mint képírásban a távrajz (perspective)? Miképpen a festész a sima lapon, mélyen hagyja benyomulni látásunkat a tér mögleteibe: azonképpen a poétai festész egész más világát nyitja meg a képzelődésnek egy-egy szó megett, egy-egy szónak mélységében. Ha tehát a *leírás*, még a legmesteribb is, mint Homérnál Akhillész pajzsának leírása, *szemünk előtt* történik, de legtöbbnyire álló, mozgalmatlan kép szokott lenni: addig a *poétai festés* rendesen *a lélekben készül* és megyen véghez. A leírásnak a tér és idő korlátai vetnek határt, s egyszer utoljára mégis csak elkészül, de a poétai festés alakulása végetlen s annál mélyebb, szebb, minél szebb, mélyebb a lélek, mely felfogja. Így a festés szerintem feljebb áll, mint a leírás nemcsak, hanem a leírás is csak azáltal lesz méltánylandó, ha beléje vettetik a költői festés mozgalmassága, nyugtalan alakulása.

A kép és hasonlat a jelvi képzelődés szüleményei, a leírás pedig a természet utánzása; így jóformán elütnek egymástól; de ezeket Greguss sem téveszti össze, hanem úgy látszik, hogy a kép és hasonlat megkülönböztetését nem vette figyelembe, s egynek veszi a kettőt. A kép egy-egy önálló esemény vagy tény: költőleg igen hamar látszik hasonlatnak; holott ez mindig attól kapja értékét, ami rá nézve fődolog, és így becse másban van, azaz jelleme más valaminek a kedveért lennie, tehát járuléki; azért a sok hasonlat igen hamar lesz unalmas, a költemény folyamát megkötő, lassító; mert benne ugyanaz látszik ismételtetni. A kép vétethetik vegyesen az erkölcsi s természeti világból, de a hasonlatnak természete mindig ellenkező világból vétetni, azon világból, mely a főtárgy világával mintegy meghasonlott, azaz ellentétes. És mert a költészet nagy részben a szellemi életet adja, a hasonlatokat a természetből fogjuk leginkább kölcsönözni. Főkellék bennök, hogy ismeretesek, találók legyenek; így a leggyakorlatibb tapasztalás körébe essenek. Külformájokra nézve Homér óta *mint, valamint* stb. kötszókkal használtatnak; már Arisztotelész is így ösmerteté őket. - De ha ilyeket is olvasunk: szép, *mint* az Isten legjobb gondolatja; szomorú, *mint* a bánat, s más ilyen elvontságok: velök nem sokra megyünk; noha ritkán, magában a magyar népköltészetben sem példátlan az afféle hasonlítás, nevezetesen:

Olyan vagy te, rózsám
Mint az engedelem.
(Népd. I. k. 228.)

Kuthynál szintén tudok ilyet, s úgy tartom, sikerültet. Talán Cillei Borbála szobáját írván le a költő, a fekete falon látható fehér keresztet így hasonlítja: olyan, mint sok vétek között egy jóságos cselekedet. Újabb líránkban sokszor akadni enemű, de rossz hasonlatokra.

Ha a költői föstésről helyesen tártam volna elő gondolataimat, akkor nem volna egyéb hozzászólni valóm, mint mondanom, hogy a költő fest *hanggal* és gondolati *tartalommal*, vagy értelmi bensőséggel. A hangföstés a nyelv ős birtoka, mely szerint a szó jelentése hanggal is visszaadatik; a tartalom pedig fösti magát részint *jelzők* által, részint *lényegi oldalról* a dolog lelkével, mi a költői gondolat maga.

Mindezen poétai elemek közöl azonban egy sincs, melyre fölséges példákat ne tudjak idézni Arany kisebb költeményeiből, megjegyezvén, hogy ezt nem értem pusztán ezekre kizárólag. Leírásai, miképp volt már érintve, megnyerék a köztetszést s a megrovást is, ez utolsót különösen tőlem. De a példákban nem szabad, mert módunkban van az ellenkező, szegényeknek lenni. A táj- és időfestések, különösen az alföld rónáiról, majd *Katalin*ban Budetin és környékének leírása (I. 106-7. l.), a családi *kör* (II. 1-6.). *A pusztai fűz* (II. 200-3.), *A bajusz* (II. 189.), *Keveháza* (II. 125.), mind a legpompásabbak, tanulmányozni valók. - Ilyen szerencsések a *hasonlatok*. Katalin, „mint kihajló falszobor áll" nyílt ablakában; „kezei, mint kis hódarab,

mely barna kősziklán maradt"; bánatba fáradt lelke, „mint a tengeren szálló madár, ha pihenni árbocot talál, elszenderedve nyugoszik"; a sajka szalad a vizén, „mint egy szilaj pók" stb. *Képei* szinte omlanak egymásután mint Zrínyinél Viola panasza, mikor mondja, hogy Tytyrus versei neki „éles tőr", vagy olyanok, mint

Dér virágnak
Kű buzának,
Horog halnak,
Lép madárnak,
Háló vadnak,
Métely juhnak,
Nyü szüvemnek
Bus kedvemnek,
Mirigy életemnek.

Arany hasonlóul képel; *Vigasztaló*ját (II. 87.) ily képek halmazával nyitja meg:

Mi a tüzhely rideg háznak,
Mi a fészek kis madárnak,
Mi a harmat szomju gyepre,
Mi a balzsam égő sebre,
Mi a lámpa sötét éjben.
Mi az árnyék forró délben...
Mire nincs szó, nincsen képzet...
Az vagy nekem, oh költészet.

Ha erre több példa is kellene, ott van *Itthon* című költeménye (I. 222.):

Mint a madár a fészkére,
Szomju vándor hüvös érre,
Mint a gyermek anyaölbe,
Vágyom én a nyájas körbe.

Mindezek úgy látszanak, mintha tán hasonlatok volnának. Azonban az első tekintet elárulja mivoltukat. Még igen sokat lehet vala ezekhez toldani, s a példák számát majdnem a végtelenségig vinni, s annál jobban kitüntetni, hogy nem hasonlatok. Ám vessük össze a fentebb kiemelt hasonlatokat, például hol Katalin keze, mint sziklán maradt hódarab, a könnyű sajka, mint szilaj pók átfut a folyón, adatnak elő! Tárgyhoz tárgyat nehezebb választani, mint állapothoz állapotot mellékelni. Amaz hasonlat, ímez kép. Amaz tárgy, ímez állapot. De minő hasonlatosság lehetne aközt, ha úgy vágyom a családi körbe, mint gyermek az anyaölbe? Ez kép.

A költői föstés, mely hanggal főst, tulajdonképp a nyelv érdeme, de azért a költőt is illeti annyi méltány, hogy ő fedezi föl a nyelvből. A római költők a mesterségig vitték, s ez éppen úgy esik jól az ízlésnek, mint saját nyelve kinek-kinek legszebb; annálfogva igen nehéz, nem is szükség valami nagyot csinálni, szabályt alkotni belőle. Nyomosabb nála a jelzők általi föstés, hol már a szó belseje kezd nyilatkozni s az értelmi jelentőség előtérbe lépni a maga egész gazdagságával, szépségével. Azonban a jelzők mégsem tartoznak a költői föstésbe mindenkor, hanem a leírásba. És ha csakugyan nyom költőre bélyeget a jelzők használása, az nem lehet más, mint a leírási vagy föstési becs. Igaz bár, hogy valamennyi jelző odatartozik a főtárgyhoz, de egyik mégis jobban föst, mint a másik; sőt némely jelzőket éppen az ismertet meg, hogy csak versben jók és nem prózában: ebből keresettség gyanánt rínak ki. A jelzés eszerint magasb költőiség, mint a leírás. Jelz a melléknév, az ige s más határozók. Aranynál a

vár foka „szellős”, a bükk „szálas”, a rekettye „selymes”, a hegyek árnyéka a völgyekbe dőlve „mély”, de a fáké „fürtös”, a gólya, amint állni szokott, „féllábú”, a mező „iratos”, (régi jó melléknév; már Csombor Mártonnál is előfordul), a nyár fénye „izzó fehér”, a mosó Ágnes asszony súlykának csattanása „maradozó”. - Pál, midőn panaszra megy, „bírót búsít”; Ágnes asszony árnyát a vízben hab „zilálja”; László király koronája „félre volt billenve”, amint soká alvék, s megigazítja; a gyökér a föld alatt „széjjelszalad”; az ág „akadoz”; a bojtorján „beléköt” Imrébe stb. - Minő szabatosság és dústság ez, ama legrégibb költészetünkhöz képest, mikor Tinódi jó Sebestyén alig bíra egy-két jelzőt ragasztani tárgyaihoz; de minő újdonság egyúttal annyi sok szép eredmény után is, mennyit csak ezen századi költészetünk fel tud mutatni? A jelzőkben bizonyosan sok fekszik, de csak úgy, ha ecsetvonásaivá lesznek a költői föstésnek, melyre szintén ideje példákat kimutatnom.

Még Toldiból ismerik olvasóim azt a helyet, hol kérdezvén Lajos király Tolditól: ki fia, ezen szókkal:

Nemde nem a Toldi Lőrinc fia volnál?

szóbeli felelet helyett:

Miklós a fejével ráütött e szónál.

Ez poétai föstés, melynek mögletében ott látszik a *népi felfogás* és viselet, mint a mai napiglan élő példánya abban, hogy „ráüt” a fejével. Hasonlóul mikor Bence próbálgatja egymáshoz illeszteni az eltört kés darabjait, mert szeretné, ha összeforradnának. - És az idő úgy engedé Aranynak, hogy emez életből kikapott s jobbára elhanyagolt jelenetei a mindennapnak mind jobban szaporodjanak költészetében, azokban is, melyeket kisebbeknek mond s nevez. Kiemelek egy-kettőt.

A vén gulyás, midőn a halált emlegetik előtte, ha volna-e már kedve hozzá:

Nem felel rá; most az egyszer
Úgy tesz, mint aki nagyot hall,
Néz sokáig a padlóra,
Döföli az ónas bottal. (II. 228.)

A *Családi kör* című költeményben ilyen poétai festés a sövényre kisütő fénye a tüzelőnek; továbbá a kisfiúk jelenete, midőn a kis nyulat.

Kínálják erősen káposztalevéllel. (II. 3.)

Nem az a fődolog amaz első példákban, hogy a vén gulyás ónas botjával döföli a padlót, hanem a lelkében támadt gondolatok, melyekre ama viselet rájokmutat. A tüzelő fénye sem oly nagy dolog a sövényen, hanem oda képzeljük, hogy az a tűz nem ég hiába; mellette családi jelenet látható festetlenül is. A káposztalevéllel való kínálgatás csak fölszíne a gyermekek örömének, melynél fogva igen szeretnék, ha megélhetne a kis kedves állat. Mégis a költői vagy lélekfestés magasnemű példáit *Katalin* költői beszélyből mutatom ki. E költemény 4. szakában a legszebb leírásokon, hasonlatokon keresztül az előadás egész ilyen magas becsüvé emelkedik, de csak ott, hol a külső világból a természet képeinek leírása után Katalin lelkébe tétetik át az élet és mozgás, mikor

A torony is indul, halad
Katalin lábai alatt, (I. 109.)

látván felé közeledni Forgács csolnakát. Ez, magára és magában véve, közönséges szem-csalódás, de Aranynál többnek van célozva, és meg is értjük belőle, hogy az a vágyak játéka, a szeretők közeledésének nyugtalansága. - Mesterinek kell vallanom ama festését a nemes szűzi

aggodalomnak, mely I. 118. lapon olvasható, mikor azon tépelődik Katalin: elmenjen-e Forgáccsal anyja tudtán kívül, búcsúvétel nélkül.

- - Anyám, anyám!
Ha búcsu nélkül itthagyom...!
Majd fölkel ő reggel korán,
És várni fog hiába rám;
Betegnek gondol; látni ég;
Bontatlan ágyam szólni fog.

E sorokban homéri becs vagyon. Ilyen annál jobb, mennél kevesebb. - Mikor Odüsszeusz teljes húsz évi távollét után visszakerül Ithakába, úgy el volt már változva a mindenféle viszontagságok miatt, hogy tulajdon neje, Pénelopé sem ismert reá, következésképp vonakodott is férje gyanánt elfogadni. S mit tesz utoljára Odüsszeusz vagy inkább Homér? Kétségkívül a legszebbet, mit költői elme valaha kigondolt a házi erények dicsőítésére. Azaz, meg kellvén magát feleségével ismertetni Odüsszeusznak, ezt a költő azáltal vívja ki csalhatlanul, hogy Odüsszeuszt elvezetteti Pénelopé ágyasházába, bizonyságául annak, miszerint tudja, hol hál Pénelopé, miből ez megtudja, hogy az ismeretlen valósággal férje, mert azt nem tudhatja senki más a világon. Így nemcsak az, hogy Odüsszeusz megismertetik, hanem ő maga is megtudja ebből a feddhetlen nő életét távolléti egész ideje alatt; mi pedig azt látjuk be, minő mély felfogása volt Homérnak, ha így festé hősét egy gondolattal, s miben határozódék valósággal Odüsszeusz okossága, ildoma. Így fest Homér. A fentebbi idézet magyarázatát, illetőleg alkalmazását olvasómra bízom.

De Aranynak arcot is kell festeni, éspedig bőszült apai arcot, rettentő Szunyog arcát, ki elrablott leányát üldözni megy. A 10. és 11. szakban *(Katalin)* körülbelől a legmegragadóbbat írá meg Arany. Szunyognak nem leánya elraboltatása fáj többé. El kell hinnünk, hogy az nem fáj; maga is mondja:

A veszteség nem fáj nekem,
Azért se fáj, azért se fáj.
Nincsen, nem is volt gyermekem,
S ha volna, ha lett volna is.
Eltemetem, elátkozám! (I. 132.)

És bár mindezt el kell hinnünk, mégsem hisszük. Hasonlóul, bár hinnünk kellene, szintúgy nem hisszük az öreg Szunyog abbeli önnyugtatását, hogy „becsülete megvan ma is". A fájdalom szarkazmusa minden szó. A becsület és apai érzelem viaskodása egy kebelben. Az egyén nem egy többé. A kedély pártra oszlott, megszakult; magára támad, magát gyötri. Egység helyett visszavonás, egyenetlenség vette magát a lélekbe. Állapot, melyet ember ki nem bírhat. Mindezek fölött a lélekfestés ott éri el tetőzését, hol az üldöző apa elképedt arcát látjuk:

Vonási torzak, mint mikor
Valaki csúfságul feszíti
Képét s az Isten úgy veszíti *(I. 140.)*

E kép mindnyájunk előtt ismeretes. Népünk átokvilágából van véve, igen szerencsésen használva. Ezután éppen oly korlátlan festhet bőszült arcot a képíró, mint Helénéé után szépet; s azt mondjuk: ez nem leírás a költészetben, hanem festés. A költő azt teszi magáért szóval és eszmeileg, mint a képíró, a maga módjaként, színnel és anyagilag. Ha a vén Szunyog „becsületével sírba megy", ez erkölcsi oldal; ezt követeljük; ha ó várának tornácain, mint őrült jár fel s alá, ez lélektani jelenet: másszor is láttuk; de ama kép, a csúfságul feszített arcnak úgy

veszése Szunyog ábrázatján: ez valódi költői találmány; ez poétai festés. Benne megvan a szemnek annyi, amennyi elég hídul egyik partról a másikig: külsőtől a belsőig; s aztán a végetlen alakulhatás. Hasonló festésben adatik Rachel fájdalma a kisdedek legyilkoltatása fölött. „Az évből kiesett a tavasz", és „két esztendőn át egynek sem leszen születésnapja" (I. 218.). - Legyen elég ennyi a poétai festésről.

Mindezek a költői gondolat illetékei, fejleményei. Azonban ritka idő az a világtörténetben, hogy a költői gondolat lehető kevés árnyékkal jelenhessék meg, mint irodalom. Mai emberek közöl alig dicsekedhetnék valaki ama szerencsével, hogy ért ilyen időt; vagy ha dicsekednék, sem hinnők el egykönnyen. Ama hideg vizek jutnak az ember eszébe, melyeken, mint Berzsenyi énekli, a néma hattyú örökre hallgat; vagy inkább amaz őszi idő áll be reánk, melyben a lélek, Béranger-ként, mindig szenvedő, mindig szegény, mindig remegő, hogy á fák levele is megsárgul belé. Tehát a költői gondolat is alá van vetve az idő rozsdájának, s mintegy megszíneződik a hely és időviszonyok befolyása alatt. Nehéz állapot, de mégis költői; de e költőiség beteg állapot. A politikai és vallásos hangulat, országos élet az egyoldalú eszmeiség által fonákul állíttatnak elő. A lélek, amit szeret, el nem éri, s azt gyötri szeretetével, amitől borzad. Rendkívülinek mondhatnók ez állapotot, ha nem a rendkívüli kapott volna fel a rendszerintiségre; s így még annál kevesebb, ami benne vigasztaló, mert sátán veszi által az örvendetes hír mondásának szerepét; s ezen örvendetes hír a világfájdalom.

Hallgassunk erről prózában, eléggé megtaláljuk a költészetben. Arany szintén ama küzdelmes kor gyermeke, mely egy nagy szakulásban tört meg. Tudnánk róla beszélni, ha példává fejlett volna; így azonban nem tudjuk megmondani: mi leende belőle. Elég az hozzá: mindenki emlékszik oly időre, melyben a pásztor sípból harsona lett, s a lantból vészek orgonája. Akinek kivolt feje a földből, egyaránt hordozta ragály vagy kórság gyanánt a fekete terhet. Nem szükség neveket mondanom, de nem is tanácsos örökösen visszatérni a múltba - vádakért. A lidércnyomás egyrészt politikai szenvelgéstől vala, s talán ez is abból származott, ami másrészt világfájdalomként súlyosbult az időre. Költőink közöl, az eddigi adatok szerint, Arany osztozott egyik ama szerencsében, minélfogva legjobban megvédte magát az esőtül, és ragaszkodott a szép eszméjéhez. Merengő mérsülete (temperamentum), mely az előtért másnak engedi, s mögletbe vonul örömest, úgy hozta magával. Így ő elüt korától, de olyan lesz mint kora más részről, ti. a hiedelmek dolgában, a főigazságok felőli meggyőződésben; értem azt a fekete körléget, melybe a legjobb fejek gondolatai öltözködtek, mint ruhába, és nevelék a világ bánatát. Ám legyen a föld fia, mint a föld: egyik felén világos nappal, másikon sötét éj; de mégis a költészet sötéttisztáját koránsem az eszmék útjára kell átvinni, mert fény annak természete, mint a villámnak, örökleg; hanem az előadásra, művészi bánásra, hol kétségbevonhatlan elsőség.

Ha e komor színét a költészetnek „világfájdalom" szóval jelölték, azért tevék, mert ki akarták magyarázni. Keresztnév, melynek keresztje alatt szenvedünk, s még így sem értjük a kor jelszavát. Mert ha tudjuk is lélektanilag, hogy ama sötétkedő állapot nem esik a szellem körén kívül, elégnek tartsuk-e azt, hogy ezen igazság lélektani, arra, hogy művészeti igazsággá emeljük? Ímé a lélektani mód elégtelensége, hol a dolgok nagyárul van szó. Mert ha van is szerepe mindennek, ami lélektani, a költészetben, de a szerep hódolattal rendeztessék a végső kibékülés, kiengesztelődés alá. Eszköz legyen, ne cél. Tapodtassék el, mint a sárkány Szent György által, hogy megjelenhessék a győző feje körül a glória. Hitlenség, erkölcsi, vallásos és politikai vergődések, hanyatlások, az igaz, kemény akadályok, de annál inkább emelik az érdeket. Aztán nem kell ahhoz bölcsészeti könyvtárak átbúvárlása, hogy valaki természetesen a szellem embere, tisztába jöjjön a rendeltetéssel. De ha még divat is vegyül a játékba, mit tagadni nem lehet, akkor a művészeti rosszat, főleg időnkben, mely örülésig szereti magát praktikusnak csúfoltatni, a gyakorlat, a süker isten nélküli tana még inkább elfenésíti.

Nem mondhatnám mégis, hogy a legsötétebb színezet poézisa nem hozott volna gyümölcsöt, mely ha keserű is, de azért van rajta mit csodálni. Ilyen például Vörösmartynak egy költeménye: *Az emberek*, mely így kezdődik: „Hallgassatok, ne szóljon a dal, most a világ beszél." E költemény, ha szabad úgy szólni, csak okos embernek való, ki tud óvakodni a szép bűnöktől. Fiatal, érzelgő lélek megbolondulhatna belé, ha minden szót szívére venne. Vörösmarty kivette a fájdalomból, amit lehetett, s otthagyta veszni, mint a kifacsart citromot. Látszik, hogy ésszel látott a dologhoz, s mutatni akará, hogy mit tud, s ez szerencséje. Arany szintén föst ily fekete színekkel; mond, éppen úgy, mint Vörösmarty, erős gondolatokat, például *Czakó sírján* a negyedik szak első négy sorában:

Te, ki földi léted boldog hizlalóján
Nem sejted, hogy benned égi szellem él;
Ki, ha vágyaidat mérsékelni tudnád,
Oktalan állatnak is beillenél.

Mind ő is, mint Vörösmarty, erős gondolatokat, de a legmélyebb igazság, meggyőződés, de a kedély hangján, így annál veszélyesebben, hogy a dolgok visszafordultságát megszeressük; és éppen itt rejlik a fekete mód gonoszsága. Mennél jobb, annál rosszabb. De azért ne csüggedjünk el, mert csak eggyel több alapunk van osztályozni Arany kisebb költeményeit, a fekete szín után. Efféle színezetű költeményei majdnem ily fokozattal sorolhatók egymás fölé: *A világ* (I. 224.) mindössze is egy szesszenés, mondhatnók, az ízlés dévajgása. Nagy vádak mondatnak el a világ ellen nem komolyan: tréfa. *Fiamnak* (I. 58.) énekli a világ balságait, szerencse, hogy átellenből a hit világa fénylik. A *Visszatekintés*ben (II. 48.) a szerelem ily másik csillag. *Kertben* (I. 173.): még áll benne az egyensúly. „Az ivadék ha nem rosszabb, de nem is jobb a tavalinál." *A szegény jobbágy* (I. 19.) életkép a múltból, félrebillent serpenyőjével az igazság mérlegének. Fölperesi szó az életből, mely tulajdonképp nem vitethetik bíró elé, s az alperes válasza mégis mindenkor elfogadható. *Czakó sírján* (I. 8.) vád az élőkre a halottért. Egy többre van becsülve, mint sok; az egyén ki van véve a többi közöl a költő egyénisége által; szubjektív úgytetszés. De már *A dalnok búja* (I. 231.), aztán *Mint egy alélt vándor* (I. 226.) két költemény azt fejtegeti, hogy többé nincs miért tovább élni; a csüggedés ténylegesség gyanánt meghagyatik, elfogadtatik. *Hiú sóvárgás* (II. 71.) minden költői szépsége mellett is vigasztalanságban, az ízenkénti elzsibbadás érzetében hagy. Lelkünk egy átmeneti állapota végképivé van elszilárdítva. *Évek, ti még jövendő évek* (I. 65.): ebben bűn az erény, jutalom a veszteség, vigasztalás a jobbak szenvedése. Mind megállhat lélektani ténynek, életbeli adatnak, mint az az indulat, mikor az ember nem szánná mást megölni, széjjeltépni haragjában, de, miképp följebb mondám, még azért mert lélektani valamely mozzanat, nem egyszersmind művészeti is azonnal. Ott nem lehet, nem szabad megállapodni. Mintha fent maradna, mikor fölvettetett, a kő; holott le kell szállania.

Tiszták és a kellő művészeti igényeket is kielégítők: *Oh ne nézz rám* (I. 220.), *Itthon* (I. 222.), *Vágy* (II. 85.), *A vigasztaló* (II. 87.), melynek végszakában mégis a „létremény" szokatlan összetételű s magyarázatos szó háborítja meg az addigi kristálytisztaságot. *Enyhülés* (II. 41.) valamennyi e neműek között legszebb. Óhajtanám, hogy tanárok s olvasókönyvek szerkesztői gyermekek elé ily példányokat jelöljenek ki szavalásra ízetlenségek helyett, minők nem ritkán hallhatók az iskolában, igen is mutatják a tanárok iskolai korlátoltságát. Efféle művek nőve nőnek szépségeikkel az ifjú lélekben utolsó percig. De árnyat és fényt egy költeményében sem vegyíte oly mesterileg Arany, melynek címe *Ősszel* (I. 160.). Az egész költemény a napfényes görög világot és költőjét, Homért egy részről, más részről a ködös egű gael népet és bárdját, Ossiant, s a velök járó képzeteket szövi és mesterkéli egymással, egymás ellen, s a legszebb játékot állítja elő, méltót az elsők közötti ragyogásra az én ismeköröm szerint. Nem gondolnám, hogy írt volna szebbet Arany eddigelé. Különben az egész költemény teljesen eszmei

világ. Mind Homér, mind Ossian odavannak, letűntek. Színeiket az idők hordják, vagy ők a kor színezetét munkáikon. A képzelődés, az ismeret és történet minden segítségére van szükségünk, hogy e költeményt élvezhessük. Avatottnak kell lennünk a művészet múltjába; különben minden képei, ragyogó és borongó jelenetei átmennek előttünk érthetlenül. És még így is hiába fénydús ég, hiába ködös ének: a szépség, a költői érdek, a művészi élv mind nincs elérve. Valaminek kell fájni a lélekben, valami alkalomnak kell lenni az emlékezetben, melyekre ama költemény, mint temetésre a harangszó, visszaverjen. Így nem a vers, vagy a Homér és Ossian vegyítése, ami szép, hanem amire visszaver az ének. A költemény tárgyilagossága elhangzanék a szubjektivitás visszazengése nélkül, vagy inkább a tárgyilagosság is csak a szubjektív bensőség által nyeri jelentőségét. Mert igaz csak a benső, mely magát tárgyasítja, tárgyban fölleli, éppen úgy, mint a delejtű fölleli magát éjszak felé való irányában. Ez áll, megfordítva, a tárgyilagosról is. Nem a költemény jelenetei fogják el pedig minden szeretetünket, hanem amaz eszmei viszony, mely a költemény sorait a bennünk szólamló érzelmekre, gondolatokról utasítja szünetlenül; mert ez a valódi, nemes, öszszerű idealizmus. - Nézzük csak továbbá a fentebbivel rokon hangulatú költeményt: *Leteszem a lantot* (I. 69.). Ebben az ifjúság visszaepedésére van hárítva minden költői érdek. És mégsem az ifjúság odaléte, ami fő, mert az ifjúság is mástól függ. Az a más van oda, nem az ifjúság. Az érdekel, nem ez; ez sem fájna, ha amaz oda nem volna.

Ennyi saját fényű, mélységű, bár ellenkező véghatású versek után, nem tudom belátni, hogyan lett verssé *A rab gólya* (I16.), *A méh románca* (I. 44.), *Házi uraság* (I. 73.), *A gyermek és szivárvány* (I. 194.), holott könnyű dolgok, minő *A tudós macskája* (I. 39.), *Írószobám* (I. 88.), *Poétai recept* (I. 229.), *Egy kis hypo-chondria* (II. 199.), fölöttébb jól esnek; olyanok pedig, mint *Szőke Panni* (I. 22.), *Alkalmi vers* (II. 62.), *A sárkány* (II. 102.), *A hegedű* (II. 252), *A bajusz* (II. 187.), nedély, gúny és szeszély alkatrészeik után egyetemes költői érdeket tudnak bennem támasztani.

Imez eleven mozgalmú, játékú versekhez jól társakoznak, mintegy ellentétül jőnek a következő állóképek: *Az ó torony* (I, 185.), *Családi kör* (II. 1.), *Az elhagyott lak* (II. 52.), *A vén gulyás* (II. 226.). - De ilyeket és amolyakat, azaz mind komor és komoly, mind nyugodt és tiszta, úgy játszó, mint csendképszerű költeményeket, s velök a felfogási derekasságot, mélységet is megtaláljuk már előbbi költőknél kisebb-nagyobb szabásban. Ez oka, miért Arányról szólván, az ide mutató oldalak, mint a szellem ismétlődései, könnyedén átugortatnak, hogy annál hamarább ott legyen az olvasó, hol az állóképek nyugalma megindul, a szeszély, nedély mozgalma megköttetik az elbeszélési neműekben, különösen a költői beszélyek- s balladákban.

Noha költői pályáján elbeszélői nemmel *(Az elveszett alkotmány, Toldi)* indult meg Arany, éspedig fölötte jó sikerrel, mégis e részben illik rá, hogy költészetén egész története látható az előadásnak. Maga az, hogy görög mértéken indult, s mailag magyar idomokat vált, elég adat. De a részletek sem hiányzanak. Mert alkotásain új és új tanulmányok, olyan kéznyomok vehetők észre, amelyek útmutató gyanánt szolgálva, szilárdabbá teszik okvetlenül a költői gyakorlatot, s követésre méltókul nézetnek máris. Azonban a részletek kimutatása előtt egy szóm van az írókhoz, kik verselnek és kik bírálnak, egyformán.

Magam részéről, mint ítész, nem törődöm vele, ha némely társaim bírálataikkal felül akarják haladni szépségben a költőt, prózáikkal a verset, örülök rajta, ha elismerés szól Arany iránt, minthogy érdemli; de félek, hogy a lelkesedésnek állok útjába, ha mondom, miszerint máris találhatni oly eljárásra, mely nincs eléggé indokolva, hogy bírálat legyen, mégis követeli, hogy ne nézessék csupa műélv gyanánt. Jó, ha valaki nagynak nézi az irodalmi célt; ezt megteszik a lapok ismertető cikkei; de a művészeti cél nagyobb mindennél; s nekem úgy súgja valami,

hogy túlnyomó amaz elsőnek szemmel tartása, kitűzése. Vajon nem emiatt nyílt-e máris tér újabb és régibb szépirodalom iránti hajlandóságnak és vitának, mire semmi szükség, mert mind abban, hogy valaki újabb, mind abban, hogy régibb költő, csak betöltötte legyen kora kívánalmait, elvitázhatlan becs vagyon; és nincs szerencsétlenebb kísérlet, mint a történeti fejlés számba nem vételével állítni egymás ellen korok embereit. Azonban ez mind mehetne még, ha költőinket azonnal nem kapná el a modor, valamely betanult módnak elsajátítása, ahelyett, hogy magokat tüntetnék elő tulajdon lényökben, lényegökben. És ez az, mi e rövid kitérésre bátorít, s intő szó gyanánt mondatik általam költőinkhez, hogy Arany behízelgő versidomai s módjai által ne hagyják magokat önségökből kiüttetni. Mi szüksége volt például Szász Károlynak, hogy Arany versei között azonnal reámutassanak a mintára, mely után dolgozott? A lapok szépirodalmi részeiben egymást éri a sok utánzás. Nincs-e önerő, de fegyelmezett önerő, oly tehetségben mint Tóth Endre? A Petőfi-utánzással is zaj volt ütve nemrég. S én nem azt roszallom, hogy valaki utánoz, hanem hogy olyan utánoz, ki maga lábán is járhatna, ha neki nem tetszenék úgy netalán kényelmesebbnek. Mert nem tartok immár amaz itészettel, mely örökösen példányt rakott elénk, mely mindegyre tekintélyekhez utasított. Ezért vagyok ellene az irodalmi korszakok becsomózásának úgy előre, mint hátrafelé. Műbölcsészül a szellem nevében vagyok feljogosítva mindent várni a magyar elmétől, mit csak nagyot látok s láttam a világirodalomban; de nincs jogom azt kötni valamely költőre, hogy *így s úgy* írj. Szeretem a szellem útját nyitva tartani, szeretem az ifjat küzdésben látni, de hadd legyenek feltárva előtte a pálya sorompói. Könnyen megfogható ez okból az írók panasza oly kritikák ellen, melyek példányokat állítnak, modort csinálni segítnek. Nincs oly mód, hogy örökösen ismételve, unodalmassá ne legyen. - Mióta a költészet körüli tanulmányok előszeretettel fordultak a népi felé, csak ezen műbölcsészi elvet követik; mert a népköltészet a legszabadabb költészet a világon. Nem a tartalom, mint olyan, nem a könnyedség, mint ilyen, a fő, hanem a képzelődés, a művészet szabadsága, fejlődése. Alighanem ezen elv teszi a különbséget a régibb és újabb itészeti eljárások között. A parlagi múzsa éppen nem cél; hanem szabadság és szabatosság, tartalom és alak, eszme és kifejezés együtt adják a művészeti eleven szépet s életrevaló művészetet.

Szépirodalmi tényül van elismerve, hogy Arany az elbeszélő lírában csinált fokozatot, fejlődési korszakot. Egyike levén azoknak, kik e véleményt hirdeték, de nem bizonyíták, szabadjon a balladáknál szólani Arany *külső, belső* alkotásáról, hiszen e nemben úgyis előjő minden művészeti elem. Mi a külső művészetet, hová a verselés számítandó, illeti, úgy mondják, hogy utána meg lehetne csinálni a magyar verstant. Igaz: ő a csekély kezdetnek hatalmas folytatója, de amaz állítás még igen korai. Levén azonban ő azok egyike, kik a rímek korlátoltságát széttörék, s most már némely költőket, példájok után, magoknál jóval tovább menni tapasztalhatnak: igen könnyen megesik, hogy részben a veszett rímek behozásaérti felelősség is reá hárul.

A verselés minden titka a mozam (rhythmus) értelme alá befoglalható; míg másfelől szak, sor, met,[9] láb, rím együtt állítják ki a mozamot. - *Szakra* nézve Arany előleg kedveli a nyolcsorosat, melyet a négysorosból rakott össze, s úgy látszik, hogy egy-egy gondolati mozzanatra neki annyi elég és legalkalmasabb. Így van Toldija, így Keveháza írva; megjegyezvén, hogy ez utóbbi nyolc, amaz tizenkét tagú sorokból áll. A *sorok* szótagainak száma eléggé ismeretes, és kedves a magyar nép előtt. Mert a nyolc tagú sor, négyével, a legszokottabb dal formája; a tizenkét tagú vagy alexandrin sorokban írvák pedig legtöbb régi krónikás, elbeszélő, tanos

[9] Met'caesura. Met oly szó, mely név és ige egyszersmind; hasonlók: vár, zár, lát (határ) stb. Régen volt met-ni ige. Decsi közmondásaiban olvashatni: Én mető késről szólok, ők kapát emlegetnek.

versei. Azonban örömest ereszti fel Arany négysorossá is a szakokat a nyolcas alakból; s egy iránt könnyen bánik mindkettővel. De nagy változást vehetni észre Aranyon, ha sorait nyolc vagy tizenkét taggal méri. Ott van például *Keveháza* (II. 114.) nyolctagú sorokkal; és mily különbség van elbeszélése közt, ha így, és elbeszélése közt, ha úgy beszéli el, mint van *Toldi*. A sorok rövidsége nem ad elég tért a folyamosságra, a mozam játékára. Különösen a rímek igen hamar látszanak következni; a met nem esik a kellő helyre; egyik sor a másik nyakára tolul, vagy igen elmarad egymástól. Ez oka, hogy névelő, kötszó, összetételek külön, két sorra szakadnak, esnek el, mint

A széles völgy egy lábnyom: a
Súlyos had óriás nyoma (II. 123. l.)

A névelő szakíttatik el ebben:

Erdő, mező, dombliget és
Völgy oldalán a zöld vetés. (I. 101. l.)

Vagy összetétel esik külön:

És fájdalommal, mintha kin-
Forrás buzogna ajkain. (I. 152. l.)

Nem említve az ilyet:

... po-
litika. (II. 100.)

Meghiszem, hogy mindez a forma szűkkeblűségétől van; elengedhető is volna, ha nem hatna erőszakkal a gondolatmenetre. Mert néhol nem eshetvén közel egymáshoz a főmondat alkatrészei, közbe sok mellékmondat tolakodik be alkalmatlanul a rövid sorok útján, például:

- - A visszhang is pihen,
Mely összetorlott bérceken
- Hol a felhőnek fészke van,
S a völgyben ott, hol Vág folyam
Örült kacajjal elrohan -
Dörgésöket fel és alá
Mint könnyű labdát, vagdalá. *(I. 97-8.)*

Fogta érezni Arany, hogy e rövid sorok folytán tömérdek ízben kelle gondoskodnia, „ott, hol, mely, mint" rövid szócskákról, ha ugyan szükség volt sornak is telni és értelmesen bezárulni, rímnek is lenni, a metről sem feledkezni meg. Így nem lehetvén illendően rövid a sor, körülírásokkal a mondat lőn hosszú s alaktalan. Mindamellett a föntebbi *hét* sorban *négyszer* van elkövetve vétség a met ellen; mit csak azért jegyzék meg ily nyomatékkal, mert alább tüzetesen fogok szólani különösen a metről. - Így Aranynak a nyolctagú és rímes sorok formája még nincs meghódítva kellőleg. Ez oka, ha *Katalin*, legpompásabb fogamzású s alaprajzú műve, nem legszebb is, és a „kisebb" költemények közé van sorolva. Minő egészen más járása van a következő négy sornak:

Ki ruházta jel a mezők liliomát?
Ki visel hű gondot az égi madárra?
Utlan bujdosónak ki vezérli nyomát?
Kit nevez atyjának az atyátlan árva?

E formában már úr a költő. Ez a hang az övé. Amaz, ti. a nyolctagú, még nála is gyakorta csak lökdösődik, tolja magát előre. Mozama nehézkes, szaggatott, ahelyett, hogy tagbaszakadt volna. Mi ennek az oka? Általánosan így felelhetnénk: a nyolctagú sorok még nem zengenek oly előlegesen s ösméretesen fülünkben, mint a tizenkéttagúak; tehát szokás dolga az egész. Azonban mondhatnók azt is, hogy a hazai üteny, mely az úgynevezett „lengedező" lábból áll ki, nem mozoghat oly szabadon nyolc-, mint tizenkéttagú sorban. Ez mind meglehet, de azért igen alkalmatlanul ütne ki, ha örökösen a lengedezővel kellene bajlódnunk, mégis unalmat vásárolnunk a bajon.

Mióta Szénfy Gusztáv, a mi igen tisztelt zenetudósunk, a magyar üteny titkát a Magyar Sajtóban (1855. 39. szám) fölfedezte, s a lábak szerét-módját kimagyarázta, nekem úgy látszik, hogy versformáinknál a sorok szótagjairól csak mellékesen lehet szó, amennyiben most ennyi, majd annyi tagból fog állni a sor; de az nem szükségképileg fog lenni úgy. A versszakokról: négy vagy két, vagy több-kevesebb sorúak legyenek, szó sincs. Ez marad mindenkinek szabadjára, mint eddig. De a sorok szótagaival nem bánhatánk így. Meg volt szabva, hogy a sorok a megfelelő helyeken összevágjanak szótagaikkal, s ez tagadhatlanul nyugati pontosság és kimértség vala költészetünkben, vagy inkább csak kezdeti szabadtalanság.

Szénfy Gusztáv megtaníta bennünket arra: miképpen ad ki most két, majd négy szótag egy magyar ütényt, azaz megtanított arra, hogy verslábaink sem egyik, sem másik alakban nincsenek megkövülve, hanem *különböző* számú tagok mellett is *ugyanazon egy* időt töltenek be; miből ezen alapszabály következik: a) magyar ütenyben *az idő egysége* uralkodik a szótagok felett; b) ugyanezért a sorok egyenlő szótagúsága nem fődolog; c) a met rendesen az idő közepére és így nem bizonyos számú szótagokra esik; d) a verslábak váltakoznak, e) a rím eszerint eshetik közelebb, tovább a lábak sebesb, lassúbb voltához képest, mi alig volt szabad eddigelé.

Hogy világosabb legyek, példát kell idéznem, sokat, sokat; mert a verstan kérdése nyakunkra égett; s úgy hiszem, lényeges adalékokkal járulok megoldásához. A népdalok első kötetében (411., 412., 414., 415., 416. lapokon) vannak némely gyermekdali töredékek, s ezeket Arany, mint szemes alakító, kinézte magának és formájokat fel is használta. *Az egri leány* című ballada harmadik szakaszában (II. 147.), mely így kezdődik:

Rozgonyi püspök palotája nyitva.

Ha említett gyermekdalokat ismerte az olvasó, lehetlen volt azonnal rá nem ismerni Arany soraiban azokra, valamint Szénfy elméletére is. Mind Arany, mind Szénfy egy forrásból merítettek. Hiszem annálfogva, hogy az olvasó egyúttal bírja ezen népi alak mozamát, lejtését; azaz tudja, hogy bizonyos időmennyiséget mi módon és hány szótaggal tölt be a magyar verselő gyerek, miből aztán egy sornak kell előállani, legyen a szótagok száma például tíz, tizenegy, tizenkettő vagy éppen tizenhárom is.

Mind a gyermekdalok, mind Arany sora áll *négy* (magyar egységű) időből, azaz négy ütenyből; így mondhatjuk, hogy az négyütényű sor, következőleg a met a második üteny végén fog lenni okvetlen és ellenmondhatlanul, két oldalára esvén mindig a sor idejének kétféle része, melyeket nem más határoz meg, mint maga az időegység mértéke. Miért egyenlő vonalok képletében így állíttattik elő a sort tevő négy unitás, nyolc különböző sor által:

	1	2	3	4
1.	Új ház	fényes ház	bocsáss kapun	által
	— ⏑	— ⏑ —	⏑ — ⏑ —	— ⏑̄
				(Népd. I. 116.)
2.	Ég a	város	tüze messze	lángol
	— ⏑	— ⏑	⏑ — ⏑ —	— ⏑̄
				(Arany)
3.	Kis kacsa	fürdik	fekete	tóban
	— ⏑ ⏑	— ⏑	— ⏑ ⏑	— ⏑̄
				(Népd. 45.)
4.	Rozgonyi	püspök	palotája	nyitva
	— ⏑ ⏑	— ⏑	— ⏑ — ⏑	— ⏑̄
				(Arany)
5.	Olyak a le-	gények	mint a csil-	lagok
	— ⏑ — ⏑	—	— ⏑ —	— ⏑̄
				(Népd. 416.)
6.	Besenyő lo-	vamnak	sose láttam	párját
	— ⏑ — ⏑	— ⏑	— ⏑ — ⏑	— ⏑̄
				(Arany)
7.	Vagyok bátor	jó vitéz,	megyek hidon	által
	⏑ — ⏑ —	— ⏑ —	⏑ — ⏑ —	— ⏑̄
				(Népd. 416.)
8.	Olyat ugrok	mint paripa	megfordulok	mint karika
	— ⏑ — ⏑	— ⏑ ⏑ —	— ⏑ — ⏑	— ⏑̄ ⏑̄ —
				(Népd. 412.)

Ennyiféle csak hirtelenében a négy unitásnak betöltési módja egy sorban. Mindenik unitás egyenlő idejű, de a szótagok rendi valamennyiben különböző, ha száma egyenlő is, például:

Az első és negyedik sor tizenegy szótagból áll, de a két első láb, a met előtti félsor, meg van cserélve. A második s harmadik sor, mindkettő tíz szótag, de a lábak különbözők. E kettő közöl az egyik forma (Ég a város), mely Aranyból van például idézve, nem találtatik a népdalok között. A másik sor (Kis kacsa) annál gyakoribb a gyermekdalokban, s egyenesen két adonicus mozamát adná, de a daktilusok első szótagjai igen hosszúan hangoztatnak, s éppen azért a magyar versláb nem esik, nem pattog oly sebesen, mint a görög; képét úgy ábrázolhatnám ki, mint a zenészek, midőn ponttal hosszítják meg a hangot:

—· ⏑ ⏑̄·

Kis kacsa

Továbbá: a fentebbi sorokból kivehető még az is, hogy *egy helynek sincs uralkodó befolyása*, minélfogva ugyanazon lábakból kellene állani. Csak annyi látszik bizonyosnak, hogy a gyorsabb lábak (több szótagból állók) örömestebb s jobb móddal esnek a met után, ami igen természetes folyam, a legszebb változat, s a sor második felében az esés törvényét követi (thesis, arsis), mint a természeti testeknél, melyek sebesebben hullnak alá. Állandó szabályul vonható ki *a met uralkodása középben*. Ezellen nem lehet kifogás; mint nem lehet a szerb dalokban, a görög hexameterben. „A cezurátlan sorokra", írja Székács „a közönséges szerb azt mondaná: ezt nem lehet énekelni." (Szerb népdalok. Pest, 1836. VIII.) Hasonló szigort követel

a magyar négyütenyű sor is; mit a magyar költészet csak egyetlen egy ízben követe mindekkorig, azon egy ízben a négyütenyű sor hat-hat szótagra, a közönséges alexandrin példájaként, oszolt meg. Ami vétség ezellen történt, kifogásul maradt; de a négyütenyű sornak egyéb alakulásai figyelem nélkül hagyattak, mígnem a francia egyhangúság felülkerekedett, s mint uralkodó forma rajtunk veszett a legújabb időkig.

Úgy hiszem, hogy fentebbiekben kézzelfoghatólag ki van mutatva az Arany által kikölcsönzött népi formának egész valója, belseje; s nem hibázok, ha mondom, hogy ez a világ legszabadabb, megmozamosb versidoma. Rugalmas, mint a gondolat maga. Kinek úgy tartaná kedve, még egyszer annyi alakot állíthatna elő belőle egy kis kombinációval. De hadd maradjon ez a költői gyakorlatra, mint az ifjú nemzedék által megoldandó feladat.

A felmutatott versidom semmi esetre sem görög, mint Greguss akarja, őt az a körülmény játszotta meg, hogy a mi négy unitású versidomunknak olyan módosulása akadt eléje, mely szótagok szerint a kisebb szapphóival egyez. De ha a mi sorunk tizenhat szótagra is fölmehet, mikép a 8. példasor mutatja, ez még világosabb nemazonság. Sőt ennek szintén megvan a maga rendeltetése. Mert ha az 1., 2. példasorok dallása közben csak egyszerűen, időt töltve fordul a játszó gyermek, a 8.-nál már lejtelmessé, gyorsabbá lesz a forgás: szótagok többsége után sebessé lesz a dal és mozgás, s előáll a tánc, mikép ez a *Népdalok* idézett helyén így magyaráztatik: „itt ugranak és megfordulnak"; az életben magunk által is elégszer vala tapasztalható. És ide megy ki a mi négyütényű versidomunk; tánc, dal és költészet vannak ismét együtt, melyeket annyi idő óta tart elszakasztva egymástól nem mondhatni miféle erőszak.

Ezután az leszen eldöntendő: hány ütenyből álljon egy sor. Ez megint könnyű feladat, mert az időmennyiséggel tisztában vagyunk. Így versidomaink elnevezésében csak kivételesen fogunk hallani olyféle barbarizmust: alexandrin. Ez legföljebb, mint régi jó, a négyütényű sornak azon alakját fogja jelenteni, mely hat-hat tagból álló két félszakra oszlik, s igen unalmas. Utómegjegyzésül azt akarom még fölfedezni, hogy az idézett négy üteny a lehető legtöbb időmennyiség egy sorra. Minden egyéb formáink annak fejleményei, vagy mint bővülés, vagy mint két s több részre oszlás; mikor előállnak a hosszabb és rövidebb sorok. Névszerint a 8. szám alatti példasor, ha egyenlő ketté vágatik, lesz az a versidom, melyben Arany *Keveházát, Katalint* írta; de vágathatik ketté úgy is, mint a *Népdalok* (II. k. 241. l.) között a 443. dal:

Sirathatom, amik / rajtam estek,
Lettek.

hol a szakadék még meg is rímel. Arany vágja három felé is:

Szilágyi
Örzsébet
Levelét megírta.

Azonban hagyjuk ezt mostanság. - Fontosabb ezúttal reánk nézve, hogy Arany *Az egri leány* harmadik szakaszában már úgy boldogult a formával, hogy népi hangütés szerint az idő mennyiségét és nem a szótagok számát vette figyelembe. Ez mint elv látszik uralkodni másutt is. Nevezetesen az *Alkalmi vers* némely sora a megfelelő helyeken most hét szótag, majd nyolc, pl.

Olcsó legyen / a kenyér.
Szegény ember / malacának. (II. 62. 63.)

Úgyszintén *Ágnes asszony* balladájában a megfelelő sorok az időmérsék, nem pedig a szótagok száma által szabályoztatnak:

Ágnes a tör / vény előtt.
Szöghaját is / megsimítja.

Zách Klára versidomának harmadik sora, szintén a nép után, két szótaggal hosszabb, mint a többi sor. Ez az egyhangúság elkerülését mutatná, de tulajdonképp a két szótagnyi szaporaság csak kibővülés, éppen úgy, mint a föntebbi példában megrövidült a sor egy szótaggal.

Fehér rózsa, / piros rózsa,
Szőke leány / barna.

Előbbeni cikkben elmondám, hogy Arany a honi mozamot, mint kell, az időtartamban kereste, s találta meg, eléggé nem ajánlható például másoknak is. E tanra mindamellett nincs elkészülve a magyar ízlés; azonban nem sok időt adok elismerésének. A jelen költői kor többet lát Arany azon példaadásiban, melyek szerint a magyar nyelv rímszegénységén már eddig is nagyot segített, s a rímelésbe új módokat hoza be. Nem volt ugyan példanélküli az előbbeni költészetben sem a próbálkozás, mert a rímekkel régóta nem bánunk már Gyöngyösi vagy Kisfaludy Sándor szerint, s úgy látszik: a magyar költői haladással nem nőtt a rímek vagy a hangegyezés becse, s a tan, mely e részben előállt, nemcsak új, hanem lényeges és teljesen hazai, mert körülményeinkből fejlett ki, s főjelleme abban határozódik, hogy a mássalhangzókról nagy részben az önhangzókra ment át minden nyomaték, eldöntőleg Arany verselése által. Ez úton rímelnek jól a következő hangok: *tűz, ülsz*; oldal*án, árny; mi fog, titok; éji kép, vidék; alap*, lát*szanak* (I. 107.); mely utolsó éppen nem állja ki a próbát, s messzevitt gyakorlata a különben is elég laza rímtannak. De még ennél rosszabb a rím sorsa, hol hangzók ütnek el egymástól: *bika*, hom*loka* (II. 129); ábrá*zaton, izom* (I. 125); *hol, szorul* (I. 107). A hangsúly az úgynevezett torlatos (positiós) rímre nem vág; például: *testek, győztesek* (I. 29); for*gassad, vasad* (II. 121); ha pedig ezt az itészet szabállyá tenné, a hangsúlyt emelné mennyiséggé, s a nyelv hangzatosságát, a mozam zengését törné vele, mi nagyobb dolog a rímnél, s éppen oly elegendő ok nélkül, mint néhol a honban alaptalanul beszélnek alapo*ss*an, s gondatlanul gondo*ss*an; s a népi tájnyelv e pontnál többé nem tekintély.

A torlatos rímeknél, melyek az új rímtannal összeférni látszanak, kedvezőbb a kilátás az ilyenekre: *társa*, fu*tásra* (II. 124), hol öt betű rímel különböző rendben: *cserés* rím; aztán midőn a szótagok egyenesen visszafelé rímelnek, pl. be*teg* je*ged* (I. 115), hol a *teg* és *ged* mint rímet tevő tagok visszájára vágnak együvé: *visszás* rím; továbbá használ Arany *lábrímeket*, p. o. a vad*állat* meg sem *állhat* (II. 248), noha ezzel meg is szorítja, mesterkéltté teszi olykor a sort, pl.

Majd mint vert eb, *kit he*vertebb
Ostor üldöz... (II. 249.)

Ez a rím igen régi mind a népnél, mind az íróknál. Fölöslegig lehetne idézni példákat, római s nem római módok s formák után írt versekből. - Hadd legyen itt az úgynevezhető *átrím*, mikor az egyes szavak, a megfelelő helyeken, átrímelnek egyik sorból a másikba pl. a népnél:

Lovam lába *indul*óban.
Magam szája *bucsuz*óban.

Aranynál:

Szellő sincsen, de zug,
Felhő sincsen, de bug (II. 77.)

E rímelésre jó, ha egy-két példát tudunk; de hogy ez is eszközöl poétái szépséget: elég csak az ép hallásra hivatkozni. Végre szép adatait leljük Aranynál a közönségesen úgynevezett alliterációnak, vagy tulajdonkép *előrímnek*, mely nemcsak egyes betűk ismétlődésében áll, mikor jól neveztetik alliterációnak, hanem egyes szótagokat is újráz, honnan szótagrímnek is

mondható, de igaz neve mégis *előrím*, mert a szók elején s nem utolján egyez benne akár betű, akár szótag. Ilyenek Aranynál például

S*ürü, sötét az éj*.
H*űs* cs*eppet* h*ü* cs*ehem. (II. TI.)*

Az előrímeket, amint a közmondásokról írtomban (454. l.) példákkal bebizonyítottam, szereti a nép még ott is, hol nem éppen versel; annyival inkább a dalokban. A 6305. közmondáshoz: hosszabb a *péntek*, mint a *szombat*, okvetlenül az előrím ad kulcsot; dalaiban számtalan a példa; egy dal különösen játszik össze két sorával (Népd. I. 265-6), hol a nőtelen legény még „sörre, borra" mondatik költeni, a nős ember már „sóra, borsra". Az Edda dalokban ez saját pontossággal van megszabályozva, de vele a versidom el is merevítve. - Az ind költészetben pedig nemcsak az első, hanem második tagjára is a szónak eshetik rím; miből úgy látszik, hogy nincs a rím természetében csak hátul csattanni, hanem akárhol, csak a helye legyen megfelelő. És ezzel körülbelül elmondám, ami a *külső* alkotás körül elmondható vala; még egypár szóm van a *belső* alkotásról.

Költőnkre nézve én már e vizsgálódások elején leköteleztem magam, midőn kiemeltem nála a felfogás derekas voltát. Annak, mit odafent mondék, itt veszem hasznát. Mert csakugyan a felfogás az első, s ez, ha úgy tetszenék, az ihlet ajándéka, ez a költőiség, de a művészetet mindig a kivitel adja. Aranynak e részbeni szerencséje, s egy-két költő melletti elsőrangúsága mégis a szép formában rejlik, mely szerint mondandóit előre mindjárt alaprajzba veszi, mikor alak és tartalom együtt növekedvén, a kész mű architektonikus szépséget állít elő. Hogy messzi ne menjünk példáért, de mégis elismert költőre mutassunk: Petőfiben ez hiányzott. Alkalmasint így fog velem ítélni az értők nagyobb része. Ha tehát irodalmunkban kevés számmal fognának művek találtatni, bizony nem a képzelődés szegénysége, hanem tanítlansága, nem a gondolatok hiánya, hanem rendezetlensége, és különösen a műépítészi alaprajz elmulasztása leszen az ok; mert a legtöbb elbeszélés, ballada s rokonneműek sükere legtöbb esetben a jó istenre, közvetlen sugallatra van bízva, holott ehhez a gondolat, az átgondolás elevenítő s alkotó befolyása kívántatik, ha még egyszer oly lángszellem volna is, mint nem az, akármelyik költő. Ellenkezőleg Vörösmartynak az fog igen nagy érdemére válni mindig, hogy sok nemben és formában törekedett előállítani a szépet, hogy annyi és oly képzelődés mellett is elismeré a művészet igényeit, becsülte törvényeit.

Az alkotás az, mit az ítész nem taníthat, de a művész tanulmányozhat. Mint a föstész, lásson bármit a légben vagy a földön, minő a felhők s hegyek alakulása, az ezer meg ezer növény- és állatélet, rendesen azonnal szerbe-számba veszi, méresgeti szemével az arányokat, idomokat: úgy bánik a költő mindennel. Egy esemény lefolyása, ennek zaja és ideje megtörténik lelkében, az alakok kimagasodnak, az egyének megkülönödnek előtte. Az ezt fogja mondani, ez azt. Minden él és mozog a lélekben. Szerencse, és csak az, nem is más, a szerencse, ha e járó-kelő lényeket nem bírja elfelejteni a költő, ha e sürgés-forgásban meg bírja tartani akkor is, midőn külön-külön bánik, azaz beszéltet, tétet velök és általok.

Nosza, vegyük Arany költői beszélyét *Katalint*. Vegyük a vén Szunyog arcát, lelkét, hozzá leányát, az anyát, úgyszinte a többi szereplőket, kik által az egész cselekvényt oly mélyen ássa lelkünkbe a költő. Az egész mű egy mozgalom előttünk, mint két sarkai között a delej. Mozgalom oly értelemben, hogy ami előbb történik, ok legyen később történendőkre, s ha azt nézzük, mi történt, semmi se lett légyen ok nélkül. Az ok befoly az okozatra, s ez visszahúzódik amarra. Az elevenség, a vérkeringés járodalma (processusa) van kitárva előttünk. - Mi a hatást illeti: nehéz megválni ez alakok éberségétől, amint szemeik egy és ugyanazon tárgyra függedvék, hogy akár ők néznének bennünket, midőn mi nézzük őket. A nézés megveri a nézőt. Ily eljárás maga a süker. Hogy e részben mindent el nem mondhatok, ki nem merít-

hetek, magától értetik. Elég, ha mindig jelzek, jellemzek. A mű, mint mű, egyébiránt sem annyira tanítandó és magyarázandó, mint inkább tanulandó s élvezendő. Különben hamar jut oda az itész, hogy bonctani leckével tálalja fel a sültet, mi nem oly igen mozdítja elő az étvágyat, hogy mellőzhető ne volna.

Elismerendő Aranynál ez a megfigyelő gond és igazán honi hajlandóság, melynél fogva, ha szabad így mondanom, belföldileg barátkozik a népi érzések- és kifejezésmódokkal. Mintha örökké az volna eszében, midőn valamit gondol: hogy is mondaná ezt a magyar nép? Mutatok egy balladát: Rozgonyiné. Ebben íme sorok olvashatók:

„Hová, hová, édes férjem?”
„Megállj, megállj, édes férjem!”

Nemde olyan otthoni, olyan mienkféle ez? Továbbá

Mit keresnél, gyönge asszony,
Véres ütközetben?

Válasz reá:

Azt keresem, hív magyar nő,
Véres ütközetben.

Ismét Zsigmond király mondja Rozgonyinénak:

Fogadj Isten, hugomasszony,
Itt az ütközetben.

Eme sorok mind a mi népünk és dalunk formái, különösen emez utóbbiak egyenesen Szép Ilona románcának dialógjaira emlékeztetnek s vezetnek vissza, mint harmatcsapás. *Zách Klárá*ba szintén ilyen szerencsével van beválasztva Szép Ilona románcából néhány sor és dialóg harmadfél szakon át, ettől kezdve:

Mit kívánsz most, királyi nőm.

Ágnes asszony című balladában az ily sorok:

„Jaj galambom, hogy mehetnék!”
„Csillagom hisz ottben alszik.”
„Fiam, Ágnes, mit miveltél?”
„Méltóságos nagy uraim!
Nézzen istent kigyelmetek.”

mind e sorok maga a hazaiság! A népi költészet- s életből átjátszott helyek és módok.

Neveli e költemények becsét, ha mint képei a történetnek vagy a kedélynek, keretbe állíttatnak. A szép s fönségbe játszó *Ősszel* vagy a balladák s igen sok más költemények levegője, s levegőben való lélekzetvétel egymást magyarázzák. Zách Klára esetét egy hegedős a XIV. századból mondatik elénekelni. Az egészen rejtelmes ódonság, melyet nem is értenénk, ha nem élnénk magunk is a XIV. században, hol e gyilkos, gyászos történet, mint nagyon elevenen érezzük, éppen napi rovatba eső újdonság. Szent László legendája mutatja, hogy még mindnyájan egy valláson vagyunk. Rozgonyiné kora csakugyan a török idővel bekövetkezett hőskor. Így *Az egri leány, Török Bálint, Ágnes asszony* a mindenkori életből kikapott esemény; skandinávi egyszerűségben, Szelestey dacára, ki engem nevetségessé akart tenni azon mód becsülése miatt. Arany felelt neki helyettem a szép balladával. *V. László, Bor vitéz* az éj rámájába állítvák, *Hatvani* az iskolai tudós légbe, a tanítványok hírének világába, kik rendesen hisznek olyant a tanítók között, kinél már nincs tudósabb ember a világon.

Lényeget illető, az alkotás fogyatékos voltára mutató mindezek mellett a következő megjegyzés. Arany legszebb költeményeiben, minő *Ágnes asszony, Az egri leány*, is van olyan, mi nem oda tartozik, vagy rövidebben kell vala elmondatnia. Egyik ez, másik az, hogy nem tartja ki a költemény hangulatát mindenütt egyenlően.

Nem oda tartozók pl. a *Hajnali kürtben* a második szak, mely hiba nélkül elmaradhat. Ugyanis az első szak így végződik: „Nyí a vadászeb és ugat". Költő ahelyett, hogy a harmadik szakot, mely az elsőnek folytatása, s így van: „ez élesen, fennen kacag", az első és harmadik közé veti a másodikat ezen meddő reflexióval: „Csodálatos mélyenható, édes fájós a kürtzene" stb. Ez elmaradhatott volna. - *A költő hazája* igen hagyja magán érzeni a próza pontosságát. A 2., 3., 4., 5. szak csupa beillesztés; a második szak ily kezdete: „Kezdődik e hona csendes tanyának", majd a hatodik szak: „Innen, hogy e népet és hazát" stb. ugyancsak költőietlen előadás. - *Ágnes asszony* 5., 6., 7. szakán a balladai előhaladás megakad, talán hogy lássék: mint tölti az időt börtönében Ágnes; egy szak mindezt kifejezendé. - *Az egri leány* második szakában hasonló fölöslege van az előadásnak. Az első „No, ha az vagy" kezdetű szak csorbulás nélkül elmaradható, annyival inkább, mivel már igen rég volt arról szó, mire itt felelet adatik: „Fázol, úgy-e?" stb. - Igen ki van vive *A tetétleni halmon* című költemény vége. Semmi sem hagyatik fel lélekfestésnek, sejtésnek, háttérnek. Az új idő nyakára nőtt az ónak; a realizmus az idealizmusnak. Egy jómóddal történendett komoly abbahagyás: *csak* a szomszéd Abony vagy Törtel pásztorainak kürtjével, határtalanul nevelte volna poétai becsét, hatását.

A költemény hangulata megtörik *A lantos* című versben. Ez is félig reál, félig ideál, mert olyan a tárgya is: félig köztünk járó, félig eszmei egyén. - Egyszer hallván Szókratész, hogy miket írt össze róla Platό, „halhatlan istenek!" kiálta fel, „minő sokat hazud rólam e fiatalember!" - *Szent László füve* címűben leíratván a dögvész igen derékul: mint szaladt el az édesanya is beteg magzata mellől, azonnal változik a hang, éspedig talán szójátékért, hogy az anyánál még „futósabb" a halál, mert „elfogá, leveré az anyát futtában". E nagy komolyság közepett mondatik a reménységről: „rövidebbre fogta most a kantárszárat". Ez a közmondásos könnyűség aligha jól hangzik éppen itt. Mi szépek a következő sorok ismét! A reménység

Másszor az esztendőt hatvanával mérte,
Most, ha volt egy napja, azzal is beérte.

Vagy e még szebb sorok:

Ki-ki mit gyakorlott, arra ment a szája,
Vagy imádkozásra, vagy káromkodásra.

Amaz a költő magaviselete a szójátszással, ez a dolog iszonyúsága maga, keserű igazságával.

Ily utakat és módokat figyel és talál meg Arany; s főleg balladáiban engedi láttatni azt a különbséget, mely van az enemű régibb s mai előadás között. Mennyi sokat vesződött a Kisfaludy Társaság, midőn főleg a balladaköltést oly elhatározólag sürgette, mozgatta pályázni való feladataiban. A magyarázatok és igyekezetek valami rövidséget hagytak sejtetni a ballada lényegéül. E rövidség szaggatottság volt. Nem tudtuk a részek egymás után folyasztását. Kötszókat kerestünk, hogy elbeszéljünk. Minden igét a jelen időben tartottunk:

„Rabló jön..."
„Szép Lenka vár a part felett."

Ennyi volt a kezdett balladaköltés gyorsasága, Kölcsey által, de csakugyan drámai volt az. Vörösmarty- és Garayval több elbeszélési elem jött be, de Vörösmarty érezvén a hosszadalmasság kellemetlen voltát, kerülte a kötszókat, melyek „majd, tovább, azután" alakban előviszik a történeti elbeszélést, s nem lehete mindig átlátni balladáiban a mozgás csiklóit.

Garay, éppen hogy ezt kerülje, igen gyakran mondja: „Így szól”, aztán „De visszaszól”, azaz megjelöli, hol, mikor és mint kezdődik s végződik egyik vagy másik beszéde, cselekvése; maga, mint költő, áll a személyek közé, szerepet osztani, magyarázni, kinek mennyi a mondandója. Aranynál nincs jelentve mindig, mikor új személy kezd beszélni. Az olvasónak kell kivenni a hangból, a riposztírozásból, hogy ki s mint beszél. Ekképp a párbeszédek nem az övéi, hanem a jelenetekéi. A költő hátravonul, s enged beszélni alakjainak úgy, *amint* legjobbnak látják. Mondhatnók: Kölcsey a balladaféléket drámailag kezdé; Vörösmarty eposzivá tevé; Garay maga is belevegyült a rendezésbe; Aranynál az események drámaibbak, mint Kölcseynél, kevésbé elbeszélők, mint Vörösmarty és Garay kezében; ekképp mint balladaköltő csinál ő fokozatot úgy a maga költészetében, mint az összes szépirodalomban. - Ennyit akartam mondani Aranyról a tekintetben: hogy áll ő *elődeihez*.

De hát *utódaihoz*? kérdi az olvasó. Én úgy nyilatkoztam még tavaly (Pesti Napló 1855. nov. 24. sz.), hogy ő *végzi* be líránkban az utolsó fejlődési korszakot, ő teszi a zárkövet a regényes lírai alkotásokhoz; de ezt is mondtam: őbenne tér vissza költészetünk az első *kezdethez*, s imé! ez a felelet: Ő az újabb magyar líra azon képviselője, kiben határzottan kivehető már a sokak által előkészített irodalom kezdete. Addig-addig szürkült, hogy megvilágosodott. Eszerint a kezdet megvan, most következik - a folytatás.

A HAZAI BÖLCSÉSZET JELENE

Előszó

Jelen munka eleje (I-VIII.) még a múlt év folytán láta világot a Pesti Napló „Tárcá”-jában, Kemény Zsigmond szerkesztése alatt. Most az egészre rá került a sor, s némely módosítással azótai mozgalmakat is beölelve, önállóan jelenik meg.

Halaszthatlan szó ez „a hazai bölcsészet” ügyében, melynek ugyancsak itt az ideje. Lehetlen volt benne kettőt mellőzni: polemikus hangot és éles cáfot. Mégis az egész irat utoljára engesztelő. Mert többre van becsülve benne a tudomány, mint a felek, az élet, mint a tan, az ész, mint a név. Egyúttal célja is eléggé méltó; amennyiben a nemzet szellemi életének múltjára, gondolat- és eszmevilágára van benne utasítás, s úgy kérve a végeredmény a lehető hazai bölcsészetben.

Ha szabad emlékeztetni az irodalom ismerőit, nem első ízben teszek így. Csakhogy ezelőtt a képzelődés mesgyéje volt a mező, azaz a költészet; most a gondolkodásé, azaz a bölcsészet. Vajha sükerülne a kísérlet! Akkor nem maradna többé puszta remény vagy szó a bölcsészetnek meghonosulása. Mivelhogy erre az általam kijelölt s javaslott mód- és úton kívül semmi kilátás: erős hitem.

És midőn ily határozottan nyilatkozom, ne vétessék másnak, mint a meggyőződés hangjának, mert nem hiszem, hogy köztünk valaki eziránt komolyabban elmélkedett volna, mint én.

Sárospatak, márc. 19. 1857.

I

Mondják, mondogatják, hogy a bölcsészet egyike azon tudományoknak, melyek irodalmunkban legkevésbé vannak művelve, ápolva. E nyilatkozat, amint egyrészről vád akar lenni a magyar gondolkodás ellen, úgy másrészről sajnálat a múltra és buzdítás a jövendőre nézve. Akár így, akár úgy, de ha igaz, el kell vállalni, és ha csakugyan hiány, ki kell pótolni. Azonban e hiány pótolására gondolván, lehetlen föl nem ötleni azon kivételes állapotnak, hogy a tulajdonképi bölcsészet művelése úgy, amint tudományos fejlődésében történetileg előttünk készen van, nyílt ellentétben áll a mai kor jelenségeivel, melyek szerint a világ tudományosságát, ha nem visszatéríteni, de majdnem kizárólag a valárd (reál) ismeretekre szorítani, a bölcsészetet pedig mint nem életrevaló szobai tudósságot vagy mellőzni vagy legalább nem pártolni kevésbé titkolt akarat és terv, mint bármely időszakban is ennekelőtte.

Meghaladott kérdésül tekintvén azt: vajon érdemelte-e a bölcsészet mint tudomány, hogy ekképp hátra tétessék, mire tagadólag felelek; másfelül: adott-e rá okot a bölcsészet, hogy legkisebb gyanú is támadhasson ellene, mire igennel válaszolok: csak annyit jegyzek meg, hogy a valárd ismeretek iránti s az idealizmust visszatorló irány szintén egyoldalú és ferde, melyet nem sokáig állhat ki az emberiség; mert eszményiség nélkül legfőbb vigasztalóitól látandja megfosztatni magát. Azonban ezekről szólani épen nem célom ezúttal. Nekem a magyar bölcsészet művelése körül és iránt vizsgálódni feladatom; ennél maradni kötelességem; s teszem. -

Adjatok egy történeti könyvet a kezembe, hadd olvasom ki lapjairól, minő mozgalmai lehettek a magyar elmének a gondolkodás mezején, minő fordulatai szellemének az eszmék világában. Mert úgy hiszem, hogy ez igen szép tudomány, és nem is lehet szebb, mint fölismerni azon nyomokat, melyeket gondolkozó eleink hagyhattak magok után a bölcsészet országában. Vegyítettek-e ők annyi hazai bánatot elmélkedéseikbe, mint vegyitünk mi, hogy legtisztább igyekezeteinkből is csak tépelődés, ami ered úgy tudományos, mint egyéb műveltségi tekintetben; és külön és soknemű hátralétünk okai felett tűnődvén, a keserű idők emlékével szívünkben, azt hisszük eléggé keresztyéntelenül, hogy őseinkért lakolunk; s merengéseinkben nem tehetünk okosabbat, mint az egyetemes művelődési kérdéseknél összevetni Mátyás és II. Lajos korszakát s Mohács terén találni fel magunkat, mikor aztán gondolkodásunk közé nemzeti fájdalom és költői búslakodás vegyül.

Nem akarom kinevetni a múlt idők fájdalmait; ezekben sok rejlik, mi lelket öl, de más oldalról sok, ami emel is. Oly érzékenynek sem akarok láttatni, hogy még ma is folyvást a múlt időkre sírjak, panaszoljak. Nem volt-e visszaélés, torzsalkodás, versengés, elnyomás, kül- és belháború, és mindennemű rossz, mi a lelket, testet öli, sanyargatja, mindenütt a világon, és mégsem hibbant meg a szellemi erő? A mi eleink derék katonák voltak; lármás életet éltek hadban, békében. Ha semmi baj nem mutatkozott a végek felé, váraikban ettek, ittak, zsarnokoskodtak. A szegény húzta igáját akkor is, mint most, nálunk, mint másutt, s el lehet mondani, hogy nemzetünk olyan európai volt, mint más akármelyik; nem jobb, nem rosszabb, mint a többi; hódolva ugyanazon befolyásoknak, vitetve ugyanazon eszmék hatalma s ereje által; kitéve minden mozgalomnak, mely a szellem országában kerekedett; s amint látszik, a fogékonyság nem minden jele nélkül.

Ha mégis elmaradt, mi lehet annak valódi oka? Úgy hallottam közmondásképpen, hogy aki akar, lel okot. Mi, jó magyar emberekül, talán igen is akarunk lelni, s ez nem kerül sok munkába. Politikai vagy magán körülmények? Faj vagy égalji sajátság? Véralkat vagy neveltetés? Tudományos intézetek s pártolók hiánya? Hanyagság vagy velőbeli szegénység? Melyik ezek közül vagy talán épen mindnyája esküdött össze a mi romlásunkra és üdülésünk ellen? Balogh Pál[10] és Hetényi[11] akadémiai pályairataik sok szépet mondanak ezek körül; kiemelvén a magyar bölcsészet múltját és rangját; de én úgy gondolom, hogy a baj fekvését, különösen bölcsészeti elmaradásunk okát nem is kell egészen a múltban keresni, hanem közelebb és mélyebben.

Ebbeli fejlődésünk akadályait eltemette az idő. Felettök immár néhány század emelkedik, mint sírdomb; s az akkori mulasztásokat mai embertől számon kérni nem lehet; de azok betöltését követelni igenis szabad, munkálni kötelesség. A külföld nem volt különb, mint mi; sőt bölcsészetünk történetének ismerői előnyöket mutatnak ki számunkra a múltban maga a kiválólag bölcsészeti német szellem fölött. Megengedem ugyan és előre is elvállalom, hogy aki jártasb, mint én, az európai népek viselt dolgaiban, sok egyes körülményt fog elütőnek találni a miénktől s egyúttal kedvezőnek is tartani ott a tudományok fejlődésére nézve, melyekkel szemközt állítván a mi akkori állapotainkat, mentséget fog lelni mulasztásainkra. Ilyenekül fogja tán fölemlíteni a nagyobb vallási és polgári szabadságot, vagyoni hogylétét, politikai önállást, célszerű nevelést stb. Ezekre azonban legyen megjegyezve, hogy ha még egyszer oly igazak is, többé-kevésbé mind külső körülmények, és sehogy sincs megállásuk a szellem előtt. Mert nélkülök is van példa bölcsészetre nyugaton, keleten.

---

[10] Philosophiai pályamunkák. Első kötet, Budán, 1835.

[11] A magyar philosophia történetírásának alaprajza. Új Tudománytár, 1837. 2. köt. 76-164 lap.

A mi hazai körülményeinket illetőleg: nem fogadhatom el mentségül legtöbb íróink nézetét, mely szinte nemzeti közhit s előítélet lőn már, a török idők, hitújítás, belzavarok felhordásával. Talán nem tudom, hogy azután, amidőn a török elűzetett Budáról, mi történt a legújabb időkig a bölcsészet ügyében, de hogy volt egy időtáj, melyben az irodalmi történet adatai szerint nemcsak hogy nem állottunk ily hátul, mint jelenleg, a bölcsészetben, hanem egyenlő lépést tartottunk más európai népek bölcsészeti haladásával, azt bizonyosan tudom; és ezen időtáj legalaposbnak látszó okaink dacára, éppen a török uraság alá esik vissza, ezelőtt kétszáz esztendővel; midőn Komnai Ámos, Pósaházi, Bayer János, Ladivér Ilyés[12] ugyan latinul, de Apáczai Csere már magyarul írtak és bölcsészkedtek; s az akkoriban támadt kartézi bölcsészetet szinte oly éles elmével fogta föl ez és követői, mint az arisztotelészit Ladivér, a mózesit Ámos és Bayer, az eklektikát Pósaházi; s általok és más kortársaik által valamennyi uralkodó rendszer kellőleg, illőleg volt képviselve hazánk tudományos világában annyira, hogy mint előtte, úgy utána sem volt közöttünk hasonló bölcsészeti mozgalom és éberség; más szóval: az akkori magyar gondolkodás jobban megfelelt az egyetemes bölcsészeti műveltségnek, mint a mai, mely, akármit hiszünk magunkról, olyan kis körű és csekély, hogy másnemű irodalmunkkal sincs arányban, s annál kevésbé az európai bölcsészeti tudományossággal. Ebből igen rendin azt lehet kihúzni, hogy a török idő nem volt épen ellenére a belterjes műveltségnek; sőt a vallási és politikai küzdelmek együtt és külön csak rugalmassá edzették a szellemet; hanem az utána következő időszak folytán, mely már nem oly távol esik tőlünk, fogta ájultság szellemünket. A többi Európában bölcsészetinek mondott XVIII. század reánk legföljebb megújhodási korszakot deríte alkonyával; és bár költészeti dolgokban megtettük a férfias lépéseket azóta, de a tudományosság tekintetében szenvedett hátraesést ma sem hevertük ki olyannyira, hogy teljesen magunkhoz jöttünk, magunk legbelsőbbjéhez, a gondolathoz érkeztünk volna, és a tudományos versenyt újra folytathatnók immár.

Így a világ dolgainak olyan irányú fordulata, mint e cikk elején említém, reánk nézve épen a legrosszabb időben történik; mert még mind nem vagyunk oly tisztában a szellemi világgal, hogy az anyagi érdekek s valárd ismeretek túlnyomósága meg ne rontaná fejlődésünket, hiszen még nyelvünk sincs oda művelve, hogy aggodalom nélkül tehetnők félre csinosbítása, szilárdítása gondjait, s hagyhatnók abba igazi bölcsészetre való hajlamának fürkészetét. Azonban van gond reá, mint Hetényi mondja, hogy a fák az égig ne nőjenek. Rosszul ismerném a szellem és gondolat természetét, ha hinném, hogy a világ politikai tanácskozmányok után megy elő. Ezeknek a bölcsészettel legfölebb annyi köze, hogy elfogadnak tőle utasításokat, de irányát félre nem tolhatják. Hanem álbölcsek és az úgynevezett gyakorlati elmék, kik ahelyett, hogy a dolgok természetéből s a tárgyilagos igazságból indulnának, mint Toldy mondja: a konyhából indulnak, szívesen a magok malmára térítgetnék a vizet, és hasznossági elvökkel nekimennek az elme és szív legmagasb tárgyainak, s mint a római augur, kijelölvén egy kört szemlélközéseikre, abba várják be a szent sasokat, s ami azon kívül repül, talán nem is madár, nem hogy sas.

Legalább ide megy ki azok igyekezete, kik bölcselkedvén, örökké azon törik fejöket: mit lehet tudni, mit nem; s erőnek erejével ki akarnák jelölni, hogy meddig terjedjen a tudás határa. Akkor parancsoljátok meg a földnek, hogy meddig tenyésszen vagy ne tenyésszen állatot, embert. Parancsoljátok meg az éjszaki fénynek, hogy valamikép befolyást ne szerezzen a földre, s a napnak, hogy meddig érjenek sugarai. A tudásnak ott van határa, hol maga veti azt; ahol bevégződik mint egy kerek mű, és kielégít, mert semmi nem hiányzik belőle.

---

[12] Munkái, azon kis logikán kívül, mely a Széchényi-katalógusban találtatik, a sárospataki főiskola kéziratai között: 1. Pneumatica, 2. politica, 3. ethica, 4. grammatica, 5. rhetorica, 6. logica, 7. philosophica, 8. annotationes in logicam etc. - Leírattak 1656-1659 folytán.

Különösen a tudás határait illetőleg a mi bölcsészeti irodalmunkban állottak elő saját és jónál jobbnak híresztelt elméletek; nevezetesen, hogy a tudat valamire használható, *életrevaló* legyen; annálfogva maradjon közel a valósághoz, tárgyilagossághoz. Szinte nagy szöget ütött némely író fejébe a bölcsészetnek mint tudománynak *a köznapitól eltérő előadása*, nyelvének szokatlan nehézkessége; végre erőszakoltatik azon kérdésnek eldöntése, hogy a *nemzetiségi elem* és sajátságok minő befolyással vannak a bölcsészetre; miszerint már előre kimondatott, hogy a magyar elmének ez s ez bölcsészet való, s ennyit vagy annyit bír el és *kell* elbírnia műveléséből; mintha mondatnék, hogy a kiszabott mértéken túl bölcselkedni aztán nemzet és józan ész elleni vétség.

Eszerint három és nem több, nem is kevesebb az, mit a legközelebb időbül vett kimutatások szerint kívánhatni vélnek a bölcsészettől. Eme három, tudnillik *életrevalóság, népszerű előadás, nemzetiség* ugyanannyi előítélet, ugyanannyi akadályai bölcsészeti előhaladásunknak. Ezen állításomat indokolni, beváltani következő cikkeim feladata.

II

Midőn a bölcsészettül legelőször életrevalóság kívántatik, ez magában ártatlan dolog; hanem mégis úgy tetszik, hogy inkább lehetne azt más tudománynál s műveltségi ágnál sürgetni, mint épen a bölcsészetnél. Vannak tudományok, melyek az efféle tanácsot megköszönik; a bölcsészet nem köszöni meg. Azonban előre kellene tudni, mit értenek némely magyar bölcsészek az életrevalóság igen szépen hangzó s behízelgő neve alatt. Mert a bölcsészet mint olyan messzi van az élettől, s tudomány létére nem is kívánható tőle, hogy minden utcasarkon, piacon megjelenjen, vagy a tőzsérek csarnokaiban jegyezze a kamat- és pénzlábat, árfolyamot, vagy leleményei által, mint egy Barnum, maga részére hódítson minden hasznot, jövedelmet. Azt sem hinném, hogy a bölcsészet oly tudomány volna, mint a gazdászat vagy politika, melyeknél az igen és nem, az állítás vagy tagadás közvetlenül hoz előnyt vagy veszélyt az anyagi jólétre és a közérdekre. Hasonlóul másnak kell hinnem a bölcsészetet, mint a hittant, mely az életben s a népek járó-kelő mozgalmaiban mint vallásos és erkölcsi szabály és alap jelenik meg, az istentisztelet és szentszokások által idomítja, irányozza egyes, mint egész népek elméjét, világi dolgait, polgárzati előhaladását, törvények iránti engedékenységét.

Ha e tudományok s illetőleg keresetre való módokkal vetjük egybe a bölcsészetet, kívánván tőle életrevalóságot, rövidebbet kell húznia okvetlenül a legmagasabb és legáltalánosabb értékű tudománynak, s bölcsészeinknek a legutolsó kalmár vagy földmívelő is a szemébe fog nevethetni; mert ez éppen az életrevalóság színvonalán áll, míg amaz tartalék nélkül függ a levegőben, amivel bizony jól nem lakik. - De talán valamely világi hajlékonyság, társalgási ügyesség, nőkkel való sima bánásmód értetik az életrevalóság alatt. Bármennyire dicséretes dolgok is mindezek, miattok mégsem kell megerőltetni magát a természetnek, hogy rájok való embert szüljön; sőt a tapasztalás bizonyítja, miszerint gyakran a legüresebb fejű és szívű egyének a legpompásabban töltik be a „galant" ember hivatását; ha pedig valami szépelműség értetik az életrevalóság alatt, erre nézve csak azt jegyzem meg, hogy a divat urai e részben semmi kívánnivalót sem mulasztanak el; ízlés dolgában pedig a legelső párizsi ékárusoknak is szabályt osztogathatnak, egész operai közönséget vezethetnek, még sincs semmi közük a bölcsészettel.

Mindezek, mondhatná valaki, nagyon különös beszédek, és sehogy sem ütik meg a komoly bölcsészeti hang mértékét. Édelgés vagy tréfálás, fogják hinni mások. Pedig fölötte csalódnak. Az efféle állítások, tulajdonképp félrevaló beszédek, komoly arccal és meggyőződéssel folytak, mint a víz, irodalmunkban ezelőtt néhány évvel, s ami több, előkelő bölcsész ajkairól,

mint a bölcsészet életszabályai. Sohasem gondolkoztak még oly alacsonyan nálunk a bölcsészet dolgában; s ha nem ismerte a világ, legalább adott rá valamit hallomás és tekintély után; most a mélység fenekére adatott pillantanunk és belátnunk mindazon nemes elmék nyugtalanságának, törődésének hasztalanságát, kik az igazságot magaért keresték, a tudást magaért szerették, s egész éltöket készek voltak odavetni áldozatul - miért? a gondolat örömeiért, mit bölcsészeti föllengésnek hisz egyik, rajongásnak másik, tébolyodási kedvtelésnek a harmadik; de akár így, akár úgy, mindegy: mert *improduktív* isméret; utána semmi haszon.

1850-51. évi *Új Magyar Múzeum* hetedik vagy áprilisi füzetében sok adatot lehet olvasni ez állítások igazolására. Ott van mindjárt egy nevezetes tétel, mely szerint az értekező, Szontagh Gusztáv, így fejezi ki magát: „Minden tudomány becse általában *igazságától* van föltételezve, továbbá *életrevalóságától*. - Minden igazság, természete szerint, tárgyilagos; a tudós művelje magát tárgyilagosan, ne csak magában könyvek, hanem világban, emberek között. Tárgyilagos világ a természet. Az író, ha a magányt, könyvet, szobát *soha* el nem hagyja, a tárgyilagos világtól egészen elvonja magát. Tehát tárgyilagosság a szabad levegő élvezete, igazság a természet. - Lám, írja Szontagh, a kalmükök, Pallas előadása szerint, több józan észt bizonyítanak, mint a művelt európaiak. Ők kevés ismerettel bírnak, de az mind való, tárgyilagos, mert magokat tárgyilagosan, szabad ég alatt a természet útmutatásai szerint művelték." - Tökéletesen igazat adhatni Szontaghnak, s azt mondjuk reá: ez aztán igazi... igen! kalmük tárgyilagosság.

Az életrevalóság szinte megtermi a maga gyümölcseit némely állításokban. „Azon tudományok, melyek a nemzet társadalmi s anyagi léte fenntartására nélkülözhetlenek, fontosabbak, szükségesebbek azoknál, melyek az emberi ismeretkört kiegészítik, vagy az életet csupán szépítik. Ezek improduktív, amazok produktív isméretek. Tekintsetek Amerikára, az angol, francia polgárisodásra. - Majdnem kizárólag azon tudományokat művelik, melyek az életben *közvetlen hasznúak*." - S több ilyen húron pendülő állítások, igen jól, elevenen előadva.

Toldy, nem soká késve a megtorlással, őszintén odamondá Szontagh Gusztávnak, hogy „néhány veszedelmes nézeteit" nem hagyhatja szó nélkül; s meg is cáfolta a IX. füzetben már.

Szontagh folytonosan meg levén győződve, hogy az igazság mindig tárgyilagos, a XII. füzetben „Eszmecserét" vált Toldy Ferenc és Wenzel Gusztáv társaival; s megint a szobán kívül, majd falun keresi a tárgyilagosságot, nem pedig Pesten, a poros, fátlan, rossz vizű városban; a tárgyat a természetben utasít szemügyre venni, „másképp az isméret való, élethű és életre alkalmazható nem lehet". - „Azért ki a természetbe, a tárgyilagos világba, hogy ne csupán gondolkodjunk, hanem szemléljünk is; és az eszményi úton ki-kikalandozó képzeleteink ismét a valósághoz visszavezettessenek." Itt még tovább megy Szontagh a tárgyilagosság magyarázatával, és mind jobban téved. Szerinte már maga az irodalom, minthogy nem közvetlen foglalkozik a nyers természettel, szintén *csak* eszményi, tudós foglalkodás összege, mely nem megy ki az életbe; szobatudósság. Ez igen kedves szava. Toldy, mint az irodalom embere, azért nem életrevaló, azaz csak magyar tudós, mert „kutatásai, vizsgálódásai tárgya már maga *nem létezik a természetben*, hanem *csupán az irodalomban*".

Ennyire feszíti Szontagh az életrevaló igazságok vitatását; mi által tulajdonképp mindent eltagad, mi kézzel nem fogható, utasítván bennünket a természetre minduntalan, mint a barmokat, melyek „oly kedélyes metafizikusok, hogy az ő tárgyilagos világát megeszik". Nekem úgy látszik, hogy az életrevalóság szertelen sürgetése hajtá ide Szontaghot, hol minden bölcsészetnek vége a közvetlen haszon mellett. Ő istentagadó lehet a városban, de nem falun, mint Diderot, és mégis szemlélődésről beszél, melyre ifjú kora óta annyi és mély hajlandósága. Ily úton nincs előmenetele a bölcsészetnek mai fejlődési fokozatához képest.

Ha a természet csakugyan oly igaz világa a tárgyilagosságnak, mint Szontagh írja, kérdezhetnők: mi sors vár oly tárgyakra, melyek nincsenek meg a természetben, mely a szobának tétetik ellenébe. Mert ilyen tárgyakul nézzük például Isten, hit, halhatlanság, szabadság, igazság, haza, nemzetiség, irodalom, állodalom stb. tárgyakat, melyekről nem szükség épen csak falun és szabad levegőn gondolkodni, hanem szoktak városon és szobában is. Kérdezhetnők továbbá: az-e a dolgok valódisága, amint közvetlenül előttünk állanak, hogy éppen tárgyilagos igazság következzék utánok. Hasonlóul nem ártana megtudni: mi különbség van a tárgyaknak ilynemű felfogása és aközött, melyet Hegelre ugyancsak ráfogtak, hogy az, ami *van*, ésszerű; mikor aztán minden visszaélés, ferdeség, fonákság a magán és társadalmi, vallásos és országos életben, mint éppen meglévő tárgyak, köztünk divatozó rosszak meglelnék igazoltatásukat, s késleltetnék a bölcsészetnek nálunk mindeddig helyre nem állított érvényét, tekintélyét. És ha elvégre úgy áll a dolog a tárgyilagossággal, nem kérdezhetnők-e, mint a középkor bölcsészei: vajon a külső tárgyak, amint előttünk vannak, valódilag a tárgyak-e, vagy csak neveik?

Más oldalról érdekes eszmecsere válhatnék abból is, minő arányban állanak egymáshoz igazság és életrevalóság, amennyiben minden tudomány becse általok döntetik el. Mert úgy látszik, hogy az igazság magában kevés arra, hogy az életet meghassa, és hogy az életrevalóság más valahonnan, mint az igazságtól jő a tudományba. - Mindenekelőtt megjegyezvén, hogy az igazság, melynek nincs magában életrevalósága, azaz oly képessége, hogy részint megéljen, s mint uralkodó világnézlet felkapjon, részint az emberi életet mozgassa, elevenítse, halva született gyermek; ezt megjegyezvén, alapos okunk van kétség alá vonni: ha jól, bölcsészhez méltólag van-e felfogva ily módon a tárgyilagosság; valamint kevés kilátásunk lehet oly bölcsészettel, mely a tárgyilagosságot nem keresi, csak megleli, ahol kézzel foghatja, s az igazságot minden bokorban készen találja.

Nem! a tárgyilagosság több s magasabb fokozat, mint hogy éppen érzékeink elé tolatott volna minden nyomon még akkor is, ha ellenébe tétetik az alanyiságnak, mint szokás az értelmi bölcsészetben, mely e kettőt egymástól végképen és örökre külön választja, annyira, hogy az alanyi (subjectiv) más, mint a tárgyi, ez mint az, és a kettőnek érintkezése, egysége merő tiszta lehetlenség. Mert azt a legvastagabb tapasztalatiság is megengedi, hogy a dolgok igazsága észrevétel útján nyilatkozik, és nem más okból, mint abból, hogy gondolkodással járulunk a tárgyakhoz, s valami belsőre jutunk bennök a megfigyelés által. Talán ezen észi úton fölfedezett belső leszen inkább a tárgyilagosság, mint a tárgyak magok úgy, amint elénk tünetkeznek.

Eszerint a dolgok puszta külső léte, vansága (bocsánatot! Czuczor is használja), előttünk állása igen szegény fokozat arra, hogy meglelhessük rajta mindjárt a tárgyilagosságot; noha kevésbé művelt elmék egynek veszik a kettőt, holott a kézzelfogható lét csakugyan nem fogalom és nem is tárgyilagosság; hiszen az empirikus bölcsész, miképp följebb mondám, átallana megállapodni alább, mint a tárgyakban levő törvényeknél, s ott igyekszik tárgyilagosságban fogni fel valamit, ahol ennek törvényeit már fölfedezte, mi csakugyan magasabb lét a puszta érzékinél; s úgy hiszi, hogy a közvetlenség még nem szükségképi s igazolt észiség.

Egyébiránt a tárgyilagosságnak oly értelmű hirdetése nem esik kívül a bölcsészet birodalmán, hanem ennek múltjába tartozik már a régi dolgok közé, azon időbe, mikor a logika mint üres, formai tudomány nézeték, a tárgyak pedig ellenében mint ép, teljes, hiánytalan valódiság; a tárgy a gondolaton, a gondolat a tárgyon kívül kecses szemköztiségben, merev különváltságban parádézott, mint az ancien régime alatt a menüett táncosai, hogy alig fogtak kezet. Azon időbe, mikor azt taníták, hogy az ész nem mehet túl a tapasztaláson, mivel akkor már elméletivé válik, ami magában hóbort, mert miképen Kant tanítá, az észnek csak mint gyakorlati ismerő tehetségnek van érvénye; annálfogva magánélet és nyilvános munkakör világában

az elmélet, a teoretizálás fölösleges vagy épen ártékony, hanem a gyakorlat és kézzellábbali hozzálátás, ez a lényeges. Azon időbe, mikor úgy tartották, hogy a tárgy magában hiánytalan valódiság levén „teljesen nélkülözheti a gondolást, ez ellenben fogyatékos létére a tárgyon tökéletesítheti magát, mégpedig mint valamely puha és határozatlan alak és elem módosulni tartozik az anyag után". Tehát azon időbe, melyben a gondolat formái mélyen el voltak süllyedve a kelmében, az anyagban; s a forma mindamellett is külső és idegenszerű maradt a tartalomra s ez amarra nézve.

Meghiszem, hogy a bölcsészet némely búvárai, támaszkodva folytonosan Kant tekintélyére, föl sem vevéssel akarják elütni a dolgot. De mikor a szellem világában lényeges változás történik, és ezt a tudományok fejlődése a legutolsó következményekben is igazolja, akkor hiába törekszik egyes feltartani a kiavult formákat, elunt módokat, s legjobb megadni magát, mert utoljára akaratlanul is oda sodortatik, hogy mikor nem is hinné, szól új nyelven, új dolgokat. Meddig állt ellen Szontagh Gusztáv a legújabb filozófiai mozgalmaknak, mindenki tudja, ki olvasá a tudományos irodalmat. Ugyanis nem volt alkalom, kisebb vagy nagyobb értekezésben, tudományos vagy vezércikki alakban, hogy földig ne verte volna Hegelt s más újabbkori bölcsészeket. Ő kifáradhatlan volt apró szurkálások-, élcelésektől kezdve a legkomolyabb hangig emelni a vádat ellenök; aztán talált gúnyneveket a német és magyar szobatudósság és *zsófi*féle[13] bölcsészetre. Kedvtelésében soha és senki sem háborítá, mert a hegeli bölcsészetnek csak egy védője se állott fel cáf vagy megtorlás végett, s utoljára egyedül monologizálván örökké, maga is elhitte, hogy igaza van mindenekben. Eszembe jut egy olasz tudós szónoklata Rousseau ellen, kit mindenáron össze akart törni, de már ekkor nem élt többé a francia bölcs, s ügyvédet sem rendelt maga helyett, hogy védené. Az én olasz tudósom tehát hogy segítsen magán? Leteszi sapkáját maga elé, s hozzá, mintha Rousseau lett volna, a legkomolyabban intézi ellenvetéseit: „No szólj most, Jean Jacques! (A sapka természetesen hallgat.) Nem szólasz, ugye? meg vagy győzve!" - Eszembe jut Banquo árnyéka, melyhez elég nyomatékosan mondá Macbeth: eredj onnan! Az árnyék elment, de újra feljött. Így van Hegellel a régibb bölcsészeti felekezet; így maga Szontagh. Leverik: fölkel; megölik: feltámad; rávallanak: újra előttök áll. Ez így foly mindazon idő óta, mikor a hegelisták elveszték a csatát, és meg se mukkannak. A diadalmas fél egyre tombol holttesteiken. „E diadalnak férge van." S mi történik mindezek ellenére? Az, hogy Szontagh, mint ki fog tetszeni alább, ma leglelkesebb ápolója, híve a hegeli bölcsészetnek - félig-meddig, azaz közelít hozzá, miképp Ballagi Mór is megjegyezte már, hogy az egyezményes bölcsészetről írván, szerencsésen használta föl ama bölcsészet néhány tételeit.

III

Egyébiránt általánosan a tudományok és különösen a bölcsészet életrevalóságát lehet védeni, csak külön ne választassék azok igazságától. A bölcsészet igenis hat az életre, de sohasem közvetlenül. Tudomány létére ugyanis messzi jár az élettől, vagy éppen fölötte annak, anélkül, hogy a mindennapi tevő-vevő életbe a legrövidebb úton, azaz közvetlen avatkozzék. Így az élet, a nagyközönség sohasem veheti első kézből igazságait, hanem csak szelét hallja sejtve, gyanítva, okoskodva, amikor kinek-kinek jut belőle annyi, hogy meggyőződést szerezhessen magának egy-két napra, hosszabb időre, kitől hogy telik. Egyik hisz, a másik tudni vél; s ha a nagy szám eltalálja az igazat, a valódit, azt mondják: a tömegnek esze nincs, hanem tapintata,

[13] Philosophia: ennek utóbbi része sophia, nőnév; köznyelven kicsinyítve: Zsófi. Tehát zsófiféle talán asszonyi, férfiatlan, mendemonda filozófia? Propylaeumok 1839. 103. lap.

szelleme. A bölcsész azonban fölötte van a sokaságnak, mint a nap, melynek déli fénye külön színekké van felaprózva a természet tárgyain.

De ha már csakugyan föl kelle hozatni az életrevalóságnak, Szontagh Gusztáv okosabban teende, ha a produktív és improduktív ismeretek valóban merev szemközt állítása helyett talán azt vitatja, mit Arisztotelész tanít, hogy a bölcselkedés világa, a gondolat uralkodása ott és akkor kezdődik, hol és mikor az ember és társadalom túl van immár az első szükségeken. Vagy ha őszintén bevallja, hogy még nem értünk meg annyira, hogy miképp egy költői művet bírunk élvezni, egy szónoklatot megtapsolni, úgy élvezhessük a gondolatot is; azaz nem jutánk el még a gondolat élvezetére. Ezen állításnak azonban bármennyire ellenmond is a mi polgárisodásunk története, mégis van annyi ereje, hogy legfölebb igen ifjúnak mondatván a nemzet, ha bántó, ugyanakkor sürgető is, míg az improduktív oldal emlegetése kedvetlenítő.

Elismerem ugyan, hogy bölcsész előtt nagy fontosságúnak kell lenni nemzete sorsának, kivált ha példák intenek felé a múltból, mint az idők kényszerűsége vagy felsőbb erkölcsi rend által megjátszott s hiúsított kísérletek. De ha ezen kísérletek talán éppen a bal és tévesztett felfogásnak, valamely korszerű, de mindamellett hibás gondolkodásnak köszönhetők, a veszteség, a hiány koránsem a nemgondolkodással vagy a fő igazságok keresésének elhanyaglásával üthető helyre, hanem a hibás nézetek, vélemények, meggyőződések kijavításával. Csak nagy megrendülések, világos erkölcsi rosszak, az emberi tudalom egységének megtörése, a társadalmi szervességnek megszakulása azon igazi tényezők, melyek a gondolkodást legerősebben villanyozzák, hogy az eltévedt nézetek valamikép a helyes útra visszatéríttethessenek. Gondolkodást csak gondolkodás gyógyít.

Így ránk nézve ha soha nem, de most következett el a bölcselkedés valódi korszaka, midőn a régi intézvények halomba dőltek, s mindenestől új földet érzünk lábaink alatt; mintha mondatnék, hogy a sokáig tapodott nyomokat a történetből kitudni ugyan nem lehet, de a lépést meg kell változtatni. S hogyan lehető ez? Egyik rész feleli: a produktív ismeretek művelése, pártolása által; én (ha talán másik rész vagyok) nem téve oly barbár különbséget az isméretek között, csak mindenoldalú műveltséget óhajtok, s mi különösen a bölcsészetet illeti, nem vegyíteném ezt be oly mélyen a közvetlen haszon érdekeibe, sőt szeretném megtartani azon szerencsés nyugalomban, melyben marad a delejtű minden vihar ellenére s mutatja örökké az éjszakot.

Ki a bölcsészettől közvetlen hasznot s társadalmi befolyást igényel, nem ismeri a gondolat természetét, s a tudomány lassú, de annál tartósabb hatalmát. A legelső tengernagy sem tudna egy hajót összeácsolni, mint nem készít távcsöveket a csillagász. Az éjszaki csillagot senki sem akarja lámpásba tenni, hogy utcai kóborlókat vezetgessen haza vele. Mert hova lennének akkor a világtenger utazói? Ha pedig csakugyan lehúzatik fönségéből a bölcsészet, és a népek s egyesek külön és apró érdekei előmozdítójává, épen taligatolóvá fokoztatik alá, akkor lesz minden vallású és rangú, színű és érdekű tudomány, mely ahelyett, hogy a magával mint tartalommal foglalkodó gondolkodásban összehozná, egységbe hódítaná az emberi tudalmat, megosztja és szétszórja ezt. A fának nem ágai fognak hajtogattatni a viharban, hanem gyökerei is minden szilárdság nélkül; a hajó súlypontja nem lesz egy irányban és ugyanaz, hanem itt és ott, azaz sehol. „A magához ért s magát fölismerő gondolkodásban hallgatnak azon érdekek, melyek a népek s egyesek életét mozgalmazzák.”

Ha mondatik, hogy a bölcsészet igazságaiban szunnyadnak a külön érdekek, s mintegy közönyösen vannak meg egymásban és egymás mellett, miképp a virág vagy növény magvában a szín, illat, gyümölcs stb., még mielőtt kifejlődtek volna, tehát csak képesleg: alkalmasint fel fog ismérszeni tüstént szavaimból az elhírhedt azonság Hetényi és Szontagh által lehurogatott tanítmánya. Mindamellett utána mondom, hogy ezen közönyös magasságban

leli föl igazi helyét s rangját a bölcsészet; ez az igazi eszmeiség. Ily állítás lehet hogy sokak előtt nem fog tetszeni, de bölcsész megértheti. És ha becsüljük erkölcsi tekintetben Horác igaz és céljahű férfiát, kit az állhatatosság egykedvűvé tőn a polgárok haragjára, zsarnok dühére, sőt ki azt is egykedvűen veszi, ha rászakad az ég: miért ne volna igénye becsültetni, elismértetni a tudatnak is ama fönségében?

Azonban az eszme éppen azért életrevaló, mert minden különösségek, ellentétek, sőt ellenmondatok megvannak benne, mint rejtve dúló és forró, állító és tagadó elemek, mert ez az útja a létesülésnek. És e ponton igazán az elmélődés (speculatio) magasságain vesszük magunkat észre, hol minden csupa ellenmondás, vagyis ellenmondások egysége. E magasságra a pusztán csak különböztető és különböztetéseiben megfagyó gondolkodás soha de soha fel nem jut. Azért volt és van és lesz, hogy a közrendű míveltség, az úgynevezett józan ész, miképp nálunk, úgy másoknál is, rendesen „inconsequentiákat" vesz észre legnagyobb embereiben; de a felsőbb egybefüggést nem is keresi; s tudjuk: mi foganatos eljárás, minő szerencsés fölfedezés volt nálunk következetlenségen kapni valakit. Az elvesztette ügyét. Az egész nemzet prókátori műveltség volt. Különböztettünk vég nélkül, de nem egyesítettünk soha. A fejünkben kicsinált szubjektív igazságot, egyoldalú különbséget kidobtuk a világba, hogy álljon meg, mint talpra esett igazság, ha csak egy lába volt is. Az eszme történetének hazai búvára egykor keserű mulatságát fogja találni benne, ha e „consequentiák és inconsequentiák" hajhászatát minden nyomon fel fogja ismérni ott, hol küzdő mezejök volt, a nyilvánosság terén.

Mondom: e magasságán az eszmét, a gondolatot nehezebb észrevenni, mint gúla csúcsán a betetőző követ, mely anyag létére is fölötte van mindegyiknek, s uralkodik mindegyiken. És mégis ez a valódi elmélődés; ez az igazságnak valódi felfogása, mellyel a köztudalom is egyez olyképen, hogy részrehajlatlanságban fejezi ki az igazságról való tiszta fogalmát. A bölcsészettől éppen ilyen részrehajlatlanságot annál inkább követelhetünk, mert ez tulajdonképp az igazság tudománya, mely minden más tudományok fölött intéző rangban áll. Mikép a gúla legfelső köve csak azért legfelső, mert valamennyi alsóbb kő mintegy érte van: úgy a bölcsészet, mint minden emberi tudásnak kivonata, rövidített egyszerűsége, szóba fulladástól kimenekült összehúzása, érdekektől ment tisztasága formailag, s gazdagsága tartalmilag, csak magaért mint tiszta tudat érdemelheti becsülésünket, s ha nem ezért, úgy semmiért. Általa nem közvetlenül a tárgyak nyernek igazodást, hanem a magában működő ész élesíti s ismeri fel magát, mely aztán a tárgyakkal bánásra utasítást ad, törvényt szab. Ilyen eljárása kétségbevonhatlan. Különben az utolsó falusi borbély is túltenne rajta, ki addig feni szerszámát, míg finom élét a puszta szem már be nem láthatja.

Ha a bölcsészet oly tiszta, részrehajlatlan tudomány, hogy nem akar különbséget tenni az emberi érdekek között, ezáltal azt műveli, hogy egyenlően osztja befolyását egyetemes művelődésünkre. Ezt érzi a világ, isméri és megőrzi a történet. Ennyiben a bölcsészet csakugyan életrevaló, anélkül, hogy segítségre volna szüksége innen vagy amonnan; sőt ha mint tudat és meggyőződés üli meg az emberiség elméjét, szívét, érzékenységét, akkor kivívja magát mindenáron, mint a keresztyénség, mint a hitújítás nagy korszakaiban. Miből azt tudhatjuk meg, hogy az úgynevezett életrevalóság nem a mi válogató akaratunktól függ, nem is írható elé, mint egy orvosi gyógyszabály, mint valamely remedium, mely szerint kellessék élni, munkálni a léleknek: hanem

Az eszme áll, mióta e világ,
Felé a kor csak fokrul fokra hág,

és ekkor az életrevalóság nem esik külön az igazságtól, hanem ebbe foglaltatik be amaz, mert az igazság nem puszta szó, hanem eszme, melyet már a gyermek is érez mozogni magában játékai közt, mikor arról vitáz: kinek van igaza; a meglett ember pedig oly kebelszükségnek

vall, hogy avagy csak egy percig sem mondhat le róla kétségbesés nélkül. Ha már az igazság ily magát kivívó eszme, akkor bizonyosan életrevaló, azaz összerű; s a kérdés kettessége, a tudományoknak igazság és életrevalóság általi becse felől, megszűnik és egységgé magasul; azaz kivilágosodik, hogy az életrevalóságot kevésbé kell ajálgatni a bölcsészetnél, mint eddigelé; a közvetlen hasznúságot pedig, mi anyagi felfogás, lehet tanulmányozni a franciaországi események között, melyek mint bölcsészeti mozgalmak, éppen a bölcsészetnek ártottak legtöbbet, midőn veszett hírbe hozták ezt.

VI

Sokak előtt feltűnő lesz, vélem, ha még a *nemzetiség* is előítéletül nézetik a bölcsészeti művelődés ellenében; talán annál feltűnőbb, hogy éppen jó magam állítok fel ilyen nézetet. Azonban én a nemzetiséget elismerem, fejtegetem az irodalom más terén; de ha bölcsészetben általános becsre nem méltatom, ez sincs ok nélkül. - A nemzetiség szép szó; alkalmazása igen helyén esik az ember lelki életének alsóbb fokozatán, midőn szellemén a természeti befolyások után előállnak az égalji, életmód utáni sajátságok, a földirati helyzet és fajtaiság különbségei; s éppen azért bölcsészeknél, kik a bölcsészetet nem a tiszta, minden fékeitől ment szabad gondolkodás, hanem a lélektan útján keresik, megjárja. Ily módon van szó nemzeti vagy égaljhoz és más módosító befolyásokhoz alkalmazkodó bölcsészetről.

Azonban nem kell sokáig tépelődni fölötte, hogy belássuk, miszerint ez nem más, mint a helyiség adaléka; és gyönyörűen veszi ki magát a költészetben és mindabban, mi ehhez tartozik. Már a felsőbb fokú szellemi élet, a vallás körében kevesebb súlya van a nemzetiség fogalmának; vagy tulajdonképp nemzeti vallásról csak addig lehet szó, míg valamely nép a kezdeti állapotot éli, s az érzések árnyalatai szerint tudja magát legjobban kifejezni; azaz, míg a főigazságokat, melyek tulajdonképp eszmék, gondolatok, az érzés nyelvén szólaltatja, s az ész tárgyait is érzési felfogással teszi magáévá. Ezért van együtt minden ifjú népnél költészet, vallás, bölcsészet még fejletlen, egymástól külön nem vált, azaz feltisztulatlan, gyermeteg állapotban. Vallás, bölcsészet, mely a primitív világnézlettel azonos, igen jól neveztethetik nemzetinek; de hozzájok járulván a gondolkodás, mindkettő változik és idővel kinő a nemzeti korból, ellenben a költészet sohasem nőhet ki veszedelme nélkül.

A nemzetiség elve tehát folytonosan erős a költészetben, gyöngébb a vallásban, végképen megszűnik utóbb a bölcsészetben. Ezt így tanítja a történet, a művelődés története is, mely tulajdonképp az emberi szellemnek az események folytában nyilvánult másolata. Első korban minden nép az ösztön és tapintat sugallata szerint tesz és vesz. A szellemi világ ezen kezdő fokozata teljesen öntudatlan, mint a természet. Egyes gondolkozók helyett a közérzület uralkodik a lelkekben, az egészben. A nemzet mint egy raj. Ez a kora kiválólag nemzeti kor. Mintha mondanók: nem okoskodnak a történet felett, hanem csinálják. A szellem közvetlenül hat; az ész beéli s elvegyíti magát szóba, tettbe, mint rendeltetés, mint hivatás. A népek első műveltsége nyelvben, polgári szerkezetben ezen öntudatlan tudalom gyermekei a közvetlenség bélyegével, s induló pontjai minden utóbbi előhaladásnak. Annálfogva eddiginél nagyobb előszeretettel fordul ma minden nemzet az előidők hagyományaihoz, hogy megtudja, mi volt, ki volt ő egykor a történetben; hogy mai felvilágosult eszével lássa: micsoda figyelemre méltó nyomait s ereklyéit leli öntetteiben az észnek; hogy lássa: minő eszmélkedései voltak az ősöknek valami, embernél magasb lényről, természetben dolgozó munkásságról, halál utáni állapotról, erkölcsi rendről, az örök díjról vagy a jutalom- és megtorlásról; mert ezek csak akkor övéi, ha bennök a gondolat mint magáéiban ismér magára; s viszont csak így vetnek súlyt a nemzeti tudalom mérlegébe. A nemzet, ha nem érzi múltját, elveszti jelenét. A nemzet volt, van és lesz - a tudalom által.

A kezdeti műveltségben tehát már benn vannak a bölcészet csírái, különösen a nyelv alakjában vagy először még csak szó szerint, mihez járulnak minden mese, monda, hagyományfélék, mint ugyanannyi eszmeburkok. A szókat meg kell érteni, magyarázni, a burkokat lefejteni. Én már ezekről írtam a közmondások alkalmával; egyenesen kijelentvén, hogy a közmondások nem általános igazságok, hanem leginkább az állapotokból és körülményekből kifejlett állítások. Hasonlóan ítél Hetényi: „Felednünk nem kell, hogy bár becsesek ezen közmondások, a rendszeres bölcsészet hiányát azonban mégis ki nem pótolhatják. Sok közmondásaink részint csak félig-meddig igazak, részint nem tiszta morált rejtenek magokban." - Afféle régiségi búvárlatok, mint a bátor Ipolyi Arnoldéi, a történetnyomozásinál sokkal többre becsülendők világnézleti tekintetben. Azok szinte bölcsészeti magvak, ébrények, melyekből egyképen fejlődhetik mindamellett csodagyermek és Antinous.

Mindezen érzékleti, vagy ha tetszik, közvetlen, első szemre való felfogásai az igazságnak, a gondolatnak azonban nem adnak nemzeti bölcsészetet; sőt egyedül akkor kezdenek becsültetni, mikor a magára térő, magát fölismérő lélek mintegy visszatekint a múltba, s örvend birodalmának, hogy a homályos eredeti műveltségtől a napfényi tisztaságra bírt bölcsészeti igazságokig minden az ő műve, először ugyan öntudatlan, de később öntudattá virradott állapotban. Ez oka, hogy a szélsőségek itt is, mint másutt, érintkeznek, és a kezdeti műveltséghez oly szívesen hajlik a valódi bölcsészileg művelt elme; míg a közrendű értelem föl sem veszi azt; habár mindennek, még egyetemes elvnek is vallja a nemzetiséget, ereklyéit pedig századok óta tapossa.

A bölcsészet, mint egyetemes igazságok tudománya, a tiszta gondolattal foglalkodik, vagy azon adataival a szellemnek, melyek az egy és megoszthatlan ész nevében a föld népei által, nemzetiségre való tekintet nélkül, egyformán fogatnak fel. A természeti, erkölcsi és polgárzati befolyások, minők az égalji helyzet, földirati fekvés, fajtaiság, élet, keresetmód, népekkeli hasznos vagy káros szomszédság, érintkezés stb. tagadhatlanul nyomnak bélyeget a nemzet arcára, enyhesebb vagy ridegebb modort bölcsészetére, de lelkét, melynek minden lényege a gondolkodás, nem alakítják kivételessé. Én igen nagy kedvteléssel olvashatom a népek jellemzéseit aszerint, amint az éjszaki vagy déli sark felé, forró vagy mérsékelt égöv alatt élnek, meglep az a sok minden újdonság, eredetiség, melyet csak a saját módú élet adhat; de azt nem hiszem, hogy a gondolat, az eszme fokozatai másképp fejlődnének egyik mint másik oldalán a földnek; azaz más volna az állomány és járulék (substantia és accidens), a fő- és melléknév (substantivum és adjectivum) egyiknek, mint másiknak. Ahonnan ezen kérdésre: *mi, főnév*vel; erre: *minő, melléknév*vel; erre: *mit csinál, igé*vel fog válaszolni minden nyelv; hasonlóul a fölismert állomány és járulék közül sohasem fogja ez utóbbinak adni az elsőséget de semmiféle nép.

Mondhatnák ellenem, hogy ez igen elvont beszéd, légbe épült vár. Mind tűrhető ellenvetés, csak igazam legyen. Mindamellett áll, hogy a bölcsészi gondolkodásba, kivált nálunk, szívesen vegyül be a nemzeti töprengés, óvakodás. E tekintetben legsajátságosabb nézetet Szontagh Gusztávnál ismérek, még a Propylaeumokból, hol a magyar filozófia megállapítása körül elmélkedvén így szól: ha a kellő „föltételeket teljesítendjük akkor saját, önálló, akkor magyar filozófiával fogunk bírni; azaz *tárgyra ugyan nem*, de szellemre s előadásra a többi művelt nemzetekéitől különbözővel, úgy, mint a nyelvszokás megkülönbözteti a német filozófiát a franciától, ezt pedig az angoltól stb., mert *minden nemzeteknek képzetmódja, mint az egyedeké, különböző*." (280. l.) - Utóbb így folytatja: „Hazánk földe dél és éjszak között a középvonalon terül el, s nemzetünk szellemében az érzékiség és ész közt ritka *egyensúly* találtató, melynél fogva félszeg empirikái vagy racionalisztikai kicsapongásokra nem lehet hajlandó." (281. l.) Ugyanezen nézet híven másoltatik elénk ismét őnála, midőn az egyezményes bölcsészetről ír, állítván, hogy ez más kútfőből nem is eredhet, mint saját nemzeti

szellemünkből, amennyiben hazánk említett égalji helyzeténél fogva, a mi kedélyünkben „szerencsés *arány* s *összehangzás* van az érzékiség, érzemény és ész közt". (7. l.)

Fölkérem az olvasót, hogy kísérjen figyelmével. - Amennyiben ritka egyensúly, szerencsés arány s összehangzás mondatik lelki tehetségeink között, *legelsőbb* is kérdés támadhat iránta: nem válik-e kivételessé a magyar elme éppen azáltal, mint a kender vagy más növény a föld után? Ha már ezen arány vagy egyensúly elménk javára van, s előnyössé tesz bennünket valamely talpraesett bölcsészet bírásában, miért nem tüntettük ki eddig magunkat tudomány, ipar, mesterség stb. minden ágaiban a műveltségnek? Ha tán nem üt ki előnyünkre, akkor ne emlegessük, mert megint Jornandest fogunk, aki hun eleinket nem is tartá emberi fajnak. - Van a német embernek esze? tudakozá egy könnyelmű francia régen. - De *továbbá* legyen az a szerencsés arány és összehangzás tény, abból más nem következik, mint hogy az úgy van; mert az egész égalji fekvés oly bizonytalan fölvét, melynek igazsága egypár évnél tovább ki nem állja, számtalan mellékkörülmények dolgozván körülötte. Ha ezen égalj csakugyan oly erős befolyású, meg kellene látszani nyomának a történetből, mely szerint mindenfajta nép, mely itt hosszabb ideig élt, megkapá ama szerencsés arányt s összehangzást elmei tehetségeire nézve, mikor nagyszerű fölfedezéssel örvendeztethetők vala meg a világot, ha a kozmikai viszonyoknak a föld ezen pontján oly hatékony voltát bizonyíthatók be. - *Utoljára* az arány és összehangzás oly kategória, mely szerint a lélek nem a maga lényegében fogatik fel, hanem inkább anyagi módra s külsőlegesen. Ez ellene van a lélek állományiságának; s arányról az elme tehetségeinél csak beteg állapotban lehet szólani, midőn mintegy fensőbb fokról alábbira süllyed a lélek, s odaesik a külső befolyások, körülmények urasága alá; különben az oly élő, eleven egység, mely szerint ellenére van minden olyas felfogás, mintha külön, önállókul nézhető erők - vagy tehetségekből vagy éppen vegyülékből, melyek egymáshoz így vagy amúgy aránylanak, állana. Bármennyire alaposnak látszik is azért az égalj utáni arány felhozása, ez magában igen kevés a tömérdek összemunkáló befolyások nagy seregéből, melyek előszámlálása nem is a bölcsész dolga. Ami pedig az arányt, összehangzást illeti, mindkettő alrendű kategória, és megjárja például a tapasztalatiság világában, hol fődolog a mennyiség, ezeknek egymáshozi viszonya, mit legjobban fejezünk ki számokkal. Lehet például a magyar szellemben arány az ész és érzék között akkor is, ha kevesebb eszünk van, mint másnak, mert akkor érzékünk is kevesebb; mikor változván egyik oldal, változni kell a másiknak is; és az arány mégis ugyanaz marad, p. 4:8 = 16:32. Itt az arány egy, a különböző oldalak mellett is, azaz semmit se mond. Hasonlóul szinte gyönge kategória az összhangzás, a lelki tehetségekre alkalmazva. - Az összhangzás tulajdonkép a különbözők egymáshoz tartozása, egymással egyezése. Azért helyén van színek, hangok ellentétei s összeegyezésénél. A szellem és tehetségei, ti. az ész, érzékiség, másnemű ellentétek; itt mindegyik ellentét a másikat is magában foglalja; más szóval: eszmei a viszony, mert nincs oly egyes tehetsége szellemünknek, hogy munkásságában ott nem volna mindig az egész lélek, akár ítél, akár emlékezik stb. A súlyegyen éppen alkalmatlan, ide nem való kifejezés; népszerűnek talán népszerű, de semmi esetre sem bölcsészi.

De legvastagabb tévedés mégis ott mutatkozik Szontagh beszédében, ahol azt írja, hogy minden nemzet *képzetmódja, különböző* levén, bírhat is különböző filozófiával mindegyik. E ponton ismét le kell mondanom minden kedvező címről az alaposságon kívül, ha szinte unalmas lennék is. Abból, hogy minden nemzet képzetmódja különböző, nem az következik, hogy külön filozófiája is legyen, hanem az, hogy különböző nyelve; aminthogy úgy is van. Honnan tehát Szontagh tévedése? Onnan, hogy a képzetet a gondolat helyére emeli, s a bölcsészet alapjául veti; holott a képzet éppen azért képzet, hogy azt, ami magában egy és ugyanaz, különbözőleg tudja előállítani; p. ezen gondolatot: *szellem*, a latin és magyar nyelv a *szél* fúvásának külső jelensége után adja elő; a német pedig Geist-nak mondja talán eredeti s

nem átvitt értelmű szóval. Így a *hegy* latinul (mons), talán a francia *monter* (fölmegy) igével rokonosan, azon képzettől van véve, hogy föl kell reá menni, a német *Berg* talán a *bergen, verbergen* (elrejt) igével rokonos, mit én tudom? de azt látom, hogy *ugyanazon* tárgyat *különböző* oldal vagy szempontbul nevezték el a nyelvek különbözőleg, másképp az egész világ nyelve egy volna; aminthogy a rokonság épen a képzetek olykori lehető egyezésébül ered, okvetlenül, mert a különbség nem általános; ugyanazért a képzetek össze is jöhetnek; például ha nyelvünk a némettel összevág a dolgok lényegének a *volt, Wesen* (gewesen) rokon nyelvtani alakú, értelmű szók visszaadásában; ha *eszik, essen* egymással külsőleg is egyezők stb. - Innen igen természetesen lehet szólni valamely nyelvnek bölcsészetre, poézisra való kisebb-nagyobb hajlamáról aszerint, amint eszi vagy érzéki, lényeges vagy látszati oldalt és szempontot emel ki egyes szavaival a dologból, melynek nevet ad, s melynek, mint tudatik, többféle jegyei, mondományai lehetnek s vannak.

A képzetnek a gondolattali fölcserélése igen fontos az egyetemes bölcsészeti művelődésre nézve; s a bölcsészetnek mint tudománynak szemrehányásul felhordott érthetlensége, homálykeresési bűne innen ered. Azonban ki tehet róla, hogy a dolgokon nemcsak képzet lebeg, hanem gondolat azaz törvény, lényeg is dúl és forr bennök? Ki tehet róla, ha valamely bölcsészeti felekezet meg van győződve felőle, hogy a tárgyakról csak azt lehet tudni: mi viszonyban vannak hozzánk, és nem semmit arról: mik azok magokban, mi az ő voltjok, mint ezt a kanti bölcsészet némelyek szerint oly világosan kiderítette. A bölcsészet homályt nem keres, hanem mindamellett nehezen érthető, mert kevés embernek van hozzá feje, hogy a gondolatot tisztán, nem odavaló vegyülék nélkül meg tudja ragadni s tartani. Ha pedig valaki nagyon könnyen akar végezni vele, példák mutatják, minő sarkalatosan téved. Mert a bölcsészet tárgya a *gondolat*; mi egyenlően fejlődik minden népnél; így, ha tárgyára nézve, mint Szontagh is mondja, nincs magyar, azaz nemzeti bölcsészet, az a kérdés: bölcsészet-e oly tanítmány, mely nem a bölcsészet tárgyával foglalkozik; s érdemli-e az, hogy a *nemzetiségi* jelző több legyen rajta gúnynévnél, cifra szónál? Más szóval: lehet-e tárgyán kívül vagy inkább tárgya nélkül a bölcsészet akár német, akár francia, akár angol stb.?

Mi játszik hát oly lidérci játékot bölcsészeinkkel, hogy mint Hetényi, úgy Szontagh is ekképpen tanítanak: van egyéni, van nemzeti és van világfilozófia? - Az utóbbi bölcsész e tekintetben így fejti ki nézetét: ha az öngondolkodó ember önmagát el akarván határozni, szükségkép bölcselkedik, az ez úton támadt filozófiai meggyőződése egyéni filozófiája. Nemzet egyénekből áll, éspedig föld, éghajlat, történet, állodalmi formák és százados szokások befolyásánál fogva magát más nemzetektől némi saját közös jellem által megkülönböztető egyénekből, mely sajátság bölcselkedésökre sem maradhat hatás nélkül, mit a tapasztalás is kétségtelenné tesz, bizonyítván, miképp van filozófiája a gyakorlati szellemű angolnak: skót iskola (talán inkább a locke-i?); az életrevaló franciának az eklekticizmus; a német szobatudósok filozófiája pedig életben is oly hasznavehetlen, mint önmagok. Van tehát nemzeti filozófia is, éspedig nemcsak nyelvre, de szellemre is különböző. Ezt az irodalmi történet is elismeri, angol, francia, német stb. filozófiáról beszélvén. Mivel pedig az emberi természet lényegre nézve egy, s ugyanaz minden emberben és minden nemzetben, és egy s ugyanaz az igazság is lényeges tartalmára, azaz egyetemes igazságaira nézve, ez oknál fogva minden igaz egyéni s nemzeti filozófiának is lényeges tartalmára nézve egynek s ugyanaznak, tehát világfilozófiának kell lenni.[14]

Más szókkal az egyetemes igazság, a lényeges tartalom egy és ugyanaz minden egyénben, nemzetben, s ez világfilozófia is; ami pedig nem lényeges, az nem is filozófia sem egyénben,

[14] Az egyezményes philosophia stb. 41. l.

sem nemzetben; annálfogva apródonként s a műveltség eléhaladásával le is hull, mint a kacagány, az ivadékokról, kik aszerint vesznek fel új módokat életben, viseletben, gondolkodásban, amint szorosabban ragaszkodnak a tudat eszméjéhez, az emberi lélek lényeges tartalmához, vagy nem; amint mélyebben kutatják az igazság megalapítását, vagy elfogadják, mint készet, készenlevőt további vizsgálat nélkül más hitelére, tekintélyére; mikor *nem a bölcseszet tárgya más*, mert ez ugyanaz és egy mindig, *hanem felfogási módja*, ez pedig egyre megy ki a Szontagh által úgynevezett képzetmóddal, miről már feljebb szólottam.

Tehát az játszik efféle lidérci játékot bölcsészeinkkel, hogy amit csak gondolat és fogalom alakjában bír a tudalom mint tartalmat és lényeget; a képzet alakjában is bírni akarják színről színre, miképp bírják azok neveit a nyelvben, a szókban, vagy bírni akarják a színt a szivárvány változatai, veres, zöld stb. nélkül. Továbbá az játszik lidérci játékot, hogy a *különösséget*, minő a nemzetiség, egyetemessé óhajtják tenni, midőn bölcsészetre is átviszik, mely pedig egyetemes igazságok tudománya. E részben, bármint törjük is fejünket, a dolgok rendin nem segíthetünk; ugyanazért hasztalan keressük a bölcsészetet egy vagy más nemzetnél, mert azt egyik sem művelte ki maga, hanem a többivel együtt; s úgy, amint ma történeti fejlődésében előttünk áll, nem egyes, hanem valamennyi művelt nép csinálmánya. Így az egész nemzeti bölcsészet kérdése csak mint kezdet vagy folytatás található fel a tudomány történetében. Ha tehát mondatik: van görög, francia, angol, német stb. bölcsészet, ez nem azt teszi, mint a lélektani úton járó filozófok akarják, hogy talán eme nemzetek oly saját bölcsészettel élnének, minő nyelvök, hanem azt, hogy bizonyos mértékig, többé-kevésbé volt befolyásuk a tudomány fejlesztésére, virágoztatására. Miránk nézve sem az következik, hogy tehát legyen magyar bölcsészet is, hanem az, hogy szellemi becsünk s nemzeti méltóságunk tekintetéből, az igazság iránti hódolatból igyekezzünk befolyni az isteni és emberi dolgok ismeretének tudományába s helyet foglalni a gondolkodó, eszmélkedő népek között. Ekkor ki fog nyilvánulni, minő lényeges adalékkal járultunk a szellem országának műveléséhez, s ekkor és ennyiben lesz magyar bölcsészet, mint van görög, francia, angol, német stb.; leszen a nyelv mint közeg által, mely éppen arra való, hogy szellemi kötelék létére ne csak az egysorsú és vérű nép vagy nemzet tagjait kösse össze, hanem az ismeretek csatornáján az emberiséggel is egyesítsen. A nyelv az a csodálatos eszköz, melyen a nemzeti *különösségek* közé mind jobban oltatnak be a cselekvés, a gondolkodás *egyetemes* módjai; csak az a nyelv mondható igazán műveltnek, mely *különös* létére is fölvette magába az *egyetemes* eléhaladást; így valódi egyetemességre fokozta fel a nemzeti különösséget; mikor lesz a nemzet, minden sajátságának, egyéniségének megtartása mellett is, a szó igaz értelmében művelt, pallérozott. És ez a nemzeti egyéniség egyetemessége.

VII

Adjuk meg a történetnek is a maga követelését, ha csakugyan tanít nemzeti bölcsészetről. - A történet hely és időszerű tények közlője, s nem vét önrendeltetése ellen, ha említ bölcsészetet angol, francia, német földön; így lehet arról beszélnie magyar hazánk múltjában is. De a különbség minden hasonlat mellett is roppant elütő. Mert idehaza a gondolat tudományának művelése alig volt egyéb, mint a külföldrül való betelepítése az időnkint feltűnt újabb-újabb mozzanatoknak a legújabb korig, midőn Berlin adja bölcsészetünket egy részről, vagy a skót föld száz esztendő előtti bölcsészetét ajánlgatják, ültetgetik át más részről. Nekem ez ellen semmi kifogásom; jöjjön az ismeret akárhonnan, csak jöjjön. De van ám kifogásom ama ferde és hiányos egyoldalúság ellen, mely szerint a bölcsészetnek határ iratik, mint az országnak.

Sem az angol, sem a francia, sem a német vagy akármely más nemzet sem tőn egyebet, mint forgott a gondolat művelése körül - bizonyos eszmefokozat vagy kategóriák szerint; és így minden nemzet bölcselkedése nagy közös együvé munkálás a bölcsészet templomának fölépítéséhez, nem valami különös nemzeti ösztön, hajlam után, hanem *az emberi ész egyetemességénél* fogva. Szerintem úgy nem található bölcsészeti nemzet, miképp nem található nemzeti bölcsészet. Ismerjük a régi logikában a Kant-féle kategóriákat: mennyiség, minőség, viszony, észviszony. Tanultuk volt, hogy a gondolat ezen fokozatokat szokta megfutni az emberi tudalomban; és hallottuk, hogy például Kant fölülemelkedett a „quantitas" kategóriáján a „relatióig", de a „modalitáshoz" már nem bírt feljutni. Ki volt jelölve előttünk, hogy például az angol bölcszészi szellem a quantitas szerinti, vagy mert ez a kategória a tapasztalatiság világában szerepel főképp, a tapasztalati, érzéki bölcselkedést fejtette ki legjobban Locke híres munkája által; míg a francia inkább a „qualitas" kategóriáján lelte föl magát Cartes eszmeiségével; így tovább az eszmei és tapasztalati oldalnak együttes vagy különös művelése által fejlett, fejlett a gondolat s emelkedett azon fokozatra, hogy a tárgyakban levő viszony kiemelése volt fő, p. az állomány és járulék kategóriájával, Spinoza szerint, mi annyit tesz, hogy Locke a mennyiség, Cartes a miség, Spinoza pedig az állomány és járulék szempontjából kezdettek bölcselkedni; vagyis egyik egy, másik más fokon művelte a bölcsészetet.

Így tanultuk ezt valaha még az iskolában; így kellett tanulni; és csak ez a helyes felfogás, ez a biztos kiindulási pont. - Ha már a nemzeti bölcsészet önálló, történetileg különváló szellemi munkásságul nézetik, ám legyen; érjen, amit érhet; de annyit tudok, hogy nemcsak az angolnak volt képessége a tárgyakat quantitas azaz érzéktapasztalati úton művelni, hanem akármely népnek; s művelte is a francia, szinte a legvastagabb materializmusig. Ha tehát angol bölcsészetről van szó, ez annyit tesz: az angol bizonyos fokig művelte a gondolatot vagy ennek tudományát történetileg. Éspedig úgy látszik, hogy ezidőszerint leghajlandóbb az igazságot érzéktapasztalati úton megállapítani. Megállapítja-e, más kérdés; mert Locke tanát megdönté Hume stb. - Ha francia bölcsészetről van szó, mondhatjuk, miszerint ez az angol tudományt túlságig vitte a múlt században, mint mai nap talán a német eszmeiséget feszíti a végső határokig társadalmi bölcsészetében. Így lesz-e mindig vagy nem, azaz megmarad-e úgy bölcsészete, mint nemzetisége mellett, kétlem; de hát odalesz-e nemzetisége, ha művelődése változtával, más fokra jutásával bölcsészete is változik? Épen nem, mert bölcsészet és nemzetiség nem egy. Különben Locke-kal, Hume-mal, Reiddel mindig mássá kellett volna lenni az angol nemzetiségnek, épen úgy, mint mássá a franciának Cartes, Condillac és legújabban Leroux Péterrel.

Egyébiránt nincs, nem képzelhető oly egyoldalúság vagy tulajdonkép egyenruhai szabatosság, hogy egy nemzet így és nem amúgy is gondolkoznék. Ott van a német idealizmus mellett ennek tagadása éppúgy, mint az eklekticizmusnak cáfolata a franciáknál; ott van az angol Reid, Battie és Oswald józanészi bölcsészetének legerősebb lerontása magában az angol irodalomban Priestley s mások által. Szerencse, mond Leroux, hogy Cartes spiritualizmusa ellenére feljött Gassendi, s megtartá a testet. A mi magyar irodalmunk, minden kicsisége mellett sem lehet oly egyoldalú, hogy kizárólag csatlakozzék ide vagy oda; mert a bölcsészet nem oly kész jószág, mint az „egyszer egy"; hanem élő elevenség a lelkekben, a szellemekben új meg új nyilatkozásokkal anélkül, hogy magáról lemondana, s minden új alakulásokban ne magát szülemlené újra ismét meg ismét. - Idevágó példa volna már név szerint az, mi a gazdálkodás külön ágaiban itt vagy ott űzetik. Igaz, hogy az angol pompás marhatartó, és a marhatartás egyik ága a gazdászatnak. Igaz, hogy Hollandiában roppant előmenetelt vőn a kertművelés, Lombardiában a csatornázás, selyemtermelés stb. effélék. De ez csak ennyit tesz: Lombardia ebben, Hollandia abban, Angolország amabban tünteti ki gazdászatát. Vajon ezek

közül akármelyikben külön áll-e a gazdászat? Sohasem, hanem a gazdászat magában foglalja mindegyiket. A gazdászat már mint tudomány nem abban áll, hogy a marhatartást s ennek minden csínját-bínját kimeríti, hanem abban, hogy a csatornázást, a kertművelést, selyemtermelést, vaj- és tejgazdálkodást *is* még sok tömérdek *is*-eket befoglalja, tárgyalja stb. Hasonlóul, ha nekünk a bölcsészet mint tudomány csak oly mértékben ajánltatik, mint ahogy azt akár Angol-, akár Francia-, akár Németország kiművelte, tehát a nemzetiség ostyájában, akkor nem kapunk egyebet résznél, töredéknél. Töredékesség után csak a törpék nagyok.

Mégis a lélektani módszer bölcsészei ekkép okoskodnak: ha van görög, angol, francia, német bölcsészet, azaz ha nemzetiség szerint bírható ez a tudomány, miért ne lehetne magyar bölcsészet is, hiszen a magyar szintén egy saját nemzet? De ezt így lehetne folytatni: ha van római, arab szám, miért ne lehetne angol, német s magyar is? Hasonlóul lehetne mondani: amerikai gőz, mert a gőz erejét amerikai ember tette világhírűvé s használatúvá; amerikai villany, mert amerikai ember ragadta ki égből a villanyt; továbbá olasz delejtű, mert Olaszországban találták fel azt; lengyel naprendszer, mivel Kopernik lengyel volt stb. Azonban, miután a római számjeggyel alig mehetünk tovább, mint a tíz ujjunkkal, az arab szám pedig sokkal több munkálatra elegendő: Róma számjegye akár ne is volna. Hasonlóul: mi köze a villanynak, delejtűnek a nemzetiséggel?

Mindezek ellenére a nemzetiség csatornáján veszélyes előítéletek nyomakodtak be hozzánk a bölcsészet dolgában. Az angol persze és francia iparos, gazdag nemzet; van politikai ereje, nagysága, tekintélye, mert, úgy mondják bölcsészeink, szereti a gyakorlati műveltséget, a produktív ismereteket; s mindazt a józan filozófiának köszönheti. Ez a tétel azért nem bizonyít semmit, mert nagyon sokat akar bizonyítani. Épen ily okon lehetne felhozni a kínai népet, mely sokkal régibb, mint az angol, s ami fődolog, nem is keresztyén, mindamellett porcellánt, szőnyeget pompásan tud készíteni, hihetőleg mert nem él (vagy akár ha él is!) az idealizmussal. - Azonban ne feszítsük ennyire a nemzetiséget. Sok történhetik az életben a bölcsészet minden híre-tudta nélkül. S ha oly messzi visszük a bölcsészet felelősségét, nem tudom, hol állapodunk meg vele. Mert a produktív tapasztalati ismeretek kutatása is lehet olykor veszélyes, szédítő, legalább azon bölcsészet szempontjából, mely az életrevalóságot s gyakorlatiságot papolja, s ebben különösen az angolokat dicséri. Az angol igen derék nép, mindamellett oly impraktikus vállalatra is veti fejét, minőtül a becsületes magyar ember nem magát, hanem jó házi kutyáját is óná. Már nevezetesen, minek küld ő hajókat oda a jéghegyek közé, az éjszaki sarktenger kikémlésére. Nem hallotta-e, hogy ott megfagy a lehellet is? Hát azt a Nílus forrását minek fürkészik egyre? Nem elégszenek meg véle, hogy utoljára is van olyan folyóvizök belőle, melyet gőzöseikkel föl s alá szeldelhetnek. Bizony, mondhatná a magyar egyezményes bölcsész, az angol nép igen szellengő nép, felhősdi számító; nem tudja a maga hasznát, midőn ily sükerülhetlen járatokra költ. Nemrégen is alig találtak egy darabkát azon vállalkozó tengerészek bakancsából, kik oly messzi mentek a jeges tengerbe, hogy desperációbul utoljára egymást ették meg.

Tréfa vagy komolyság? Amint bölcsészeinknek elhatározni tetszik. - Nem úgy, urak! Az ismeret mindig ismeret, legyen akár tapasztalati, akár eszmei. A földsarkak rejtelmeit közvetlen nézlés, tapasztalás után megközelíteni oly szent, bár még eddig sükertelen ügyekezet, mint az elmélődő szobatudósé, midőn a szellem országát vizsgálja, korlátait feszíti, s a lehetlennek látszót lehetőségre, megadásra szólítja fel. - Az isméret becses jószág, csak az a baj, hogy szerzését nem egyformán bírja minden nép s minden egyén anyagilag is segíteni, előmozdítani. Nem akarom védeni az e szempontból üldözött németet, olaszt; nagyobb az ő bajok, minthogy az én védelmem orvosolhatná; s mélyebb, minthogy minden, aki felettök ítél, megmérhetné; és mégis van olyan ága az isméretnek, melyben e két nép volt az emberiség tanítója.

Nem! a bölcsészet többé nem ily szempontbul felfogandó. Mert ismétlem, úgy, amint mai nap történeti fejlődésében s tudományos formájában előttünk áll, nem egyes, hanem valamennyi művelt nép csinálmánya. Az emberi ész nyilatkozása időnkint az emberiség közös műve. Mennyiben járult hozzá egyik vagy másik nép, a tudomány történetéből kimutatható; valamint az is, hogy nem volt nép, mely állandóan egy nézethez, kategóriához ragaszkodott volna, sőt taníta sok egymással ellenkező tant, véleményt vagy nézetet, melyek közül nehéz volna kivenni, melyik volt már igazán odavaló, hazai, nemzeti. És e sok törekvésből, vergődésből állott elő a bölcsészet, minden egyes bölcseletek rendszerbe öntése által tudománnyá, mely egészen akar ismertetni s nem részenkint, mi a tudás dolga; de hogy micsoda bölcsészetet honosítson meg valamely nemzet, ez nem esze s érzékisége valamely szerencsés arányától függ, hanem igen sok mástól, mit egy szóval bátran nevezhetünk a népek jó vagy balsorsának. A német más körülmények között éppen oly gyakorlati lehetne, mint az angol; vagy legalább nincs megmutatva, hogy mindig ez állapotban maradna; így az olasz, így a magyar. A héber nép irtózott a kereskedéstől; ma egyebet sem szeret. Hajdan költő volt, ma csupa kalmár; sőt a régi görög, virágzása fő pontján, jobban különbözött saját magától, amint kezdetben volt, hogysem mástól.

Az újkori bölcsészet, hogy a régit mellőzzem, Franciaországból indult meg Cartes hatalmas „cogito, ergo sum"-jával, mely három szó egész mélyében rendíté meg az emberi tudalmat. Utána jött az amsterdami Spinoza, kit a hannoveri Leibniz, kit a német-latin Wolf váltott fel egymásután, fokozatosan. Más oldalról a tapasztalatiságot Locke és Baco nyomták erősen, kik után a skót Hume jött, s megtöré a tapasztalatiság örök érvényességét kételmeivel; s bölcsészete szikráiból gyulamlott meg utóbb az itészet fáklyája, Kant kezében.

A königsbergi bölcsésszel így megint az európai szárazra jött által a gondolat művelése, s ezóta mind mélyebben vette magát a német elembe. - Kant, ha szabad így szólani, tudományos végrendeletet tőn a bölcsészet iránt, megosztván ezt a tapasztalatiság, eszmeiség között. A kettő közötti hidat ő még nem ismérte. Utódai lelkesen láttak mindkét oldal műveléséhez. De a tapasztalatiság követői s vallói mihamar fennakadtak törekvéseikkel. Ők véges elvet követtek, mely nem képes a végetlent magába ölelni. Aztán a világ sem volt igen jól érzülve tudományuk iránt a múlt századi francia események miatt, mikor az anyag volt minden; csak benne ész, erő, isten. A másik rész örökösei méltónak lelvén a szabad eszmeiséghez ragaszkodni, ez úton haladtak. A mester ugyan eléggé óvakodott egyiket vagy másikat tolni előnybe; ha inte az idealizmus kicsapongásaitól, szintúgy elevenen hagyott emlékezni a tapasztalat förtelmeire is; ekképp tehát valamely középút lett volna választandó, de nem volt még rá készen az idő. A francia materializmust ugyanis a német idealizmusnak kelle más oldalra kiegészíteni, s ez megtörtént részben már Kanttal, de teljesen Fichtével, Schleiermacherrel, s oda dőlt el a filozófia sorsa, hogy az eszmeiség ismertetett el végetlen alaknak, mely a tapasztalatot is magába veszi, uralkodó elvnek, mely után a lét is kimagyarázható, az anyag és szellem a legfelső fokozaton összehozható. Így Schelling még egy lépessel hatolván előbb, már az egész természetben eszmeiséget látott, s a kültárgyak világát is észi léttel gazdagította föl. Hegel pedig összefoglalván mindazon fokozatokat, melyeken a gondolat fejlődése áthaladott, rendszert alkota belőlök, melyben a tapasztalat mint kezdő ismérési mód éppen úgy megleli méltatását, mint a legfellengősb eszmeiség, Locke mint Cartes, Baco, mint Fichte; s atyja lőn az általános eszmeiségnek (absolutus idealizmus). Az említett nagy elmék körül csoportosulnak már a kisebb-nagyobb tömbök nemzet és idő szerint; de valamennyien, kicsinye, nagyja, képeznek egy egészet, s állíták fel a mai bölcsészet dicső alkotmányát. Ki mai nap mint bölcsész akar megjelenni az irodalomban, nem mint ábrándot vagy észficamodást tekintse a tudomány legutóbbi fejlődési fokát; mert ez történeti jelenség, nyomrul nyomra kimutatható haladási mozzanat. Az idők senki kedveért nem térnek vissza egy-két száz

esztendővel. Ami történetileg megjelent, azt nem lehet oly könnyen kitudni a világ folyásából. Azt meg kell érteni, vagy ha nem, kénytelenek vagyunk az idő nyelvét utándadogni, mint a beszélni kezdő gyermek, ki „mondja s nem érti szavát".

Nem példátlan ugyan a művelődés történetében, hogy a nemzetiség egyetemes kategória gyanánt nézetik. Egy gondolatnak sincs tetsző alakja másképp, csak ha ennek bírja kenetét. Szerencsés a nemzet, mely minden intézetein valósítá azt annak idejében, azaz mikor még ifjú volt, s abban állott minden ereje, hogy fennállhatásért küzdött az egyetemes emberiség vagy különböző népek ellen, hogy beléjök fel ne olvadjon. Mert a nemzetiség *különös* eszme, azaz választó, elfalazó, különítő, tehát éppen azért tagadólagos. Azonban nem lehet mindig csak különösnek maradni az egyetemes irányában; mert összeütközés esetére amannak nincs megállása ímez utóbbi ellen. S körülbelül e pár szóban foglaltatik ama sok jöttment népek története, melyek a közvándorlás időszakában neki-nekiesvén Európának, jogot kértek, helyet kerestek benne, és egymás után, mint a kő, tűntek el az események folyamában. Szerencsétlenek! Nem volt erejök egyenlő színvonalra emelkedni a meglátogatott népekkel, nem állhaták ki a szellem héfokát. Annyira magokszerűek voltak, hogy nem bírtak másfélék lenni, s kivesztek az életből. - A nemzetiségnek tehát ki kell adni magát annak idejében, s valósulni az élet és cselekvés minden alakjain, azaz: lenni először különösnek faj és nyelv szerint, de azután jő az egyetemes műveltség, és lenni bölcsészinek vagy az egyetemes világforgással haladónak.

Éljünk hazai példával. Meg kell vallani, hogy a nemzetiség eszméje sokképpen hevített és csalt bennünket. Vajon miben állhatott akkor a magyar nemzetiség, midőn diák nyelven folyt a műveltségi élet? A nyelvnek híre sem volt a tudomány embereinél egy-két szerény írón s a népen kívül. Szent István kora azért volt és marad is nagy, mert az európai uralkodó eszmék színvonalára emelte s vívta föl nemzetünket. És mégis hallottam a szent királyról nagy dicséretet és nagy kárhoztatást. Tudnivaló, hogy nemzetiségi elv után járt ki számára ez utolsó, eszmei szempontbul az első. Kérdjem-e: melyik a méltóbb gondolkodás s igazabb ítéletmondás? Így vannak olykor összeütközései eszméknek; mely esetben csak a tiszta, minden előítélettől ment, szabad felfogás az egyetlen biztos vezető. Minő hazaárulás, nemzetiség elleni bűn volt 1841-ben egy akadémiai beszéd! Azt nem mondhatta jó hazafi. Akkor legalább úgy hittük. Hisszük-e még ma is? Mindig csodáltam Kölcsey szép Parainezisét; de azt soha meg nem foghattam, hogy „Zrínyi csak egy Magyarországért halhatott meg". A hazafi örömest hall ilyet, s örvend magyar emberben látni valósulva haza és fejdelem iránti kötelességet. És Zrínyi mégsem a hazáért halt meg, hanem kötelességérzetből. Enélkül senki sem hal meg szabadon Magyarországért; s ez nincs kizárólag a magyar szellemhez kötve. Az magasabb fogalom; és Magyarországon kívül is vannak hősei a feláldozásnak. - Hasonlóul el vagyok ragadtatva költészeink nemzeti lángolása, emelkedése által. Érzem, hogy e lángolás engem is hevít és hevített szóban, tettben; sőt szabad hinnem, hogy ezt mások is tudják és becsülik törekvéseim között; mégis nem tudom eléggé megköszönni Vörösmartynak, hogy e néhány szót írta: minden ember legyen *ember* és *magyar*. Úgyszintén végetlenül le vagyok kötelezve a bölcsészet nevében Eötvösnek, hogy Karthausiában egy *gondolatot* kér, mely megtartsa e világot. Vajon azt a gondolatot értette-e, mely magában tehetlen, élhetlen, a mi fejünk *alanyi* koholmánya, és valamelyik égalj alá különösen tartozik; vagy azt, mely a dolgok lelke, hatalma, tárgyilagossága; melyen mint szálon függenek az idők meggyőződései, mely örökös, szünhetlen nyilvánulásban mutatja erejét, hatékonyságát, minő a keresztyénség, a polgárisodás szelleme?

Az e részben tudnivalót következőleg fejezem ki. Való ugyan, hogy az emberi nem több fajokból áll elő, melyeken vallás, égalj, életmód szerint egymástól messzi elütő különbségek észlelhetők. Igaz, hogy a művelődés története sohasem volt oly kegyes, miszerint Afrika forró vagy a sarkak hideg öve alá vette volna útját, hanem a történeti kor óta előkelően a mérsékelt

földtájakon ment, leginkább a középtenger mozgása körében forgott s a partok fejlődéseit követte; ez igaz. De ha még ennyi és több különbséget tudunk is fölfedezni égtáj szerint a fajták között, ez mégsem alapszik az emberiség fogalmában, azaz fogalmilag, a lélek állománya szerint nincs annyi különbség a fajták, annyival kevésbé szomszédos népek között; nincs oly különbség, hogy a bölcsészetet, mely egyetemességek tudása, különösségbe úgy be lehessen foglalni, hogy semmi más ki ne maradjon belőle. A nemzetiség különösségek öszlete, véges elem. Jól veszi ki magát benne a vélemény, rövidlátás, előítélet, ha bölcsészetet akarunk belőle csinálni; ellenben a lelkesedés, költészet, művészet, édes hazaiság, ha nem akarjuk körén túl feszíteni, szétpattantani.

XVI

Úgy tetszik, legalább nekem, hogy az a fenséges tudomány, melyet mondaszerű adatból Püthagórasz óta *filozófiának* hí a tudós világ, jelen korunkban megállapodott. Lehet, hogy az időjárás vőn új fordulatot, s az úgynevezett gyakorlati szellemeknek virradt fel, de hihetőbb mégis, hogy valami nagy esemény történt a tudomány életében, mely miatt, vagy mert akadály, vagy mert fontos előhaladás, lehetlen kissé hosszabb időre meg nem állapodni; első esetben, hogy elháríttassék, másodikban, hogy reá mívelődjék a kor, s utána érjenek az elmék. Én ez utolsót hiszem.

E részben a német szellemet illeti a dicsőség. Ezt bevallani az igazságnak vitt hódolat. Egyszersmind állíthatjuk, hogy a bölcsészet elérte férfikorát, vagy legalább túl van a fejlődési korszak vergődésein. Ezen nyilatkozattal, megvallom, azon tudósainknak óhajtok egy kis örömet szerezni, kik a németországi bölcsészeti mozgalmakban, miképpen Kant óta történt, megrovandónak lelék a rendszerek egymásutáni gyors következését. De ugyanazon tudósainknak mondok más oldalrul keserűséget, ha állítom, hogy ilyes felfogással s ellenvetéssel akaratlanul is elárulják, hogy igen elmaradtak, vagy tévúton járnak, talán végmeghasonlásban is vannak a mai bölcsészeti tudalommal.

Ma már nemigen nagy szerencse az a bölcsészet, mely tapasztalat, kétely, bírálat s több efféle vezérige után indul. A tudomány megnyeré immár a lehető szervületet, s amaz elemekből elfogadta mindazt, ami benne életrevaló, elsajátítható volt, minek öntáplálkozása végett hasznát vehette. Hasonlóul elvirultak a váladékos (eklektikus) bölcsészet tavaszi napjai; szinte késői dolgok a nemzeti bölcsészet ferdén látott alakulásai: az angol vagy skót közérzék, a francia felvilágosodás, a német alanyiság részszerintiségei.

A tudomány épületén egy új emelet van készen; ezt kell meglaknunk, megerősítenünk, hogy tovább építhessünk. A szellem, úgy látszik, megfáradt a nagy munkában, s hosszabb időre pihen, amíg új irányt lel. Láthatni ugyan mai nap is némely nyomokat, de koránsem új, hanem csak megújított kezdettel. Az eszmeiségnek (idealizmus) sükerült a rendszerbe ömlés, a tudományi alak megnyerése, míg a másik oldal, az anyagiság, mind hiába küzd szervületért, alakért, elevenségért. Most tehát emez utóbbi újra kezdi a harcot,[15] mint Macready Macbethe, mikor már haldoklásából még egyszer felemelkedik, s megerőteti magát utoljára. Mert mióta a természet, az anyagi világ is átszellemült, azaz tüneményeiben magánál fensőbbre, nemesebbre utal, senki okos nem lesz eléggé bohó a természettudományok ítélő széke elé vonni az eszmeiség elvét. Pedig ez volt a rendes eljárás. A természet, mint tények országa, volt az ítélőszék, a legfelsőbb bíróság. Hányszor állíttatott szembe egymással ész és anyag,

[15] Feuerbach, Vogt, Moleschott.

szellem és természet? Mai nap éppen a legnagyobb természetbúvárok, Liebig, Humboldt stb. tesznek tanúságot a szellem ügyében.

Ha tehát megújult az anyag és szellem ős kérdése, körülbelül annyi várható utána, mint ami eddigelé történt, hogy az eszmeiség újra megfelel magaért, föltevén, hogy legyen valakinek kedve folytatni a vesztett ügy csatáját.

Erre gondoltam én már, midőn a bölcsészeti fejlődés megállapodásáról szólottam. Legfőbb az, hogy ezalatt időt nyerünk elérni az előrehaladott irodalmakat s egy színvonalra emelkedni velük. Csak az a kérdés: miképpen használtassák fel az eltölteni való idő. Mert ennek is *több* módjai lehetnek. Nálunk az volt eddig *szokás*ban, hogy a bölcsészeti vagy általán tudományos jelenségeket a külföldön kelle megszeretnünk előbb s aztán nagy üggyel-bajjal ültetnünk által s honosítani meg. Ilyenkor a mi tudósaink belekapaszkodva egy-egy külföldi nagyságba, vitték a nevét s tudományát csudálatra méltó buzgósággal, tűzzel-vassal; inkább, mint honfitársai odahaza. Sohasem szerették jobban Coccejust, Voetiust, Ramus Pétert saját népeik, mint mi. De az ellenkezővel, a gyűlölettel is így voltunk. Sohasem üldözték jobban Hegelt odahaza, mint nálunk. Azonban a szeretet éppen olyan volt, mint a gyűlölség: bűn. Mind a kettő tekintély rovására történt: s ez mutatá, és mutatja ma is azon álláspontot, melyet a bölcsészet mint tudomány irányában elfoglalva tartunk, így hallhatni közöttünk ma is sokféle bölcsészetről. Rousseau és Voltaire felől, ha tetszik, újdonságképen csak jelenleg olvashatunk eligazító elmélkedéseket. Van embere a múlt századi bölcsészetnek oly meggyőződéssel, hogy ami azóta történt, mind hiába történt. Így rothasztjuk az életet fölösleges tudnivalókkal, miket már régen el kellett volna felejteni vagy csak annyit tartani meg belőlök, mennyit ételből a gyomor, ti. táplálkozásra szükségeset. - Mind e jelenségekből mégis annyi esik dicséretül a magyarság szellemére, hogy nem volt oly habütése az eszmék mozgalmának Európában, mely közöttünk nem érzett volna. Mindenkor beléestünk a mozgalom körébe, s fejlett körültünk, s szellemi tériség, mint naptól a világosság. Ez nagy szerencse, így és nem másképp magyarázható meg, ha nem hullottunk ki, mint önmíveltségű nép, az idő rostájából.

De a mi bűnünk, szeretet és gyűlölséggel egyiránt, igen természetes volt mindeddig. A népek egymásnak mesterei. Egyik a másiktól tanul, és nem mutathatni nemzetet a földön, melynek hiányzott volna a maga mestere. Történik aztán, hogy a kezdet durvasága lebárdoltatik a műveltség simító befolyása által, s a nemzetek rokonulnak a pallérozódásban. Azért egy részről időelőtti volna kedvünket veszteni a munkához, mert még nagy tudományi múlttal nem dicsekhetünk, de más részről férfiatlan is, mert erőszegett állapotra mutatna, mintha félnénk a munkától. Tanuljunk csak más népeket, irodalmukat: meglátjuk, hogy ami nem nekünk való, bizony nem ragad ránk erőszakosan, csak el ne hagyjon bennünket az eszmélkedés, a magunkra gondolás. Arra, hogy tudományban eredetiek, önállók legyünk, nem is oly szükséges a nemzeti eredetiség, mint az emberi szellemnek fölismerése. Költőnél e részben kedvezőbb a bölcsész sorsa, mivelhogy nem oly lényeges nála a nyelv és ebben rejlő forma, mint a költőnél. De ha még a költészet is idegen formák után műveli magát, és még sincs elzárva előtte az eredetiség, mennyibe kevésbé van okunk kételkedni magunkszerű bölcsészeti önállóságon, ha szinte ellene mondok is más részrül minden olyan lehető nemzeti bölcsészetnek, mely az értelmi és érzelmi természet valamely saját vegyülése, aránya után, égalji viszonyokról származnék, mint a „Propylaeumok" szerzője akarja.

Bölcsészeti önállóságot azonban nem újonnan fölmelegített módok és elvek, oldalvásti elmélkedések, viszketeg különcségei adnak, hanem egyenlő méltatása mindannak, mi nálunk az idők folytán az eszme javára s érdekében nyilatkozott. Ez volna már az a *másik* üdvös foglalkozási mód, melyet az eltölteni való idő alatt fölhasználtatni, nemzetünk s irodalmunk

részéről óhajtok. Tehát valamely történeti szempont volna elfoglalandó, s erről tekintendő át a magyar szellemnek e tárgy körüli forgódása.

Nem én vagyok az első, aki ezt sürgetem. A magyar akadémiáé e részben az elsőség, mert felállása után mindjárt, 1831-ben már fontosnak hitte pályakérdésül adni fel: tudományos mívelődésünk története időszakonként mit terjeszt elénkbe a filozófia állapotja iránt; és tekintvén a filozófiát, miben és mi okra nézve vagyunk hátrább némely nemzeteknél. És éppen az, hogy nem én vagyok első, hanem az akadémia, mutatja, miszerint tárgyam földerítése a nemzeti tudományosság ügyébe vág. A beadott pályaművek lehet hogy megfejtették a kérdést, de a további nyomozást nem tették fölöslegessé. Elismerve Balogh Pál és Hetényi pályairataik becsét - mert ők voltak a versenyzők - annyiban mégis hiányosnak mondható mindkettő, hogy első inkább támaszkodik a bölcszet *íróira*, összeköttetésben a külfölddel; másik, *történetére*, az írók bővebb ismertetése nélkül. Mert ha kifonják is a tudomány történetének szálait, de az első csak halmazosan, nevek egymás után rakásával elégszik be; a második némi tartalmat is ád régi bölcsészeink irataiból, de mindamellett csak egypár helyen, míg legtöbb esetben nem hagyja belátni, honnan, mit és miért állít, ekképpen nem vagyunk minden lépten biztosítva iratában, hogy jó helyen járunk-e csakugyan, s a történeti alap mintha ingana lábaink alatt. Megértjük például, miképp Arisztotelészt vagy Cartest követé egyik vagy másik bölcsészünk, de nem többet ennél; s nem marad egyéb hátra, mint szavukra hinni belátás nélkül.

Ez oldalrul kívánatos volna minden egyes bölcszt át meg át tanulmányozni s kivonatban közzétenni, mások ítélete alá is bocsátani az irodalom útján, hogy a holt kelme megelevenednék lelkeinkben. - Alapos reményeim vannak hozzá, hogy bárminő parlag is a mi régi tudományosságunk mezeje - mégis csak a mienk az - nem egy búvárkodó elmének fogja, éppen ezért, maga felé ragadni szeretetét.

Ha mégis a történeti szempont fölvétele után aggodalom keletkeznék aziránt, hogy adataink sovány múltra, szégyenlendő kezdetre fognának visszavezetni: ez a legalaptalanabb aggodalom volna, s éppen ellenkező a történeti szemponttal. Hiszen a történetnek éppen azt kell mutatni, ami történt, ami megesett; s megvallom, én nem volnék oly nagyra vele, mint közönségesen a történetírók, hogy a mi eleinknek a tűzimádással nem éppen legalább való fogalmuk volt istenről. Sőt egyáltalában kétséges előttem minden nagy kezdet; akkor pedig, ha netalán az utódok a nagy kezdet után is alászállottak, nevetséges. Sohasem vált szégyenére a görög elmének, különösen az ión iskolának, hogy Thalész a vizet, Anaximenész a léget, Anaximander a vizet és léget, Héraklit a tüzet, Empedoklész az elemek káoszi vegyületét tartá a dolgok kezdetének, míg Leucipp és Démokrit a parányokat (atomokat). Ki veti szemére a Püthagorasz által alapított olasz iskolának, hogy istent az anyaggal együtt hivé öröktőlinek, s ezek egymásra működésének harmóniájából hozta ki a világot? Így vagyunk a többi iskolákkal is. És miért nem volnánk így továbbá minden egyes népekkel és tudósaikkal? Nekünk magyaroknak, utoljára is csak magunknak kell magunkat felfogni, megismerni; s vajon aggodalmasan kell-e nyúlnunk Laszkói Csókás Péter bölcsészetéhez, mert ő a lelkeket, a test halála után, egész saját, neki való helyen egy nagy társaságban együtt tartja, mit bölcsésznek tudni alig lehet; piruljunk-e, ha Pósaházi előtt nem látszott éppen nevetségesnek a föld napkörüli forgása, míg Sartori Bernát egy századdal utóbb is lehetlennek hitte azt?

Szokjunk hozzá észrevenni a kicsiségeket, majd rákapunk a nagyra is. Hibából, tévedésbül még a kicsi jó. A történeti szempont már legbiztosabban juttat bennünket eme nem irigylendő jóhoz; de ha egyszer nincs jobb, az is több semminél. És ha netalán úgy látnók, hogy az a nagy bölcsészeti tökély másutt is csak nagy idők és törekvések munkája s eredménye, nem kapnánk-e vidámságot, kedvet a tudományhoz inkább, mint bölcsészeink szokásos gyakor-

latával, kik elsajátítván a fő eszméket a külföld tudósaitól, vadonat újdonság gyanánt bevetik közinkbe rágódni és veszekedni rajtok, mint Pósaházi korában Cartesen, Rozgonyi korában Kanton, Szontagh Gusztáv korában Hegelen? Ki látta fejleni azon körülményeket s föltételeket, melyek alatt, által és között az említett bölcsészek tudománya nem éppen szörnyeteg szülött vagy az emberi elmejárásnak ficamos gyermeke, hanem rendes maga útjáni teremtmény gyanánt mutatkozik s természetesnek találtatik? Senki! - Pedig ha egyszer bevétettek tudósaink által, kellett annak valami belső okának is lenni. Az nem lehetett puszta ránktapadás. Ily módok előadásával óhajtanám én elfoglalni egy időre bölcsészeti irodalmunkat. De még eddig elhanyagoltatott közöttünk a bölcsészetnek ily útú művelése; szakadékos jelenetek mutatkoztak folytonos velebánás helyett. Fölvettük, letettük a tárgyat, mint a pert; s nem adván semmit lelkünk elevenségéből a tudományhoz, elidősült, elócskult a legszebb újdonság is, míg végül hasznavehetlen jószág gyanánt rajtunk veszett, rajtunk száradt, mint a gyalázat. Hiányzott a szerves munkásság, fejlődés.

Minden semmi volna magában, ha némileg elvből nem történnék. Talán minden gonoszkodás nélkül állíthatnám, hogy mi magunk között elméletét állítottuk fel a nemgondolkodásnak. Valaki elkiáltá magát egy rossz órában, hogy a magyar szellem fellengősdi járású, és legott elkezdtünk lenni gyakorlatiak, életbölcsek s ellenségei minden elmélődésnek. Hetényinek szüksége volt a gyakorlat erősbödésére, s igyekezett bebizonyítani, hogy a magyar „keleti faj" és „gyakorlati irányú"; így felhőt támasztott a szobatudósság ellen. S általában a *tudós* címet gúnyul szokták használni akadémikusok éppen úgy, mint újdonságírók, előtte, utána, kivétel nélkül. Aztán velőnket veték latba, s mérlegelék az érzelmi és értelmi természet vegyarányát. Honnan mindez állítások? Felmutatta-e valaki: miben áll a magyarság szelleme, gondolatjárása kezdettől mostanig? Művelődési történetünk csak most kezdődik, mióta az irodalmat s tudományosságot fejtegeti egy-két elme, de még nem jutottunk el a magunk megismerésének határpontjához.

És legyen kárhoztatás nélkül mondva, de mégis megmondva egyszer és őszintén, hogy a történeti életére oly sokat adó magyar népnek bizony nem válik dicséretül az a fél meleg, fél hideg indulat, mellyel a legújabb magyar irodalom történeti irányát fogadja, ha még most is csak áldozatul kell vinni az írónak minden tudományát, erkölcsi s anyagi haszon kétes kilátásával. Mit nem követ el az irodalom, hogy kellő méltánylást gerjesszen Szalay, Teleki, Toldy enemű vállalata iránt? Micsoda mesterséges az a kelet, mely a „Nemzeti könyvtár"-nak csináltatott? Az „Erdélyi történelmi tár", a tudós társasági „Magyar történelmi emlékek" hasonló utánalátással remélhetik az életet. Az ember óhajtana ilyekrül nem beszélni, mert kínos kínnal esik. De a kényszerűségnél, mely ilyekről beszélni kötelességül teszi, fájdalmasabb volna mégis a hallgatás.

Senki sem olvasta hívebben a történetírókat, mint én; dehát hol volt az a magyar történeti munka, mely kielégített volna? Hadainkról, katonai erényeinkről meglehetősen hallottam; valamint jelen lenni véltem magamat nem egyszer a Rákoson vagy Budán a nemzet tanácskozásaiban. Figyelemmel voltam az ipar, céh- s jobbágyrendszer múltjára, s már-már történetíró lett belőlem, de mind nem láttam, mind nem találtam még fel azt a lényeget vagy inkább ős alapot, mely középpontja fogott volna lenni az én bölcseszet-történelmi dolgozatomnak. Mikép a festész, midőn arcot másol, a szemet rajzolja ki legelőbb, hogy mintegy folyvást nézhessen a másolandó egyén lelkébe: úgy kerestem én azt a szemet, melyen a magyarság szellemébe láthassak, s nem találtam.

Ki-ki megérthet, hogy az én tekintetem s vágyódásom belső történet után sóvárog, melyhez az irodalom ismerete ad vezérvilágot. De az irodalomnak sem minden ága ver ide. Mert más valamely tudomány története a nemzet irodalmában, más ismét oly tudományé, mely magának

a nemzetnek belső története, s alaplényiségére vonatkozik. Mint az egyes igen rég óta vesz és tesz, alkot és ront az életben, mielőtt teljes tudalommal bírna mind e felől: úgy a nemzet. Éspedig a szellemnek ilyféle nyilatkozása hiába mondatik egyesben ifjúi megnemgondolásnak, nemzetben kezdeti műveletlen kornak: annál jobban magyaráz és fest mindkettő. Nem ok nélkül vetettem hát én magamat utána ilyen mozgalmaknak a magyarság szellemi életében; nem ok nélkül kerestem össze a nemzet dalait, közmondásait, meséit, s óhajtanám ismerni most bölcsészetét. Nekem az alapvonásokat nem adja ki a polgári vagy világi történet. Nekem a polgári élet körülményessége, közel és távoli befolyásoktól függése a legmeglepőbb eseményeket adhatja had- és békében; de maga az egész polgári élet olyan, hol sokan csinálnak egyet. Melyik a sok közül a mester, nem bírom kivenni, mert gyakran a vezér is vezettetik. A szellem függ, határoztatik. Mennyi játéka van mindenféle ingernek az ember lelke körül. A dicsvágy még legártatlanabb, noha legbizonyosabb. De a kül s erőszaki befolyások! Ha észreveszem is a sok egyesben a nemzeti lelket, de sokkal inkább rajtakapjuk a szellemet az igazságon, midőn Isten, világ, lélek eszméivel foglalkozva lepjük meg az egyest; midőn gondolatait és érzelmeit vallás-, bölcsészet-, aztán szépművekben tárja elménk, szívünk elé; s úgy gondolom, hogy eme dolgok ismerete az a szem, melyen a nemzet lelkébe pillanthatunk.

Nem kisebb tehát óhajtásom, mint belátást, meggyőződést szerezni arról: micsoda fokát bírja meg szellemünk az elmélkedésnek, s mi a magyarnak belső embere a gondolkodás szerint; s hogyan mutatkozik ez a bölcsészet történetében. És ha mindezt ki tudnók fejteni, magyarázni! Ha módunk esnék a földig alázott bölcsészeti műveltséget nem lábra állítani, hanem mélyebb süllyedéstől megóvni! Mert ha százszor derül is aranyidő az anyagi érdekekre, melyek hatalom és nyervágy uralkodása által szinte divattá emelvék, mégsem fognak lehullni magasságukból az égnek csillagai, melyek a világutazót vezetik; ezek pedig éppen a magas metafizikai eszmék, a szellemi világ vezérszövétnekei. És ha csakugyan elvéljük s meggondoljuk: miben áll parányiságunk mint nemzeté, saját népé; mi vitte elő eddigi sorsunkat vallás-, polgárzatban; mi az, minek nevében annyiszor formáltattunk újjá ezer év alatt: úgy fogjuk találni, hogy az mindig és kivétel nélkül valamely észiség, változott meggyőződés, emberiségünkhöz méltóbb felfogás, értelmi alap nevében s érdekében történt; és ha külön címet szán is művében az anyag ügyének a történetíró, s megjegyzi az időt, mikor külső jóllét, vagyon előmenetelt vőnek, mégis a nagy életet intéző mozzanatok mindig az eszme, az igazság, a magasabb gondolkodás ereje által születtek; sőt magának az anyaginak többre becsülése is onnan van, mert tisztultabb felfogás bánik vele; holott értelmi gyarapodás, eszmék körüli jártasság nélkül az anyag igen könnyen megöl.

Mivel pedig nálunk hamar elszaggatják egymástól az élő igazságot, minő például ez is, hogy anyag nincs szellem nélkül, s megfordítva, de mégis emez utolsó a nemesb, óvást teszek minden egyoldalú, ügyvédi felfogás ellen, mely csak ellentétek szerint, a maga eltépett állapotában képes fölismerni az igazságot, s arra, hogy anyagot és szellemet öszszerűen, együttesen fogjon fel, végkép gyarló s egyáltalában képtelen. Az ilyen felfogás ellen óvást teszek, s újra mondom: ama nagy változások, melyek az európai népségek közt idegen magyar elemet megtartották, koronként elővitték, mindig az eszmeiség jelszava mellett történtek. Hogyne volna hát érdekes tudni ama változások mélyebb fekvésű okát, vagyis az idő lelkében működött értelmet, meggyőződést; mert hogy a keresztyénség, a hűbériség, a hitújítás, a szabadelvűség csak külsőleg ragadtak volna reánk, s nem meggyőződéseinkben vertek volna gyökeret, alapot: megfoghatlan. A történészet ugyan kijegyzi helyét most német és bizánci, majd szláv és vegyes természetű befolyásoknak, úgyszinte bevon bennünket legújabb idő szerint az európai bölcselkedés ármozgalmába, de kimagyarázni, okot fejteni még eddig vagy módjában nem állt, vagy érdekében. Ide járulnak azután a hidegség, közönyösség utáni meggyőződések az emberekben; például az a meggyőződés, hogy a magyar sohasem törődött az

elvont eszmékkel; az nem természetéhez való; ha őseink nem sokat gondoltak volna velük, miért lennénk mi különbek, mint voltak apáink?

Ez igen fontos ötlet némely történeti egyoldalú míveltség előtt, de máskülönben nem igaz. Mindamellett bizonyos, miszerint akik a történetet az emberi szellemen kívül keresik, vagy történeteikből a tudat, a gondolat életét kitudják, előbb-utóbb kiesnek a történetből mindenestül maguk is. Részletesség, töredékesség soha meg nem tart. - S megvallom, e ponton engem egyes társalgási mondatok, önkénytelenül elejtett szavak is érdekelnek jóravaló emberek szájából. Itt azonban nem szükség urát adnom, kitől, noha ma is élő magyar írótól hallottam ily határozott, egyenes nyilatkozatot: „A tudományok legközelebbi változása, tökélyesbülése abban fog határozódni, hogy a metafizika elenyészend közülök." Egy ily mondat bárminő elszigeteltnek látszik is a papiroson, mégsem áll magában. Ám enyésszen ki a tudományok sorából minden metafizika, jobban lesz-e akkor? De a mondat egyáltalán helytelen. Hogy ez megtörténhetnék, embernek tulajdonlag nem kevesebbről, mint eszéről kellene lemondania. Azonban kérdés: lemondhat-e? A vakand túr, mert neki túrni kell; az ember gondolkodik, mert ezáltal ember. De továbbá az sem hiábavaló kérdés: mi minden fogna ez esetben maradni tudománynak metafizika nélkül? Bizony legföllebb is meddő, sivatag tekintet a külvilágba, mint az állatok megrebbenése. Még csak heraldikára sem lehetne kilátásunk.

Igaz ugyan, miszerint nagy emberek, sőt egész tudós felekezetek óvakodtak a metafizikától. Név szerint Newton, de csak a természettanban; mindamellett semmi sem bizonyosabb, mint hogy maga sem tette. Az ilyen óvakodási beszéd aztán nagy névi tekintély gyanánt foly ki a világba. Isten tudja, hány ember hiszen, úgy, mint ő ki találta ejteni a szót, ha szinte nem érti is. Hasonlóul tilt a metafizikától az anyagi s tapasztalati bölcsész, de még sincs avagy csak egy is, hogy tudta volna óni magát Locke-tól kezdve Moleschottig.

Se a természet, se a szellemi világ nincs addig kiösmérve s kellően felfogva, míg átlátszóvá nem tétetett a búvárló gondolkodás által. Mint nem puszta vakeseményt látunk a természetben immár, úgy kell kiösmérszeni a szellemnek a történetből, mely az összes emberiség vagy egyes népfajok szerint válik emberiség vagy nemzet szellemvilágának tükörévé. Mert a történet nemcsak tények halmaza, előszámlálása; de sőt inkább a tények magok is akarat, elhatározás, meggyőződés műveletei. Eszerint ami nálunk az idő folytán ténnyé vált, az egyszersmind visszamutat a lélekre, a meggyőződések mibenlétére. Csak a tények és meggyőződések szigorú egybefoglalása viheti oda műveltségi haladásunkat, hogy saját egész valónk, nemzeti méltóságunk, magunk és az emberiség irányában önismeretté világosíttassék fel, s egész történelmi életünk átlátszóvá tétessék a nemzeti öntudalomban.

Ennyi, amit mondani akartam, ennyi az, minek végbevitelére szólítom fel a magyar tudományosság embereit azon idő elfolyandása alatt, melyre a bölcsészet jelen korunkban megállapodott, vagy legalább megállapodni látszik. Különösen minden szeretettel fordulok a hazai bölcsészet művelőihez. Emlékeztetem őket az eddigi foganatlan kísérletekre a bölcsészet útján, melyek mint rendesen idegenből jött mozdulatok, csak függelékei a külföld munkásságának, mint ügyekvés csak vesztegetése az erőnek, mint előmenet, csak toldozásai a szellem életének. Azonban a szellem sohasem fog előmenni a maga természetén kívül. A szellem élete a gondolkodás, előmenete a szervesség. És ha már az anyagi világban is oly szerepet játszik ez, mennyivel inkább a szellemiben. Sőt szervesség a szellem igazsága, egészlete. Azonkívül csak töredék, összefüggetlen részenkéntiség. Óhajtásom ennélfogva bölcsészetben is visszafordulni, meddig csak nyomokat lelünk, a múlt emlékeihez. Helyezzük be hát magunkat, bölcsészetileg is, a történeti állás jogaiba, mint a költészeti oldalon eddigelé behelyeztük már. És midőn ezt óhajtom, nem beszélek valamely soha nem gyanított eredetiségről, hanem gondolkodásról, olyanról, amilyenről: ez lesz az eredetiség. Mert az eredetiségre nem szükség

egyéb, mint az emberi szellem búvárlása, fölismerése. Ez úton senki elől sincs elvéve az. Ilyformán együtt vagyok azokkal, kik a külföldi bölcsészet mozgalmaitul ónak; de koránsem nemzetiségi önségből, hanem mert szeretem, hogy mi is gondolkozzunk, nehogy megemésztessék belső emberünk. Együtt vagyok továbbá azokkal is, kiket anyagiakban a külfölddeli verseny dicse ösztönöz; de reszketek ama szellemi szolgaság előtt, melybe már eddig is süllyedtünk, hogy eszméink, gondolataink sincsenek, mielőtt idegen könyvet át nem lapoztunk. Ez oly vívmány, melyért nem magunk fáradtunk; oly dicsőség, mely magunk előtt aláz meg; oly előmenetel, melyből még igen sok van elmaradva; oly nyereség, mely veszteséggel ér föl.

Tudom én, hogy a gondolkodás egyetemesbe visz: a nemzetet összeköti az emberiséggel. Tudom, hogy minden folyó a tengerbe siet, de mégis a tenger a folyók éltetője, folyók a tenger élete. Kölcsönhatásban áll egymással a kettő: nemzet és az emberiség, folyók és a tenger. Tudom, hogy a vízcsepp természete nem más, akár Tiszából, akár Rajnából meríttessék, de mégis a Tisza délre foly, a Rajna északra. Ilyen lenne talán az, mit a hazai bölcsészet neve alatt értek? Úgy vagyon! mert az egész csak hasonlítás. Hanem az igaz szó ennyiben áll: bölcsészeti múltunk összeállításából folyó fogna előállni a szellemi élet mozgalmával, elevenségével; és ki fogna tűnni a munkarészlet, melyet a magyarság elméje vőn a gondolkodás nehéz pályáján. Az a részlet, melyet nemzetünk az ész, a tulajdonképi emberiség ügyében leszolgált. Azon illetőség, mely reánk mint nemzetre, az emberiség egy családára, világpolgári kötelesség gyanánt esett a közös teendőbül.

Vajha senki ne lássa magát oly nagynak, hogy kicsit lásson ebben s méltatlant magához! Vajha előítéleteink földet veszítsenek a bölcsészet mezején, s adassék ellenkezőleg tám az önismeretnek és a nemzeti tudalomnak azáltal, hogy az idők rendiben mindig volt annyi életrevalósága szellemünknek, hogy, ha rátelt az idő, szert foga rendesen a szellem, a gondolkodás nehéz, de dicső munkájában, öt-hat század beszélhet nálunk a bölcsészetről; s amit ők beszélnek, az lesz a magyarság szelleme s bölcsészete okvetlenül.

ÉN, A FORMA ÉS A PRÓZA

(Gyulai Pálnak)

Mintegy két évvel ezelőtt egész cikksorozatot nyitván meg Kemény szerkesztése alatt a Pesti Napló Tárcájában szépirodalmunk egy századnegyed ótai fejlődéséről, a szerkesztő némely szavaimra, melyek ön ellen írattak, jegyzést tőn, ígérvén, hogy kegyed azt velem házilag vagy amint tetszik, eligazítja, azaz tulajdonkép magáéinak vallá ön - szerintem - egyoldalú nézeteit, de az eligazítás mind eddig elmaradt. Most esztendeje Arany kisebb költeményeit bírálván, szintén nyilatkoztam úgy, hogy némely ítész társam érthetett belőle. Értett-e az, akire én céloztam magára valamit, nem ide tartozó kérdés; elég az hozzá, hogy értett ön, s bajnokává tette magát esztétikai dolgoknak, igen szép cikket írván polemikus levelei elsejében, és nagy leckét tartván ellenem a forma mellett (Pesti Napló 45-7. 1857).

Ön azt gondolta, hogy udvarias és kímélő irántam, midőn rám akarja beszélni, hogy megtisztelésnek vegyem, ha, mikor irodalmi s esztétikai szempontbul követelni, sőt engem megverni lett volna joga, kéréssel fordul hozzám, mely csak ennyiből áll: „vegye *ezután elméletben is* pártfogása alá a forma jogát." Megvallom, midőn ezt és a szép sorokat a formárul olvasám, el kelle álmélkodnom magamon, s kérdeznem magamtól: hogyan és mikor adtam én okot intő emlékeztetésre; mert ha magam ítélete magamról elfogadható, sokkal inkább védtem én a formát elméletben, mint követtem gyakorlatban, írván sok gyarló verset, még több nehézkes prózát; s valóban hajlandónak éreztem magam köszönetet mondani önnek, hogy irodalmi bűneimet oly gyöngéd iróniával juttatta eszembe.

Azonban az első benyomás menten elmúlék, s egypár pillanatnyi utángondolással, melyet irodalmi munkásságomra, elveimre s ezek alkalmazására veték, fölmerült bennem a kétség ön eljárása iránt, s az is megfordult elmémben, mire azelőtt gondolni sem mertem volna, hogy ön igazságtalan az igazság nevében mint egy inkvizítor. Mert ha kicsillagozzák embernek a helyet, honnan saját szavai hozatnak föl ellene, mint ellenem a Pesti Napló aug. 31. 1856. számából, ez Gyulai Páltól mégsem telik ki oly vakmerően, hogy mást mondasson velem, mint mondottam, minőt mondani egész irodalmi pályámon rettenetes vétek, sőt bolondság lett volna részemről. Uram! én megvizsgáltam magam, és a bűnt, melyet ön rámfog, nem találtam se fejem, se vesém redőiben.

Mi volt természetesebb, mint önre fordítni figyelmemet; mi által eszembe jött az a pátosz, mely ön esztétikai dolgozatain elömlik, s olykor hamisan ragadja meg az embert jól alkotott mondataiban, lelkes előadásában, melyekből fűszerül az elmésség, az ötlet sem hiányzik, a legjobb akarat is hűven tükröződik. Még mindez kevés volt. Kikeresem azért a Pesti Napló idézett számát, helyét, mely Arany bírálatából van kikapva, és meggyőződtem afelől, mit előbb csak gyaníték, hogy ön polemikus levelei elsejében a retorika és igazság kegyetlen tusája vívatik ennek rovására, s amannak előnyére; s legott meglepetem az egyenesen, a magyarán kimondás hangejtése által, melyre csak az igazságnak lehet elvitázhatlan joga, melynek jogát most az egyszer bitorul használta ön.

Tessék megolvasni Arany bírálatát, s fog ön találni benne több helyet, hol éppen az ellenkező mondatik, mint amit ön rámfog; helyeket, hol a forma tisztelete mindennél jobban kiemelve, pártolva, szinte kultusszá magasítva. Mondom a többek között: „Csak az jöhet a lélekből, ami benne van: *az alak és tartalom*, a külső és a gondolat egymás fényében megtörve." Másutt: „a *forma*, mely szépirodalmunkban oly lelkisméretlenül hanyagoltatik el." - „A jobb elméket illette irodalmunkban a panasz, hogy *műgond nélkül mesterkednek*." - Mindhárom hely az első cikkben. - „Mikép a nyíl nem hagyhatja el a maga helyét legsebesebb röptében: úgy kell meg-

maradni a költészetnek *a maga formája határai között*, mert másképen oda jut, hol magán kívüli állapotban kiesik magából." - Ismét: „Lisznyai nincs költői tehetség nélkül mindamellett sem adják meg neki a valódiság koronáját. Költészetéből mindig hiányzik valami a nagy bőség mellett. Ez a *forma*." - Mindkét hely a második cikkben. Végre ott van az ön által kikapott hely az ötödik cikkben szorul szóra így:

„Magam részéről mint ítész nem törődöm vele, ha némely társaim bírálataikkal felül akarják haladni szépségben a költőt, prózáikkal a verset. Örülök rajta, ha elismerés szól Arany iránt, minthogy érdemli; de félek, hogy a lelkesedésnek állok utába, ha mondom, miszerint máris találhatni oly eljárásra, mely nincs eléggé *indokolva, hogy bírálat legyen*, mégis követeli, hogy ne nézessék csupa műélv gyanánt. Jó, ha valaki nagynak nézi az *irodalmi célt*; ezt megteszik a lapok ismertető cikkei; de *a művészeti cél nagyobb mindennél*; s nekem úgy súgja valami, hogy túlnyomó amaz elsőnek szemmel tartása, *kitűzése*." Ez a kárhoztatott cikk. - De ugyan miért nem olvasta ön még tovább ugyanezen ötödik cikket, hogy megtalálta volna következő szavaimat is: „*Nem a tartalom mint olyan* a fő, hanem" stb. - „A parlagi múzsa éppen nem cél; hanem *szabadság és szabatosság, tartalom és alakeszme és kifejezés együtt* adják a művészeti eleven szépet s életrevaló művészetet." Mondja meg ön: miért nem olvasta tovább, vagy miért nem elébb; s miért nem olvasta meg különösen magát az idézett pontot, melyet ön ily újdon szerkesztésben vág fejemhez:

„Ön gúnyosan emlegeti némely ítésztársait, kik bírálataikkal felül akarják haladni szépségben a költőt, prózáikkal a verset; hibáztatja az oly eljárást, mely nincs eléggé indokolva, hogy bírálat legyen, mégis követeli, hogy ne nézessék csupa műélv gyanánt; sajnálkozik *a tartalom elhanyagolásán a forma kedvéért*, mely ön szerint itészetünkben túlnyomóságra kezd emelkedni."[16]

Így vádol ön engem. *Maholnap féléve, hogy cikkei ígért folytatásának elmaradása miatt ítélőszék előtt tart*; holott az ember múlandó s könnyen megesik, hogy kihal a perből. Ekkor jómagamra keserű sors várna, mert úgy fognék állni az utóvilág előtt, mint elveivel, tanaival önmagában meghasonlott elme, kiben nem volt egyéb ellenmondásnál, kit ellentételeiből semmi okoskodás nem forraszthat, nem békíthet össze. Erkölcsi kötelességem volna ugyan bízni az igazságosabb utókorban, de ily vakmerő kilépések után, minő az öné, a példa nemigen bátorító, mert nálunk meg sem kell halni, hogy elfelejtessünk jobb részünkben.

Önnek alkalmasint voltak szép gondolatai a formáról, és embere nem, aki ellen felállhasson igazságaival, s hozzám köté ezeket, vagy inkább szemem elé tartá, mint tükröt, hogy tetétől talpig életnagyságban megláthassam elméleteim elferdültségét. Ezt meg nem köszönöm. Kinek jó gondolatai vannak, mondja el a magok helyén, mondja el mint magokban jókat, helyeseket, de hozzám vakmerően senki ne toldjon bűnöket még oly csillogó retorikával se, mint az öné, mi nem egyéb édes rágalomnál.

Én nem a formáról s tartalomról beszéltem, hanem *igazságról*. Ez, amit ön nem talált el. Arról beszéltem, hogy némely itésztársak nem indokolván állításaikat, mindamellett követelik, hogy ők ítészek, holott nem egyebek dilettáns műélvezőknél, kik *irodalmi célból*, mert írva van valami, azonnal dicsérik, ajánlják a közönségnek, s nem nézik *a művészeti célt, mely mindennél nagyobb*; s amazt (értsd irodalmi célt) és nem emez utóbbit (értsd művészeti célt) tűzik magok elé. Ez van mondva az én szavaimban; ez, úgy hiszem, eléggé világos; vagy az irodalmi és művészeti célokat egymás ellen téve megérteni lehetlen; vagy ha még máskor írok,

[16] Pesti Napló febr. 27. 1857. Tárca.

azt tartsam-e folytonosan elmémben, hogy kezdőknek írok? A gyakorlat valóban ez utolsó mellett szól; és a gyakorlat legjobb mester.

Kedvem ugyan most sincs panaszkodni, de okom annál több; és ha valaki ellen: az ön. Mert ha ön, ki szavaim s tanaim iránti jó tetszését egykor majdnem szóról szóra való átvétellel is méltónak lelé kijelenteni bírálatában, amit oly kedélyes nyugodtsággal vettem, mint mikor Simonffy Kálmán egy zenei cikkét a Magyar Sajtó tárcájában egész mondataimmal megrakva írta és adta ki; ha, mondom, ön itész létére avagy csak egyetlen dolgozatomat sem olvassa át figyelmesen, hogy feltalálná benne azt, mi ön gyanúját, megrovó kedvét jobb irányba vezetné, s helyek összevetésével a végső igazság kimondására feljogosítná; ha ön sem vesz magának annyi kevés fáradságot, mennyit csak én is megérdemlenék, hogy egybehasonlítván múltamat, jelenemet - sőt azt sem, mert ezek messze esnek egymástól, hanem csak egyik pontot a másikkal, melyek ugyanazon dolgozatban, sőt ugyanazon lapon fekszenek közel egymáshoz, jelét adná méltánylásának; hanem ellenkezőleg nagy nyilvánosan szót ad számba, mely egész irodalmi pályámra keresztvonás, szót, mely ellen tömérdek esztétikai dolgozatom és évek óta naponkinti hallgató iskolai ifjúság esztétikai kéziratommal kezében óvást tesz: mit várjak ekkor a nem mindig avatott olvasótól?

Nem várok semmit, és nem panaszkodom ellene; s elengedem, bárminő badarságot betűzött is ki magának egyik vagy másik jámbor falusi - vagy akár városi - olvasó az én évek óta elszórva megjelent esztétikai cikkeimből, hol szinte az alkalmatlanságig, az unalmasság határáig sürgetem s ajánlom a művészetet, a formát: mikor elveim embere, pártolója, egy ítész társam veszi magának a gonosz kedvet, hogy iróniát csináljon irodalmi, különösen ítészeti pályafutásomból.

Önnek meg kell döbbennie e szavakra és belátni, hogy polemikus levelében mily semmi nyoma az írói lelkisméretnek. Szerencséje csak az, hogy nem maga vétkezik így, hanem többen; mi aztán még annál nagyobb szerencsétlenség. Hova lesz az irodalom lelke, ha kivesz íróinkból az igazság nyomozásának türelme, nyugalma, kitartása? Hiszen elég későn írt ön az én cikkem megjelenése után, s miért nem cáfolt meg inkább azon szavaimért, melyek miatt ön mellett a szerkesztő megcsillagozá a szépirodalom századnegyedéről másfél évvel korább írt legelső cikkemet? Tehát miért véti el és veti el ön magától az idő előnyét, s miért olvas elhamarkodva és ítél szigorúan fölöttem, egy tételem fölött az időnek hat hónapnyi elmúlása után *csak*? Várhatott volna ön, mint várt, még egy évig, kettőig vagy halálomig, akkor nem kértem volna számon önt, de most kezembe adá a fegyvert, hogy elbánjam kegyeddel s megverjem önt az írói kegyetlenségig könnyen mondott szavaiért.

Értsük meg egymást. Amit én mondottam, tudniillik az irodalmi célnak a művészeti célnál többre nézését, azt az egész irodalom mondja s kárhoztatja; s igaza volt a sugallatnak, mely velem azt mondatá. Én nemcsak *némely* ítész társamat, hanem barátomat Vahot Imrét vertem meg 1851-ben a puszta irodalmi célért a Losonci Phönix bírálatában. Megvertem azóta többeket az irányért, a nem művészeti, hanem véges célért; viselem is súlyát igazmondásomnak. De nekem így kell; megérdemlem! Egy barátom volt: Garay. Többszöri érintkezésem volt vele, mint akárki mással íróink közül, s nem egyszer hányta szememre, hogy fösvénykedem a szóval. E hibába estem ön előtt is. Kevés volt egymás ellenébe tennem az irodalmi és művészeti célt, hogy ön megértsen, s felkiált: miért nem írtam világosabban. Ímé üdvözült barátom vádja fejemre telik, s maholnap elkárhozom; azonban előáll rossz szellemem, s arra tanít, hogy örömmel menjek ez elkárhozás elé.

Nézze meg ön az irodalom nagy részét és vegye gondolóra - nincs-e igazam az irodalmi cél megrovásában? Maholnap kérdezhetjük: van-e nekünk más valamink az irodalomban, mint *üzletünk*. Nézze meg az olvasóközönséget, *minő kevés becsű dolgokra vesztegeti nem pénzét*,

mert ez lehet elég, hanem *az irodalom iránti szeretetét*, mely több, mint eddig, de annál tisztulatlanabb annyira, hogy az önfenntartás ösztönét szereti játékban látni a rossznak is pártolásánál. Én ezt meg nem foghatom! Csakugyan oda jutottunk volna, hogy a rosszat, az aljast, a nemtelent szeretni rendeltetésünkhöz tartoznék? Ó Isten, ha igaza volna e szerencsétlen irodalmi meggyőződésnek; ha kitenne most is, mint gyakran, a közrendű értelem a magasabb vizsgálódáson: örülni volna-e inkább okunk, mint szomorkodni? - Nézze meg ön ezen üzletirodalomban (mindig a kevesek kivételével) a lírai, a regénykölteszetet (a drámait nincs módomban ismerni): iratnak, hogy írva legyenek. Ez lehet derék dolog, de mégsem olyan, mit megróni nem lehetne. Nézze meg az írók magoktartását. Múltjával is szakaszt némelyik, hogy beüljék a mai kor irodalmi forgalmába, s elmenjen a mai költők sorában új színnel, új zászlóval, mely nem a művészeté. Irodalmi rovatok töltetnek be minden apróság bejegyeztetésével. Beszámítjuk a legutolsó kalendáriumot, neveljük a könyvek számát, és zajt ütünk vele. Nos numerus sumus. Az olvasóközönséget ostromállapotban tartják az előfizetési ívek; s egész erőszakig megy a követelés, mintha erkölcsi kötelessége volna embernek minden felhívást legkisebb előleges biztosság, kezesség hiányával is pártolni, teljesíteni. Az író szétszórja munkálódását, lökvén ide oda egy-egy zsákmányt, hogy minden vállalkozónak, szerkesztőnek eleget tegyen, maga pedig se határozott irányhoz, se valamely saját szakhoz ne tartozzék. És ami legfőbb: van-e oly irodalmi szer, mely a rossznak ha nem éppen orvosa, de mindenesetre egészségi mutatója lenne, hogy olykor-olykor belenézvén, tudtunkra esnék: mi az irodalom, a szellem baja, betegsége, nyavalyája; van-e kritika? Az irodalomban igen sok történhetik jó ízlés, művelt gondolkodás ellenére; megeshetik, hogy egész kor írói világa téved egy-egy tudományban, művészetben, de ez nem veszedelem, ha tudjuk, hogy az. A veszedelem, a hiba ott válik ölővé, mikor annyira megszoktuk, hogy az ellenkezőnek avagy csak emlékezetét is alig bírjuk.

Ön e nyomorúságos helyzetben kérdésen kívül ellene jár a bajnak, veszedelemnek. Ön csendesen, alaposan, nyugodtan dolgozik, a szót is kimondja, helyét is megállja, ha egyszer földet nyerhete lábai alá. De éppen ez a nyugodtság félelmes. Önt elhagyják emlékezései, el minden előbbi meggyőződése s mindazon benyomás, melyeket reá valamely író tehetett. Önnek elég négy-öt sor, mennyit egy pillantással átolvas; mikor aztán a legbátrabb nyugalmával veri fel sátorát ez ingó alapon, e vándor lápon. Nem kell hozzá nagy óriási erő, hogy e csekély föld kirántassék ön lábai alól; vagy ha nem, ússzék világtalan világig.

Én e nyugalmát akarom önnek megháborítani az írói lelkisméret fölébresztésével, s egy kevés töprengési adagnak belévetésével. Mert azon nyugalomtól, mellyel ön szép levelét írta, teljes meggyőződéssel hivén, hogy amit mond, mind rám illik, az én szavaim elleni egyenes cáf, s még némi tiszteletet is meg bíra gazdálkodni részemre, irtózom. Csakugyan hitte ön, hogy én egy árva szót sem emeltem a forma mellett, s így azt mellőzhetőnek tartom? Én ezt meg nem foghatom. Hanem önnek megvoltak gondolatai, melyek elmondására alkalmat keresett; s az alkalom én vagyok. Ez máskép nem lehet. Ön úgy elmondhatá Erdélyi Jánosra való minden vonatkozás nélküli formáruli tanait, mintha én meg sem születtem volna. De ön nem bírt a tudományos előadás magasságára, hol nyugalmának igen nagy hasznát vehette volna, fölemelkedni, hanem elvileg s nem alkalmilag polémiába húzza le tárgyát, s felkiált: „Tehát polémia! Úgy van, polémia és miért ne?" Így meg van magyarázva, miért indul oly vígan, mint még soha nem indult eddigelé bírálataiban. De ön mondja: „ki bírálataiban nem ítéleteket indokol, elveket fejt, jellemezni törekszik, hanem csak ragyogni, elméskedni, gyönyörködtetni akar, lehet igen mulatságos és szellemdús ember, de sohasem jó itész." Én is ezt mondottam; az én megrótt szavaimból sem olvashata ki egyebet; s vallja meg: ki ellen polemizál? A formának van oka, van joga; de önnek ellenem, ez alkalommal, sem oka, sem joga. Mondottam én ön ellen világos, érthető vádakat. Ezekre tessék szorítkozni. És most tudhatja, mi a teendője.

Magára önre bízom ama kérdésnek eldöntését, hogy mikor valaki *a költői forma jogát elismeri, szinte kultusszá emeli*, ugyanekkor szükséges igazság-e, hogy a forma jogait a tudományban vagy megvetni lássék, vagy megvetette legyen; számonkérhető-e tőle, ha éppen ezen alkalommal az utóbbiról szólani vagy kedve vagy feladata vagy éppen tudománya nem volt? Másképpen: önre bízom ama kérdésnek eldöntését: felelős vagyok- én olyanról, amiért felelősséget nem vállaltam, minek teljesítésére magamat nem köteleztem, amit éppen nem is tettem? - Igen meghiszem önnek, hogy lelkéből pártolja a tudomány irodalmi formáit - mivel ugyan nem sokat tesz ön, mert melyik író nem pártolja? - de sohasem pártolhatja oly igen, hogy joga legyen engem kérdőre vonni, faggatni vagy éppen sarokba szorítani. Láthatja ön, hogy eljárása lélektanivá megy át, s ön nagy lojalitására igen ráillik az, mint Loyal ügyvédre Molière Tartuffejében Dorine asszony mond: Ce Monsieur Loyal porte un air bien déloyal.

Én fogom dicsérni a plasztikai formát egy múzsa, egy Venus szobrán, s ön előáll, hogy miért nem ismerem el egy hős- vagy gladiátorén. Fogom dicsérni a szeretet erényét, s ön azzal támad reám: miért, hogy az igazságról egy szóval sem emlékszem? Talán jót teszek valamelyik felebarátommal, ki történetből éppen a fehér színűek közé tartozik, s ön kérdőre von: miért, hogy nem pártolom a fekete rabszolgákat; hiszen azt tőlem elvárná, s én egy árva szóval sem teszek róla említést.

Hanem annál inkább szólott ön a tudomány *irodalmi* formájáról. Óhajtom, hogy sorai ne maradtak legyen figyelem nélkül, nevezetesen, hogy az irodalombarát más egyebet is olvasott legyen ki belőle, mint csupán azt, ami ellenem szól; mert bizonyos, hogy a mi közönségünk fölötte hajlandó a személyt venni elő a dolog helyett. E tudva esett nekem rosszul, hogy elméletét hozzám kötötte. Azonban ezen már túl vagyunk, s én hagyom önt; de felhasználom az alkalmat nem ugyan magam védelmére vagy igazolására, ez fölösleges; hanem arra, hogy vizsgálatot tartsak ön elmélete fölött *a tudomány irodalmi formájáról*. A kérdés elég fontos, megérdemli a további szót.

A kérdést ön vetette föl ily módon: „mi az az irodalmi forma a tudományban"? Reá egyelőre így válaszolt: „E kérdésre kielégítő feleletet adni nehéz. Az általánosság keveset mond, a részletezés pedig messze vezet; s ilyesmit csak szakemberektől várhatunk. Annyi bizonyos, hogy szükség van éles különböztetésre. Meg kell különböztetni az úgynevezett etikai és reál tudományokat. Ez utóbbiakban az irodalmi forma *nagyrészt* csak annyiban érvényes, amennyiben a tiszta szabatos nyelvre s az előadásnak azon úgyszólva művészetére vonatkozik, mely által az ismeret természetesen, fejlesztőn s vonzón tapad az olvasó lelkébe." - Alább így következtet: „Az irodalmi forma nem is egyéb, mint a tudomány népszerűsítése, *mert* (halljuk az okot!) jobban és többnek tanít, mint a puszta irodalmi forma nélküli tudomány". De a népszerűsítésnek ezen egyik nemén kívül van még önnek más, „szorosabb értelemben vett népszerűsítése, mely a tudományt a tudományképi nép felfogásához és szükségeihez alkalmazza, mi az irodalmi formának egy más és alsóbb neme". Majd elvégre elméletét alaptételbe foglalva így állapítja meg: a forma nem ok, hanem okozat; a forma *nagyrészt* a cél és tartalomtól függ, sőt annyiban minden forma jó, amennyiben a célt és tartalmat jól tudja szolgálni.[17]

Remélem, hogy ön e szavakban magáéira ösmér, hogy bennök semmi ferdítés. De mondja meg ön nekem: van-e oly rossz író, ki különben a helyesírás, a szórakás ellen nem vét, hogy ez elmélettel, aminő tág és szigortalan, a leghitványabb formát is ne védhesse? Mert ha ön szerint minden forma jó, amennyiben a célt és tartalmat jól tudja szolgálni; mert ha a forma nem ok,

[17] Pesti Napló tárcája, 1857. febr. 27.

hanem okozat, mert ha nagyrészt a tartalom és céltól függ: lesz-e *első* esetben rossz tartalom, melyet rosszul lehetne szolgálni a formának; *másodikban*, hol marad az ok, ha nem fejeztetik ki az okozat által; *harmadikban*: miféle kisebb része az a formának, mely nem függ a tartalomtól, minő tartalom az, mely nem szeret kifejeztetni a formában; s van-e ott elég téve a célosság fogalmának, hol ok és okozat egymástól különválvák, midőn a tartalom, mint valamely színfalak megetti hatalom távolos függésben tartja magától a formát? Ön szereti a szabatos beszédeket; és ezek bizony nem olyanok. Teóriája nevében hívom fel önt, adjon választ e kérdésekre.

Az állás, melyet ön a tudomány irodalmi formájának kérdésével szemközt elfoglalt, mindent megmagyaráz. Értekezni, fejtegetni akart ön, de belátván, hogy az *általánosság* keveset mond, a *részletesség* pedig messze vezet, jónak találta e kettő nélkül végezni be feladatát. Azonban nem végezhette, mert csakugyan belement mindkettőbe, és az általánossággal amúgy könnyedén készen levén, részletezés helyett hozzálátott a különböztetéshez - mintha ez nem éppen részletezés volna - s úgy járt, mint az iskolás bölcsek, kik, ha arról kelle szólani, mi valamely dolognak a fogalma, rendesen azzal feleltek, *hányféle*; azaz rendesen csak különböztettek, részleteztek de úgy, hogy e részletek kimaradtak az egészből, mint kegyednél az ok elesik az okozattól, s a különböztetések megmaradtak rideg logikai lénynek, mint kegyednél a tartalom és forma nem ugyan *nagy*részt, hanem *kis*részt nem függenek össze.

Így okoskodásai nagyon is magukon viselik a szükségesnek vallott éles különböztetés ritka szerencséjét. Megkülönböztette ön legelőbb is egymástól az okot és okozatot végképpen, azaz életgyökerében metszette ketté a fogalmat, aztán elüté egymástól a tartalmat és formát, s ez mind nem volt elég. Hanem különbséget csinált mindjárt az etikai és reál tudományok között. Az utóbbiakról azt mondá, hogy nem igen sok jut nekik a formából, de mégis jut. Példa Arago. Az etikaiakat, úgy mondá ön, már több forma illeti, s különösen méltó szavakban emlékezik a történetírásról, melyben sok a forma joga. Hanem a politikai és bölcsészeti tudományokban, amelynek szintén etikaiak, már „jóval kevesebb" a forma joga, „mint a történetírásban". Miért? ha mindkét rendbeli tudomány etikai! - A széptan- és itészetről isten, világ tudja, hogy bölcsészeti tudományok, s vajon ezekben is, mert éppen bölcsészetiek, kevesebb joga van-e a formának, mint a történetírásban? Van-e annyi, mint a reálban, vagy annyi sincs? Mindezeket ön nem fejti meg, pedig elkezdette, s az lett volna rendin; hanem ahelyett megint különbözteti ön az epés meg az epétlen ítészeket, és értekezik róluk oly szépen, mintha történetírókrul szólana.

Hol veszi magát e sok habozás, darabonkénti okoskodás, bíztalan rendezgetés, mely szerint nehéz kitudni, melyiket minő szerep illet, s név szerint formai tekintetben van-e vagy nincs más mint etikai és reál osztályzat a tudományokban; s miért van elütve *általánosan* a bölcsészet a formától, mikor az itészet és széptan mint bölcsészetiek *különösen* szeretik azt? Azonban emez eljárással, mely szerint más-más polcra helyezi ön a tudományokat, ellenkezőleg azt is megteszi ön, hogy igen bátran hány egy fazékba mindent; való vagy nem való együvé. A tudomány irodalmi formájának jogosultságát egyiránt bizonyítják önnek az ó és új irodalmak nagyai; görögök, latinok, angolok, franciák, németek. Valóban kegyed annyira felhasználá őket, hogy ha az embernek talán szüksége volna a tudományosság lehető más, mint irodalmi formájára lelni példát, aligha meg nem szorulna.

Mindjárt meg fogom mutatni, hogy ezek vajmi kevéssé szabatos beszédek s velök megelégedni lehetlen. De még nagyobb dolog az, hogy magát a fő kérdést sem lehet kivenni. Már például nem lehet kivenni: micsoda szükségesség hozza azt magával, hogy a tudomány *irodalmi* formáját előtérbe állítsuk. Nincs kivilágosítva, melyik az a másik lehető formája a tudománynak, melynél jobb az irodalmi s melytől oly igen különbözik ez. Hanem óvakodásra

intvén ön, nehogy félreértessék, így tanít: „A tudomány *irodalmi forma nélkül* is tudomány; a tudománynak irodalmi formában is tudománynak kell maradnia, sőt a forma becse is *sok* tekintetben ettől függ." Ha e szavakat jól végignézzük, úgy látszik, hogy hallgatólag más formáját is tudja ön a tudománynak; de titkolja vagy nem meri kimondani s méltán. Mert ha ez a forma talán éppen a *tudományos* forma volna, ami, ha ugyan jól sejtek, nem is más: akkor az ön okoskodása ekkép alakul: a tudomány tudományos formában is (hohó!) tudomány marad. Ehhez jővén a másik tétel: a tudománynak irodalmi formában is (hah!) tudománynak kell maradni - kiviláglik, hogy akár így akár úgy: a tudomány egyik formából sem hiányozhatik és így fő; s megkönnyül az ember a szerencsés véletlenen, de ön azért nincs megmentve.

Egyet mégis látok, ön ragaszkodik a tudomány irodalmi formájához. Nem új dolog, s mondhatni, hogy ez mindig így volt az irodalmakban. Ki nem akart volna sokaknak és jól írni, megjegyezvén, hogy a *sok* és *jól* nem mindig férnek össze s csak üres kívánalom. Én tisztelem ön ragaszkodását, kívánok is hozzá jó szerencsét. De legtöbb embernek elég a meggyőződés valamely dolog szép avagy hasznos voltáról. A szépszellem írók elragadtatva emelik a forma becsét, politikusok a rendet és szabadságot, realisták a hasznost. Egy meggyőződés, mely tulajdonképp nem az, hanem tekintélyek s példák hitelére megszilárdított jó vélemény; mondom, egy meggyőződés igen elég a legtöbb írónak, hogy fényesen adja, melegen mutassa fel indítványát. Szerencséjök, hogy bizalmat ugyan gerjesztenek, de szerencsétlenségök, hogy a csalódást ki nem kerülhetik. Ragaszkodnak az igazsághoz, mégis messze maradnak tőle. Nem kétlem, hogy ön értekezése is bizony nem egy-két jóhiszemű írót kapott meg, de abban is bizonyos vagyok, hogy jóakarata túlszárnyalá belátását. E részből irodalmi kalamitásnak tartom, hogy önnek semmi töprengésbe nem kerül beszélni a formáról külön választva a tartalomtól, hogy igen könnyen hagyja sejtésre a forma sorsát, s megengedi, hogy legyen oly valami adalék, habár kisrészt, a formában, ami nem a tartalomtól jő.

Azonban minden úgy történt, amint történnie kellett. Tudományban általánossági oldal fejtegetése s a részletezés arányos és kimerítő együvé tartása nélkül boldogulni nem lehet. Vagy ha tán eme sziklák kerülgetésével, a dolog kellemesebb s könnyebb végit fogva írunk és azt hisszük, hogy létesítjük az irodalmi formát, ez legalább is könnyelműségi vádként telik fejünkre, s ha egyebet nem hozna is kérdésbe, de alaposságunkat bizonnyal. Ön mellőzte az általánosságot, kerülte a részletezést, s már eddig is beláthatja: minő rosszul ütött ki. Midőn a tudományban az esztétikát védi, bármennyire irodalmi is, amit mond és amint mondja, mégsem tudományos. Régen, ha kérdezték: mi a szép? nagyon bölcs feleletnek tartatott: *kérdje azt a vak*. Mai nap ily felelet ahelyett, hogy bölcs volna, csak nevetségesnek tűnne fel.

Ellenben szívesen elismerem ön polémiájában azt, ami tárgya világosítására tartozik. Az pedig színezés, nem alapba vágó fejtegetés; bővítő magyarázat és nem fogalomszerű taglalás. Értekezése ragaszkodás inkább az elmélethez, mint elmélet; az érzés, az imaginatio nyelve inkább, mint az elemző, irányadó gondolkodásé. Megbocsát ön, ha mindezeket összevetve, s nagyából eddig bebizonyítva, nem ok nélkül vádolom önt retorikával. A vád nehéz, a bizonyítás könnyű. Így akarva, nem akarva tudományossá válik a kérdés; mikor elméleteink után fogja megítélhetni az olvasó, hogyan állunk mi az igazság és egymás irányában.

Mondom tehát *legelsőben* is, hogy ön rosszul fogta fel a *forma* természetét, akár a tartalomhoz képest, akár a tudományakra *nézve*. Mondom *másodszor*, hogy *az irodalmi forma túl van becsülve* ön által; s mondom elvégre *harmadszor*, hogy tanácsaira *semmi szükség jelenleg az irodalomban*, s velök *árt inkább, mint használ*. Ezt a hármat kell nekem napfényileg hozni tisztába; s remélem, hogy azt meg is teszem; csak türelmet kérek és figyelmes utángondolást.

Midőn formárul van szó az irodalomban, ezt rendesen úgy szokta felfogni a nagyobb rész, mint valamely külsőséget. Tagadhatlan is, hogy az írás mestersége, prózai bár vagy költészeti,

tud ilyen külsőségről, mely tulajdonkép az előadás titka, bája, midőn a nyelv folyamossága, mozama és széphangzása akaratlanul is leköti figyelmünket, részvétünket. Az irodalmak története bizonyítja, hogy a forma ily *külsőleges felfogása* egész időközöket szokott elfoglalva tartani, s megesik, hogy éveken át nincs is szó egyébről, mint az írói szép formákról versben, prózában. Ez a történeti jelenség igen fontos adat a forma elméletére nézve, mert csakugyan igaz, hogy a forma mint olyan, kifogás nélküli tekintélyben részesülvén nemcsak, hanem önállóságra is felvíván magát, felőle mint legfőbb esztétikai lényről, magában és függetlenül beszélni okos emberek sem tartották esetlenségnek. Ha tetszik, megjelölhetjük az idő ilyen korait akármelyik irodalomban különösen; de én mostan megismertetem csak általánosan.

A formák rendkívüli divatát rendesen nagy irodalmi korszak s fényes múlt szokta megelőzni, akár csak azért is, mert az emberi szellem úgy van alkotva, hogy teremtéseiben - így nevezzük a lángelmék eljárását - rendesen megelőzi a gyakorlat az elméletet. Ez oly igazság s történeti valóság, melyet bővebben mutogatni fölöslegesnek tartok, mely Homértól kezdve Petőfi Sándorig kifogás nélkül bizonyítja magát; különben öntudatos irodalmi kort megelőzőleg, az elméleti ösméretek fejletlensége dacára senki sem ír verset avagy prózát egy óráig is megállhatót. Hasonlóul megtörténik, hogy a szellem országának hősei, Heineként szólva, seregestül jőnek, mint a darvak, de úgy is mennek el, s utánok egy időre mintha megállapodott volna a teremtő szellem, csend áll be és hallgatás, mely tulajdonkép a múltakra való elmélkedő figyelem. A régi klasszikai kor után a Sannazarók és Ovenusok a költészetben, az egész skolaszticizmus a bölcsészetben eme hallgató figyelem s magával és tárgyával szolgailag vesződő elmélkedés történeti kifejezései. Említsem-e azt az árapályt, mely a mai akármelyik irodalomban koronként mutatkozik, emelvén, süllyesztvén az irodalom színvonalát? Emez idők végetlenül kedvezők az itészi elméknek, ha netán annál szomorúabbak is a műbölcsészre nézve. Az itész egészen a maga elemébe jut. A művekből csak absztrahálni kell a szabályokat. A magyarázók bővebben támadnak, mint más egyébkor, eszökbe sem jutván, hogy a dús aratás a termő erő fogyása s az ízlésnek legfőbb ítélőszékbe ültetése az igazság rovása. Nagy írók után rendesen nagy igazságok. Nemcsak nagyok, de gyakran sokak is. A szabályok, tételek, mint érett gyümölcs a fáról, peregnek alá. A kézikönyvek iskolai ifjúság s művelt olvasó számára egymást érik: a tudomány, az ismeret, az ízlés iskolaivá lesz.

Ezeket nem azért mondom, mintha egyenesen kárhoztatnám. Ez a dolgok rende. Hanem éppen azért, mert a tudomány és művészet történetében ily előkelő szerepe van olykor a formai műveltségnek, a formáról való elmélet és tan igen hamar oda ferdül, hogy egyoldalúságban fogatva fel, ridegen elszilárdul, mikor a rendesség, szabatosság s előadási kényelem művészetévé süllyed alá, melyet az erős szellemek oly könnyen unnak meg, mint hős fiak a gyámságot, ha szinte édesapjok is a gyám. És éppen a formai ridegség az, mit én kárhoztatok, de nem magáért, hanem az itészek miatt, kik aztán minden idők tanává, kultuszává emelik az elvont formaiság rideg tiszteletét.

S miben áll az az elvont formaiság, s mi történik azon túl: már éppen azt akarom fejtegetni. - Az elvont formaiság tana, mint ilyen abban áll, hogy beszélünk a formáról a tartalom figyelembevétele nélkül, azaz a formát éppen azért, mert elválhatlan tőle a külsőség fogalma, csakis mint külsőt fogjuk fel. - Hogy ne!? Hát mi más is az a vers, az a próza, mint a költői vagy prózai tartalomnak külseje, ruhája? Rím, láb, szótag, szónoki hangütés vajon nem mind külsők-e, s nem megtanulhatók-e egynek, mint másnak? Azonban hány író lett már szerencsétlenné miatta, nehéz volna előszámlálni; éspedig szerencsétlenebbé, mintha keze, lába tört volna el. Numerus oratorius a szónoki pályán, rím, láb a költőin, egyik betegsége az emberi nemnek. - Eme külsőleges felfogás okozza aztán, hogy a formát valamely önállólag lebegő lénynek képzelik minden kivétel nélkül, azaz a külső formát vagy azt, mi a formában külső, egynek veszik azzal, mi a formában belső; vagyis eszök ágában sincs megkülönböztetni

a belső és külső formát, s így tévedésök oly lényeges, hogy szinte bűn. Ekkor aztán igen könnyen esik beszélni a tudomány vagy a művészet formáiról külön. Igen könnyű azt hinni, hogy aki szereti a költői formatisztaságot, még azért nem szükség, hogy védje a tudomány formai jogát, mert hiszen itt nincs láb, rím stb., mint amott s következésképp a forma nem mindenütt forma. Könnyű lesz beszélni a tudományok formájáról egyetemesen, mindamellett megosztani a tudományokat többé-kevésbé formásokra, vagy azt is megérni, hogy némely tudományban semmi joga ne legyen a formának; holott a forma elvégre is *egyetemesen* szól minden ismeretre; és ebben áll szépészeti becse, tudományi rangja.

A forma tiszteletének történeti valósága már igen nagyon elősegíté a formának mint külsőnek egyoldalú megszilárdítását s egyetlen és főtörvénnyé magasulását. Ilyen nézettel találkozhatni még ma is ön értekező polémiájában, melyből úgy veszem ki, hogy szerinte a forma nem a tartalomból forr elő, hanem reászáll a tárgyra, a tartalomra; megárnyékozza és meglepi azt. Ez a külsőleges felfogása a formának vérig üldözi önt, s most ez egyszer kegyetlenül megjátszodja. Mert hogy egyelőre is említsek valamit, a tudományokat méri ön a formához, azon formához, mely nem az övék, hanem az öné; mit aztán el tetszik nevezni *irodalmi* formának; holott sokkal igazabban és egyedül akkor szólhatott volna igazán, ha megállapítja határzottan, hogy minden tudományhoz egyenlő joga van a formának, de nem a forma elvont képzete szerint, hanem a tudományok tartalmához képest; vagyis: minden tudományt illet forma - maga szerint. Ez lett volna az első igazság, melyből következett volna a többi; de nem következett. Így van jogom állítani, hogy ön rosszul fogta fel a forma természetét akár a *tartalomhoz* képest, akár a *tudományokra* nézve.

A tartalomhoz képest? Igenis. Erre nézve *különösen* ily magyarázatot tartok szükségesnek. - Akarva nem akarva meg kell engedni, hogy a tartalom mint olyan sohasem más, mint az elme vagyona, készlete, gazdagsága, még akkor is, ha nem éppen költemény, amit írunk, hanem történeti vagy akármely más szakbeli. Hogy a tartalomban ilyen egység mellett is van különbség, onnan világos, mert van tudomány és költészet külön egymástól. Eme két ág abban különbözik, hogy elsőben túlnyomó szerepe van a gondolkodásnak, elmélkedésnek; ebben a képzelődésnek. Természetes ennélfogva, hogy a költészet jelzőbben veszi fel, sőt szinte külsőségig viszi a formát, miképp a verses művekben látjuk, míg a tudományi forma nem tárul ki oly érzékileg, de sőt annál szorosabban viseli magát a tartalomhoz, vagy éppen eggyé olvad vele. Eme viszonyából a tartalom és formának tudomány és költészetben önként foly azon igazság, mely szerint a poézis nem az forma nélkül, a tudomány nem az tartalom nélkül. Mely tudományban végletes kölcsönködés más szóval így is kifejezhető: tudományban a forma oly kevés, hogy benne tartalom és forma együvé eshetnek; poézisiben a forma oly lényeges, hogy a tartalom teljesen fölmehet rá. Mert a tudomány nem szemléltetni akar, hanem tudatni; mert a tudomány eszmékkel bánik a gondolat testetlen alakai szerint; mert a költészet eszmékkel bánik a képzelődés testesített formái szerint.

A tartalom tehát egy: a lélek birtoka. - Nincs is oly ismetárgy, elkezdve a legtapasztalatibb tudománytól s érzéki költészettől az elmélődés vagy a képzelgés magasságáig, melynek mindenekelőtt lélekbe átmenni, vérbe olvadni nem kellene örökleg, mielőtt könyvet csinálnánk belőle. E belsőséges műfolyamra elmúlhatlan szüksége van eszmének, írónak. Mert ők ebben egy. Így leszen, hogy az ismetárgy megforgatva sokszor meg annyiszor a gondolkodás tégelyében, megnyeri a kellő éredést, tisztultságot. Minden alkalmatlan mellékesség, darabosság apródonként lemaradoz róla. Mondhatni, hogy az anyag nem anyag többé, hanem át van hasonítva a lélek testévé, kincsévé. A lélek már úgy viselkezik a tárgyhoz, mint magáéhoz; mint olyanhoz, mely ahelyett, hogy kívüle s rá nézve idegen volna, már benne van, s bizalmasan övé, mint egyik alkatrésze, kiegészítője. Amit én tudok, azzal egy vagyok; sőt én

abban, amit tudok, vagyok az, aki vagyok. Inkább enyém az, mint hajam, kezem, vagyonom. Az az én jobb részem: velőm és valóm.

Vegyük csak gondolóra, hogy az ismeretet, a tudományt ily benső magává, belső emberévé sajátította el valaki: mi leszen abból? Az leszen belőle, hogy a tartalom, mint átszellemült anyag, készen fog állni a lélekben, s megérve, mint a magzat, várni, hogy világra jöjjön. És a gondolat szülemlésének is elérkezék órája: *mondd ki*! az leszen a *forma*. Mert a tartalom nem vajúdik magában, hogy formát szüljön, vagy más valakitől kapjon, hanem születnek együtt. Bírja csak író a tartalmat, bírni fogja a formát is. De az a baj, hogy ismerethez, tudományhoz csak külsőleges állást foglal el a legtöbb író. A tudomány gyötri azt, aki gyötri őt. Az író emeli a tárgyat, mint gép; s nehezére vannak egymásnak. Áldatlan viszony, külsőleges frigy. Sohasem lehet benne úgy szeretve, úgy megimádva az eszme, hogy midőn kimondatik vagy leíratik, azonnal lobot vessen körötte, mint a szent gyermek halántékai körül, a kenet glóriája. Nem az eszme hálátlan, hanem az író lelketlen. Nem a tartalom és forma idegenek egymástól, hanem az elmére nézve maradt idegen a gondolat, a tartalom. Azért nincs is mód benne, hogy életrevaló, eleven alak eredjen utánok; ellenben a magyar közmondás igen bölcsen tartja: jól fogant gondolat épkézláb születik.

Ha már ön szerint a forma nem ok, hanem okozat, s ha nem minden részben kifejezője a tartalomnak, szükségképp lesz benne oly adalék, mely az okon, tartalmon kívül esik, és más valahonnan származik, mint a tartalomtól, azaz külsőnek marad. Hol veszi ez magát, hol alapul a forma eme joga: ez nincs megmagyarázva önnél, habár sejtetve igenis, hogy az netalán a képzelődéstől ered. De ha onnan is, mégsem szabad idegennek maradni a tartalomtól; mert minden irodalmi munkásság becse, dísze ama konkrét egységtől függ, melyben van egymással tartalom meg alak, éspedig melyben a tartalmat kifejezi az alak, az alakot betölti a tartalom. Ha ezenkívül van más neme is a formának, mint tények dolgát elfogadom s megítélem; de a kettő nem leszen egy.

Most már felezhetünk. Előadtuk mindketten nézeteinket a formáról: az olvasó ítélhet. Ön tanít olyan formát, melyben a tartalom nincs kifejezve minden részben; s ezt nevezte ön *irodalmi formának*. Én tanítok olyan formát, mely se többet, se kevesebbet nem ad, mint amennyi a tartalom, és nevezem *művészeti formának*, s átviszem tudományra, költészetre, prózára, versre minden kivétel nélkül, megjegyezvén, hogy az *irodalom* mai kor szerint vétetik szélesebb és szorosabb értelemben, mint alább, hol tüzetesen arról lesz szó, ki fogom fejteni. Addig előadom nézeteimet afelől, miben értette ön félre a forma természetét a tudományokra nézve.

E kérdést, úgy hiszem, szabatosan befelelem, ha állítom, hogy a tudományi forma természetének félreértése ott alapszik, hogy félreértette ön magát a tudományok természetét. Már különböztetései, melyekről fentebb szólottam, elárulták, hogy ön nem vette észbe a tudományok *tartalmát*, mely szerint egyik az emberi szellem, másik a kültermészet tényeivel bánik. Nem, hogy a történelmi tények s a bölcszet szárazságai különböző arány és idom szerint fogadják el a kimondó szót, a stílt, az előadást. Nem, hogy például az érzékítés nyelvének, a képzelődés adatainak nincs egyenlő joga minden tudományhoz; s a tudományt alkottatási természetéből vetkőztetnők ki, ha magáétól idegen, nem neki való mezben állítanák elő. Ha ugyanis a bölcszet eleme a szemlélődés, és a bölcsész ahelyett, hogy szemlélődnék, társalgási fecsegésben, komolytalan célozgatásokban tetszik magának; ha az ítész, ahelyett, hogy okból okra építne s elemezne, csak deklamál, felkiált s a szépnek azzal hódol, hogy tetszését nagy elragadtatásban fejezi ki; ha a tudós, félve, hogy megviselt arcának legott kitűnnek ráncai, ifjoncilag életrevalóskodik: egyik sem lesz, aminek lennie kell, nem ugyan azért, mintha ki volna zárva bölcsészetéből a nem komoly, itészetből a felkiáltó elragadtatás, tudományból az életrevalóság, hanem azért, mert ahhoz több is kell. De hányszor látjuk,

miképpen az, amiből kevesebb kellene, túlnyomólag özönli el a tartalmat, s többségre veri ki magát irodalmunkban. Tudósnak ugyan kevés ember akar láttatni, de annál inkább örvend tudatni szépszellemnek, ízlés emberének, mikor kiköti magának, mint kizárólagos tulajdont a prakticitást, életrevalóságot, közhasználatúságot. Dicsérjük Arago-t a szép irodalmi formáért s nem gondoljuk meg, hogy oly *szépen* írhatni, mint Arago, nemcsak oly szépen kell tudni írni, mint Arago, hanem *annyit* és *úgy* is tudni, mint Arago. Szerencsés körülmény, de sohasem véletlenség, hanem kényszerültség: a forma joga nyerve a tartalomtól, vagy a tartalom joga a formához. Arago arról írt szépen, amit jól tudott, vagy tán amit ő legjobban. A mi formális itészeink pedig nem vennék rossz néven, ha valaki arról írna szépen, amit nem éppen jól vagy sehogy sem tud. Mint egykor a politikában, még igen sokat hagyunk a sorsra irodalomban is; például a forma azon részét, mely nincs a tartalomtól. Vegyítjük az elemeket, s biztatjuk az elméletet. De az elmélet holt állat, mihelyt nem egész. A cél közös: melynek mai neve népszerűség.

Hogy ön gondolván a tudományokra, egyenesen a költői forma képzeténél maradt, megtetszik abból, hogy a tudományokat egymással, különösen a történetírást hasonlatba teszi a bölcsészettel, vagyis: mert ön a formának különös jó embere, bizonyos irodalmi formát állít fel maga szerint, s ehhez méri a tudományt. Önnél a forma mérsék; viszony, melyben a tudománynak semmi viszonya magához, hanem máshoz. Így a bölcsészetnek mint tudománynak formailag magán kívül, vagyis ezúttal a történetben, leszen súlypontja s becsmértéke; s ha valakinek sükerülne oly formában állítni elő a bölcsészetet, mint a történetet kívánja és szereti ön, semmi kétség, hogy ön előtt az volna a világ első bölcsésze. Nemde hogy ez képtelenség? Ímé *a forma általános becse*! - ön szerint a történetírásban jóval több a forma joga, mint a bölcsészeti stb. tudományokban. Hogy ez badar beszéd, kitetszik az ellenkezőbül vagy *a tartalomnak általános* becsre emeléséből; s mit mondana ön, ha hallana ily tételt: a bölcsészetben sokkal *kevesebb* a tartalom joga, mint a történetírásban? Hiszen megfordítva is áll: bölcsészetben sokkal *több* a tartalom joga, mint a történetírásban. Hasonlóul taníthatom az önének ellenkezőjét: a bölcsészetben több a forma joga, mint a történetírásban; mert csak az fő, minő értelemben fogom a formát. Nekem igazam lesz, mert *belső* formárul szólok, mint önnek igaza van, mert *külső* formáról beszél; azaz egyikünknek sincs igaza, mert az elevent egymástól elszaggatni nem szabad.

A bölcsészetet, politikai vagy reál tudományokat éppen annyi forma illeti magukhoz képest, mint a történetírást. Azaz bizonyos tekintetben minden tudomány egyenlő, s ezen egyenlőség nem viszonyos, vagyis máshoz, hanem magához mért azaz általános; melyben a tartalom egyszersmind forma is már és ez az. De más tekintetben csakugyan van különbség a tudományok között, hanem ekkor a forma megszűnik osztó alap lenni, vagy ha nem, az pusztán külső forma, azaz stilisztika. És ha így, akkor nem kell összezavarni a különböző esztétikai lényeket, a külső és belső forma titkát, jó és rossz oldalát. Mert hogy ezek összezavarvák a *polemikus levelek* elsejében, megtetszik abból, mi avagy csak az egy történetírásról elmondatik. Ott minden a formának van betudva - de megint csak *nagyrészt*. Az ember szinte látja, hogy ön fél kiejteni egy szót; ha szerit teheti, nem is mondja ki; e szó *tartalom*. Mert ön kiadá magának ellenem a hangot, s kötelességül vállalá épületesen tanulni a formáról; s úgy hívén, mintha én tartalomról beszéltem volna forma nélkül vagy ellen, most maga sem veszi észre, mily keservesen adja vissza a kölcsönt, beszélvén formáról végeslen végig tartalom nélkül. De én sohasem szólottam úgy. Ellenben önnél a forma mindegyre béna és elégtelen, melyben a tartalom egy része elzápul. Nagy kár, igen nagy kár! Szinte kiönti ön fürdővel a gyermeket.

Még nevezetesebb az a tévedés, melyet elkövet ön a tudományok természete ellen, midőn az irodalmi forma nevében valamely közérthetőség színvonalára akarja valamennyit besorom-

pózni, formásítani. Ez csak annyi, mintha óhajtaná ön, hogy a gondolatot gondolkozás nélkül is felfoghatóvá lehessen tenni vagy a tudomány súlypontját egy nagy közönségben találni fel, mert ide megy ki a népszerűsítés. Más ugyanis a tények sorozata, mint az eszmék láncolata. Amaz történet, ez bölcsészet. Amott legtöbb ember fel bírja magát víni az események átérzésére; mert hús és vér minden alak, minden szó; míg a bölcsészet igazságainak felfogására ezer közül egy-kettőnek ha van feje; mert nem is a test szemeivel látunk benne, hanem az elme világával, mely az eszmék nyugodt és csendes országában minden külső érdek, még csak a hiúság vigasztalása nélkül is tapogatózván, nagyobb munka mindennél, mivelhogy eped inkább mint kielégíttetik a lélek, s ha csalódni átall, de örök igazságot fölfedeznie is remegésébe kerül.

Szerencsére a forma elmélete más, mint ahogy ön adja. Tudunk róla annyit, hogy az, mint külső, mindig *belsőt tartalmaz*, így tartalom is egyszersmind, és ez jó. Amennyiben pedig nem fejezi ki a tartalmat, és így nem is teszi rendeltetését, *külsőnek* marad; és ez rossz, vers avagy prózában minden további kifogás nélkül. Mert a formáról való teória, mint már eddig is mondatott, egyetemes úgy a tudományban, mint a művészetben.

Azonban ön nem a formárul általán, hanem az *irodalmi formárul a tudományban* tarta értekezést; s én ezennel átmegyek amaz állításom bizonyítására, hogy *az irodalmi forma túl van becsülve ön által*. Már idéztem e helyet, hol ön az irodalmi formát tulajdonképp bizonyos nemében, sőt nemeiben a népszerűsítésnek helyezi; most elítélem. - Itt, az én belátásom szerint, rosszul tette ön, hogy a forma elméletét az irodalmi forma alá szorította.

Ez lényeges tévedés. Mert ha egy lélekzettel emlegetjük *általánosan* a forma és *különösen* az irodalmi forma jogát, az történik, hogy vagy a kettő egy; vagy a megkülönböztetés fölösleges. A kettő nem egy, és a megkülönböztetés sem fölösleges. Mindamellett ön egynek veszi és mégis megkülönbözteti. - Ha az *irodalmi* forma, mint a jelenségek mutatják, csakugyan népszerűsítés, akkor ellentéte a *tudományos* formának, következésképpen ami dicséretül esik amarra, megrovás erre nézve. Ha az irodalmi forma különösen és a forma általánosan összezavartatik, akkor tudományos formárul, a polemikus levelek szerint, szó se legyen. És ez az, miben ön túlbecsülte az irodalmi formát.

Túlbecsülésének ellenmondhatlan bizonyítéka mindjárt, hogy ön szerint mindazt, ami jól van írva az ó vagy új kor irodalmaiban, kivétel nélkül a formának, vagy amennyiben egynek veszi ön a kettőt, az irodalmi formának köszönhető. Az irodalomtörténet fogná megmagyarázni, hogy az irodalom szónak afféle jelentése, mint ön véli, sohasem volt meg a régieknél, s hogy az különösen a zsurnalisztika felkapása óta van divatban; így a klasszikusokat idézni példákul egyrészről nagy anakronizmus, másrészről nagy ellenmondás, mert az ő becsök és méltóságok a világ minden itészének osztatlan véleménye szerint ama közelség, sőt egység, melyben tartották egymáshoz és egymásra nézve a tartalmat és formát, mikor a forma nemcsak nagy részben, hanem teljesen kifejezte a tartalmat, a gondolatot. Így a teória és a példák önnél nem ütnek együvé. Hogy pedig az újabb korok íróit is az irodalmi forma tette volna naggyá, ezt magyarázat nélkül és az adott teória mellett belátni fölötte bajos.

Szabad legyen hát nekem is teória ellen teóriát állítani most az *irodalmi forma* ügyében, mint följebb állíték a forma dolgában általánosan. - Már érintem, hogy a kettő, úgymint forma és irodalmi forma egymástól szorosan megkülönböztetendő. Ön nem különbözteti, s ha jól célzok: kettőnk között eme pontban fekszik a nézetkülönbség oka, pedig nem vagyunk egymástól igen messze; sőt, miután ön előbb kezdte a szót, mint én, sokan úgy fogják vélni, hogy kötekedem; mert ön igen pompásan beszél írókról, formákról; s lehet, hogy példáink a klasszikus és újabb irodalmi férfiak közöl ugyanazok lennének; de mi haszna, mikor elméletünk különböző. Úgy kell pedig eligazodni a forma ügyének ezúttal, hogy kiegyen-

líttessék az ellenmondás elmélet és példa között, hogy semmi kétség, meg nem hatott elem vagy fölösleg, henye adalék ne maradjon az elméletben; mert az elmélet elmélete az igazság, a szabatosság és világosság. Én tehát ilyen magyarázatot tartok szükségesnek az irodalmi formára nézve.

Az irodalmi forma, noha irodalom alatt értetik általánosan mindaz, ami írva van, nem tartozik a költészetre; vagyis állítólagosan: egyik neme a prózai formának, s mint olyan, ellentétül veti fel a *tudományos* formát, arra mintegy reá mutat; így a kettő egymással ikerkülönbségben áll; egy rangban, de ellentétesen. Hasonlítanak egymáshoz, amennyiben mindkettő próza; de elütnek egymástól abban, hogy a tudományos forma általán *értekező*, vagy ami ezzel együtt jár, elemző, ismeretalapító, az irodalmi forma pedig inkább *értesítő*, s ami ezzel együtt jár, elbeszélő, ismeretterjesztő.

A fogalom tehát ekként oszlik meg, s mozzanatai következő módon sorakoznak egymás alá s mellé: *irodalom*, egyetemesen, a legtágabb értelemben, melynek két ága: *művészet és tudomány*. A művészettel most, mint az irodalom egyik ágával, nincs dolgunk. Marad a tudomány s ennek előállítási módja, a próza. A prózai nemben különböztetjük a *tudományos* és nem szorosan tudományos írásmódot vagy formát, melynek a mai világ *irodalmi forma* nevet adott. A próza tehát íratik tudományos és irodalmi formában; hogyan, mindjárt előadom.

A tudományos próza tulajdonképp legszorosabb egysége a formának és tartalomnak oly mértékben és igénnyel, hogy a forma kifejezze a tartalmat ridegen, szárazan; azt, ami. Azonban ez a viszony a formára nézve a legmostohább, mert azt mintegy láttatni sem hagyja. A tartalom fölemésztette az alakot; ez fölment amarra. Hogy az alaknak és tartalomnak ilyes párosítása nem ráfogás, elég csak egy pillantást vetni a tudomány történetébe, s tudósok írásmódjára, kik szárazabbak, unalmasabbak mindennél, s magát a tudományt is rossz hírbe szokták hozni azok előtt, kik az írás eme nemét lenézik, ignorálják. Ön e formát hallgatással mellőzi természetesen. Ez nem sokat ad a szemnek, de hogy tartalom dolgában is keveset adjon, nem szükségszerűleg következik. Akik metafizikát s más tudományok elvont oldalait adják, rendesen e forma hívei közé soroztatnak. Érdemök sok, dicsőségök kevés; hanemha önmagok koszorúzzák meg magokat a tudós gőg bogáncsával, midőn a szépszellemeket mint poétákat lenézik. Hányd kezök alá a neologizmus vagy theogoniák, az esztétika vagy történet morzsalékait: részvétök egyenlőn fog mutatkozni egyik mint másik iránt. Elég, hogy tudni méltók. Egésszé akár soha ne alakuljanak. A tudós bennök még nem író. Mindenki elismeri, hogy alaposak, de nevök a prózaírók sorában nem említtethetik.

Magasabb ennél a *műpróza*, mely a tudományos formának igazi nemes faja. Lényegéhez tartozik ama rideg egységből, melybe a tartalomra mindent adó előbbi viszony kovácsolja mintegy a tartalmat a formára való tekintet nélkül, kilépni. A tartalom sűrűje már föl van eresztve a forma olvadó elemében, s a gondolat rövidsége kitárulva az alak rugékony tériségében. Az eszme mindegyre mélyen jár, s ha megközelíti is a közérthetőség színvonalát, de fölszínre nem bukkan ki. A szóban erő van, melynek hatása meggyőző súly. A gondolat száraz kategóriái, a műszók helyét nem lehetlen olykor közrendi kifejezéseknek is elfoglalni, melyek aztán új értelmet nyervén, felkapnak, sőt divattá lesznek. Vagy az eszme köré a képzelődés szolgáltat vidámabb s életteljesb csoportot, de lélekisméretes vigyázattal mindig, hogy a gondolat úgy és ne másképpen legyen legjobban kifejezhető, vagy legalább ha felfoghatóvá kell lennie, el ne testesíttessék, poézisba ne csapjon át. Az író, midőn eszméit előállítja, sohasem feledheti, hogy a tudománynak legelső szépsége az igazság; és a széphez csak ennyiben van joga; mert a tudományban nincs is tulajdonképpeni szépség, hanem igazság. Vagy semmi, vagy ez teszi oly szerencséssé a kifejezésben, oly méltóságossá az előadásban azokat, kiket nagy írókul ismer a világ. Bizonyos, hogy előttök sohasem forog annyira

valamely olvasókör vagy osztály, mint a tudomány becse, mely a végcél. Nekik az előadás a tartalom kivilágosodása; s mint olyan legritkább és legnehezebb neme a prózának. Szakismeret nélkül elő nem állítható. A kör avatottaké, melyben a múzsa elnököl. Benne találják legtisztább örömüket a magasb elmék, dicsőségöket az irodalmak. A forma sem több, sem kevesebb, mint a tartalom teljessége. Ez ki van fejezve; amaz be van töltve. Egyarányúság, összemértség, csalhatlan jelei az irodalmi tökélynek, valósítvák benne.

És ezután és e ponton már együvé hajlanak elméleteink; s most következik már nekem is az *irodalmi forma*. Helybenhagyom, hogy „az irodalmi forma nem egyéb, mint a tudomány népszerűsítése", a szó legjobb értelmében. De eltérek öntől abban, mintha ez a forma legjobban (kérdés!) és legtöbbnek (argumentum pessimi turba est) tanítana; mindazt pedig ami az irodalmi forma nevében a formáról mondatik, úgy hiszem, már eddigelé lerontottam. - Azonban menjünk tovább.

Ha már a népszerűsítés jelvonását csakugyan elfogadjuk az irodalmi forma értelmezésében, emez utóbbi felől való nézetet körülbelül legbiztosabban fejezhetnők ki az *alkalmazkodás* fogalmával; de itt engem újra meglepnek az ön példái s tételei, melyek sehogy sem szolgálnak együvé. Ugyanis midőn az irodalmi forma becsét s elsőségét példákkal kezdi ön világosítani, és Börnét, Heinét, Arago-t és a régi klasszikusokat is egymáshoz toldja, nem akarva is aggodalmassá kell lennem és megkérdezném: minő összeállítás ez; együvé valók-e ők mindnyájan; nincs-e köztük nagynál nagyobb különbség a prózai művészetre nézve? Továbbá: igazán oly gyarló-e az irodalmi forma, mint az ön által fogalmazott értelmezés bizonyítja, vagy éppen oly dicső, mint példáiból kivehetni? Annyit látok, hogy ön szereti, meg is teremti a lehető szép prózai formát. Polemikus levelei elsejére a *szép* címet valóban jó lélekkel ragasztottam. Oly szépen van az írva, hogy szinte igaznak látszik; és ha igaz nem lehet, legalább érdekes.

Hátha az egész irodalmi formárul való okoskodás csak ötlet, melynek annyira megörült ön, hogy most a szeretet erőszakával unszoltatik tudományos érvényre verni ki azt? Az irodalmi forma nem ötlet, hanem tény; de a róla hozott elmélet nem állja ki az itészet tűzpróbáját. Hogy tény, azt mindketten elismerjük; de ön előtt tények ténye, azaz más forma nincs is; nálam tény más tény mellett. Mint ilyen feltalálható egész sajátsága szerint az európai irodalmakban, hol tulajdonképp *tárcairodalom* (Feuilleton) név alatt ismeretes. Olvasható a „Kunst, Industrie, *Literatur*", továbbá „Poésie et *Littérature*" címekben, melyek alatt koránsem az egész irodalmat érti a német vagy francia itészet, hanem különösen ama nemét az irodalomnak, mely csakugyan népszerűsítés és *tartalmára* nézve mindig tudományos, melyet éppen azért az elmélkedés, a gondolat megyéjéről vesz, *formája* után pedig rendesen szépirodalom, azaz a költészethez hajol, vagyis nagymértékben fogadja el és bírja meg a képzelődés adatait. Tehát közép a tudomány és költészet között. Igaz róla, hogy sokaknak tanít, de ez a sokaság rendesen a gyöngébb fél: nők, ifjak és dilettánsok. Hogy jobban is tanítna, mint a tudományos forma, meglehet; de a tudomány, melyet előád, választja meg. Egyébiránt tanítni *legjobban tanít a tan*. Mindamellett, ha népszerűsítés is, ha nagyrészt a képzelődés adataiból táplálkozik is, csakugyan meg kell lenni benne mégis az írói föltétlen parancsoló szabálynak, hogy *a forma kifejezze a tartalmat, s ez betöltse amazt* nem ugyan a gondolkodás száraz és elvont elemében, hanem a képzelődés közelebbről felfogható, mintegy érzéklésünk elé hozott alakzatában; de hogy lehessen valami a formában, amiről semmit sem tud a tartalom, ez, amit én ön ellen váltig tagadok s a retorikának rovok fel. Mert a tárgy mindig ugyanaz marad, képzelődéssel bár vagy gondolkodással járuljak hozzá. Csak a mód különböző; és tavaszról, erényről írhat a költő és a bölcsész, mert a tárgy meg tud nyílni s át bírja magát engedni elsőnek és utolsónak is, de hogy az írassék róla, ami nincs benne: oly igaztalanság, melyre a holt ember is megfordul a sírjában; és nem most teszek először panaszt a képzelődés ilyen bitangolásai ellen!

Ám világosítsák példáink a tényállást. - Börne, Heine bármily szépen írtak is, meg kell róluk jegyezni, hogy kevésbé hatottak a tudományosság érdekében, minthogy ne irodalmi formát használjanak. Munkásságuk valamely szívelgő politikai térre volt irányulva, oltárt emelvén sokképpen a francia élet- és ízlésnek, melynek áldozatából csak a füst ment saját nemzetökre. Küzdöttek a német nehézkesség ellen, de nem vették gondolóra, hogy a német elme oly ismetárgyak körül viszi a főmunkás szerepét, ahol nehézkesnek lenni fölötte könnyű. Egyébiránt ők csak vegyíteni akartak a német elembe a franciából. Máskülönben tekintélyül ma már egyik sem szolgál. Szépelmű írók, elmentek az elvvel, amelyet vallottak. Igaztalanság többre becsültetniök, mint ahogy magok is elégnek látták. - Macaulay úgy ír, mint talán senki ma, de mégsem úgy, hogy másképpen írni tévedés volna. Vagy ha igen, akkor Sallust és Tacitus nem történetírók. Sőt ezekhez mérve oly vakmerőn lehetne vádolni az angol történészt, mint Guizot-ról tudatik, hogy vádolá a *Consulat* íróját: regényt íra, nem történetet, ha nem értenők; melyik tartá magát inkább vagy kevésbé a tudományos vagy irodalmi formához. De a Macaulay és Thiers elleni vád vagy szemrehányás, úgy nem teszi egyenetlenné Guizot írásmódját, mint amazok szerencséje nem az övéket.

Menjünk-e tovább a példákkal? Én nem látom szükségesnek; hiszen úgysem érnők végét; elméletünk akkor sem változnék. Hanem óvást teszek azon általánosság ellen, mely szerint az egész világ minden nagy írója ön mellett bizonyít. Ismerem az iskolát, melynek tanítványával vitázok. Az a föltétlenül s minden különbséget kizáró egyetemesség, minőt az irodalmi formára szükség nélkül veszteget ön, ugyancsak meg van fizetve. Zsoldja, mint rendesen, szűkkörűség, egyoldalúság. Mert ha nincs egyéb forma, mint az irodalmi, és ha minden nagy író, régen fölfedezett különbségek dacára is, abban írt: minek a különböztetés az első esetben, vagy miért kerülve az utolsóban? De önnek egy nagy igazságot kelle kiviní, s hogy annál szembetűnőbb legyen tétele, alkatlanul odazúdít minden példát a tényekből, minden szabályt az elméletből. Hanem a tények igenis beszámítvák, azaz több van bizonyítva velök, mint amennyi telik tőlök. Mert minden példa sem bizonyít többet, mint egy szabályt. És ha egy a szabály: a példák legalább hasonlók legyenek; vagy a többféle gyakorlat többféleséget hoz be az elméletbe is szükségképp; s ön erre ott ügyelt, ahol nem kellett volna.

Ugyanis levén elég példa reá az irodalmakban, hogy némely készületlen, de sokszor annál lelkesebb író a szóözönig, bőbeszédig viszi az előadás mesterségét, s ír, tanít mindenről, csak azt nem lehet kivenni: miről, mikor a képzelődés csapongásai figyelmetlenül, számadásra vonhatlanul űzik játékaikat, mikor a meggondolatlanság beszédei, ajakon teremve inkább, mint lélekben foganva, üres dagállyá duzzadnak ki, mi a retorika diadala; vagy mikor úgy vélt s ráfogott erősségek mint végső ok és alap erőszakkal préseltetnek ki a tárgyból, s az avatlant elbódítják inkább, mint meggyőzik, mi a dialektika diadala: mondom, miután észrevette ön mind e példákat, melyeknek nem kellene lenniök, ön e példák után csinál elméletet a formára, elméletet, melybe oly szerencsétlenül belopkodvák a praxis gyarlóságai, és szabállyá emelvék az irodalmak vétkei; melyet aztán egész jóhiszemmel vall ön az irodalmi forma elméletének. Mi ez? Önfeledés vagy elméleti járatlanság? Lám, ahelyett, hogy a klasszikusok szellemét a lehető mélyen meghatva, iparkodott volna ön feltisztult nézetekre, s különbségek éles kihatásolására emelkedni, azzal viszi meg áldozatát az irodalmi formának, hogy hevében a rosszabb részt választja s az irodalmi bűnöket megkoronázza. Példái helyesek, tételei gonoszak. Látszik, hogy mi becse lehet annak a nyers empiriának tudományban, s mennyire nem életrevalóság az mindenkor, mit az élet, a gyakorlat annak hazud.

Sokkal helyesebben tette volna ön, ha egyes példák helyett, miket magának határfaul kiállított, ragaszkodik a forma elméletéhez, éspedig, ha már elkezde ön különböztetni, a különböző színű, modorú írók sajátságai szerint. Sokkal helyesebben, ha sok minden tétova és mellékesség felhordása nélkül tanítja ön az irodalmi formáról, hogy az fölötte ajánlatos út a

tudományok, a szép ízlet terjesztésére, hogy nélküle alig vagy csak későn mehet ki az ismeret a világba, s válhatik közjóvá az irodalomban. Helyesebben: ha felvallja ön, hogy az író eltérve olykor a tartalom szigorától, el a tudományhoz illő s mégsem mindig egyforma merevséggel követendő lassúságtól, bizonyos engedélyt ad magának a könnyebb, elevenebb érzéki előállításra, de megköti magát másrészrül sohasem távoznia el oly messze tárgyától, hogy csak éppen fülnek ejtett szó legyen, amit mond, hanem hagyja éreztetni örök állandóul, hogy a szóban, az előadásban az eszme, a gondolat viszi magát előre, és nem egyéb, mint a tartalom az, mi akár a mondatok kerekdedségében kigömbölyül, akár a rövidségben, úgy szólván, értelmünkre ver s meglepi gondolkodásunkat. Helyesebben: ha mondja, hogy itt nem a tudományos búvárlás, elvont fejtegetés a cél, hanem a búvárlatok eredményének gyönyörködtető, elmefoglaló előadása, mire a népszerűsítés igen áldott eszköz ugyan, de vigyázva kell vele bánni, mert mint példából tudjuk honn és künn, vajmi hamar és könnyen laposítja el magát a tudományt, vesztegeti s erkölcsteleníti meg az írói akaratot, midőn a könnyűre szoktatja; és semmi nehezebb, mint a határnak, melyen innen megállapodni, melyen túl száguldozni egyforma bűn, kijelölése. Hiszen se a tudomány oly hideg és mély, hogy magához ne bocsássa együtt vagy külön a képzelődést, a népszerűsítést; sem ezek oly hitvány elem, hogy bennök elpárologjon vagy alakot ne vehessen a tartalom, habár *a tudománynak legigazabb és legmagáhozvalóbb formája utóvégre is a tudományos forma*. Helyesebben: ha hirdeti ön, hogy az nem a puszta gondolat világa, mert ennél mozgalmasb, érzékibb, nem is a puszta képzelődése, mert ennél nyugodtabb, észibb, hanem közép a kettő között vagy a kettőnek vegyülete; hogy éppen azért a szépelmű és szellemdús írók - vagy ha nem szellemdúsak is, de fiatalok - itt jelennek meg seregestül és először, amikor lelkesedve adják elő, amit nem tanultak, de annál erősebben hisznek tudni a velök született képesség után; hogy ez ama csábító neme az írásnak, melyben házilag érzi magát a gúny és ötlet, a szeszély meg a nedély, az elmésség és az elmefuttatás; azon nem, melyben írónk a vezércikkek, röpívek, felhívások. Helyesebben: ha kifejti ön, hogy ez az a mező, mely szabadabb, mint a tudományos forma tere, ugyanazért lazább is; melyen egyforma otthoniassággal lép fel a szépelme és a kontár, s mindkettő a legnagyobb ellentét dacára is geniálisnak mutatkozik, utoljára egyik sem az. Helyesebben: ha bevallja ön, hogy mint a világon minden írásbeli forma, úgy az irodalmi forma becse is abban áll: mennyi észi tartalom mennyi formai szabatossággal van benne feldolgozva; mert az a forma, melyben a tartalomtól függetlenül adalék van, nem is forma, csak száguldozás a forma körül, annálfogva szűkölködik is minden esztétikai becsben most és mindörökké.

De ön mindezt nem tette. Sőt ellenkezőleg megnyugodott ama könnyelmű s félkegyelmű írói felekezet eljárásában, mely a szépírás ürügye alatt jogosítva hiszi magát, gúnyt űzni a „tudós” névből; és hazai irodalmunkban is népszerűséget csinált az üresnek, a vétkesnek. E felekezet légmentesen van védve az ön elmélete által, s ön mindezt kifeledte számításából. Ezek mind tények, tényei az elmélet gyakorlatba vételének. Ön ahelyett, hogy példákból alkotna elméletet, alkotja példákért; ahelyett, hogy választással járna el a tények, a példák között, egyiránt befoglalja mindegyiket, s belopkodja, mint feljebb mondám, elméletébe a gyakorlat gyarlóságait. Fumum ex fulgore!

Mindezek után könnyű belátni, hogy a tudománynak úgy irodalmi, valamint tudományos formájához legelsőben is szükséges a *tudomány*. Ez, hiszem, oly tétel, melynek nincs szüksége magyarázatra; s ezt mondván, sietek kifejezni értelmemet a *harmadik* állítás iránt, mely szerint az ön *tanácsaira jelenleg semmi szükség az irodalomban*, s velök *árt inkább, mint használ*. - Legelsőbben is kérdéssel szólok ez állítás bebizonyításához s felhívom önt, okát adni annak: honnan, minő irodalmi szükségből hozta elő éppen ma, éppen nálunk az irodalmi formának - akár maga, akár én szerintem magyaráztassék is az - ily hamaros védelmét, ajánlatát. Európa nemzetei természetesen oly nagyok irodalmi tekintetben, hogy

lehetlen volt észre nem vétetniök, de minő célból állítja ön előtérbe őket? Azért, hogy minket hozzájok mérjen? Az istenért! csak nem akar ön *ad analogiam* csinálni tudománytörténetet? Van-e nekünk oly pregnáns múltunk a tudományosságban, mint a nyugati népeknek? Nincs, bizony nincs, de van ezek mellett és maguk érdekében, az igaz, nem régtől kezdve, annyi haladásunk, amennyi egyiknek sincs magához képest, ha mindjárt a gyermek vagy ifjúkor szapora növekedésére fogjon is az emlékeztetni. Jól tudom én, miszerint a németek azon is törik fejöket, hogy Hegelt a nők előtt is felfoghatóvá tegyék. A szerző nevére, ki ezt ígéré, nem tudok bizonyost, de a tény áll. Minálunk férfiaknak is kora munka volna. Jól tudom én, ha szép dolog a történetben oly írót bírni, minő Macaulay; de Hume, Gibbon, Robertson és mások nélkül vagy előtt Macaulay nem születhetik. Jól tudom és meg is untam már a francia formásságot, s majd annyira meguntam, mint magok a franciák jobbjai, kiknek éppen az a bajok, hogy rajtok veszett, s nem tudnak tőle menekülni. - E helyen, úgy hiszem az olvasó magától is belátja, minő érdekes összevetéseket, hasonlításokat lehetne tenni köztünk és európai ó vagy új irodalmi népek között, ha ezen már rég túl nem volnánk, ha ezt az összevetésekből eredő igazságot, irodalmi szabályt, régen föl nem dolgozta, maga bensőjévé nem hasonlította volna át irodalmunk ezelőtt körülbelől harminc esztendővel, még Kazinczy korában.

Hanem hogy a dolog lényegét tárgyaljam, s célomat rójam, az ön tanácsaira nézve megjegyzem, hogy azok, legalább az én belátásom szerint, valóságos korukat tévesztett jó tanácsok, éspedig *mind a magyar irodalomra, mind az esztétikai műveltségre, mai tudományosságra nézve*. Ne döbbenjen meg az olvasó, mert sohasem döbbenhet úgy meg, mint meg voltam döbbenve én, mikor éppen Gyulai Páltól, kire oly szépen fordult az ízlést, nemesebb irányt óhajtó közönség figyelme, kelle olyakat tanítva látnom. Már megmutattam, hogy az egész elmélet mindössze is ötlet; ösztön inkább a szép formára, mint tudalom arról, mely a praxisra csak rákötí magát, mint a természetest és úgy lenni kellőt, mindemellett váltig hagyja unszoltatni magát a példák által, s unszoltatik is. Megvallom, ez engem jobban megver, mintha a „polemikus levelek" által megverettem volna. Mert Gyulai Pálnak jó hangzású neve van, s igen tisztelt irodalmi körökhöz áll közel; de azért a tudomány igazságait, ha egész heteken róluk van is szó, nem lehet, mint a múlt vagy jövő nap eseményeit, megálmodni. A tudomány tételei nem állnak a delejesség tovaérzési, messzelátási esendősége alatt. A tudományt tudni kell. Minden elmélet a tudás körébe esik; s minden elmélet, mely azon kívül akar megalapíttatni, tudománytalanság; s én e részben és ez ellen vagyok bátor megtenni határzott észrevételemet.

Hogy ez ön elmélete a tudomány irodalmi formájáról éppen ilyen tudománytalan szép és jóakarat, már feljebb megmutattam nyomrul nyomra, tételrül tételre, s általánosan fejezve is ki magamat, hogy ami magában mint tétel hiányos: nem jó, helyesen esnék a kifejezés, de én tovább megyek, s előadom nézeteimet a *kortévesztés* iránt. - Jegyezzük meg, hogy *formákrul* van szó. A szép formákat bizonyosan *Kazinczy* Ferencnek köszönjük; ő ezekben nagy. De ha valaki ma éppen az ő nyomán ered útnak, nem bizonyos, ha nagy leszen-e. Nem mondom ugyan, hogy minden szó, minden kifejezés avagy mondat nem árnyal eszmét, és így a szóval a tudomány is növekszik: mindamellett bizonyosnak lehet tartani, hogy ama formai küzdelmek túlnyomólag a neologizmus érdekében történtek. Főkérdés mindig a *filológia* köre volt s csak igen ritkán a *műfilozófiáé*, s ekkor is leginkább csak a külső forma fejtegettetett. Legalább azon időkör, mely irodalmunk történetében a nyelvújítás küzdelmeire fordíttatott, átalánosan a *neologizmus* eszméjével egyértelmű, ennek túlnyomósága miatt. Amennyiben már az irodalmi formák a nyelvet használják anyagul, nem lehetlen, hogy a formaművészet különös gond alá vegye a nyelvet, vagy tulajdonképp az irodalmi forma előkelően a nyelvre szorítkozzék. Példákat reá nem hozok fel, hanem megjelölöm egy-két szóval embereit. Ezek ugyanis szépen

tudják előadni, ami keveset tudnak. Igen érthetők, világosak és sekélyesek; a világért sem gondolnak többre a külső formánál. Átgondolnak minden szót mint nyelvtani elemet. De nem gondolják végig a szót mint bölcsészeti elemet. Szófűzéseik pompásak, gördülékenyek és simák; jóltevőn ömlik el rajtok a gyakorlat mázа; sőt még fordulatosak, meglepők is, mi a gyakorlat könnyedsége. Ha tételeiket feszegeted, s bírálattal nyúlsz automatszerű irodalmi formáikba: legott észreveszed, hogy bennök igen sok a héj, a hüvely, a takaró. Hass mélyebbre: látni fogod, miszerint az író beszél, de nem járt végire minden szónak, nem tud ura lenni minden állításnak. Amit mond, szépen van mondva, de nem igaz. Sok van hagyva benne a lehetőségre, az úgynevezhető elsülésre. - Lám ez mind irodalmi forma, és még sem egyéb, mint nyelvészeti érdekben valósított művészet, hanem mindamellett kimaradhatlan szükségességű lépés az irodalmi fejlődésben, mely folytonos gyakorlat által igen könnyen növi ki magát *modorrá* éppen azért, mert örökké arról tanít: mi *módon* legyen kezelendő a nyelv, az előadás, igen is jó tőle idejekorán megszabadulni.

A mi irodalmunk ettől körülbelől megszabadult. Ha mai nap nem beszélünk irodalmi formákról, akarva, nem akarva bele kell vegyülni tanításainkba egy új jelennek, vagyis a *bölcsészetinek*, mi a tartalom. Hogy ez nálunk megtörtént: bizonyos. Ki be nem látja, nem érzi: annál irodalmi történetre, a szellem lényeinek értésére hiányzik a fogékonyság. A tények sehol sem szólottak érthetőbben, mint nálunk. Tessék összevetni bárkinek egy *tudományos gyűjteményi* meg egy *athenaeumi* tudományos vagy irodalmi cikket; s aztán tessék emez utóbbi - a maga idejében szintén mint amaz, oly becses - folyóirat értekezéseit hasonlítani mai kitűnőbb prózaisták műveihez, meg fog tetszeni a különbség. *Szontagh* Gusztáv egyszer a forma nevében rótta meg néhány előkelő születésű prózairónkat a mondatok hosszúságaért, mit el is neveze mágnásos szélességnek, igen helyesen a formai külsőség szempontjaiból. Mégis - sokat teszek rá - hogy módosítani fogta volna észrevételét, ha meggondolandja, hogy Eötvös vagy Széchenyi és Wesselényi prózáikban a lélek teljessége, a tartalom feszül ki hosszú formává, pneumatikus körmondattá, egyéb írókat, legkivált lapok dolgozótársait, vezércikkelőket nem is említvén. De kora mindegyiket meg tudta és tudja érteni, méltánylani, nem a formáért nyelvészeti tekintetben, hanem a tartalomért bölcsészeti szempontból. Hasonlóan hagyja magát védeni a hosszúsággal átellenes rövidség, mely mindennel többet törődik, mint mondatok kerekítésével, s némely mozgalmasabb időben ugyancsak korszerű és metélt mondatokban nyugtalanul hányja veti magát előre, s viszi magával az idő sietségét, a keblek gyorsabb érütését. Hát a *darc* (Derbheit), darabosság nem oly elem-e az irodalmi formákban, mely éppen a tartalom újdonsága, sűrűje és kellőszerűsége által válik törvényessé egyes íróknál és oly tudatosan, mint mikor Michelangelonak kedve jött egy eleven sziklát faragni ki szoborrá a tengerparton!

Nem azt mondom, hogy akár kuszált, akár terpedt, akár darcos alakban írjatok, hanem hogy időnkint az irodalomnak *mindenféle alakulásait szemüggyel kísérjétek, s nyilatkozó elemeit okos választással, művészi gonddal pártul fogjátok, elveszni ne engedjétek*. Mert csak így áll elő a *sajátság* és nem másként; csak így a hazai *miénkség*, nem pedig külföldi minták előképe után. Soha, mondom, nem szólottak érthetőbben az irodalmi formák tényei, mint ezelőtt harminc évvel s éppen 1828. év jöttével, mikor Vörösmarty a „Tudományos Gyűjtemény”-t kezdé szerkeszteni és Széchenyi írni. Ezen időszak már éppen Kazinczy végnapjaira esett. Az a kis jelentés, melyben Vörösmarty új szerkesztőül, a „Tudományos Gyűjtemény” olvasóihoz szól, annyira feltűnt, legalább nekem, s oly hangot kezde behozni előttem a prózába, minő addig csak hellyel-közzel hallatszott, Széchenyi hatása után pedig diadallá lett, mely által az egyes tények közös irodalmi gyakorlattá alakultak, s a próza nemcsak sima volt már, hanem mindennap eszmedúsabb; és köztünk és előttünk álltak ama teremtő munkás lelkek, kik Vörösmartyként nyelvünkbe a „szépnek és valónak *gondolatjait*” belé tudták kölcsönözni.

Így mutatkozik nekem s előttem a magyar próza fejlődése Kazinczy irodalmi éltének alkonyán, Széchenyi és Vörösmarty pályája kezdetén. Az egyetemes irodalmi alakulás nem hagyá érintetlenül a prózát sem, sőt inkább átalakította azt. E változást legtöbb ember nem látja, s nem érti; hogyan venné hát megköszönendő áldásul, mikor az nem annyira formai, mint inkább tartalmi érdekben történt, azaz a bővült, simult nyelvbe kovászul új tartalmat vetett oly határozottan, hogy az itészek nagy része, kik a művészet alatt örökké a formát, ott is a külső formát akarják értetni, számba sem veszik ezen mozzanatát az irodalom fejlődésének, s készek azon hitben meghalni, hogy Kazinczy óta semmi új, semmi előmenetel irodalmi formáinkban.

E helyen illik szólani magamról, mivelhogy magamat is odaírtam ez unalmas értekezés címjébe. Fölfedezem tehát legelsőben is őszintén és nyíltan, hogy mióta széptani dolgokkal foglalkozom, egyetlen szót sem írtam le, melyet végig nem gondoltam volna mind nyelvészet-, mind bölcsészeti tekintetben. Egyetlen tételt sem állítottam fel, melynek igazolására el nem készültem volna eszmék és gondolatok egész tartalék seregével, már jó eleve. Szóval: amit le- vagy megírtam: tudtam, azaz semmi bizonytalant vagy fölvilágosítatlan elemet nem hagytam munkálataimban. Mindenért meg tudtam volna felelni. Sokat, nagyon sokat írtam leginkább szépészetit s bírálatokat, világos fejjel, jó lélekismérettel; lehető mindamellett, hogy még többet hibáztam, de soha senki sem kérte számon tőlem állításaim okát, ítéleteim indokolását. Talán nem írtam éppen bolondságokat, vagy az irodalom igen elnéző volt irányomban, s én mentve valék. De ha oly úton jártam, melyet senki el nem zárt, midőn elzárhatott volna mindenki: jele, hogy nekem az írói szabadság bizonyos neme tartatott fenn, s én a közönségben, írókban, kezességét bírtam oly irodalmi fejlődés lehetségének, mely csakugyan elveim szerinti, és amelyről ezennel kifejtem gondolataimat.

Mondom tehát: én egész kebellel fogadám a tudományos irodalom ama nevezetes fordulását, mely Kazinczy elköltözte után nem egészen újonnan, hanem csak jelentékenyebben tűnt fel a forma ellen s a tartalom mellett. Ezt kell az alatt érteni, ha mondják, hogy ezelőtt harminc évvel nagymértékű gyarapodást vőn irodalmunk eszmék dolgában, mert a tartalom mindig gondolati elem, eszmei hozalék, melynek igen természetesen újítólag kellene hatni az írás mesterségére általánosan és így a formára is. Nemcsak új szók többé, hanem új eszmék is tolakodtak fel az újonnan felkapott vagy elevenített formákban, mi kétségkívülivé teszi, hogy a gazdagulás lényegre hatott, belsőre külsőre nézve egyiránt dolgozott. A bővült, tisztult nyelv megnyerte tartalmát, életrevalóságát.

Már ez idő szerint észrevehető volt az irodalomban két irány, úgymint az, melyet Kazinczy, és az, melyet Kölcsey példái mutattak. Emez utolsót annyira tiszteljük, hogy félnénk ellene szólani; mégis úgy tartom, hogy mióta elhalt, se próza-, se versírásban nem talált követőkre, s a Kazinczy által megkezdett próza, vagyis a kevésbé sima, de sokkal elevenebb, a nem oly kerek, de annál több tartalomra fogékony írásnem kapott fel leginkább és fog is divatozni mindaddig, míg az *újonnan* vett tartalom, ama szépsége formálja ki magát alakzataiban, melyre kiformálta magát Kölcsey prózájában a *klasszikai* tartalom. Nem mondanám ezt, ha tudva nem volna, miszerint Kölcsey nagyon idealista volt és oly antik szellemű, hogy minden gondolataival s előadásával teljesen a régiek világában forgott, s nem is menekült tőle soha máshoz, mint *Emlékbeszéd*ében Kazinczy felett, ahol is a nyugodt lelkű barát és szónok hagyta magát ihlettetni azon nagy ember és író emléke által, ki fölött beszélt, s íra úgy, amint a megholtat ismeré, hogy szinte erőszakos volt az előrehaladásban. Ez fejti meg amaz *Emlékbeszéd* nagy hírét, becsét, s általában a szónoki irányt, mely aztán túltett mindenen, áradó bőségével elözönlé az irodalmat s még a kevésszavú bölcsészetből is undorodásig duzzadt dagállyá nőtte ki magát Hetényi kezei között.

Nem Kazinczy vagy Kölcsey ellen szólok, hanem az utánok felkapott visszaélésekről a prózában. Ezeket hagyom, egyedül annyit jegyzék meg rájok, hogy megfékezésökre egy forradalom lehetett csak képes. A felszabadult nyelv a legragyogóbb, hangzatosb szónoklattá emelkedett, s mindenki egyiránt vallá magát Kölcsey, Kazinczy tanítványának, noha égföld különbség vala köztök és mestereik között. Azonban ki merné tagadni, hogy ez a gyakorlat szintén előnyére vált irodalmunknak, mert hitágazattá levén a nyelv szabadsága, igen sokan írtak s írnak mai nap, és közönséges hírlapi levelezők jobban, szebben és könnyebben hordják a tollat, mint előkelő írók ennekelőtte. Részemről meg vagyok felőle győződve, hogy a formai bevégzettség az irodalmak diadala, de azt is tudom, hogy sietni vele sohasem volt jó. Hiszem és tudom, hogy ifjú irodalomban az erőteljes, eszmedús nyerseség, a darc sokkal inkább megfelel a haladás elvének, sokkal inkább javára dolgozik a fejlődés műfolyamának, mint az idegen példányokról lekapkodott utánzás, ha még oly kerek, még oly sima is. Tudom ezekután ama nagy igazságot, mely szerint lehetlen rosszul írni, ha szellemmel s gondolattal megrakva ír valaki: az *sajátság*; ellenkezőleg gondolat és eszmei gazdagság nélkül a legszebb stíl is csak exercitium scholasticum; az *modor*.

Ezekből látható, hogy én mindent szeretek az irodalomban, csak az egyoldalúságot nem. Mert tulajdonképp előttem az a stádiuma foly ez idő szerint a magyar irodalomnak, mely némileges chemizmust állít elő, azaz minden fölvetett új anyagot jótevő, egymásra ható forrásban tart, s időtől várja önszerű tisztultságot inkább, mint elfogadja egyes ízlésbarátok jótanácsait. Mert nem állunk többé a nyelven kívül, mint Kazinczy előtt és pályája kezdetén a tömeg. A hírlapi levelezések, egyleti, társadalmi s olvasóköri hatás, a tribune helyett az írás újabbkori szüksége, számbavehetlen haladásra vitték az előadás mesterségét. Ami hajdan szinte kizáró joga volt Kazinczynak s csak eltűrt gyakorlata egy-kettőnek mellette: új szókat csinálni, ma közönséges újdondász is meri és nem süker nélkül. Mintha valamennyien eredeti ős nép volnánk, mely nem tudva is jó nyelvet alkotott, szép szókat teremtett. Ezen sürgő forgó elevenség, jóra való készség az irodalomban előttem tény s mindennapi tapasztalás: az irodalom ifjú.

Igaza van önnek, ha ítéli fölöttem, hogy én „erőtetést és különcséget” is követek el, de nem a formáért, mint ön véli, hanem azért, mert valamint Kazinczy szerint Zrinyinek, úgy nekem is azt tenni „vagyon jó kedvemben”. Senki sem tudja jobban magamnál különcségeimet. De ki nem volt különc és erőtetett nyelvű, ha újat is merészelt? S én - nem dicsekvésül mondom - de csakugyan merészeltem újonnan kötni, átvetni, forgatni szókat, másítni szófűzéseket, keresni vagy új kifejezést régi gondolatra, vagy ó kifejezésbe nyomni új gondolatot. Tudom, bár ön nem hozza elő, hogy versben, prózában kirivólag vetém oda némelykor a nem odavalót, például talán népit, vagy megfordítva; hogy nem mindig válogatám s válogatom a szót, s gyakran messze járok attól, mit az urbanitas alatt ért az iskola. Tudom, hogy előadásom, többször mint kellene, szaggatott vagy éppen kuszált, mely úgy szólván, lökdösődik előre, és pedig úgy tudom, hogy puszta emlékezetből is előszámlálhatnék ily néhányat. Sőt többet is tudok, amit senki más nem tudhat, mint jó magam. Nevezetesen amaz utóérzelmeket, melyek olykor, miután valamit megírtam, előfogták s gyakran töprengésbe ejték lelkemet: volt-e rá szükség úgy írni, úgy fejezni ki magamat, ahogyan írtam, ahogyan kifejeztem; és ki hinné! megnyugodtam a kétesben, a szokatlanban, mondván: otthagyom kőnek, hadd botránkozzék meg benne a szemes és világtalan egyiránt, és annál jobban tudja s igyekezzék kerülni a hibát az én tévedésem után. Mindamellett álljon, amit ön állít, hogy ezt mind a formáért követtem el, de mégis jobb szerettem volna én afféle búvárló, elmélkedő, olykor feszegető író is lenni, mint csupán szépíró, azaz olyan, ki kevésbé gondol az előadandóval, mint az előadással. Nekem legalább déli fényű igazságnak mutatkozik jelenleg irodalmunkban a formai nyelvmű-

veltség, valamint az is világos ellenkezőleg, hogy ebbeli haladásunkkal nem tart kellő arányt a gondolati, a fogalmi elem; azaz déli fényű világos, hogy tudnánk mi írni, csak volna mit.

Így levén meggyőződve, ami felől mégis nem lehetlen, hogy hibázok, részemről kortévesztésnek veszem az írásbeli formának oly értelmű sürgetését jelenleg, mint sürgettetett a neologizmus korában. Ez az irodalmi történet tautológiája, mellyel nem sokra megyünk. Ön bizonyosan eleven műérzelmének, helyes tapintatának engede akkor, midőn el akarván kerülni amaz egyhangúságot, ugyanazon dolog ismétlését, a forma ügyéhez spekulációval nyúlt, és másképpen akart szólani, mint esztétikus elődei. - De Kazinczy, Kölcsey, sőt még többen is utánok, nem spekuláltak, hanem annál tüzetesebben s gyakorlatiabban mutattak oda az előképekre, a követendő példányokra. - Igen okosan, mert körülbelől egyiknek sem volt az esztétikai mezőn a korral színvonalas műveltsége. A görögök és Goethe hányszor vannak ajánlva főleg Kölcsey által? És talán senki se pazérlott annyi drága időt minden apróságra, mint Kazinczy, kiről tudatik, miszerint ügyvéde szóváltásait, pervitáit is méltónak lelé átjavítani, oly kedvvel és komolyan, minővel és mint Sallustot dolgozta. Ők a forma szépségét, becses voltát éreztetni hagyák inkább, mint esztétikai tételekben formulázták; azaz tanítottak példákban, hiszen példából okulni szinte jobb természetünkhez tartozik, példákban, melyeket tanulmányozni lehet és kell, és hagytak magok után oly gyakorlatot, melyre ön is hivatkozik. Mit gondol ön: tettek volna-e annyi hasznot, ha végire nem járt empiria után, szemlélődve állítanak föl esztétikai elveket, s még az is megeshetik rajtok, hogy talán mást tanít az elmélet, mást mutat a gyakorlat. Ha ez őrajtok esik, még elnézhető, hiszen ezen kor egész bölcsészeti műveltsége, honn és külföldön, elménk amaz eredeti meghasonlása mint sarkpontjai körül forga, hogy amit az emberi ész olyannak tud az elméletben, nem szükség igaznak lenni a gyakorlatban. Ellenkezőleg még most is ezen eredeti meghasonlás értelmében művelni a szépészetet, nagyon is későre esik. Ezelőtt harminc évvel megjárta volna; most idejemúlt ódonság. Régi dolog eszerint az ön által vitatott elmélet és példahalmaz és éppen oly régi a magyar irodalom, mint a tudomány történetében. Mint régen elmúltakról lehet azokról beszélni, hanem ifjúnak és örökösen életbe vágónak marad a forma és tartalom ügye, melyet nemcsak *újonnan* kell, szabad és szükség elővenni, hanem *új szempontokból*, az európai esztétikai műveltség színvonalához képest felfogni, tanítani. Látja ön: mily kevéssé szólok a magam, hanem inkább a hazai irodalomtörténet és a tudományosság ügyében, kivéve ha netalán azzal teszem eggyé a magamét. És valóban így is van a dolog. Határozottan s minden melléktekintetek oldalra vetésével fogok annak okáért szót ön ellen, midőn a tudomány dolgában tudta nélkül akar végezni s műbölcsészetünk irodalmát egy nagy anakronizmussal eldíszteleníteni. Hiszen úgy beszél ön a formáról, mintha egyes ruhadarabról volna szó. - *„Formáimat”*, írja ön, „még akkor sem volna kedvem védeni, ha valóban megérdemlenék.” (Pesti Napló. Tárca, 1857. febr. 25. szám.) Utoljára; így valóságos nyelvtani lénnyé, szórakozási ügyességé alacsonyul le az egész formai kérdés. Én pedig azt mondom: *tartalom nélkül, mely egyszersmind forma is, elvesz a próza*.

Tanácsokkal, melyek idejöket múlták, tanokkal, melyekben az elmélet és gyakorlat csak mint két gyarlóság ütközik össze, tételekkel, melyek a gyakorlatból annyit vesznek át, amennyi elméletnek minden, csak nem jó, ha pedig elmélet, a legrosszabb gyakorlatot is védik, törvényesítik, ártunk-e inkább, mint használunk ez idő szerint a magyar irodalomnak, s van-e rájok szükség mai nap, oly kérdés, melyre a figyelmes olvasó mondottaimból maga is megfelelhet.

A LEGÚJABB MAGYAR LÍRA
(1859)

I

Azok után, miket egypár év előtt széptani dolgokról, költészetünket illetőleg, olvasa tőlem a közönség, ideje hogy következzék a folytatás. Mert óhajtom egyrészről összekötni a jelent a legközelebbi múlttal, másrészről igazolni egy irodalomtörténeti állításomat, mely mindeddig sincs bizonyítva általam, de megcáfolva se újabb elmélet vagy adatok által, ha ugyan elég jól ismerem az újabb magyar líra körüli meggyőződéseket, ítéletmondásokat.

Eszerint állításom el volna ismerve hallgatólag, hanem ez kevés, legalább nem elegendő, hogy az olvasót a mai költői gyakorlat elméletéhez juttassa. Igen jól érzem pedig, hogy nem mindennapi feladat vár reám eme kritikai interregnum korában, melybe az elmék határozottság nélkül makacsok és fogékonyság nélkül ingerlékenyek. Mert Kazinczytól Gyulai Pálig, mindezen nagy idő folytán sem hiszem, hogy volt volna szembetűnőbb fölsemvevés a kritika iránt, mint ma, legalább a költők java mindig többet adott az ítészetre akár elvileg, akár gyakorlatilag; míg most - szabad legyen hallgatni a példákkal - éppen az ellenkezőt tapasztalom. Ösmerém és fájlalom elmésségeiket, gúnyaikat versben és prózában, írva és életben, de kicsinylem is; míg Kisfaludy Károlyról nagy méltánylattal jegyezheti fel az irodalomtörténet, hogy magát bírálta, s egy levél sem hullott alá koszorújából mindamellett.

Vajon nem időn kívül esik-e hát ily csillagzatok alatt ítészethez nyúlni s befolyást remélni belőle a meggyőződések, a műtudalom alakítására? Nem elvesztegetett fáradság-e irodalomtörténetben vetni tükröt a költő elé, ha benne csak magát látja; vagy emlékeztetni rá, mikor háta megett van: nem nézhet belé? Mégis úgy kell lenni, mert az irodalom morálját semmi se adhatja meg, hanemha a vizsgálódás, összevetegetés, a múltra és szellemeire hivatkozás stb., szóval a derekas ítészet, melynek egy percig sem volna szabad hiányozni az irodalomból, ha oly keserű is, mint az epe: vért csinál.

Szeretem pedig kijelenteni, hogy az ítészet felőli eme gondolattal tisztában vagyok; szeretem különösen mai állásomat, és dicsekszem is vele, hogy függetlennek érezhetem magamat és részrehajlástól mentnek az újabb költői nemzedék irányában; legalább, mai helyzetemhez képest, így veszem ki részemet a költészet örömeiből, mely az emberiség vigasztalója. El is követtem annálfogva mindent, hogy belehelyezzem magamat legújabb líránk értelmébe. Darab ideje forgatom már Lisznyai és Tóth Kálmán verseit, Vajda és Székely gyűjteményeiket. Csak imént tettem le Zalárt és Szelesteyt, sok már ifjabb költőkkel együtt a legújabb Hory Farkasig, kit éppen most olvasok. Ezer hang és szín fülemben és szememben. Élvezek és tanulmányozok; de hogy nem maradnak el az észrevételek sem, nagyon természetes. Hiszen úgy tapasztalat, mint éveim által is túl vagyok már amaz egyszerű, mondhatnám, együgyű állapotán a lelki életnek, hogy élvezzek és ne tudjam, mit, örüljek és ne mondassam ki, miért. Az olvasás nekem többé nem ily ártatlan élvezet. A szellem nemcsak a morálban jelenik meg mint lelkiismeret, hanem ítélő tehetség alakjában odaveti magát a művészet remekei közé is, mikor igazságai nevében mérkőzni mer az alkotó elmével s bírálni teremtését.

Részemről örömmel hallom, hogy irodalmunk jobb lábon áll, mint valaha. De kevés utánagondolás megtanít, hogy akik így beszélnek, nem tudnak hozzá, vagy legalább csak annyiban érnek valamit, hogy sokan vannak. Nem a szerzők részéről áll jobban az irodalom, hanem az olvasókéról; mi annyit tesz, hogy az irodalmi lég változott, s ma többre van szüksége a közönségnek, mint azelőtt; így a sokaság csakugyan igen becses; de másrészben

annyit tesz, hogy az írókra is új kötelesség vár, s ez nem egyéb, mint eszmélni magas hivatásukra, emberi és nemzeti dicsőségökre a szépnek, jónak, igaznak hűséges szolgálatában. Ne legyen azért senkinek is bosszúságára, ha látja, hogy akad ember, ki ma is bírál, s őszintén bevallja magáról, mint én is, hogy lelkesedéséhez mind jobban furakozik gyanú és kétely aziránt: isteni szikrától van-e mindig vagy időbeli szerencsétől inkább az a siker, mely a költő művét közajkra emeli s a jövendőségnek ajánlja; nem vétkes-e a gyönyör, melyet a kor műélv gyanánt fogad?

Körülbelül ilyen magában elmélkedő s aggódó ember őszinte kérdéseire fog egyenes választ nyerni az olvasó ezúttal éntőlem. Magam vagyok a kérdező, magam leszek a felelő. Lehet, hogy ítéletmondásaim össze fognak ütközni némely konok vagy elkényszeredett ízléssel, de ez nem korlátoz. Lehet, hogy amit elmondandó vagyok, rosszul fog esni némely költőnek; ez nem célom; de ha alapjában téveszteném az igazságot, s balul értetném: igen fájna, jobban mindennél.

Jól látom pedig, mire lesz szükségem. Először is idők és állapotok összevetésére, újabb s régibb nézetek és gyakorlat tekintetbe vételével; azután tanok- és elemzésekre, mikor az egészet bevégzem ezek alkalmazásával s példákban felmutatásával. Hogy a széptudomány örök szabályai, minő „a művészet öncél", vagy igen nagykörű állítások, minő „a világirodalmi szempont" stb., habár igazak és vallandók is különben, mint némely korok és elmék által felfoghatlan üres *egyetemességek*, rajtam alig segítnek valamit s a szépirodalmon kevesebbet a valaminél: esztétikai műveltségünk állásából s példákból látom. De más oldalról nincs miért tagadni a korszerűséget s a mellékes cél fontosságát, mely szerint a szép, mint olyan, *különös* föltételek alá esik az idők folyása- s történelmi állásához képest, már-már kívül a művészeti határokon, anélkül mégis, hogy megszűnne szép lenni. Mert a szép nemcsak szabályt ösmér, hanem szabadalmat is, melynél fogva szinte visszaéléseket s törvényellenességet tartott fel és enged magának a művészi életben, mikor a szabálytalanság törvényszerűséget, a disszonancia összhangot ad, s többé-kevésbé aránytalanságban ösmérszik fel az idom: mindannyi okai a középszerű elmék olykori kitűnésének. Ennélfogva az ítészetnek is kötelessége változtatni álláspontját nem ugyan a fő igazság mint egyetemes szabály irányában, hanem a költőkhöz képest, kik legtöbb ízben nem tudva lépdelnek hamis úton, vétenek a szép ellen annyira, hogy istennő helyett bacchansnak látszik a múzsa, mocsárnak az Aganippe. Ilyformán a költők helyzete s makacssága is indokolható saját szűk látásuk szempontjából; de ha épen a jobbak néznek most kicsinyléssel, majd komor szemmel az itészek felé, még sajnálatos is. „Én nem tudom", írja Lamartine, „melyik költő mondá, hogy neki százszorta nagyobb keserűséget okozott egy kritika, mint örömet valamennyi dicséret. Szánom a szegényt, de nem értem." Így vagyok én is költőinkkel; pedig nem látok egyet sem, aki puhábban érzene s lágyabb szívű volna, mint az örökké merengő, kesergő Lamartine.

Hogy szépműtörténeti vizsgálódásomat ott kezdjem, ahol végeztem, visszatérek azon állításra, melyet e cikk elején említék. Állítám, hogy lírai költészetünk legújabb haladásában kitért a fölvett útból, „de mindeddig sem bírta oda mívelni a *kelmeiséget*, hogy valami nagy reményeket ápolna iránta a művészet. Mi lesz belőle utóbb, nem tudhatni. Lehet, hogy kiforrja magát, s talán határozott jellemet vesz föl s megállapodik egy időre mint uralkodó ízlés, de én nem hiszem, nem óhajtom, mert veszteségül, hanyatlásul tekintem." (Pesti Napló, 1855. nov. 24. sz. Tárca.) Ezen állítás mostani meggyőződésem szerint is érvényes, de óhajtásom, hitem is teljesült. Mégis, ha dalköltészetünk legutóbbi haladását becselni akarjuk, az a líra leszen ez, mely a *tartalomra* sokat, mindent, a *formára* keveset, semmit sem ad, s mindkettőt *hazaiból* szereti kiállítani, félre tudván az idegent, akár ó-, akár újkori legyen ez; így kitűnőleg *magyar*. Az időre nézve meg úgy igazodtam el, hogy ez a költészet csak a forradalom ótai korszakot foglalja el. A kelmeiség ezóta van túlnyomólag kegyelve; - jelvonások, melyek bármi keveset

mondók, mégis gondolkodóba ejthetik az éber figyelmű olvasót, s tájékozó pillantást engednek vetni a fölvett tárgyra. Sokszor elég odamutatni valamire, hogy értessünk; de én ki akarom fejteni gondolataimat.

II

Talán nem szükség hosszasan emlegetni: mi történt velünk politikailag, nemzetileg. Az a változás, mely életünket ez oldalról érte, nem mehet-e át rajtunk minden nyom nélkül. Az egyetemes hatást a fantáziának is kellett érzeni, s csak a jó isten mondhatná meg: hová és merre jártak a mi gondolataink, hogy és mint kerestek irányt vágyaink, hol és mikor nyugodtak meg érzelmeink. Vajon nem szükség-e igyet vetni mindezekre, ha értelmét akarjuk venni ama költői mozgalomnak, mely a forradalom óta látszik fejlésnek indulni, talán erőre kapni és meghonosodni? A szellem fölveszi magába az időt és eseményeit, s örök tartalommá dolgozván fel, korszakot hagy láttatni alakulásaiban, melyek leginkább a művészet megyéjébe tartoznak, és leszen egy dal - egy emlék.

Amaz évek folytán nem mondhatni, hogy el lett volna csüggedve a nemzet, de nem is volt lelkesedésben. Közönyösség, messziről sem zsibbadtság, foglalta el a közérzületet. Mert igaz, hogy midőn egymásután láttuk eltűnni a volt intézményeket, mintegy ürességet vettünk észre magunkban, s inkább szereténk mégis töltözni bizonytalan reménnyel, mint élni a kész újjal. Mindamellett, ha vonzódott is ősi emlékei felé a nemzet, de nem vete vastag nyakat sorsa ellenébe; ha fájt is nem látnia többé történeti élete s nemzeti érzelmei valóságát külsőkben, szerencsére mihamar megtanult ítélni s különbséget tenni aközött: mi vala szent szokásbul és mi örök igazságból; míg másrészről tagadhatlan, hogy a közvéleményt sokáig tartották rezgésben oly aggodalmak, melyeket könnyebb volt indokolni, mint elszéleszteni, főleg miután némely hazaiságra vonatkozó eszmék mindinkább lemaradoztak a nyilvánosság teréről, és az érzelgő lelkeknek mintegy alkalom nyílt úgy vélekedni, hogy talán a gondolatok is meghalnak, mint az emberek.

Erős színezetű, Berzsenyi-lángolású hazai dalokat ily kor nem alkothat; és ha csakugyan felötlenék valamely itész fejében azok hiánya, nem messzi kellene fáradnia, hogy meglelje igaz okát. A képzelődő erő érzelmeinkre számít, s egyszersmind felhasználja az idő alkalmait teremtéseinél. Egy nagy örömhang, egy nagy nemzeti lelkesedés a legkedvezőbb levegője, s ki hinné a mai prózai világban, hogy Berzsenyi, ha táblabírónak ki nem neveztetik, sohasem zengi ódáját báró Prónay Sándorhoz, melyben fennköltt érzettel hirdeti örömét, megtisztelteteését a nemzetnek: „Győztem, lerázták combjaim a fövényt!" A történetíró Dahlmann, ugyanez alapból igen helyesen, kedvező körülményül számítá be, szinte kulcs gyanánt fedezte föl Shakespeare költői szelleméhez Angolország közlelkesedését a spanyol tengeri erő megtörése után. Annak hullámain lebege a sokaság között a még hírnélküli, éppen huszonnégy éves Vilmos is, hódító a költészet országában. Könnyen elfogadhatni, hogy szellemének erős nemzeti vonásai eme nagy napok eltörölhetlen emlékeiben gyökereztek meg s izmosultak fel művei állandó ösmértető jeleivé.

Nálunk a költői elme nem talált, ez idő szerint, lelkesítő táplálékot. Pindari ódák nem születtek, de az Ovid-féle Tristiumok is elmaradtak; jele, hogy a művelődés eszményi oldala eltűnt az előtérből. Se nagy öröm, se nagy bú, hanem az élet való érdekei foglalták el törekvéseinket, s még a költészet eszményi országában is megcsillant a realizmus fénye, s úgy látszott, hogy csakugyan elértük az arany középszer boldog világát. Sajnálnám, ha valaki félreértene, mintha például e részben kárhoztatólag szólanék. Hogy az anyag és érdekei nálunk a forradalom után helyesebb szempontból fogattak fel, mint annakelőtte, bizonyos. Ez így van

jól. Hanem figyelmet az fogott érdemelni, hogy e felfogás oda is átvitetett, hol reá semmi szükség. Mert ha sokan úgy vélekedtek, hogy az anyag előtérbe állításával rég óhajtott államgazdasági elméletek vannak létesítve, ez megjárja, s nem esik kívül a rendes gondolkodáson; ha úgy hitték, hogy benne valami nagy politika rejlik, mely a forradalom előtti magas idealizmust akarja gyakorlatibb útra terelni, ez lehető, s én nem is cáfolom, mert igazán véve nem egyéb az, mint polarizáció, mely ellentétekben él s elméletéül elég egy törvénye a természetnek; de hogy tömegesen veté magát a nemzet a reál érdekeknek, hogy a műveltebb, rangosabb osztály, mint valamely soha nem látott divatcikkről kezde beszélni a hasznos ismeretekről - mintha egykor talán haszontalanok lehettek volna - nemcsak, hanem a későbbi nemzedék sorsán borongva egész komolysággal szőtte a nevelés tervébe a reál és kitűnően a reál irányt: ez meglepő egy fordulat volt, és nem ok nélkül döbbente meg azon magasb elméket, kik mindent a maga helyén szeretnek, és nemzetről, emberiségről való bölcselkedéseikben más valahonnan indulnak, hogysem a konyhából. De miket is láttunk tehát? Láttuk, hogy a világ egyik legideálisabb nemzete, mely *„nobile officium”*-ból gyakorta éveken át szinte családa elszegényedéséig, békében és hadban, honn és külföldön vitte a közhivatal terheit, alig remélve máshonnan jutalmat, mint nemes öntudalmától, most minden további aggály nélkül a legszebb jövendő reményében veté magát az ipari, üzleti pályára, s világpolgári átalakultságban kezde gondolkozni a megélhetésről, a darab kenyérről, s már-már fölhagyni ama szép eszmeiséggel, mely a földből hazát alkot, az ősök emlékezetéből történetet csinál, a meggyőződéseket közvéleménnyé emeli, törvényt szerez, államot rendez, művészetet, tudományt teremt. Melyik - és koránsem szegényebb osztálybeli - szüle menekült meg a kísértettől, hogy a leggyötrőbb aggodalmak között ne tépelődött volna egy-egy keresetággal gyermeke számára, biztosítnia kenyerét, holott nem példa nélküli, hogy százra, sőt ezerre menő holdjai voltak az ország legtermékenyebb vidékén? És ha éppen a vagyonosabb rész indult ez irányban, ki fogta hát feltartani a hazaiság emlékeit, végrehajtani a nemzeti küldetés kötelességeit?

Igen! ki fogta hát feltartani a nemzetiséget, a hazaiságot? Ez roppant kérdés. Igaz, hogy lelkinyugalommal mutathattunk ama kevésbé vagyonos osztályra, melyet népnek hívunk. Ez megtette most is, mint máskor, hogy legjobb hittel igyekezett magát betalálni körülményeibe, szerette a földet, melyen él, hal. Mutathattunk a középosztályra, mely irodalmat, közjót szívesen pártol; de nem hiszem, hogy csak egy óráig is lehetett volna valaki ama gondolatban, hogy egyes osztályok elegendők volnának a nemzeti hivatás idealizmusára. Sőt inkább: tűnődés fogta el az elméket, látván beközelgeni az időt, melynek főigazság a kétszer kettő, legvilágosabb adat a nyereség, leglojálisabb ok a haszon. Tűnődés, melynek kínjai között be kelle látnunk, hogy a nemzetiség céljaira, ha meg akarnak felelni az emberiség kívánalmainak, nemzet kell, nem annak egyes osztályai; tűnődés, melynek forrásaiban kelle megtisztulni nézeteinknek aziránt, hogyan és hol és miben helyezzük úgy az idealizmus, mint a realizmus becsét, értékét. És megengedvén, hogy mindkettőnek vannak, lehetnek túlságai, és minden túlság rettenetes, de meg kell engednünk azt is másrészről a legnagyobb elmékkel egyet-értőleg, hogy az idealizmus túlsága sohasem oly rontó és ijesztő, mint az a tudat, hogy az anyagiság elve az érzékiség rabszolgájává alacsonyít. Legalább eddig a világtörténet, példái ez oldalra bizonyítanak; hogyan lesz ezután, majd megmondja a jövő.

Azonban én nem akarok diatribeket írni az anyag és szellem érdekeiről, hanem csak nyilatkoztam egykori fájdalmairól lelkemnek, midőn világhelyzeti állásunkból s netaláni körülményekből amiatt is lehete remegni: hátha valamely fekete vonások nyomulnak bélyegül a magyar lélekre búbánatból, nemzeti elkeseredésből; hátha nyílt őszinteség helyett alattomos elme, szókimondás helyett elmei feltartások, egyenesség helyett zárkozottlelkűség szegődik jelleméhez egyoldalról, míg másfelől az édes földi gondok a különben is szűkölködő szegény

magyart teljesen elszakítják a magasb eszméktől, s húsos fazekakhoz terelik örökre. Most, az idők lefolytával, mondhatom, hogy e remegés bármi gyöngéd lehetett is, nem volt indokolható az életből, a következményekből. A homályfolt, melytől a nemzeti jellemet félteni lehetett, elszállt, mint a pára, melyet fényes lapra lehellettél; s az anyagiság csak úgy vette be magát szellemébe, mint vasba a keménység: hogy acél lesz belőle. Most elmondhatjuk, hogy meghallgattuk a jó tanácsot mindkét részről, s túlvagyunk az egyoldalú elméleteken. Nyereségünk, hogy a magok mértéke szerint fokozni az eszméket tisztább fejűek is vagyunk, tapasztaltabbak is.

De legyen elég ennyi érintőleg egy időszak rajzáról, melynek költészetét fejtegetni feladatom, s egyszersmind legyen megmondva előlegesen, hogy az én belátásom szerint, aminő ellentét fejlődött ki az országos élet múltja és legutóbbi korszakai között, éppen olyan színezetű vonásokkal vált el egymástól a két időszak költészete is. Az anyagi máz felötlik mindkettőn, kifejezése pedig mindkettőnek a *népszerűség*, jól, rosszul értelmezve, alkalmazva helyén vagy helyén kívül. Nem első, de nem is utolsó példa a nemzetek életében, hogy reményekre aggodalom, eszmeiségre anyagiság váltakozott, s a feszítő elméletek után, melyek kivetek rendes kerékvágásából az életet, az elhagyott útra tére meg a történet, s folytatta előhaladását.

Ránk nézve is e pont bír legtöbb érdekkel; s ha már a közélet régibb és újabb állapotainak csak mellékesen történt egybevetésével is nyertünk valamit, mennyivel jogosabban fog itt állani a régibb és újabb költészet lélek- és történeti rajza? E pontnak felderítése valóban enyhülést fog szerezni azon kételkedő és töprengő elméknek, kik, miképpen egykor a nehezen remélő Kölcsey, csak rosszat, csak semmirevalót vesznek észre a jelenben, ha tévedését látják, s örömüket lelik az elbúsulásban. E bajnak is van orvossága. Nézzünk csak szemökbe az uralkodó elveknek, a vezérgondolatoknak, tapogassuk csak ki gyenge oldalaikat: azonnal útban vagyunk a megorvoslás felé.

Vegyük legelőbb is a népszerűséget: minő beccsel bírt ennek gondolata régibb költőinknél s minő beccsel bír most. Berzsenyi attól, amit ma értünk a népszerűség alatt, oly igen távol szeretett volna maradni, hogy maiak előtt megfoghatlan értelemben írá műveiről Kazinczynak: „Verseim mindenütt kedvességet találtak; de félek, hogy igen közönségesek, minthogy igen közönségesen tetszenek.” Nem szükség eme túlszerény szavait Berzsenyinek maga felől betűhíven elfogadni, hanem az mégis megjegyzendő, hogy e nyilatkozat egyenesen a kor nagyobb elméinek értelmében van ejtve, azon értelemben, mely ítélt Kazinczy és Berzsenyi között és emennek reál iránya felett amannak idealizmusát segíté diadalra, mely tanított választani Kisfaludy Sándor és Csokonai között, s megbecsülhetlen józansággal bírálta mindkettőnek népszerűségét.

Valóban nem lehet megmondani, mit csudáljon ember inkább az említett korból: szépirodalmi bölcseink sztoikus hűségét-e az ízlés, a tudomány elveihez vagy a közönség majdnem öntagadó érzületét az ítészet okai, tanai iránt, melyek oly egyetemesen s általánosságban tartattak, hogy kivétel nélkül a föld minden nemzete irodalmi előhaladásának lehettek volna vezérigéi, fáklyahordozói; s különösen abból, amit a magyar olvasó világszépnek, esztétikainak tartott, éppen azért egy betűnyit sem hagytak helyben, hanem seregestül hajtották ki a szép országából. Kevesen fogják még íróink közül is emez állításokat érteni, s a nagy tekintélynél fogva, melyet Kazinczy és Berzsenyi, Kölcsey és Bajza nyertek a közönségben, még kevesebben hinni, hogy klasszikus ítészeink vagy azok mellett, kik a két régi nagy irodalmi nép művein gyakorolták szemöket és ízlésöket, a szorosan hazai költészet eszméje is mozgatta már az írók tudalmát, s nem éppen vakösztön volt az, mely Csokonait és Láczait tüzetesen magyar értelemben tanította szólani a költészetről. Hanem ezen állításnak bővebb kiderítése maradjon a költészet történetírójának kötelességéül. Ezúttal én csak azon távolságot akarom kiméri,

amely van a mai és régibb költészet között, éspedig az akkor és most uralkodó elvek szembeállításával, kijelölésével.

Mondtam már, sőt részletes idézetekkel is egyszernél többször kimutattam, hogy minő elvont és merev különváltságban taníttatott nálunk az ideális költészet vagy a költészetnek ideális elve. Nem tartózkodom mindamellett még egyszer idézni Bajzát, nemcsak azért, mert nála senki sem tudta magát szabatosabban kifejezni, hanem azért is, mert ő az eszményi elv vallói között egyetlen, ki nem köté magát *görög* vagy *más* idealizmushoz, hanem csak idealizmushoz *általánosan*. Szerinte „a szépség az emberi természetben fenekül, nem e vagy ama nemzetben; nem viszonyos, hanem általános szinte úgy, miképpen a rény s az erkölcs ideálja. Laokoon és a vatikáni Apoll, Homér és Rafael művei nemcsak a görög és olasz népnek: az egész emberiségnek készültek, s ha az afrikai vad puszták lakója vagy a grönlandi cethalász bennök szépséget nem talál, annak a műveletlenség leszen oka, nem az, hogy a görög és olasz szépség az afrikaitól és grönlanditól szükségképpen különböző." (Kritikai Lapok. I. 95. l.)

Sehol nem olvastam irodalmunkban az ideál elv tisztább előadását, s meg tudom fogni, ha eme tételek győző erővel bírtak, sőt örülök is, hogy az elvet, oly határozottan látom átvive az irodalmi munkásságba, mint Bajzánál. Egy Goethe nem lehetett, nem volt következetesebb, magának megfelelőbb. Legyen szabad mégis el nem hallgatni észrevételeimet e szoborszerű elvhűség mellett. - Ezelőtt a nyilvános és közélet, majd evégett az ifjúság nevelése, különösen a római és görög klasszikusok iskolai tanulmányozása, a teogóniák és mitológiák segítségével, idomított annyit a közműveltségen, hogy féltisztán, félsötéten - igen kedves szavak akkortájban - lebegett valami az ízlésre, a művészetre hivatással bíró elmék előtt a görög ideálból, az istenek alakjaiból, melyet és kiket úgyis a költészet alkotott fel a lelkekben; de a klasszikai műveltségnek mindinkább az iskolára szoríttatásával, s a nemzeti irány mellett az életből lassú vagy látható kimaradtával egyúttal aziránt is fogy a remény, hogy a szépségnek amaz ideális tekintélye mindvégig eleven és tiszteletre méltó fenségben álljon meg; sőt bizonyos, miszerint a legnagyobb csudálat után is eljő az idő, melyben el foghatja magáról mondani a néző, hogy a vatikáni Apoll alakjának minden szépségeire is csak szemei vannak s nem egyszersmind lelke is. S mi más az, midőn látom, hogy egy estveli harangszó, melyre a nép süvegvetve imádkozik, minő mélyen hatja meg az érzékenységeket, mint az, hogy a keresztyén elmében valami fenségesebb lény gondolata is lebeg annál, melynek márványban lehet legdicsőbb alakot adni; hogy a keresztény szemből ki van veszve a görög plaszticitás becse; noha elismerem s osztani óhajtom azok örömét, kik tanulmány és példák után visszatevén magokat a római-görög világba, elragadtatásig emelkednek ama nagy összhang élvezetén, mely van a mű és idő és uralkodó szépeszme között, látván, hogyan származott egyik a másikból, hogyan lett magyarázójává az időnek, mely letűnt, a kő, mely megmaradt.

Bizonyos, az élet által erősített igazság, hogy bár minden újabb irodalom ama régieken művelte, gyakorlotta magát kezdetben, de mégis túlment rajta, vagy többé-kevésbé elszakaszkodott tőle előbb-utóbb; más szóval: az élet úgy tanítja, hogy nem mindig ugyanazon elvek után megy az irodalom, s éppen ezen változás nyújtja történetét. Legújabb példa erre saját költészetünk. Nemrég olvasám Vajda Jánosról, hogy az ő „múzsája egyike a legegészségesebb múzsáknak, *pirospozsgás érzéki szépség, inkább az erő, mint a kedély és kellem tündére*" (Szépirodalmi Közlöny. Második évf. 30. l.). Ha feljebb mondám, hogy Bajza elmélkedése az ideálról a legformásabb előadás a maga nemében, most ellenkezőleg merem állítani, hogy eme Vajda feletti szómondás az, mely az ideálnak legnyíltabb tágadása, vagy az érzékinek legtestiebb kifejezése, tudtommal, az irodalomban. Ha jól emlékszem Greguss, bizony a legjobb alapon, kelt ki valahol költészetünk újabb iránya felett, hogy igen érzéki, úgyszólván csupa testi, s fáj, hogy igazat kell adnunk észrevételének; és ímé ott vagyok, hol összefoglalhatom a végszálakat s egypár tételben mutathatom fel az ideál és reál elvek divatát, keletét,

azaz aminő ellentét van eme két tétel között, éppen oly igen különbözik egymástól a líra most és ezelőtt; vagy ami ugyanegyre megy: akkor az ideál, most a reál elvnek van túlnyomósága, uralkodása, ez, mint az: egyoldalúság.

III

Kölcsey mondá ki annak idejében az uralkodó nézetek, azaz előítéletek dacára is, hogy „lírai költésünk, melynek pályáján legtöbben jelentek meg, még maga is nagyon szűkkörű" (Minden munkái, III. k. 115. l.). De hogyan is ne lett volna az, mikor oly kicsi térre volt szorítva, éspedig egyenesen a művészet szabályai által, hogy valamely derekas, életrevaló bővülés, szervületes növekvés, tudniillik olyan, mely több mint ernyedés vagy terpedés, egyáltalában lehetlennek mutatkozott. Olvassuk csak éppen Kölcsey tanait: „A szép s minden vele határos érzés minden kor, hely és éghajlat embereiben egyforma alapvonásokkal tündöklött. Következik, hogy az, aki a józan ízlés magvait keblében hordja, nyomós studium által kifejtvén, készíthet magának bizonyos egyetemi, de személységi sajátságok s szokásba ment formák által félre nem vezetett mértéket, amit saját és idegen művekre csalódás félelme nélkül alkalmazhat." (U. o. 96. l.)

Nem azért hozom fel e helyet, hogy cáfolják, hanem hogy költői állapotokat gyakorlat és elméletben magyarázzak, történeti nyomokon a mai napig levessek. Mondom azért, hogy Kölcsey megjegyzése a líráról helyes, igaz, de ha panasz van benne, az elméletnek tulajdonítható. Hogy tehát a panasz megszűnjék, meg kelle szűnni a törvénynek is, mert „szokásba ment formák, személységi sajátságok" nélküli dalköltészet és „szűkkörű líra" ugyanegy. Megengedjük ugyan, hogy „a szép minden kor, hely és éghajlat embereiben egyenlő alapvonásokkal tündöklik", de az irodalmak története itt nem áll meg, hanem, mint minden, ami él, megered az egyetemes alapból, és fejlik és folytatja magát új meg új alakulásokban hely, idő és éghajlat szerint az ó- és újvilág népeinél az ideál szépségei és a regényesség torz alkotásai mint véghatárok között.

Ez történt a magyar lírával is. „Ne tartsd áldozatnak", írja Berzsenyihez Kazinczy, „némely dolgozataidat kirekeszteni gyűjteményedből. Inkább kevesebb legyen, de mind jó. A meglehetős poéta művei irtóztatók." Hasonlóul Himfyre sújtott epigrammja is a kevesebbségnek ad többséget, midőn tűzre vetteti vele felét meg felét dolgozatainak; s csak azután zengi reá a dicséneket: „vár az olympusi kar!" - Vakmerőség nélkül lehet állítani, hogy mai időnkben lélek elleni bűnnek tartatnék efféle itészet. Az nem ízlés dolga volna többé, hanem személyé, egyéné; annyira eltávoztunk az egyetemes elvtől, oly mélyen mentünk be a különösségekbe, az egyéni határzottság, a személyi magánlét tömkelegébe, a privatissimák titkaiba, a helyiség, vidékiség viszonyaiba, hogy az ítész, midőn körútra indul a szépirodalomban, minden léptennyomon tarthat tőle, hogy a költőtől a legkeserűbb szemrehányással illettetik minduntalan, amiért dalait bírálván, talán meg is róván, személyes sértésre tán torulhat, akaratja ellenére. A műből többé nem a művészre hajlik a következtetés, hanem a személyre. Félő, hogy mikor a művészet kívánalmait sürgeted s ezek hiányát sajnálod: az erkölcsiséget zaklatod, a mű gyöngéje helyett a szívre tapintasz, és műbíró helyett komoly szemöldű erkölcsbírónak tekintetel. Innen az itészet keresztje egy oldalról és a költők ingerlékenysége más oldalról inkább most, mint valaha; s igazat szólva, ez nem fejlődés, hanem tulajdonképpen szakadás (haeresis), elvtagadás a művészet országában.

Jelöljük ki mégis a helyzeteket. Akkor, az eszményiség elvének tisztelete folytán, igaz, távol tartott magától a költészet minden eselékit, mellékest, ideig-óráig valót, és ragaszkodott a szükségképpihez, az állományihoz, az örökhöz alkotásaiban. Kérdés: ha ez, mint mondva volt,

csakugyan egyoldalúság, olyan egyoldalúság-e, hogy vele mint hibával takarózzék az utókor, vagy annak éppen ellentétét művelvén, igazán művészeti erényt műveljen? Mentsen az ég! - Elébb nő a fa törzse, mint gallyai, vagyis akkor kezd bogosodni nem kárával, mikor dereka megerősödött már. Minden intézetet a szabályok hű megtartása őriz inkább kezdetben, hogysem önereje; s az eredmény, melyet nekünk az eszményi elv nyújtott, olyan nagy volt kezdetnek, hogy üdvös volna reá megemlékezni a folytatás pályáján is. Tőle nyerte költészetünk a tanulmányt és művészetet, a szabatosságot és csínt, a nyelv és poétai formák tiszta kezelését, szóval műveltségét az irodalom, mely korább a puszta, nyers természet után vette volt pallérozottságát, jövén, amint jöhetett, magától, miképpen esőzések után a föld árja: ott is felfakad, ahol nem kell.

Ha tehát egyoldalúságról valami joggal szó lehet, ez csak a kezdetre, a megújhodott irodalomra érthető, mikor benne ki van merítve a dolog természete; s egyoldalúság helyett mondj inkább *egyszerűséget*, mely kevés tartalommal, kevés eszközzel, de átlátszásig tiszta műgonddal, a költészeti eszmének örökös szemmel tartásával csinált művészetet, s legparányibb alkotásán is észre hagyta vétetni a költői szándékot, akaratot, gondolatot. Aztán ami jó kezdetnek, az nem jó mindig folytatásnak, mert ez amazon túlmenés, koránsem megállapodás; de ha tökéletesen megfeledkezik ez utóbbi amaz elsőről, vagy azt, mi az idők vívmánya, szerzeménye, és így a készet, gyakorlatba és valódiságba átmentet, az elődök hagyományát mulasztja felhasználni, további táplálkozására feldolgozni az ivadék: itt a történet múzsája lép föl komoly tekintélyében bíró gyanánt s attól, ki elébb jött, nem fogja követelni azt, mi csak az utódok tiszte, tehát a reménybelit; ellenben a későbbi nemzedéket annál szigorúbban vonhatja számadásra, mennél inkább megérdemlették volna az úttörők, hogy nyomdokaik szentül tiszteltessenek, erényeik követésre méltóul tekintessenek.

Volt alkalmam más úttal kifejezni gondolatimat költészetünk azon korszakáról, mely az ideál elvétől volt ugyan ihletve, gazdagítva, de nem félt, nem irtózott mindamellett kissé el is távolodni attól, s ugyancsak fölvette magába mindazon alkatrészeket, melyeket Kölcsey és Bajza egyiránt kitagadnak az (egyszerű) szép fogalmából, névszerint a hely, kor és személyiségek határozmányait. Tehát azon költészetünkről mondtam el már a magamét, mely az egyetemes *emberi* mellett dicsőségesen ada helyet a szűkebb körű s annál több határozottsággal, tartalommal bíró különösnek, a *nemzetinek* is, alkotásaiban. Ki-ki fogja érteni hogy Vörösmarty korának költészetéről van szó, mely az idő szerint 1825-től a forradalomig megy, s hősei közé a legünnepeltebb, legméltóbb költőket számítja, kik tartalom, és alak dolgában úgyszólván mindent elkövettek, s a „szűkkörű" lírát nagy virágzásig, bővülésig művelték, eszmékkel, gondolatokkal, hazai és népi elemmel gazdagították; és ha mertek távozni az eszményi elv szabályaitól, de kötelességöknek ösmerték vissza is figyelni azokra, s így a lehetőleg egységben tartották a folytatást a kezdettel, a gyakorlatot az elmélettel, a jelent a múlttal, miképen az egész eljárást igyekeztem kitüntetni, mintegy látható történeti lépésekben szem elé vázolni (Pesti Napló, 1855. Tárca) körülbelül négy évvel ezelőtt.

E fényes kor eredményei, vagyis az idealizmustól ilyformán kissé távolodott szerencsés költészet oka a mai költészet miatti panasznak. Gondoltatott ugyanis: ha Vörösmartynak, Garay- és Aranynak megengedtetett a merev idealizmustól eltávolodni, miért volna megtiltva neked, nekem, nekünk? És ment a távolodás szinte a másik végletig feltartózatlanul, a *legjobb* hiszemben odáig, hol a mindegyre alábbszálló egyetemiség utoljára mint egyéniség, vastag érzékiségbe lyukad ki, s úgy látszó tartalmi gazdagságával elibe vág az ideálnak, s népszerűséget, tekintélyt ví ki a reálnak. A legjobb hiszemben, mondom, mert meg vagyok győződve, egy-kettő kivételével, költőink tiszteletre méltó igyekezetéről, de még inkább meg hibás nézeteikről, ferde fogalmaikról, esztétikai bűneikről.

Most már a maga helyén beszélhetünk arról, amit az ideállal szemközt reálnak nevez a tudomány, s költészetben is divatra emel a gyakorlat. - Meggondolván, hogy a költészet világa minden tényleges műveltségi ág felett örök nyilatkozású eszmei világ, s úgyszólván semmi köze az anyagi természettel más, mint hogy az ebben fölfedezett szépet kiemelje, s általa szellemünknek magasb kedvtelést okozzon annál, melyet az étel-ital ád; meggondolván továbbá, hogy lényege a forma, s az anyagnak tehát mindenképp hódolattal szükség iránta viselkednie; és meggondolván végre, hogy a vallással és bölcsészettel egyrangúlag csakis eszmeiségénél fogva lehete magyarázója mindenkor és minden népnél annak, amit szépnek szeret, óhajt tartatni, mikor az élet vigasztalója, nemesítője gyanánt nézetvén, majdnem vallásos tisztelettel volt minden kor és nép a költők iránt: felötlik azonnal és kérdhető: mit keres e világban a realizmus mint elv, holott az kölcsönvételnek is elég? Ne vélje senki, hogy e derék kategóriát megtámadván, ellene irtó háborút indítok. Tudom én, hogy a realizmus és realizmus között is van különbség, hogy viseli ez az eszme nyomát, és minden szellemtől, erőtül ment, azaz tiszta anyag nincs. Tudom én, hogy például a bornak realizmusában a természet egyik ereje, az alkotó munkásság egyik lényege hevül hevít, hogy ez a lényeg utolsó lépcsőzeten az istenség kebeléből folyamlik alá, s eszerint a mindennapi reál dologban is hat és művelkedik az ideál; mégis elborzadok s legszentebb gondolataimban érzem háborítva magamat, midőn Lisznyainál olvasom, hogy ő, ha bort iszik, istent is iszik; „hisz isten mindenütt jelenvaló" (Palóc dalok, második kiadás, 95. l.); s reámutatok a keresett lényre s azt mondom ez a *reál*! Aztán ott érzi Lisznyai az Istent fejében, lábában, bent a vériben, szívében, ahová beitta; ott ágaskodik benne mint kedv, imádság, szerelem. Ez a reál! - Majd utána fogok látni, hogy mennél nyíltabban s részletesebben szóljak e költői szörnyről, mert igazán annyira vitte már emberevő, istenivó anyagiságát, hogy mint Anaxialosz mondá a görög bujálkodó zenéről, „esztendőnként új csudákat szül, mint Lybia" (Berzsenyi összes művei, 147. l.).

A reál elv eszerint ott fogja fel a tárgyakat, hol bennök az anyagiság túlnyomó, s nem gondol, mint üressel, tartalmatlannal, a tárgyak nemesb, magasb, eszmei határozmányaival, vagy a magasb, fensőbb mondományokat is csak anyagban fogadja el, mint ostyában a labdacsot és dicsekszik a sükerrel. Ez aztán népszerű. Mert népszerű a kenyér, meg az Isten mint bor; népszerű az anyag. Ezt kézzel fogom, szemmel látom, eszem, iszom; és a nép, mint Vörösmarty pompásan fejezte ki magát, „mindig kész evő". De a reál nemcsak a vastag érzékiséggel foglalkozik a költészetben, hanem a legferdébb módon azt is örömest megteszi, hogy idealizmust hazud, és a testit, az anyagit szebbnél szebb jelzőkkel díszesíti, utoljára istenre viszi, például Petőfinél: „ha e föld isten kalapja" (hát még mi nem?); és lesz szentté, kis istenné, istenivé minden silányság, hasonlatosan ama somogyi népdalhoz:

A te szoknyád olyan tarka:
Az egeket hasogatja.

Így jutunk azon felfordultság szemléletére, hogy ami csakugyan isteni, lehúzatik a porba, ami por, csakugyan felmagasztaltatik az egekig, melyeket a tarka szoknya hasogat csudálatos módon. Így látjuk, hogy a közeles fogalmak, képek egymástól mintegy eltávolodnak, kerülik egymást, ellenben a messzi esők nagy mohósággal sietnek és szövetkeznek együvé, mikor ama szellemi térségen, mely e távoli képek között fölveti magát, minden jelenet szemcsaló tüneményül mutatkozik, s mint a délibáb nyugtalan elemében a síkság tárgyai, megtörik, vagyis a tető és alap, a kezdet és vég között hiányzik mindig a dolgok dereka, közepe.

Ellentétben az eszmeivel, mely a dolgoknak úgyszólván a javát, lelkét, lényegét választja ki, a reálnak tetszik a tömeges, a sok, a részletes. Míg amaz talán az étherit pártolja, ennek tetszik a saras (lutulentus: Horác); tudnivaló pedig, hogy a reálban a formai tökély másodrendűségre van lealázva aszerint, amint a tárgyakat vastagabb oldalrul szíveli, és süllyedvén a költői

gondolat, utána szükségképp száll alá a kidolgozási gond is, és a nyelv palócságban, a hangegység süket rímekben, a mozam (rhythmus) rendetlen zökkenésekben, szóval a vers prózában oldatik fel művészeti alakzatából.

Legyen azonban, hogy miképp a természetbúvárnak, úgy ne legyen joga a szépművésznek se a kész tárgyak felett, hanem ami a természetben eléri célját, rendeltetését, hagyassék meg a maga illetetlenségében, mit művész ecsetének csak utánozni kellessék - mert ez a reál művészet alapelve - legyen! de hogyan leszünk a nyelvvel? Hogyan utánozzuk a nyelvet, az előadást a természetből, hol egy árva értelmes szó sem találtatik az emberén kívül? Ha az úgynevezett ideál költészet semmi egyebet nem hagyott volna is reánk örökül, mint éppen a nyelv, az előadás gondos kezelését, mégis nagy kincset bírnánk utána; és ellenkezőleg, ha semmit sem vétett volna is most a reál fordulat, mint a nyelv és előadás ellen; máris nagy rovása lehetne az itészet előtt, melyet el nem vihetne büntetlenül. Nekem úgy látszik, hogy a nyelv iránti kegyelet, a szabályok körüli fáradozás készsége, a szokás és törvények tisztelete fogy irodalmunkban általánosan. Ám fogyjon! ez a nyelvtudománynak olynemű forrongásai között, minő ez idő szerint nálunk éppen szemlélhető, nincs jelentőség nélkül; leginkább mégis azt jegyzem meg benne, hogy igen természetesen, ma sokkal többet beszélnek a nyelv tudományos, mint szépízleti oldaláról; hanem ez is, amaz is hadd menjen a maga útján; de ne fogyjon ám a tisztelet és szépízleti elem soha is nyelv dolgaiban a költőknél, mert szabályt és törvényt, történeti rokonságot, családi összeköttetéseket fedezhet fel és állapíthat meg a nyelvtudós, de életet, erőt, eszmebíró képességet csak a nyelvművészek adhatnak örökleg, adtak is eleitől fogva minden népnél a nyelvnek; azok pedig a költők, szónokok és bölcsészek. - Ha tehát igen szelíden s a legnagyobb kímélettel akarnék is eljárni a legújabb magyar líra ellen, azaz elhallgatnám az eszme körüli balságokat: lehetlen volna szó nélkül hagyni a nyelv mostoha mellőzését. Hadd álljon itt éppen ily értelmű tanítása Kölcseynek ugyancsak a nyelv dolgában. „Minden író, ki a klasszikusság magvait keblében hordja, bizonyos jókori szerelemmel viseltetik a nyelvhez, mi őtet annak vizsgálatára s mind alkotványában, mind külső és belső kincseiben szoros ismeretére vezeti. Minden nemzetbeli klasszikus, készített legyen bár prózát vagy verset, ezen oldalról tündökölteti legnagyobb erejét; s ezen tündöklés nélkül, minden másféle legnagyobb ismeret mellett is, a klasszikus nevet elérhetni nem fogja. Nyelvideál, azaz a legnagyobb lépcsőjű és kiterjedésű nyelvisméret, ízlés és velebánás által a lehetségig tisztává, csinossá, hajlékonnyá, jelentővé és erőssé tett nyelv, előadás tehetségével egybekapcsolva, az elengedhetetlen feltétel. Sallustius és Tacitus nem azért nagyobb írók az Augusta históriát szerzett hatnál, mintha fontosabb tárgyakon dolgoztak volna; hanem azért, mert a nyelvideált elérni törekedtek. Ezen nyelvideál... mindig bizonyos alkotó lelket teszen fel; mivel minden nagy író, ki így alkot, kétségkívül temérdek behatással bír azon tárgyra, amit céllá teszen; következésképpen ő azt nem mindennapi színekben, nem a közember szempontjából s nem mint közönséges dolgot fogja felállítani. Ezért leszen a klasszikus nyelvén még a legismeretesebb tárgy is újjá s szokatlan figyelemre méltóvá; midőn a mindennapi ember tolla alól a legfontosabb tárgy is élet és mozgás, szín és erő nélkül tűnik fel, s unalmat terjeszt maga körül.” (Minden munkái, III. k. 112-3. l.)

Lehet, hogy eme kívánalmak igen szigorúakul fognak tekintetni ma, sőt talán fölöslegesnek is tartatni a költészethez, kivált mióta Kazinczytól, ki a versben is nagy előszeretettel volt a tudós nyelv iránt, Berzsenyi felé, ki a „szív egyszerű nyelvét” óhajtá „a szép gondolatok” öltözetének, hajlott az ízlés, a népköltészet és közélet bányáinak is kiaknáztatása után pedig az úgynevezett népies nyelv hatolt előtérbe; lehet, mondom; dehát ki követel annyit? Bizonyos, miszerint a mi nyelvezetünk, talán sok, talán nem sok időre, eltért ama nyelvideáltól, melyet Kölcsey oly nemesen fogott fel és ajánlott, melyet Vörösmarty oly dicsően gyakorlott; s ma már a közízlet nem sürget afféle ideált, hanem sokkal kevesebbet; a szokottat, életbélit,

hagyományost, és talán mert ily kevés kívántatik, azért nem tartjuk méltó figyelemben e könnyűt, e keveset sem már: részemről kérdésbe is teszem: vajon ama nyereség, hogy a népi elem felsajátításával példákat, sőt példányokat is bírunk a szép hazai szólásformákból, pótolja-e ama veszteséget, mely okvetlenül érte irodalmunkat elhanyaglásából amaz elveknek, melyek után népi előképek, minták nélkül is tudtak a mi költői nagyaink oly csudálatra méltó nyelvet teremteni, minő az ódáké Berzsenyinél, az eposzé, dalé Vörösmartynál, Czuczornál. Mert úgy látszik, hogy a népi forrás már-már kiapadt, s a népi elem koránsem elegendő arra, hogy belőle alkottassék fel a magyar műideál. Arany, Petőfi, ha nem csalódom, kimerítették. Úgy jártunk vele, mint ki nem is gyanítva jut gazdag örökségbe; nem izzadván, nem nyugtalankodván soha is érette, belédulakodik a könnyen jött vagyonba és rossz végekre használja. Ez az a könnyű munka, melyen nincs áldás. Keresünk-e ma költőinknél soha nem hallott új összekötéseket - junctura nova - s egyes szavak új oldali felhasználását, belsőből termett szólamot, szólásformát, mely csak addig szokatlan, míg egyszer nem hallottuk? Nem keresünk. Dehát minek is keresnénk, mikor azt is meg kell maholnap köszönni költőinknek, ha el nem rontják azt, ami kész, ami életbéli, népi, mindennapi. *Lisznyai* nem restelli állítani, hogy a palócok „gyakran a magánhangzó kihagyásával, mely mégis mintha félig hangzanék, összecsúsztatja a szót" (azaz mássalhangzókat) p. *vég't, v'led, oly'n*, ehelyett: *véget, veled, olyan*; pedig isten, ember tudja, hogy a palóc inkább a mássalhangzókat morzsolja el az önhangzók mellől, s ezekkel szeret beszélni jobbára. Kicsi dolog, igaz, de nem esik nagy bátorság nélkül, és mégsem írói, annyival inkább költői erény. *Szelestey* tovább megy. Ő úgy be van bonyolulva a vidékiességbe, mint alvajáró a hold sugaraiba. Neki mindegy, akár helyén s helyesen, akár idején kívül s hamisan élt legyen valamely vidékies kifejezéssel. Végire járni, mit jelent, nem tartja méltónak a fáradságra. Például ez a tiszai jelző: „körmönfont", melyet, ha jól emlékszem reá, Helmeczy hozott be az irodalomba, és *jól, gonddal készültet, derekasan bevégzettet* jelent, nála körülbelül ellenkező értelemben használtatik:

Körmönfont az egész világ;
Ujjat húzni nem szeret;
Többet hoz, ha rudja után
Segíti a szekeret.

(Költeményei, 23. l.)

Hasonlóul az igen tökéletes munka-, tudás-, véghezvivésre szóló „isten igazában" népi kifejezésnek ugyancsak ő (a 244. lapon) *immel-ámmal, szögrül-végrül*-féle értelmet tulajdonít e szavakkal:

Nem csak amúgy isten igazába: (hanem)
Derekasan állt be a munkába.

Nem tudom mivel érdemlette meg költőitől, kik magokat népiekül szeretik láttatni, a magyar nép, hogy a legszerencsésb szólásformáknak, melyeket tőle kaptak, ily gonoszul tekerjék ki a nyakát. Többet is hozhatnék fel, de legyen elég itt ennyi példának okáért. E kevés is tanúsítja, hogy nemcsak a nyelvideált nem bírjuk már, hanem a nyelvszokást is kezdjük felejteni részszerint, s hogy egészen elfelejtsük, nem kell egyéb, mint a folytatás. A kezdet meg van téve; s az első lépés után következik a második. Ez már sokkal is könnyebb. - Remélem, Kölcsey föntebbi elveit, tanait jó időben és alkalomra idéztem. A népieskedésnek is van határa ott, ahol értelmetlenséggé, visszaéléssé fajul, amint kimutattam; bírjuk is annyira, hogy bár kissé alábbhagyunk vele, amint belejöttünk immár, lesz módunkban folytonosan gazdagodni utána, s ha kelleni fog, életszínt árasztani belőle szépirodalmunkra; míg az igyekezetért, gondért, lelkiismeretes bánásért, melyet a nyelvtől megvontunk már eddig, tehát a szűnő haszonért, nem tudom ki és micsoda jövendő fog nyújtani kárpótlást, ha sokáig így tart.

De költőink tévedése, bukása úgy gondolati vagy eszmei, mint nyelvi avagy előadási oldalról is, nem csuda, nem véletlenség, de sőt inkább elfordíthatlan eredménye abbeli hanyagságunknak, mely szerint a művészi gonddal felhagytunk s a sükert egyenesen a szerencsétől vártuk. Támaszkodhatunk mi szerencsére, a természet adományaira: mind semmi. Kereshetünk hírt, nevet a népszerűség piacán, de az nem lesz egyéb múló dicsőségnél, mely felmaradván példa gyanánt, többet fog ártani, mint használni az utókornak. Senki sem tagadhatja Csokonai, Petőfi szerencséjét; az ellenség is kénytelen bevallani lángelműségöket; mégis meddig nem hivatkozott a gyöngébb rész az elsőre, s meddig fog még hivatkozni az utóbbira? Mert „az utánzás", mint Kölcsey nagyon helyesen jegyzi meg, „az erősek dolga"; s a nemerősnek, hogy valamire mehessen, tanulmányra van szüksége. Aztán a lélek nem élhet eszmeiség nélkül; eszmeiség a lelki világ fény- és középpontja, melyhez gravitál minden anyag. Törvények és szabályok fölfedezése, módok és lehetségek eltalálása, újontiság ingere, az egyéniségnek körötte levő sokféleségen, a szabad személyiségnek a kültárgyak megrohanásán felülkerekedése, a dolgokkal egyetértő, de azért független munkálkodása, s több ilyen határozmányok egészléte állítja ki és föl e lelki világot, az eszmei műkört; s gondolható-e, hogy célt nyer valaha, ki a tudásnak eme vértje, az igazságnak eme fénye nélkül mer indulni költészeti pályán?

Úgy látszik, nekem legalább, hogy költőinkben a törvények és szabályok nemkeresése, nemtanulmányozása óta fogy a tárgyakat megbíró velebánás ereje; minek ellentétéül amaz igazságnak kell valónak lenni, hogy a belátás neveli az erőt, a képességet. Úgy látszik továbbá, mintha Spanyolország sorsára jutni volna rendeltetésünk, mióta gazdag bányáit fedeztük fel a költőiségnek életünkben, mezeinken és pusztáinkon: elszegényedés. Szolgailag bánnak velünk a tárgyak, nem mi velök; költőibbek, mint a költők. A nyelv a miénk, birtokosok volnánk, s mi vagyunk az övé. Mindezen bizarr állítások egyenkint s összesen a mai költői gyakorlatból vannak kikapva; mert avagy nem úgy indultam-e el, hogy mint *különösen* magyar költészetről fogok szólni a legújabb líráról, mely tartalmát, valamint formáját egyenlően hazaiságból meríti, fürdik dúskálkodik a magyar elemben; tárgyalásom folytán azonban, ímé, kiderül, hogy *messzire* távozván az egyetemes műeszmétől, melynek minden, bár legparányibb dalban is, legalább mint nyelv s előadás, föl kell tetszeni, úgyszintén minden nép- és időbeli - tehát magyar és mai - szépnek is örök alapjául, forr- és gyúpontjául kell lenni: azt sem értük el, *amihez oly közel hittük magunkat*, tudniillik, hogy valamely specifikus hazai szépséget alkottunk volna fel, de sőt megjegyzendő, hogy nemcsak a költészet mint olyan, hanem amit ingyen sem véltünk volna éppen a népiesség aranykorában, éppen a népiesség elhatárzott költői által a nyelv is meg van fertőztetve, természetéből kiforgatva, hogy mellékesekről, minő az ízlés dolga, a közérzület kímélése, hallgassak; amikor, tetszik, nem tetszik, be kell látni, hogy a nemzetiség elzárkózott, merev eszméje, rideg felfogása visszavet, hátralök éppen azért, mert a végetlent, az egyetemest, minő az esztétikai szép, bizonyos számú emberiség javára kizárólagosan igyekszik lefoglalni, vagy az eszmét, a lelkiséget az idő és tér korlátai közé sorompózni, holott mint nemzet nincs emberiség nélkül, úgy nincs hazai szép amolyan egyetemes nélkül, mely az általános emberiségből fakad. Ha mégis volna, az bűn; pedig ilyen van Szelesteynél, ki egyenesen bevallja magáról, hogy az ő *ideálja* egy (hihetőleg magyar) paraszt legény, amennyiben múzsájává teszi, mondván: „Az én múzsám paraszt legény." (Költeményei, 165. l.) Nemde az a múzsa ez, kiről már fentebb emlékezém Vajda János bírálója után: „pirospozsgás érzéki szépség, inkább az erő, mint a kedély és kellem tündére." Ímé az eszme valósággal megtestesült! Szóljak-e róla, pedig szólhatnék, szabad is volna, gúnnyal, mindennel szólani? Hallgatok. Elég, ha ki van nyomtatva.

IV

Gyakorlatinak hitt idő azzal foly be károsan az eszmeiség világára, hogy a *tények* erősebbek, mint a *tételek* a közvélemény előtt; s én nem is tudom, mi másban állhatna egyébiránt minden gyakorlatiság. Grau ist jede Theorie, grün ist des Lebens goldener Baum. Egy-két sikerült költeménnyel hány költő nem hitte semmivé tehetni Arisztotelész poétikáját, s mindamellett az eszmék folyama nem oly könnyen félrevezethető. - Mint a levegő minden külső tárgyat, úgy ölel körül minden szellemi munkásságot a közvélemény. A levegőnek van fojtó eleme és hasonlóul a közvéleménynek is rohasztó. Némelykor a közélet nem bír annyi épséggel, hogy a kóros leget visszaverje, hanem elfogadja, magáévá teszi. Ilyenkor a gyakorlatiság gyarlósággá megy által, és mert a tények egyszer, az igazi gyakorlat: a közvélemény mennél többször szeret izgatni és izgattatni, s a sokírás napjainkban nem kis érdem, hogy hasznos is, ki merne róla kételkedni?

Tehát sokat írni vagy legalább sokszor jelenni meg a közönség előtt, dicsőség s pedig veszedelmes dicsőség, melyben annyi az inger némely talentumokra nézve, hogy utoljára minden művészetök kézi mesterséggé alacsonyul. Emlékezzünk csak Nagy Ignác írói pályafutására. Nem egy ifjú novellaköltő irigyelette, meghiszem, szerencséjét, s midőn ezt ügyekezett elérni, nem vesztette-e el azt is, ami által el akarta volna érni? Köztudomású eset, hogy összes művei kiadására, halála után, nem mutatkozott előfizető. A mi Petőfink, bizonyosan, nem mindennapi tehetség, s benne, hihetőleg, egy nagy példa veszett el korai halálával, de jóslási tehetség nélkül lehet vala mondani, hogy önvesztére jár; egyébiránt bizton állíthatni, hogy ő sem lesz vala oly nagy, minő lett a közvéleményben, ha ritkábban jelenik meg. Ez, sok más okon kívül, melyek nem költőiségében feküdtek, egyik eszközlője szerencséjének. A közvélemény már a gyakoriasságban lel gyakorlatiasságot, ebben hasznot, s ez utóbbi szerint látja aztán emberül leróva a kötelességet, s akkép nyugtatja meg a nyilvános számadással kedvencét, mint Arany „vén gulyása" önmagát, hogy „kárban sohasem maradt".

Nem vonom kétségbe a közvélemény súlyát, becsét; s még ha ostromlom is, csak arról teszek tanúságot: mennyire szeretném tekintélyét emelni, midőn utána járok, hogy fogadja be gondolataimat, sokkal inkább, mint azok, kik vakon hódolnak előtte. Sőt e percben készen vagyok arra is, hogy magamon tapasztaljam ellenében az elmélkedés, az okoskodás sükertelenségét; azaz megérjem, hogy példáimból csak az fogadtassék el, mely a közvéleménynek kedvező; az pedig, mely ellene bizonyít, elvettessék. Így Petőfi szerencséje, meg vagyok felőle győződve, száz írót fog elcsábítani addig, míg Nagy Ignácé egyet sem elrettenteni. Mindamellett nem esem kétségbe. Nekem is vannak fegyvereim, ugyanolyan erősek, minőkkel a közvélemény támogatja hitelét: tények ellen tények. Eme tényeket a magok meztelenségében, túlságában előállítani s úgy forgatni, hogy minden költői szabadság és közmeggyőződés dacára szemközt álljanak nem éppen és pusztán csak a művészeti, hanem a tiszta józan érzületi szabályokkal s kívánalmakkal is, volt, megvallom, egyenes célja föllépésemnek; s azok ellen, kik netalán úgy vélekednének, hogy szépirodalmon kívül eső, mellékes tekintetek miatt helyezem Lisznyait és Szelesteyt már eddigelé nagyon kedvezőtlen világításba, meg kell jegyeznem, hogy még nem mondtam el mindent, még nem mutattam ki egyebet, mint az idealizmussal átelleniségre, azaz vastag realizmusba jutott helyzetet *őbennök* és nem a *legújabb* magyar lírában, mert Zalár még tovább megy nálok; de *őbennök* azért inkább, mert nem egyszer kaptak már intést az itészettől, s ennek, ha fel akarjuk tartani tekintélyét, igazságot kell szolgáltatni minden személyre való tekintet nélkül. Óhajtom azért oda hangolni az olvasó elméjét, hogy jelen soraimat ne tekintse könnyű vér munkájának, hanem oly kényszerűség parancsának, melynek teljesítése nagy magamelszánása nélkül nem vala lehetséges. Látnivaló, hogy ez elvek harca.

Amaz erőszaktétel, mely a szép eszméjén nálunk a hazaiság föllépte után mindinkább elkövettetett, s az ivadék naponkénti üzletévé fajult; az a szerencsétlenség továbbá, mely a nemzeti életen, mint mellékesen érintve volt, átment, ugyancsak meghozta következéseit. Mert a szép eszméjének megbénításával - szobrának orrát magunk piszítettük el, midőn egyik mozzanatát, ti. az örök egyetemes, emberi szépet kitudtuk a gyakorlatból - megbénítottuk magát a költői művészetet; és ha Bajza előtt különösnek, sőt csudálatosnak látszott az a kérdés: melyik a magyar szépség, költőink előtt, a legújabb líra után ítélve, az látszhatnék mindkettőnek, ha valaki más mint népi, nemzeti föltétel alatt is mérlegelné a szépet; pedig csak egyik akármelyik mozzanatát tagadjuk el az eszmének, jelenben a szép eszméjének, azonnal benne vagyunk a fonákság s egyoldalúság elfordíthatlan átkában, a tévedések tömkelegében. Ez volt éppen feladat ezelőtt tíz-tizenkét évvel, midőn az eszményi s egyéni egymással szembe állíttatván, az utóbbi ajánltatott; mert úgy állapodni meg az ideál mellett, mint Bajza tanácslá, nem adott volna egyebet színetlen, holt művészetnél; hasonlóan egyoldalúság lett volna Kölcseyvel, ki a görög ideált sürgette volt kitűnőleg egy időben, tartani, mivel ekkor elvesz keresztyéniségünk: valamint gátat kelle rakni már előbb a népies vizenyősségnek, németes érzelgésnek, olaszos ábrándozásnak, latin utánzásnak és alakításra kell most törekedni a mindennapias pongyolaság, vidékies terpedtség helyett; eszményit hozni be ismét az elszétfolyó egyéniség közé, foglaló, összetartó s elevenítő elv és elem gyanánt, különben oly rideg egyéniségig visszük a poézist, hogy nem lesz egyéb húsnál, pirospozsgás érzéki szépségnél.

Továbbá, hogy a nemzeti élet megingásával is mi következett szépirodalmunkra, előadom ezennel. - Magunk mondván le az egyetemes emberiről, csakhogy annál inkább legyünk hazaiak, vagyis amannak szándékos halvány színezetben tartásával, emennek élénken világított vérmessége szerint forgolódván a költő művészeti pályán, midőn a politikai sorsulat (catastrophe) épen a nemzetiséget csapta kedvezőtlen viszontagsággal annyira, hogy aggodalom lepé az elméket a nemzetiség kultusza miatt: bezzeg jó lett volna visszaemelkedni a magasabb, elhagyott eszmerégióba, de leszedvén magunk mögött a lépcsőket, nem volt egyéb választás, mint annál inkább ragaszkodni a hazaiság, népiesség adalékaihoz, miből még az a gyakorlati haszon is ígérkezett, hogy válságos időben éppen a nemzetiségnek teszünk vele jó szolgálatot; így kényelmesen folytunk alá, mint a fövény-óra, s kezdénk megállapodni a költészettel most a palócságon, majd Kemenesalján, Mátra körül, Hegyháton stb., mindaddig, míg egyszer azon vettük észre magunkat, hogy a magyar népiességet, mint nagy pénzt apróra váltottuk fel a vidékiségben, s lassanként nemcsak az egyetemes embervilágból, hanem a magyarságból is kiestünk úgy nyelv, mint észjárás tekintetében, egész az állatok s növények országába, amidőn költőink allegória nélkül, egész tulajdonképpi komolysággal kezdettek csudálatos dolgokat, mint nem mesét, beszélni a virágokról, madarakról; és szépirodalmunk *Falu pacsirtája, Madarak pajtása* című versgyűjteményei ez úton álltak elé teljesen új, életben soha nem nyilatkozott, hagyományból soha nem maradt eszmevilággal, képzelődési eredetiséggel. Azaz elvesztvén a szép eszméjéből az *emberit* mint egyik szükséges mozzanatot, a *hazainak* vagy nemzetinek is magától, minden politikai viszontagság nélkül, szükségképp meg kelle romlani, a művészet alakainak oly torzulásokká silányulni, melyekben a költészet nem ismer magára. Most már a napi és népi állanak szemközt az örökkel és istenivel; s midőn e helyzetet kárhoztatjuk, korántsem értjük, mintha a napi nem tartoznék az örökhöz és a népi az istenihez; sőt inkább az örök és isteni hasson mindegyre, s a napi ne legyen gondolható ama hatás elfogadása nélkül; hanem a tudomány és ízlés nevében egyiránt ellene kell mondanunk a képzelődés szörnyalkotásainak, melyek értelmét kikapá a sátán, és azon egyoldalúságnak, mintha az isteni és örök pusztán csak napi és népi köntösben szeretne és akarna megjelenni mindegyre. Sőt többet mondok. Nemcsak a művészet és józan érzület szabályai, a szépnek és szentnek tiszteletével, hanem a józan ész törvényei, az igaznak és valónak felfogásával is félre vannak téve az útból s mellőzve költészetünkben, azaz úgy az esztétikai, mint a bölcsészeti

eszmekör meg van vesztegetve, ízlés mellett a gondolkodás világa is eléktelenítve. Nem sürgetjük bár józanul, hogy a költészet csupa vallásos merengésekben álljon, hogy a szeszélyt, mint nem bele való elemet száműzze játékából, hogy valami nagy bölcsészeti tudósággal fagyoskodjék; de viszont azt sem hagyhatjuk szó nélkül, ha a hitet botránkoztatja, a szeszélyt kizárólagos elvnek veszi, s a tudatból gúnyt űz. Ideírom egypár sorát Zalárnak, *Oh szép idők, arany napok* című verse végiről, melyben, úgy tetszik, a lángelmék balsorsát, viszontagságos életét akarja festeni, kik „tépik a koszorút homlokukról, tépik szaggatják zöld leveleit,

S fel-felzúgnak: isten, mért nem díszíted
Borostyánkoszorúval homlokod?
Talán attól félsz, hogy te is megőrülsz?...

Nehezen hiszem, hogy Zalár előtt írt volna effélét valaha költő, de hogy utána még sokan írhatnak ilyet, nincs ok, miért kételkedni. Mikor az eszmevilág megromlik, akkor vége a reálvilágnak, s a tények súlya, tekintélye megszűnik, az ájult életen ismét egy jó szónak: az elméletnek kell segíteni. Ama sorok már valóságos mutatványpéldája egy ily megromlott eszmevilágnak, mely rendkívüliségben gyönyörködik, észiesség helyett hóbortban tetszik magának, s legmagasb képzelődést lát az értelmetlenség hajhászatában. Igazán insaniens sapientia. Mert imádott legyen bár tuskót vagy szellemet, vagy ami ezek közé esik, istenéül valamely nép; mégis több jó véleménnyel, becsüléssel, nem mondom, ájtattal és megadással volt mindenkor iránta, jobbal, többel, mint hogy ily gyarlóan, tiszteletlenül és felfoghatlanul szólott volna felőle. Mire támaszkodik Zalár eme rettentően tévedő sorokban: filozófiára, szeszélyre, a kor hitlenségére? Az első ilyet nem tanít, a szeszély pajkos, de szemérmesebb, a hitlenségnek semmi köze koszorúval, őrülhető istennel. Mégis e sorok meg vannak írva, meg! és példáját adják annak, mit szokott űzni a fékeiről leszabadult képzelődés, s mi az a független, szabad rokonulása a képzeteknek, ha egyszer el van vesztve az eszmei középpontiság, az észi egyentartó súly. Most már bajos megmondani, haza-e vagy emberiség, népi-e vagy isteni, ami hat és ihl. Ész-e vagy képzelődés együtt, vagy külön ez amattól? Úgy látszik: emez utolsó egyedül magában, ridegen. De az ember lényege még sincs teljesen kimerítve benne, éppen azért kell tartalmát kérnie néptől, időtől, élettől és szokástól; s midőn Zalár ellenkező úton jár, s nem gondol vele, mit és mint mondjon, csak mondjon valamit, kérdésben marad: szólhatunk-e költészetéről, mielőtt bebizonyulna, hogy az csakugyan költészet. Mert vegyük a történetben nyilatkozó költői szellemet a világirodalom legszédelgőbb s alaktalanabb költészetétől, a hindu árjongástól a görög fennköltségen (plastica) keresztül a keresztyén regényességig, mindenütt fogunk valamely alapot vethetni a képzelődésnek az emberi szellemben; csak Zalárnál és társainál nem. Természet utánzása, ízlés elve, a humánum visszatükrözése, eszmeiség vagy realizmus foly-e itt be elhatározólag? Egyik se. Reá még nevet kell találni. Ezt addig nem lehet, míg az esztétikát új szakasszal nem bővítjük. Ilyen szakasz lenne már az, mely tanítana a nihilizmusról s tárgyalná az eszmék exinanitióját.

Ilyen tények valóban megdöbbentők egyoldalról, de másrészről szökemlő pontok (punctum saliens) a közmeggyőződés átalakulására. Fogja-e magát ily adatok ellen is védhetni a közvélemény, feláll-e sokáig velök az írói hitel? Én azt hiszem, hogy a *tények* fogják szükségképp előmozdítani a *tételek*, az elméletek revízióját, mintegy kívánni az itészet nyomozó eljárását legújabb magyar líránk ellen. Mert semmi kétség benne, hogy rossz elmélet szül rossz gyakorlatot s az elmélet nélküli gyakorlat - költészetben most a puszta képzelődés alakításai - észnélküliség. De amennyiben oly példák, minő a Zalárból vett sorok, csak ritkán fordulnak elő, hanem a kevésbé túlzottak is elég bűn a művészet ellen: szabad legyen nekem oda nyilatkozni, hogy ama nihilizmusra igyekvő realizmus alapjául megelégedhetünk a központiságát vesztett képzelődés túlságos nagyrabecsülésével; legalább a népi elem után ebben helyezik a fő érdemet némely folyóirati kritikák s költőink megdicsérése ama kettőben, mint igaz

mértékben, van rendesen kimerítve s a közvéleményben megállapítva, ami tüzetes ítészet nélkül nem csuda, sőt igen természetes.

De midőn magyarázok, nem vádolok. Ellenkezőleg elfogadom a tényeket, mint tévedést, mint az egyéniségi elvnek az eszményi ellenében követett egyoldalú méltatását, kimutatván, hogy a rideg *eszményi* költészet holt állat; a rideg *egyéni* pedig holt *ember*; és amidőn én mertem éppen szabadságot venni magamnak, egyik, az eszményiség megostromlására egykor, most hasonló bátorsággal emelek szót az egyéniség túlságai vagy a középpontiságát vesztett képzelődés csodás alkotásai ellen. Mert úgy gondolom és nem hibásan, hogy a felszólalás ideje igen itt van, s az irodalomnak érdekében áll számon kérni a történettől: mi annak oka, hogy mai líránk oly égföldnyi különbség a régitől, és beláttatni a közönséggel: minő eredmény szülemlik az eszményiségnek mint elevenítő, munkás elvnek elhanyagolásával a költészetben; s hogyan nem érjük el mindig azt, amit el akarunk érni, hamis úton indulván nem hamisan. Mert ide gondolék akkor, midőn mind tartalom, mind alak dolgában *hazai*nak jellemzém a legújabb lírát, és hazainak lenni szép dolog; a hazaiság annyiszor volt ajánlva, dicsőítve irodalmunkban; most mégis kárhoztatom.

Alaposan kérdhetnők tehát: vajon az eszményiség elhanyagolása oka-e mindannak, mi a mai lírában vétkül rovatik fel? Én a mondó vagyok, hogy igen, habár nem bírnám is teljesen, meggyőzőleg kimagyarázni, mert úgy tartom, hogy a belsőnek megromlása maga után sietteti a külsőnek megromlását is elmaradhatlanul. Ha tehát a formai részről is mutatkoznak hiányok; igen valószínű, hogy igazok van azoknak, kik a népiességben keresik a külső forma megromlását is, mert a népiesség nem elv; hanem csak kelme, vagy talán érthetőbben: alkatrész. Hol a rész növi ki magát az egész helyére, vagy hol a mellékesség állományi rangot nyer: kész a veszedelem. Egy, a test arányán túlnőtt fej, láb vagy kéz miatt elvész az emberi alkat idoma; egy kirívó hang elront minden zenei egyezményt. Az egyezmény nemcsak puszta külsőség, hogy sorban, rímben hagyja magát észrevétetni, hanem gondolati bensőség is, mely nélkül a költemény, ha még oly szépen van is kimesterkélve, csak lexikoni szavak s egymásra menő rímek szövedéke; s bizonyos igaz, hogy elemei szabatosság, törvényszerűség, egyarányúság, maga pedig mindezeknél több, magasabb esztétikai fogalom, mikor előáll a mozam (rhythmus) alakjában. Ha mindamellett nem példa nélküli, hogy a költők vétenek ellene, az nagy okból megengedhető; és itt áll be annak esete, mit Horác mond: „Sunt delicta, quibus ignovisse velimus. Ubi plura nitent"; s ez a nagy ok sohasem lehet más, mint a költői gondolatok fensége, szépsége, melyekre nyelv és nép, a maga eredetiségében, nem mindig alkalmas, például midőn a szó kevés valamely eszme visszatükrözésére, s a költő mer választani vagy teremteni újat, szőni beszédet újonnan, másítni, fordítni a régi szólamokat, vagy ellenkezőleg nincs hatalmában változtatni új képekért a régi nyelven, ennek szokásain, természetén.

Aki már a legújabb magyar lírát külseje után kezdené ítélni, a fentebbiek szerint azon gondolatra kellene jőni előlegesen, hogy a tömérdek forma elleni vétség megett annál több ragyogó és méltó beltulajdonok rejlenek. Nevezetesen nagyon megtaláltuk érteni azt az igazságot, hogy a magyar nyelv igen rímszegény, legalább a némethez s más idegen nyelvekhez képest az, és jónak láttuk nem gondolni a rímre. Megengedem! De ha e roppant igazságot Tinódi óta folytonosan követjük vala, születhetik-e valaha Csokonai, Kölcsey, hogy élőket ne említsek? Hasonlóul, ha elfelejtjük vala mértékét venni a magyar szónak, és nem tekintünk római és görög példányokra, lesz-e nekünk valaha Berzsenyi- és Vörösmtarty-féle ódánk, eposzunk? Nehezen. A mai líra már a külső formában igen alant áll, s midőn elveti a római és görög, mértéket, még azzal sem gondol, ami reá már előbbiek vívmánya, szerzeménye gyanánt jutott, s oly különös hazaisága mellett, minő eddig nem mutatkozott szépirodalmunk történetében, ügyet sem vet a tulajdonképpi magyar mértékre, melyben zenénk, költészetünk a

legpompásabban lehetnének - s vannak is már kivételesen - rokonulva; melynek fölfedezése, tudományos úton, éppen a legközelebbi múlt dicsősége. Részemről, forma tekintetében koránsem tartom annyira szegénynek a magyar nyelvet, hogy bővülést, gazdagodást minden oldalra ne vehetne, hanem erre törekedni kell. Mindnyájunk előtt ismeretes, mit tőn e részben Arany. De hogy itt is fölszedessék minden korlát, az lehetlen. Tinódi *vala* és *vala* ríme tökéletlennek tartatik, de a *homlokod* és *napok* sem jobbak; ha megszabadultunk amattól, miért essünk emez utóbbi ráfogott rímelésbe most? Hanem itt is elmélet szükséges, a nyelv hangjainak rendezése, tanulmánya által; mikor az lesz egyszer csodálatra méltó érdeme Árpád nyelvének, hogy a régi Athén és Róma nyelvét teljesen vissza bírván adni a költészetben, az új népek és nyelvek modorának és módjának sem marad mögötte, ami nehéz ugyan, de többé nem lehetlen; mint példa pedig mása nélküli, egyetlen, s ez nagyobb előny mindennél. Vajon nem minden alap nélkül esik-e következtetni, hogy nyelvünkben a külső forma eme roppant képessége a tartalmi gazdagodás jövendőjére is kedvező kilátással kecsegtet?

Nem szükség tovább fejtegetni ez oldalt. Már eddig is könnyen unalmat okozok. Elég az hozzá, és ez kétségtelen bizonyos, hogy művészetünk a magyar legújabb lírával nem hogy előmenetelnek indulna, hanem visszaesett. E visszaesés még akkor sem volna elnézhető, ha eszmei oldalról, a gondolatok nagyságában vehetnénk pótlékot a külső forma hiányaiért, mint vett az angol egykor Shakespeare-ben, a francia a romantikusokban, mi Vörösmartyban, Petőfiben; s a végmegállapodással abban kell megnyugodnunk, hogy a hazainak és népinek elvvé tűzése, bárminő szerencsés fordulatul mutatkozott is az irodalom terjedésére, az ízlés műveinek közkinccsé tételére, szóval a műveltségnek a nép alsó rétegeibe átplántálására nézve, utolsó elemzésben, nem volt egyéb, mint a dolog könnyebb végének fogása, a küzdésnek feladása, a törekvésről való lemondás, mikor a költészet gondba sem kerül már, hanem ered és nyúlik, mint a fonógép szálai. Ahol tetszik, abbahagyom. A rövid lesz líra, a hosszabb elbeszélés, a leghosszabb eposz. A kezünk ügyébe esés alkalma gyorsítá a termelést, s közelre tűzé a célt a hasznosság elvében. Igaz, hogy sok vers íratott és kelt el a vásáron, de vajon művelte-e a magyar közönséget, alakította-e az ízlést: kérdések, melyekre az idő fog adni feleletet; én csak annyit merek mondani, hogy a napi és népi érdekek szemmel tartásában, a könnyű sikerülés szerencséjében valamely felsőbb érdeknek és sükernek kelle csonkulást szenvednie, mert nem szenvednie az idők eddigi tanúsága, az irodalomtörténet bizonysága szerint, kész lehetlenség. A művészet világában is megtörtént a tagosztály. Minden realitás lett a népé, az eszmeiség meghagyatott reménybeliségnek azok számára, kik örök ifjúságot nem az anyagban látnak, hanem a szellemben. Szóval a művészeti szabadság korlátainak fölszedése azt okozá, hogy líránk szinte magánkívüliségbe, ájultságba esett, s prózává hidegült át.

V

A részek kitűnése, az elemek felszabadulása mindig az egésznek vagy a szervesnek nyavalyája. Egészséges koromban semmi különbséget sem veszek észre tagjaim között. Valamennyi meg van nyugodva, elégedve a maga helyén, s követi hűségesen parancsaimat, teljesíti pontosan kötelességét. A test egész. Ám lepje hőség fejemet, dúlja csúz karjaimat: legott igen érzem, hogy fejem, karjaim mintha nem is tartoznának testemhez: feltámadtak életem ellen. A test beteg. Bontsd fel a szervület alakultságából az elemeket, válaszd külön egymástól pl. a borban, leszen vized és valamid külön, de borod nem. Egy villanyszikra elemeire üti szét a vizet; a tapasztalás igaz lehet annál inkább, mert ami együtt volt, most egymástól elválva szemlélheti; s mégis a víz való léte nem az elemek egymásonkívüliségében áll, hanem a barátságos együttiségben; és ez az igazság.

A tapasztalás amúgy szereti: mindig elemez és különít, s okoskodik a részekből az egészre. Jól tudja ugyanis, hogy pl. a delej anyaghoz van kötve, s minden aggodalom nélkül zárolja, hogy a delej anyag, de súlyavehetlen (impondérable). Tudja, hogy a melegség hasonlóul testekben fejlik ki, s könnyű lélekkel állítja, hogy az nem kézzelfogható anyag ugyan, de annál inkább elem, kelme. Jól van! De hát az elem, a kelme (Stoff) anyag-e vagy szellem, vagy közép a kettő között? A természetvizsgáló, ha éppen csak tapasztalaton épít, nem sokat törődik vele, mihelyt egypár tüneményre okot láthat bennök; s mi sem törjük sokáig magunkat e kérdésekkel, ha nem példának és ellentétnek egyiránt állítottuk fel a természetet a művészet előtt és ellenében.

A test beteg része csak névleg az enyém; a levágott kéz is kéz, mond Arisztotelész, de nem része többé a testnek. Mint a test egészsége abban határozódik, hogy minden tag meghódol az egésznek: úgy a művészet is abban ép, erőteljes, ha elemei veszik és követik az uralkodó eszme szabályait, a szép törvényeit.

Az a bizonytalanság pedig, mely a természetvizsgálókat gyötörheti, midőn nem akarván túlmenni a kísérleten, s mégis erőkről beszélnek, melyeket külön magokban soha nem észlelhettek, tehát a sötét természetnek bizonytalansága a művészet világában soha elé nem fordulhat. Mert tartsa bár a természet búvára erőnek vagy kelménck, ami nem az, mindegy az eredményre nézve; ez eléáll, megjelenik, akár helyes, akár nem az elmélet, mert a természetet örök idők óta vezeti a belevetett célosság törvénye, de a művészet kezeiből semmi sem ered tudatosság nélkül; így országa teljesen átlátszó, világos, míg a természeté sötét, tapogatózás; ez anyagi, amaz eszmei.

Minden eszmeiség, mint egyebütt, úgy a művészetben, csakis abban áll aztán, hogy a gondolatnak meghódol minden elem és kelme, az egésznek a rész, mikor a gondolat, mint vezérfény, meghat és átvilágosít minden kelmét, népit, nem népit, s megjelenik bennök, de azért még, hogy megjelenik bennök, nem következik, hogy beléjök is zárkózzék örök mindenkorra kirekesztőleg, valamint nem szükség, hogy a természetben az erő azért, mert rendesen anyagban mutatkozik, úgy foglaltassék ebbe, hogy nélküle gondolható se lehessen. Sőt inkább az erő nem az anyagban rejlik, hanem azon viszonyokban, melyek közé az anyag jut; s a művészet eszmeiségét sem az elem vagy kelme határozza, hanem azon fensőség, mellyel ezeket uralkodása alá veszi. Mindnyájan tudjuk, mikép egy puskából kilőtt faggyúgyertya deszkaszálat keresztül lyukaszt; a példa mindennapi; mégis nem a gyertyában rejlik az erő titka, hanem a módban és a sebességnek, mellyel lövetik, mértékében.

Száma nélkül idézhetnék példát a szellem, mint a természet világából, s utoljára is ott fognék megállapodni tárgyamra nézve, hogy a kelmeiség vagy részletesség művészete sohasem forrhatja ki magát esztétikai épséggé, egészletté, miután előállása is már visszaélésnek, a szép eszméje megromlásának tulajdonítható. Ezek után tehát nagyon természetesnek fogja találni az irodalomtörténet fürkészője, hogy legújabb líránkban követelő fontossággal lépett föl a részlegesség, a kelmeiség nemcsak a hazai vidékiségek kiemelése által, hanem a címeknek is a tartalomhoz képesti különc megválasztásával, mikor mind ritkább a régi egyetemes (versek, költemények) elnevezés, annál gyakoriabbak pedig az alkalmiság színét viselő felírások. Az emlékezetbe már nagyon beszínlik magokat, mert véletlenül lepik meg a képzelődést, a mai lírai gyűjtemények címei; s az ember nem tudja, mit várjon egyelőre a *szeszélydalok* vagy *romvirágok, szerelmi vadrózsák, kalárisok, tavaszi lombok, tölgyek* és *virágok* s más hasonló cégektől. Szembe ötlik pedig, hogy az egész gyűjteménynek még van címe, az egyes daraboknak már nincs, hanemha az első sor vagy a refrén van ahelyett fölírva; és miképpen a szeszély csak *egy* mozzanat a költői alkotó tehetségben, a tavasz csak *egy* része az esztendőnek, a romok a történetnek stb., úgy a közös név alá is csak emez egyoldalúsági költészet sorozható, mi, dalolván egy kötetben romról, szeszélyről, lehetlen, hogy unalmat ne okozzon

az olvasóban, miután nem minden költő oly ezer változatú, mint Hafiz és Rückert és Petőfi, s kimerülésig ne vigye vagy ismétlésekre ne vezesse vissza a költőt.

„Kölcsey nekem egyszer", írja Kazinczy, „azt mondá, hogy a hexameter fecsegővé teszi az embert." Igen jól értem, mit gondolt, ezt mondván Kölcsey, de azt még inkább, hogy nem a hexameter az ok, hanem más. A mi nyelvünk hajlékonysága fölötte könnyűvé tette a hexameter csinálását; éppen olyan könnyűvé, mint most népiesen írni. A korszerűség már azt hozná magával, hogy én is ahhoz hasonlóan mondanám: a népiesség fecsegővé teszi az embert. Ki-ki átlátja: sem a hexameter nem ok, sem a népiesség. Mindkettőt a külső formák begyakorlottsága, a könnyű siker szerencséje eszközli; mikor a formának mint külsőnek felfogása miatt elzüllik a tartalom, s a költői eszme hevenyészetben oszlik fel. Ímé ez az ok, és nem a hexameter vagy a népiesség.

Mindamellett is, levén már eddigelé nem ugyan valami derék szerves változása, hanem inkább az eszméhez való visszatérés által némi módosulása legújabb líránknak, én nem vagyok kis hittel a jövő iránt, legalább amennyiben jó lesz egyszer reá visszaemlékezni. Nevezetes, hogy *Lisznyai* és *Szelestey*, már a forradalom előtt ismeretes nevek, voltak emez alrendű irány leg*jelzöttebb* tényezői. Első már ezelőtt tíz-tizenkét évvel gyakorlá e modort, Szelestey pedig mintegy kettétörte magát, amennyiben a legerőtlenebb egyoldalú, halvány idealizmusból csapott által a legtestibb egyoldalú, pozsgás realizmusba, egyforma szerencsével itt és ott! Lisznyainak pedig ma is azok legszebb s beccsel bíró költeményei, melyekben a palócság vagy helyiség adalékai mellett és felett túlnyomó a nempalócság és nemhelyiség. Nem ugyan vidékiséghez, hanem a szellem saját megyéjéhez kötötte magát *Székely József* a szeszély-dalokban. Hogy követte volna valaki, nem tudom. De a két elsőnek már akadtak utánzói saját vidékeik szerint. *Spetykó Gáspár* nem kevésb pietással zengi és helyszíneli a gyöngyösi Mátravidéket, mint Lisznyai a palócságot. Mikép Szelestey a Kemenesalját, úgy dúdolja meg *Csermelyi* a Hegyhátat, jegyzeteket is biggyeszt azonszerint a versek alá, elmondván például, hogy a nádasdi határban csakugyan minő len terem. Feltűnő mind e most említett írókon, hogy a pozitív religió elemei, csakis mint elemek, nagy előszeretettel, de annál kevesebb művészeti gonddal befoglalvák költészetökbe. Bizonyos kedélykultusz a természetben teszi az alapvonalt *Tóth* Endrénél; szerelmi lágyság vezeti *Tóth Kálmán* költészetét, a képzelődés merényletei *Zalár*ét, míg *Vajda János* egyenesen a szenvedély karjai közé veti magát. Körülbelül ezek a legjobban kivehető irányok, melyek mindegyike ha nem sikerült is folytonos szerencsével, de mégis mint ugyanannyi *kísérlet*, megérdemli a műbölcsész figyelmét, igényli fáradságát annyival inkább, mert különösen Vajdában a tartalom afféle gazdagságára találunk, mely szinte sóvárgást kelt a velegondolás nagyobb mértéke után. Egy lépés: benne vagyunk a dolgok rendes folyamában, és rövid kitérés után, melyet egyrészt az idők rendkívülisége, másrészt az elméleti oldal elhanyagolása okozott, folytatjuk a régit Berzsenyi és Vörösmarty, Arany és Petőfi nyomán.

VI

Lisznyai Kálmán valóságos költői tehetség, a tehetség minden árnyoldalaival. Példa vagy elmélet, tapasztalás vagy tanulmányozás egyikét sem törlé el ezeknek, hogy nélkülök mindazt fölfedezhetnők, amit Isten adott. Nála a költészetnek erős ösztöne dolgozik inkább, mint művészisége, úgy értvén e kifejezést, hogy az ösztön minden hajlandóságot föltesz ugyan, de nem a hozzávaló kimüvelést, pallérozottságot is. Viszonya magához a kültermészethez igen erőszakos, sőt amennyiben ő sokat megfigyelt a lég, föld tüneményeiből, s ezeket épp oly nagyra becsüli költészetében, mint például Vajda Péter a napot, Kölcsey a szellőt, de mindezeknél merészebb, a ráfogásig hűtlen módon használja fel: versei gyakran szemrehányás

a szellem ellen. A természetnek ez a megdúlása több, mint amennyit a költészet kíván, mennyit a poétai gondolat, hogy kifejeztessék, elégnek tart. Van is dolga aranynak, gyöngynek, gyémántnak, színméznek, szivárványnak. Igaz, hogy a nép az ilyenekben nem *tudja* magát tartóztatni, de Lisznyai nem *bírja*, s mi amannál nem gyakran megjárja, költőnek nem ritkán sok. Színméz angyal, selyemlelkű jelző neki vajmi könnyen foly, sőt a bor aranytej, a könny lélek kiontott vére, a sejtelem szellemi árny; a kedv szellemi puskapor, a könny a szeretet vére, a remény arany buborék, a holdfény megtestesült ábránd, a hegedű hangjai fából arany karikák. Meg lehetünk továbbá győződve, hogy ő mihelyt nagyot vagy talán jelentest akar mondani, azonnal fölveszi Isten nevét, a szent képzetét; mikor a falusi szegény együgyű ember módjára, ki bút, bajt Istenre, mint végső okra tűnődés nélkül visz föl, neki hasonlóul Isten csinál mindent, isteni és szent minden, ami nem az is.[18] Úristen nézi magát a magyar rónában, mint tükörben Isten beszéde a vihar. Isten ajka a lant; Tyutyu Istentől lopá a nótát, meg búbánattól és szerelemtől *is*; a vendég Isten madara, Isten *vágta* ide a világot, Istent iszik a borban, mert ő jelen van mindenütt, így a borban is stb. Mikor a költő ily kevéssé lehet el az Úristen nélkül, nagyon megfogható, ha teogonizál, kosmogonizál; természetesen átmenet a mítoszra. Hogy erre Lisznyait palócai vezették, könnyen képzelhető, mert maga is megjegyzi, hogy nálok gyakori hasonlítás ez: „Olyan vagy, mint egy kis isten." Mindamellett nagy a különbség; mert a palóc sohasem szól így, ha templomaiban oltárt nem lát, mint a Palóc dalokból (második kiadás, 187. lap) magokból is kivehető; Lisznyai pedig talán éppen metafizikus akart lenni, midőn úgy fejezte ki magát. Hogy a szentnek módján túli használata másnak is felötlött, nem kétlem. Azonban nem ez a fődolog, hanem a szerkezet, melybe foglaltatott. - Sugár, fény, szomorúság, méz, harangszó, erdő, mámor, kedv, a tokaji hegy, csata, homlok, rész (szent rész a hetedik ég üdvéből; *Dalzongora*, 58. l.), hit, ütés (a szívé), öntudat, áldomás, búbánat, panasz, harmat, hölgy, álom, csók, költői vágy, mosolygás, tündériség, napfény - mind *szent*. Látszik, hogy e szó igen sokat ér, de le is van foglalva eléggé, s a tálalás mestersége általa könnyítve jóformán. De még itt nincs megállapodás. A konkrét tárgyak kifinomíttatnak vele és lesz *szentség*, még pedig *ömlő* szentség a hazáért kifolyt vér; azután van a szerelemnek forró szentsége, de szentség a levegő (ahol Kapisztrán beszél), szentség a seb, melyet visel Mecsériért a huszár, míg a pacsirta éneke *hangos* szentség. Hasonlóul mintegy divatos szójárásképpen jött be a költészetbe az imádat és imádság képzete, főleg Tompa gyönyörű dala óta, melyben a leánynak „imádságos kis szája" van, nagyon helyesen, szépen. Ki-ki észreveszi, hogy ezek valamely vallásos kenet, a religió megyéjéből áthozva. Semmi szó ellenök, de úgy, mint Lisznyai él velök: mindennapiasan nem mindennapias képzetekkel, talán sok is már, és megkívánja az itészet hozzászólását.

Mondottam és mondom ismét, hogy Lisznyainál kedves kör a pozitív religió köre, éspedig inkább utóbbi, mint előbbi korában költészetének. Tehát a realizmus mellett idealizmus; s gondolhatná valaki, hogy szerintem is nagyon helyesen. Ám gondolja, de ne siessük el ítéletünket és elmélkedjünk egy kissé. Hadd elemezzem eme költői eljárást. Látnivaló, hogy ahol a szentség *ömlő, forró, hangos* jelzőkkel van ékesítve, ott nemigen sok ügyelet volt a költői szépre, s más jelzők is megjárhatták volna, pl. a vér lehetett volna *piros* szentség, a szerelem *bájos* vagy *édes* szentség, a pacsirta éneke *légi* vagy *tavaszi* szentség; vagy megfordítva: szent pirosság, szent forróság, szent hangosság stb. Az efféle inogó jelzők nem mutatnak átgondolt szerkezetre; mert bár igaz, hogy a vér ömlő, a szerelem forró, az ének hangos, de még azért nem szükség, hogy szentség is legyen. Vagy azt kellene tán hinnünk Lisznyai szavára, hogy ami nem rossz, nem rút, mindjárt bevonatik a szép körébe, mihelyt szentnek mondatik? Koránsem. A szépet szentté szublimálni éppen oly esztétikaellenes, mint

[18] Vidékünkön, jól-e vagy nem jól, egy hangszerzemény jár *isteni* csárdás név alatt.

reállá kondenzálni; benne mind nem találhatunk gyógyírt a közrendűség nyavalyája ellen. „A szépművészség", mond Kölcsey, „nem tárgyazhat egyebet a szépnél és Sulzernek tagadhatlan hibái közé tartozik, hogy ő a szépművészségnek minden ágait morális oldalról szerette tekinteni." Óhajtom, hogy ehelyütt a religió is értessék, melynek elemeit dolgozza fel Lisznyai; mert gyakran kér ugyan ihletet, szentséget a religiótól a művészet, s viszont ettől díszt, fényt, pompát amaz, de azért mindkettőnek megvan saját eleme annyira, hogy míg egyrészről belső érintkezésben vannak egymással, mint eszmeiség, másrészről ellentétei egymásnak, mint történetiesség; s míg a religióban a külső semmi, hanem az ájtat, a szív belsősége minden, addig a művészet csak mint külsővé lett belső, alakba öltözött eszme felfogandó. És mert alak, mert külső, mert érzékelhető a művészet: van benne helye, módja mindennek; s a lángelme sem veheti zokon, ha megjegyeztetik alkalmazására, hogy ez a vonás, ez a szín, ez a szó, ez a gondolat nincs a maga helyén, nem illik oda.

Jogot érzek ennélfogva kimondhatni, hogy Lisznyainál éppen a religió elemeinek felfogása, ha netán óvó nyilatkozat vagy felelet akar lenni azok ellen, kik nem látnak elég idealizmust vagy az elemeken uralkodó eszményiséget nála, szintén oly szerencsétlen, mint a népinek előszeretete, azaz ismét egyoldalúság; mert a költészetnek nem szent kell, hanem szép; a nemszent is lehet szép; a szentnek mint olyannak semmi köze a széppel, vagy csak elem s alkatrész gyanánt. Igaza van Kazinczynak, mondván:

- - Aki napjait
A szépnek szentelé, s még a valót is
Azért kedvellé, mert alakja szép,
Mert a való s a szép egy tő virágai,
Testetlen lelken úgy nem lel kecsét,
Mint a lelketlen testen nem találhat.

Sőt többet mondok. A szép, ha túlnyomó érzékkel, fölös mérvben vitetik át a religióba, úgy megvesztegeti, elkülsőíti ezt, mint ez, uralkodó befolyást nyervén amarra, belső töprengéssé, rejtelmes alakossággá, értelmetlen mítosszá teszi a költészetet. Ha mégis a szép és jó végelemzésben nemcsak egymás helyett állnak, hanem egymást kiegészítik, mert a jócselekedet ezúttal szép tett, s viszont oly régi igazság, hogy a *szépjó* fogalmát Platóból már a görögöknél is ösmeretesnek találjuk; igen, de mindegyiknek a maga rendén és elemében kell előállíttatni, s ez fődolog, mit úgy látszik, Lisznyai nem tud. Azonban mi neki a religió vagy az, amihez ő imádassál vonzatik? Felelet: az, ami éppen szóban van, pl. madár, napfény. E tekintetben ő úgy jár el, hogy nagyon nagy nagyításokat, illetőleg ráfogásokat használ, s éppen mikor elérné a fenségest, fagyossá jegecedik. Olvassátok csak a Dalzongora első versét: *Hol vettük a dalt*, vagy *Tündér Ilonát* a 16. lapon. Ő igen szereti a madarat, s könnyen feltalálja benne a maga alanyiságának megfelelő tárgyiasságot, s elhiszi, el akarná hitetni velünk, hogy az úgy van és nem másképp, ekkor egész kebellel nekilát, hogy megdalolja. Ő szereti a madarat, a madár énekel, s ha kérdésbe tétetik: mi adott a szívnek hangot? feleli: a *madár* és szerelem, azaz hogy csak a madár, mert a második szakban már kivallja, hogy

Míg madarat nem hallottunk
Nem volt nóta, nem volt dal:
A szerelem is néma volt
Titkos fájdalmaival.

Hasonlóul Ipolyi Arnoldnak ír ő egy regét a napimádó magyar őskorból - természetesen a napot kell előtérbe hoznia - s ha elébb madarat imádott, itt napot imád s nem oly elfogultsággal, mint az őskor, de a reflexiók egész özönével hisz és mond a régi napról új dolgokat. Már például új dolog az, hogy a nap

Szent fényéből van a lélek!
. . . . . .
Ezáltal támad szívünkben
A szerelem az akarat;
Ettől születik fejünkben
Az igazság, a gondolat.

Ha már a gondolat is a napfénytől származik, jó volna tudni: melyik tökéletesebb, a lélek-é vagy a fény? kétségkívül a lélek. Mégis az lesz amabból. „Igaz öreg hit!" mondja ő; de akkor így nem daloltak, hanem imádták a napot minden megkülönböztetése nélkül a fénynek a lélektől. Hogy ez amabból származik, mai ember mondja, ki érti a különbséget a kettő között, de költői célból, mert éppen szükség van reá, a régiekre fogja; miből láthatni, hogy imádná ő a napot, ha régi lehetne, de a régiek, ha így gondolkoznak vala, megfordítják a teogóniát és szellemtől származtatják a napot és nem úgy, mint az újkor Lisznyaia. - Szintúgy a madárdallal is. Zenébe innen olvadt át a világ népeinél:

S a legistenibb dalműben
Madárdal szelleme él.

Ez a beszéd a legszebbet akarja mondani a madárdal felől, s hogyan mondja azt? Legelsőben is megfordítom a tételt így: madárdalban isteni szellem él. Jó volna-e ez? Jó, mert miképp a borra mondja Lisznyai, hogy benne Istent *iszik*, úgy *hallhatná* madár énekében Istent annyival inkább, mert a dal nem oly anyag, mint a bor, de sőt igenis méltó alak, hogy benne jelenjék meg az isteni, mindamellett ő azt nem teszi, mert kevéssé reál. De a fennebbi mondatból ily értelmet is jó volna kifejteni: a dalműben Isten szelleme él. Miért ne? Még mindig úgy képzelnők Istent, mint aki meghatja a madárdalt és dalművet, de ha mindezzel átellenesen az mondatik, hogy „az isteni dalműben is a madárdal szelleme él"; ez, ami nem igaz, s a dolgok tárgyiságának alanyiságunk szerinti erőszakos átfordítása, ferdítése; vagyis ő, mert szereti a madarat, olyakat fog reá, amiket neki tetszeni tetszik, s ez a valónak eltagadása: hamis képzelődés. Hagyjuk ki csak a dalból a kosmogoniai erőködést, s engedjük folyni a madárdal valódi tartalmát, mint a dolog természete kívánja, a költészet célja megengedi: fogunk bírni egy meglehetős dalt, eléggé naivat arra, hogy szeressük, most pedig eléggé magasra csigázottat, hogy benne alig találjunk valami érdeket, *emberszerűt*.

Igen, ez a szó az, amit Lisznyainál valóban sajnálattal nélkülözünk vajmi sokszor. Mi minden nem mondatik el egy havasi pintyről, az álmodó sasról, a magyar rónáról, a magyar csillagzatról stb.? A *Palóc dalok* Lisznyainak kétségkívül legfrissebb művei, mint ilyen közvetlen, magoktól jött, mesterkéletlen dalok még nagyobb részt az ő jobb erének kifolyásai, a megélt viszonyok zengelmei. Ő belső frigybe lépett a palócokkal, kik között folyt el gyermekkora; ünnepeik, játékaik, toraik, szüreteik, temetéseik; lakadalom s mennyegzői szokások, gyűrűváltás, vőfélkedés; hagyományok, legendák stb. mint közvetlen nézlés, tapasztalás mélyen nyomultak képzelődésébe, s utánok az addig nem méltánylott költő - némely közbejött sorsváltozások is keltvén az érdeket, részvétet iránta - majdnem váratlan hírre kapott, s teljes meggyőződésem szerint, jó okon. Dalok, melyek holmi szokásrajzoló, kelmeiséget lehelő, statisztikába, népismébe tartozó elemtől valamennyire feltisztulvák, azaz inkább költői érdemben írattak, vagy sükerültek, aprók és nem aprók, érzelmiek és elbeszélők, a *Palóc dalok* között igen szép számmal találtatnak. Bennök eredetiség, fordulatosság, könnyedség és kedély, mindig saját költői tartalom, még ha palócféle sajátsággal is eléadva, önkéntelenül is vonz, megragad, mulattat. Nem érzem magam kötelesnek egyenként venni szemle alá e dalokat; de ha kívántatnék és szükség volna reá, azt is elvállalnám, és nem vallanék vele szégyent, ha dicsérnék. Ez akkor lett volna idején, mikor a *Palóc dalok* megjelentek s meg-

üték az emberek képzelődését, mint Kalifornia hírei; mindamellett most sincsenek elkésve. Hanem azóta sok változott. Lisznyai a közvetlenül szemlélő, figyelő palóc poétából elmélődő palóc metafizikussá lett, és elhitette magával, hogy amit látott eredni, végbemenni gyermek- és ifjúkora folytán *az életben*, mert valósággal eredt és végbement és becse volt: annak is lesz becse, ami ered és végbemegy, nem ugyan az élet, hanem az ő *képzelődése világában*. Ezt ő nem tehette másképp, mint megfordította a gondolkozás rendét, a lét kategóriáit. Nála sok származik abból, amiből nem származik; alsóbb rendű állítatik a magasb rendű helyére, s a legtávolibb eszmék hozatván együvé, valami nagy képzelődő tehetség jeleit látjuk ugyan műveiben feltűnni; azonban nem úgy van, mert semmi sincs oly közel egymáshoz, mint a szélsőségek, ahonnan kerestetniük nem is kell, hanem csak elővétetni, mert azok örökös készlet, legkönnyebben kapható jószág. Ami bennök magát otthon érzi, korántsem a szellem, mint jobb részünk, hanem a szeszély, mint az elme különce. Egy szeszélyes angol nő felhág egy régi hős oszlopának tetejére, s levelet ír barátjához „kelt Pompeius oszlopa tetején" alirattal; barátja éppen Kairóban mulat, elérti a tréfát, s válaszol „kelt József kútja fenekén" adattal; és mi habozás nélkül mondhatjuk reá: szellemdús társalgás. A költészetben nem mindig, hanem csak igen ritkán szép az ilyen ellentét, s felhalmozva, mint Lisznyai *Egy negyedrész Epikur*jában, csömörletes. Nem akarok jövendölni, de nekem úgy tetszik, hogy Lisznyai Kálmán költészetén már eddig erőt vett az a szomorú miszticizmus, mely való létnek veszi a nemvalót, s csudálatos lényeket rajzol együvé, hoz egy társaságba, saját alanyiságának oly fensőségi állásban tartásával, hogy attól függ a sötétség, a fény a természeti világban is; tehát az alanyiság mint ok fogatik fel; holott elég volna, elég is volt eddigelé, ha tükre volt ember kedélyének a külvilág, vagy ez írta le magát abban. Bromley és Oberlin a túlvilágot, mely nézlődéseikben nekik feltűnt, helyiratilag rajzolák le; az utóbbi még térképét is vette, melyen kimutatá falusi embereinek azt a helyet, hol fognak letelepülni holtok után. A szubjektivitásnak eme nagy üressége valami szomorúan nevetséges, már magában feltarthatlan állapot ugyan, de ne feledjük, hogy elválhatlan tőle a szentnek képzete és a képzelődés sehol sem űz oly veszedelmes játékot, mintha éppen a szenttel foglalkozik, mert bensőséggé hazudja az egész külvilágot, mikor ez mint való egész tárgyilagos érvényben mutattatik fel könnyű módon, könnyű szerrel a saját kamarából, melynek kulcsa mindig kezeink közt. Ki-ki jól emlékszik amaz ifjúi lángolású *Egri hangok*ra Petőfitől, melyben költő „*Ha* kedvének magva *volna*, s elszórná a hó felett, örömerdő koszorúzná a telet". Tetszettek ezek valaha. Lisznyai hasonló melegséggel, de már nem föltételesen, hanem egyenesen, határozottan énekli:

Tüzes lelkem a vészfelhőt
Melegen besugározza,
Mennyköveit meglágyítja,
Szerelemmel elolvasztja.

Legott felötlik a különbség. Petőfi még fölteszi az okot (*ha* volna), Lisznyai ennyire már nem érzi magát kötelesnek, hanem kategorice kimondja, amit gondol. Ez prózai, mint egy napiparancs; amaz költői, mint az ábránd. S honnan mégis az olyannyira erős ragaszkodás egyebütt az érthetlenhez, a delejesség, a tündériesség, bűbájosság varázsaihoz? Mint egykor a természettudományban mindent a magnetizmusra vittek vissza, a tevő és tagadó sarkiasság elmélete szerint, úgy Lisznyaiban is eme két szélsőség löki fel magát, helyzetek indoklása nélkül, van, nincs reá szükség, minden nyomon és kedélye

Csudálatos üdvösséget
Lel a boldogtalanságban.

Fel vagyok mentve, úgy hiszem, ama nem igen mulatságos műtételtől, hogy Lisznyainak egyes verseit taglalgassam, nyelvi és egyéb apró hibáit szemelgessem. Én a nagyát keresem,

ott tapogatózván, hol az elvek szigora parancsolta. Nem hagyhatom mindamellett szó nélkül amaz oldalt költészetében, melyre, úgy vettem észre, maga is sokat tart, ti. a palóc „mítosz-szerű szokások, jelképes költői kifejezések" oldalát. Ne higyje Lisznyai, hogy emez adalék iránt oly kegyelettel volna mai világ szerint a palóc, mint ő a maga gyermekkori kedélyének fennmaradt bizonyságtétele után vallja, bizonyolja. Itt is többet láta ő azokban, mint más, mint magok a művelt és nemművelt palócok a gyermekkori éveken túl láttak. Itt is az ő alanyisága a főtényező; s bár egész tudatteljesen jegyzi meg, hogy a „jelképes kifejezéseket", melyek a palócságban a „cigány purdé" előtt is ösmeretesek, nem érti s mégis lerántja Gyulai, ami úgy lehet, de mit nyernek vele ama „mitoszszerű szokások és kifejezések" egyebet, mint hogy „az utolsó kis cigány purdé is tudja". Azokat lehet tudni, de ez nem elég. Azokat használni kell, mint életelemet, mint folytonosan jelenlevőt, melyben élünk, mozgunk és vagyunk; nem pedig elővenni, mint költészkedésének tizenkettedik esztendejében Lisznyai. Ez maga is mutatja, hogy a palócok között nem él többé oly parázs frisseségben a mítosz; hanem arra már ott is emlékezni kell, és kell találgatni, utánajárni értelmének, tartalmának, mert a közvetlen nézlés útján szerzett és bírt tartalom és elevenség kihalt belőle, s legföljebb száraz csontváz maradt az utódokra egy-két szóban, kifejezésben, mely életre, szokásra emlékeztet, minővel az egész magyar nyelvben és nemzetben vagy a haza egyes vidékein mindenütt találkozunk. Ki fogja kétségbe vonni, hogy tömérdek ferdítés, félreértés lopakodott be az idők során emez elhalványult regehitbe, s reá oly követelőleg hivatkozni, mint Lisznyai, csak az foghat, ki a gyermekvilágnak ír és nem a nemzetnek. Ha pedig csakugyan vannak fenn ereklyék, használtassanak fel pl. régi korba téve, ó zamattal, drámai, eposzi helyzetekbe, de nem oly előkelő tekintéllyel, hogy értök írassék a dal, hanem ők tartsák szerencsének, ha fölvételre méltattatnak; különben úgy kirínak, mint a régi angol színész, ki világos nappal az utcán is veres nadrágban és kipirosított arccal járt-kelt a jövő-menő élet hemzsegései között. Történjék pedig, hogy valaki ne maradhasson nyugodtan e mítoszok ingerétől: írja össze rendesen, egyszerűleg, prózailag, minden maivá tétel nélkül, az irodalomnak; nem fognak azok elveszni. Aztán nem is palóc, nem is mítosz mindaz, amire mondatik, hogy az. Mert az ország egyéb vidékein is hallhatók, kivehetők amaz elemek, mítoszszerű szokások és költői jelképes kifejezések saját helyi színezettel; és tulajdonképpen nem is annyira a magyar népéi, mint inkább a vele szomszédos oláh és szláv honosinkéi. A palócság már ilyen összekötő vidék a magyar és szláv faj között, s könnyen vehetett mástól, de tarthatott - és vett és tartott - is még őskorából ilyen ereklyéket. Részemről magam is oly vidéken születvén, mely közel találkozik a rutén fajjal, sokra emlékezem gyermekkoromból, de amint gyakrabban társalkodtam az úgynevezhető belső magyarsággal, igen jól jut eszembe, hogy apródonként el kelle maradni ama gyermekvilági emlékezeteknek, mert a magyar elme soha vagy csak igen-igen régidőben lehete előkelő hajlandósággal ama „mítoszszerűek" iránt, melyeket Lisznyai ajánl és terjeszt, de melyek nem is mítoszok, hanem inkább igaz nevén babonák. A mítoszra, mond Schelling, kettő kívántatik, úm. *elsőben* is teogóniai műfolyam (theogonischer Process) a tudalomban, mit megelőz, *másodszor*, annak előföltéte, hogy ember az istenséggel állományi egység összeköttetésében áll, s isten őbenne mint kedvelt természet mutatkozik. Magyarok istene, Tündér Ilona vagy némelykor Magyar Ilona, Táltos, ezek nálunk a valóban mítoszi maradványok, nem pedig a palócok babonái s bárgyú kegyeskedései, melyekkel vagy melyek nélkül a magyar költészet sem nyer, sem veszít. Még az a nagy madárszeretet sem valami nagy hazaiság vagy esztétikai nyereség. „Három jó madár, gyönyörű madár" kifejezések eléggé tanúsítják. Népünknél ez inkább csak gúny, mint különös tetszés tárgya. Az igaz költő az élet világát, az embervilág lényegét, a szellem bensőségét tárgyalja, „tükröt tart a természet elé", s nem támaszkodik kihalt szokásokhoz, gyermekvilági képekhez valódi céljának tévesztése nélkül máskép, mint alkalmilag, jellemzőleg az idők szerint, de annál ragaszkodóbb kebellel öleli a jelent, mint dalnok. Lisznyainak vagy legalább oly erős mítoszi hajlandóságú költőnek ezelőtt három-

négyszáz esztendővel kellett volna születni. Akkor még elég volt az irodalomnak egy-egy népszakadék lelke szerint és nyelvén szólani, mint a régi nyelvemlékek is mutatják. Ma nem oly keskeny már az irodalom medre; s a műveltség egyetemi hatásától mintegy elzárkózni a költészetben provincializmus, minek értelme nincs, kivéve, ha babonák, elidősült szokások melegíttetnek föl, mint a CXVIII. palóc dalban, mely puszta kelme; vagy a nyelv tájiasan (pl. szomorko*gyik*, szomorko*dik* helyett) használtatik, mint a LXXXIII-ban, mely igen szép és még szebb volna minden palócság nélkül, mi nem is egyéb, mint a nyelv egypár alakjának palócos használata. Vala-e lényeges szüksége Lisznyainak a palóckodásra, megtetszik, mihelyt szebb dalait olvassuk. A karancsalji kisleány lehetne bodrogközi is, a dal mégis szép lenne. Hogy a tiszteletes: *ty*iszteletes, a diófa: *gy*iófa alakban íratik, ez számba sem jő; ez úgy nem palócság, mint ha „csiklandós" a leány. Az ily külsőségek becsének el kell veszni; de hogy még nevekedett, nemsokára meglátjuk.

VII

A kelmeiség, a vidékiesség költészete mint olyan, azaz magában véve nem sokáig maradt egyedül, Lisznyai utód nélkül. A dunántúli szép magyarság kebeléből, hol Berzsenyi és Kisfaludy Sándor éltek és munkáltak az ó és új költői népek nyomain, szakadt ki a kemenesalji költészet képviselőjéül *Szelestey László*, tele tűzzel, tele szívvel az irodalom és nemzetiség virágzása iránt, nagy reményekkel és gondolatokkal a magyar költészet újjászületése felől. Nem tudok egyhamar példát reá, hogy a nemes tűz és lelkesedés oly kiváló szeretettel fogadtatott volna, irodalomérti küzdelmeket oly részvét kísért volna, mint Szelesteyben. Igazán a magyar közönség, főleg Kemenesalja, ritka pártoló szívessége meglepőleg nyilatkozott iránta, miből önként foly az a következtetés, hogy Szelestey mint becsületes derék magyar hazafi, mindnyájok tiszteletét kiérdemlette s bírja. Ez így van a maga rendén.

Semmi hazafiúi vagy polgári tisztelet nem tartóztat azonban kimondanom, hogy midőn a tisztelő közönség eme nagyrabecsülést a derék férfiú költői működésére is átvitte, csalódott; mert a Szelestey felé nyilatkozó részvétet jó *szándékának* tulajdoníthatni, nem *tehetségeinek*. A *személyi* érdem van becsülve a *költőben*, s engem mint műitészt valamely kegyetlen kötelesség int és kényszerít elválasztani egymástól a kettőt s abban, amit ezentúl mondandó vagyok, semmi más tekintetet nem ismerni bírámul, mint az ízlés, a tudomány hatalmát, tekintélyét. Nem mai történet az, hogy szépirodalmunk tévúton jár. Nem ma, hogy az ítészet, jól-rosszul, szemére lobbanta tévedését. Ez mind semmi volna még, de a széptudomány ellen hamis tanok, állítások ellen homlokegyenesti állítások vettettek föl; az ítészet, mely magában nemigen kedves foglalkozás, hanem annál kényszerítőbb szükség, úgy íratott ki a közönség előtt, mint valamely nyugtalan elme viszketeg, kákán is csomót kereső kötekedése, melyben több az irigység, káröröm, mint a tiszta jóakarat, használni törekvés; miért a közönség előtt annál gyanúsabbá tétele csakugyan meg is kísértetett, ha jól sejtem, meglehetős foganattal. Így történt, hogy forradalom előtt s után a szépirodalom legtermészetesebb módon juthatott olyan elmék vezetése alá, kik arra sem belső szeretet, sem megelőzött műveltség által nem voltak jogosítva. Ez, úgy hiszem, mai nap már irodalomtörténeti esemény, s egyes általam netalán felhozandó adatok- s példáktól nem várja igazolását. Csuda-e, ha némely szerkesztők (és ez a nagyobb rész) föllépése olyformán végződött, mint Toldi Miklós ugrása a festett szőnyegre, hogy magából a házból esett ki az utcára, ők pedig a szépirodalomból mindenestül a köznapiságba. Igen, a magyar szépirodalom tévedése s ennek fölfedezése nem mai. Mégis egész könyvek, versgyűjtemények szóratnak ki az olvasó világba, szülemleni apróbb gyűjteményeket, mint Csokonai csikóbőröse „apróbb kulacsokat". A kelmeiség terjed. A vidékiesség

hazaiság jogát igényli; s hallgasson az ítészet? Ah, ti vidéki elmék, ti szegény költők! Nektek egyedül azon esetben volna tán kedves egyetlen a haza, csak akkor nem tépnétek föl talán vidékre, tájékra, szokásra, ha egy darab szirtből állana tenger közepén, mint Odüsszeusz Ithakája? De ti Alföldet, Palócságot, Hegyhátat csináltok belőle, s észre sem veszitek, hogy olyat daraboltok, ami annál könnyebben darabolható, mert nem szirt, s nem kevésbé van kitéve mindamellett a hullámok csapkodásainak, mint akármely sziget az óceánon. Reméljük az időtől. Majd eljön a mi hazánk Odüsszeusza is egykor, ki egyiránt fogja szeretni a kenyértermő síkot és borontó hegyeket, a dinnyés Nyírséget és makkos Bakonyt; fogja pedig szeretni annál inkább, mert a szeretők száma naponként fogy, látván, hogy éppen a költők osztoztak meg nagynevű elődeik hagyományán, mint Nagy Sándor birodalmán a kis vezérek. - Kétségbe kellene esnünk a jövendőről, ha eme költői felekezet csakugyan uralkodó hitelre jutna, s a közönség még sokáig vesztegelne ámulásában. Hazánk nem nőtt, keblünk szűkebb lett.

Költőink közül egy sem vallotta magát inkább a népiességhez, mint *Szelestey*. Ő nemcsak írt verseket szerinte, hanem fejtegette is röviden elméletét. Hat éve, hogy *Kemenesi cimbalmá*nak előszavából kivonatot közölvén (Szépirodalmi Lapok, 1853, 659, 675. lap), igyekeztem ez irodalmi egyoldalúságot mint tarthatlant megszüntetni, midőn állításainak igazolhatlanságát vitattam. Ha Szelestey előtt kedves az irodalom ügye - ami valóban úgy is van - neki kötelessége lett volna mélyebb vizsgálatokba ereszkedni, nem hogy engemet cáfoljon, mert ez nem fődolog, hanem hogy mind neki, mind az elvnek, melyet vall, becsületére válandott tisztaságig küzdje fel nézeteit. Jól emlékszem, hogy valamelyik lap tárcájában határzott visszaigazítást kaptam tőle, az igénylett tősgyökeres magyar *eredetiség* banális emlegetésével. Majd nemsokára szerze ő ismét és ajánla kemenesi barátainak egy újabb kötetkét, *Falu pacsirtája* címűt, s megint jónak látta elméletet tolni az előszóba, hol újra nyilatkoztatja szépirodalmi elveit s következőformán részletezi: A népköltészet azon alap, melyen „fejlődhetik nálunk egy tisztán eredeti nemzeti költészet, mely... menten minden idegen zománcoktól, a magyar élet hű kisugárzása és tüköre leend". Ő már a népet úgy nézi, mint „nyelvünk sajátságainak, nemzeti szokásaink- s érzületeinknek leghívebb antiquariusát"; „pietással" szemelgeti „házi életének szekrényéből az általa megőrzött kincseket", s nem óhajt szigorúságot a magyar élet ezen ereklyéi vizsgálatánál s a „nyersebb eredeti tételek (kitételek) megítélésénél", s int, hogy „ne gyengítsük egyelőre az alapot, melyen építeni akarunk túl szigorú ízléstani fogalmaink által, mert könnyen kivetkőztethetjük eredetiségéből, minek aztán az lesz eredménye, hogy meg levén hamisítva az alap, torz sarjak fakadnak belőle". Végre így fejezi ki magát: „Én úgy vélekedem, miképp a költészetet nem kell elszakasztani az élettől; a természetiesség alapján fejlődjék, igyekezzék eredetisége megtartásán, legyen meg benne eltorzítlanul jelleme, zamata, lelke is azon életnek, melyet feltüntetni hivatása lőn."

Kár volna el nem érteni emez elmélet irányát, célját, horderejét. Bizonyos, hogy Szelestey tollából ezt az idő sanyarta ki, midőn a régibb évek folytán az itészet visszahatást igyekvék kelteni az elnyűtt, elsatnyított népiesség ellen Greguss, Gyulai s mások hozzájárultával. Ha benne teória ellen teória nyújtatik, cáfolat vettetik föl, magára véve nem nagy fontosságú körülmény. Nagyobb dolog, hogy ez készantagos, öntudatos folytatás, éspedig oly tanok és tételek folytatása, melyeket terjeszteni kár, egy különálló szépirodalmi közlönynek pedig vezérelvekül fogadni el, valóságos szerencsétlenség. Mégis úgy történt, ő ezen elvek „nyomán írt egy kötetke népies költeményt", és szerkesztett egy félheti szépirodalmi lapot azután, mikor már tudtára volt adva, hogy fogalmai alapnélküliek, útjai hamisak. Így ő a népies iránynak legelhatározottabb szószólója elméletben, mint gyakorlatban, s ha szavaiból az a kevés sem tetszenék ki, hogy legalább *szereti* az elmélkedést - mai korban ennyi is nyereség - nem érdemelné, hogy említés legyen róla; így azonban hagyjuk őt magára, mint az ellőtt nyilat; majd csak találkozunk vele a célnál, az egyes műveknél, ahol is alkalomszerűleg rajta

leszünk, hogy belátás keletkezzék mind az ő, mind az olvasó lelkében affelől, mennyire nincs tisztában Szelestey ama szép szavakkal, mint ferdíti el értelmöket, rontja el magát, azaz költészetét alap nélküli jóhiszemű ötletekkel, ráfogásokkal, melyeket teória gyanánt vesz.

Éppen itt, éppen most van helye azonban, hogy visszatekintsünk Szelestey költői pályájára, elvi oldalról. Vannak tőle versek már 1839-40-ből *Költeményei* között. Ez idő még csak szórványosan ismerte, űzte a népköltészetet, úgy az író, mint az olvasó részéről; és Szelestey csakugyan azok közé való, kik az egyoldalú eszményi elvet s ez után valamely erőszegett költészetet pártoltak, létesítettek, amint Kunoss, Császár Ferenc példájában előképet is bírtak már. Tudnivaló, hogy a népi elemnek a költészetbe való szerves, életerős felavattatása, ennek széptani lehetősége, szükséges volta éppen azon évekre esik, melyek alatt lépe ki a világ elé Szelestey, mint dalnok. A süker, mely mind az elméleti, mind a gyakorlati oldalról mutatkozott s az egész nemzetben élénk visszhangra talált, Szelesteyre nézve, hihetőleg, meglepő vala, oly meglepő, hogy közepette a szépirodalom ez úton nyert újabb lendületének, szokatlan s mégis oly hamar megszokott fordulatának, nem láta jobb módot, mint a népi elemnek, melytől hemzsegésbe, forrongásba jött az élet és irodalom, határozottan, lelkestől, testestől melléje szegődni. Vele csak az történt, mi szokott történni olyanokkal, kik a tényeket mintegy földrajzi kiterjedésök után mérik a fölszínen, s nem ékelik át a gondolkodás beható mélységével. Könnyű volt neki ezt is oly egyoldalúan fogni fel, mint az eszményiséget; könnyű volt csalódni, eltévedni. Vörösmarty *Szegény asszonya* jut eszembe, ki csupa jó szívből elégnek tartá a fele imádságos könyvet magának, felét másnak. Szelestey költői pályája is, nem kétlem, ily rosszat nem gyanító, őszinte kegyelettel oszlott meg a két elv között, s most „fele ide, fele oda", úgymint a forradalom elé s után esik, mint valamely irodalmi általvető: az eszményiséghez és a realizmushoz. E részben munkásságán bizonyos szerencsétlenség átka fekszik: sohasem juthatnia egészhez s maradnia örökké a részeknél. Mikor a fensőbb nemű eszményi körben mozgott, dalai oly légszerű, felhígított elemből állottak, hogy nem volt bennök minek alakot adni. Egyébiránt a bátortalanság minden szemérme is megtetszett rajtok, mert, legalább amint nekem mondja ízletem, súgja emlékezetem, nem voltak egyéb az irodalomban feltűnt kedvesebb művek utó- vagy visszhangjánál, amiért alig találhatni versei között, mely előkép nélkül, proprio motu készült volna. Majd, a forradalom után és a *Palóc dalok*nak tetszéssel kísért fogadtatása óta, amint a vidékiességbe átcsapott, megint úgy járt, hogy ellentétesen, a vaskos és vastag tapasztalás eseléki adataihoz, a népnél talált eredeti szólásmódok, szokásos kifejezések, helyi érdekeltség elemeihez folyamodott, s azon biztossággal, melyet a tények úgyléte, szám szerint kimutatható érve kölcsönözhet a meggyőződésnek, a maga előbbi gyakorlata és a világ minden esztétikusai ellenére felállítá a kelmeiség teóriáját, mi egyenesen annyi, mintha elébe tennők lényegesnek a mellékest, állaginak a járulékit, valódinak a valót, szükségszerűnek az eselékit, öröknek a napit, azaz felforgatása minden józan elmejárásnak, a dolgok logikájának. Hogy eme két ellentéti állapot között csak egynapi küzdelemben vagy gondolkodásban hagyta volna érlelődni, erősödni meggyőződését, hogy csak esze ágába is ötlött volna kétkedni s tárgyát megeszmélvén a kétséget kiegyeztetni valamely fensőbb s egységes felfogásban: nemigen látom, sajnálom. Innen az ő szerencsétlensége s mint alább meg lesz mutatva, költői elkárhozottsága. Lássuk.

Szelestey költészetének átka, hogy gondolati bensőség és így a költészet elvének ösmérete vagy előleges biralma nélkül szólalván meg, ragaszkodott pusztán az egyes költői jelenetekhez, tényekhez. Ha szorosan vesszük, ritka az a költő, ki midőn föllép, ne áruljon el magán egy kevés utánzási látszatot, azaz tanítványi alkalmazkodást a mester szerint. Az ifjúság, a kezdet mentik, de az igények alól fel nem szabadítják. Írni úgy, mint más, nem csuda, s kezdetnek megjárja, de sohasem írni magunk szerint, hanem örökké mások után, ez olyan lelketlen folytatás, mely a kezdetet is elrontja. Van jogom állítani, hogy Szelestey mind e mai

napig a kezdetnél maradt, pedig azért, mert sohasem tanulmányozott, hanem eléggé fogékony kebellel áldatván meg, élvezte az élet, a természet benyomásait s midőn eme belső tapasztalás jól esett lelkének, ott felejté magát az élvezetnél, anélkül, hogy gondolattá érlelődni engedte s az új sereges benyomásokat egyideig visszautasítani bírta volna. Eme lelki élet igen nyájas, igen örömdús lehet, meg is tölti a szívet, a kedélyt, de formába kell tudni ömlenie, hogy költészet legyen belőle; s a formának legelső kívánalma egység. De hogyan tesz magáról bizonyságot emez egység, ha nélkülözi az elvi szigorúságot, a költői eszméletet, ha minden percben széttöretik, mint buborék a legelső illetéstől? Így engedé Szelestey kettétörni *először* magát a költészet eszméjét a népi és nemzeti költészet egymástól különvetett felfogásával, *másodszor*, a népköltészetnek mint lényegnek, mint alapnak, melyen épülhet fel a valódi nemzeti költészet, előterjesztésével, *végre* az egyes tapasztalati tényeknek ideális fokra emelésével, mint előbb az eszményiségnek való gyanánt vételével.

Röviden megjegyezzük *elsőre*, hogy mind a népi, mind a nemzeti költészet magukban semmi a költészeti eszme *egyetemessége* nélkül; *másodikra*: a népi költészet úgy nem lehet alapja a nemzeti költészetnek, mint nem szülei az ikrek egymásnak; *harmadikra*: hogy a tények nem idealizmus magukban, sem az idealizmus nem tény magában, hanem ép egészletet, konkrét teljességet a kettő ad együtt.

Ímé az elvi oldalak Szelestey költészetében. - Most tehát arról kell már belátást szereznem, mit akarok értetni a költői műeszme egyetemessége alatt. Ama függetlenségét, szabad kéjét a poétai lelkületnek, mely semmi más tekintetek által nem hagyja magát korlátoztatni, mint a szép eszméjének ős törvényei által, mely szerint a költészet mindig gondolatot ad, de nem elvont logikai gondolatot, vagy ami ezzel átellenes: egyenkénti tényeket, tapasztalatokat magokban, hanem a külsőség *szép formájába öltözhető* (s ezáltal poétikai) gondolatot; míg az egyes tényeket igyekszik a lelkiség magasb, nemesb világába avatni, az ismert (élet-, szokás- és szólás-) formákba eszmei tartalmat önteni, a végesnek a végetlenség mozzanatát kölcsönözni. A gondolat költői és mint ilyen, egyetemes; nincs alóla kivétel. De elveszti egyetemességét és doktrínává lesz, mihelyt az élet adatai, a tapasztalás egyenkénti jelenetei s valamely rokon eszmekör határozmányai, mint például Lisznyainál a vallásos adalék vagy másoknál netalán a morál, vagy éppen logikai, történeti stb. szárazság szerepelnek csoportosan, túlnyomó befolyással, vagy ha egyforma ranggal is. Szelesteyt az élet és morál eme túlnyomó befolyása öli. Ő nem lát az életben egyetemességet, mert nem is lehet, szereti a morált, mert másképp nem is lehet, és hagyja képzelődését békóztatni általok. Képzelhetni, hogy ily költői hangulattal ő nem is szólhat bátran, egyenesen. Ha mint teoretikus, szabályt ad, ez félszabály, ha mint költő gyakorlatba kezd, felemás. - Most írom a példákat:

Az ember sulyos átka ő magának,
Mindent leginkább *önzésből követ.*
(Költeményei,[19] 4. lap)

Gyakran *érdekből jók az emberek.*
(Költ. 57. l.)

Az ember gyakran *elbölcselkedik,*
S bölcselkedése kártyaépület.
(Költ. 124. l.)

Az ember ritkán *ura önmagának.*
(Költ. 137. l.)

[19] Mindig a második kiadás után idézek.

Ki nem érzi e sorokban a költői félénkséget? Ezek, mint látni, tényekre alapult beszéd; az élet valósággal így mutatja és a morál nem engedi, hogy ráfogjuk az ember minden egyes tettére, hogy *leginkább* önzés rugójok; és csakugyan a költemény, melyből a sor ki van véve, *Tapasztalásból* címet visel. Ami az eszmekört, melyben költő ezeket mondvája forog, illeti, tudnivaló, hogy ama sötét kör ez, mely köztünk is, Byron, Grün A. s mások nyomain úgynevezett világfájdalommá kezde átfeketülni, és nem középszerű költői talentumokban lelte meg pártolóit s dalokban világát. De Byron, ha elkezde akár az emberiség, akár saját nemzete ellen zúgolódni, nem tőn kivételt élet vagy morál és tapasztalás kedveért, hanem forrt ellenök, mint a volkán, mely minden elemet lánggá olvaszt. Mert a költőnek nemcsak szabad, de kedélye s alanyisága nevében tiszte is úgy szólni; hogy Kazinczy szerint, nagyobbnak lássék, „mint az ember", azaz egyenesen, mint a kardcsapás, egyetemesen, mint az örök ítélet.

Szelestey érezte, hogy eme joggal nem élhet, s elárulta magát, elvét: a tényszerű költészkedést. Ő ilyformán a kedélyi életnek amaz állapotára van kárhoztatva, hogy nem juthat egyetemes költői igazsághoz; neki akkor is, midőn az egész kebel átmelegülésére volna szüksége alkotásainál, óvatosan kell tartogatni bensejét, fékezni egy-egy gondolati mozzanatot, mely ne vegyüljön be a képzelődés játékaiba, melynek, mintha volna „magister convivii" vagy éppen nagyúri apród, nem szabad innia a lelkesedés borát, hogy annál inkább vigyázhasson a többire egy zugból, mely számára külön van rekesztve az egyetemesség valamely szögletében. Ímé a doktrinér költészet, melynek kátéja az élet. De költőnk itt még nem állapodik meg. Ő nemcsak megosztja a költői eszmét, gondolatot, hanem mint olyat el is törli, szemközt a tapasztalással. Költeményei egyikében (*A gondolat*, 124. lap) éppen alkalmat vesz magának elmélkedni a gondolat határairól: „... Van-e határa hát a gondolatnak?" ő feleli:

Ne kérdd!... mi az, mint fénylő jéghatár,
Mit észrevétlen a tavasz leolvaszt,
Ha eljő majd a forró napsugár.

Az élet (136. l.) című̈ben hasonlóan ily szépen kapja ki magáét a gondolat:

Az ember ritkán ura ő magának:
Lelkén virágként él a gondolat,
De nincs hatása szűz virulatának.

Ily semmivé levő, olvadásba menő, hatástalan vagy virágként elhervadó jószág őnála a gondolat; sőt egy dala (*Viharban*, 118. l.) mint valami külsőt fogja fel az öntudatot, mellyel meg lehet *„alkudni"*, mintha nem éppen az tenné az embert okos lénnyé a szellemiség legmélyebb titkaival s egyszersmind erkölcsi természetté, hogy az öntudat elől nem menekülhet. Költőnknél ily mostoha sorsa van továbbá a szellemnek, melyről ugyan mondatik, hogy „fája lombtalan" (138. l.), de nemsokára visszaadatik becsülete, íratván a 139. lapon, hogy „teremt magának világot", utána vettetvén azonnal: „de az anyag elzárja tőle azt" (a szellemvilágot). Már ha Szelestey csak annyit hallott volna is a szellemről, hogy ellentéte az anyagnak, de mégis oly fenségben, hogy uralkodik rajta: nem dalol ilyeneket. Ha a gondolat oly elvesző, hervadó és olvadó valami, ha az öntudat nem a mi lényünk lényege, ha a szellem nem bír meg az anyaggal, ez annyi, mintha mondatnék: a világosságnak nincsenek színei, a tűznek melegítő ereje, a búnak, örömnek fájdalma, kéje. Így eltagadtatván a szellem és gondolat, képzelhető: miképp bánik Szelestey azután az egész lélektannal, mint forgat ő ebben tővel-heggyel mindent össze-vissza, képét adván soha nem látott költői zűrnek-zavarnak, mint az eredeti káosz lehetett valaha. És bár eltagadtatik a szellem, gondolat, énekel ő mégis kebelről, érzelemről, szenvedélyről. De ha figyelmesen olvasunk s elménkben tartjuk, hogy ezekről nem lehet *mást* énekelni, mint ami bennök örök élő igazság, legott meggyőződünk felőle, hogy e belső világot Szelestey soha nem tanulmányozta, e gondolati formák tartalmát soha

nem búvárlotta, és ír, beszél, dalol az emberről a lélektan teljes félrelökésével. Ott van költeménye, *Az élet* (136. l.); idézem ezt, mert sok fordul elő benne a lélek világából, természet szerint, rendetlenül. „Az emberélet", mond ő, „megmérhetlen *vágy*; viharként úszik rajt a *szenvedély*." A vágyon vagy emberéleten? Mindegy, mert a kettő egy. De a *szenvedély* csak nem különbözik oly igen a *vágytól*, mint tenger a hajótól, pedig utána mindjárt ez van mondva, hogy (a szenvedély) „elsodorja a *lélek* hajóját", mi megint alaptalan beszéd, mert a szenvedély nem kívülötte van a léleknek, hanem benette, s ha csakugyan veszélyt hozna reá, az inkább elmerítés, vagy süllyesztés lehetne. Most a „lélek" szót kapja fel Szelestey a második szakban, s mondja felőle, hogy az sziklánk, nyugalmunk, de rögtön, minden tétova nélkül ráüti az ellenkező mondományt:

A gyarló ember e nagy birtokával
Egy öntudatlan *állatszörnyeteg!*

Hogyan lehet ez? - Majd megint a *gondolatról* mondatik, hogy meghervasztja a *szenvedély*, amennyiben a gondolat virág, a szenvedély lepke, azonban ez folyvást lehetlen, mert a szenvedély gondolatvilági lény, valamint az érzelmek és szenvedély sem oly idegen elem, hogy egymást teljesen kizárják; vagy mint a 130. lapon *Érzelem és indulat* cím alatt iratik, hogy az „érzelem" emberen uralkodó óriás elem; de majd hűl; „legyőzi őt az indulat", pedig az érzelem és indulat nincsenek egymás nélkül, hanem úgy állnak egymáshoz, mint gyök és hatvány, kandalló tüze és gyulladás; és az érzelem nem hogy hűlne, hanem ha tán hideg volt is, átmelegszik az indulat hőfokán.

Meghasonolván ekkép a gondolattal, szellem- és lélektannal Szelestey, vagy mert mindig jobbnak látszik a könnyebb, nem bajlódik ő sokat a belső élet tényeivel, adataival, hanem csudálatos kaméleoni változatossággal veti magát egyik világból a másikba, s alakul mint Polonius felhője Hamlet gúnyos szeszélye által, minden formákká: valóságos átállatozás; és ragaszkodik álmak és éj, hajnal és hold, gyöngy és arany, tenger és szív (ez a szegény szív!) gondolat, mint halott, aztán mint kismadár, napsugár stb., szivárvány és tündér (tündérharmat a szépséged) stb., szók és elemek figyelemmel kísérhetlen, szemcsaló, rend és egység nélküli játékhoz, miből képek állanak elé olyanok, hogy értelmök semmi, például, ki mondaná meg: minő az a szépség, melyet kiábrázol a tündérharmat? De nem is találunk utóvégre gondolatot verseiben; hanem a fentebbiek, aztán pille, pacsirta, délibáb, bárányfelhő annál forgandóbbak: képek, melyek nem mást festenek, hanem csak magokat, s ennyiben eredetiek.

Gondolhatni már, minő hűség leszen az, melyben a lélek mint tükör, a természet és szellem elé tartatván, mindkét világ tárgyait fel fogja mutatni! Mi lesz ily tükör tanúsága szerint az eleven és százalakú tapasztalás; mik a természet és szellemi életformák tündérkedései, változó, elröppenő jelenségei, ha semmi alaptérre vissza nem hullhatnak a mögletben, hol, mint a fényképek, színök frisseségével leírassanak? Nosza, lássunk utána, hogy festi ő a természetet a tapasztalás szerint, s minő képeket állít ennek rámájába? Előre mondhatná olvasóm, hogy olyanokat, minőket senki sem tapasztalt. *Költeményei* között (199. l.) van egy *Koránykép*, melyben iratik: „a hajnal *fénysugara* rózsaszínben jő, hogy varázslepelt borítson a fák csöndes *alkonyára*." - Kevéssel utóbb noha *még* nem változott a kép, nemcsak derült *már* a sík, hanem *délibáb* is van rajta, melyen egy-egy pacsirta lebben át. Ennél semmivel sem alábbvaló *Falusi pacsirta* gyűjteményben (54. l.) hogy már *hajnalban verőfényes* a rózsabokor alja; ugyancsak *hajnalban* a verebek (62. l.), sőt *csordahajtón* a pacsirta *porban* kesereg (140. l.); karácsonkor meg *holdsugárbul kis pillangók* járnak (174. l.), és ugyanakkor a förgetegből (förgeteg és pillangó!) sötét csődör támadván, a sudár legény reáveti magát s amerre elrugtat, „*piros* rózsa kel nyomában". Mindez még semmi vagy legalább csak egyenkénti részletek, s elengedhetek volnának az élet, a tapasztalás költőjének, de ahol egész darabok tartatnak vagy

a hüperidealizmus vagy az ultraempirizmus túlságos egyoldalúságában, ez már csakugyan valami! Kérem, tessék az olvasónak odafordítni a *Falusi pacsirta* 86-100. lapjára. Itt körülbelül nyolcvan *lenne, volna* s rokon *föltét* alatt (ha) és segítségével adatik értésünkre s iratik le: minő volna a szomszédasszony leányának (családi) élete, ha férjhez ment volna; tehát olyan élet, amilyen *nincs*. Ugyanis a szomszédasszony „incempinc" kislánya erszényében kereste a szerelem kincsét, s ha faképen (mert a rím *épen*; azaz faképnél), hoppon maradt, ihol na! tudja a kő: „hányibáji" (azaz háibái), s most nem kell senkinek. És ímé következik a java! Elmondatik a szomszédasszonynak: minő szép volna leánya élete, ha „a szerelem aranyos dala meleg szoba helyett kongó szíve fölött gyöngyvirágos, boldogságos tündérhálót szőne, oszt' a hálón mind egy szálig - lágy selyemből, szerelemből - gyémánt csillag nőne! Síró gyémántpettyek (azaz jegyzésben: kisgyermekek) a szerelem fáján harmatos virágok" stb., ez így és még igyebb, egész tizennégy lapon. Soha ennyi édeskés édelgést! Valóságos rác pite! - De ne restelljünk az ultraempirizmusba is beletekinteni. Költeményei 5. lapján olvasható egy *Néprománc*. Tartalma ez: Betyár iszik a csárdában, tudja, hogy a vármegye üldözi; vissza nem mehet rózsájához, hanem vesz neki selyemkendőt, s midőn már kifizette, észreveszi, hogy lyukas;

S ily esetben tetteért ki
Állna jót?...
Egy ütéssel agyonvágta
A zsidót!

Tessék! ez *néprománc*; íme Kazinczy historisans poétája! - Egy másik (Költeményei, 198. l.): A cigány lovat visz a vásárra, sántát, kehest eladni, s hogy vevőre találjon, dicséri és leginkább azzal dicséri, hogy lopta, tegnap még gróf lovagolt rajta. Ad eandem notam! Ott van *Az én múzsám parasztlegény* (165. l.), ez is románc, bár nincs felibe írva. A parasztlegény, vagy az ő múzsája, kiballag a kertek alá, ott furulyáz, aztán ledől az illatos rét bársonyára, jót alszik, felébred a pacsirta szavára, s „a természettel egymásnak jó reggelt kívánnak". Vége.[20]

Vegyünk még elemzés alá egy darabot *mint* egészet, meglátni: hogyan szövődik egységgé Szelestey képzelődése, mire jó példa mindjárt a *Falu pacsirtája* első verse: „Bokréta van..." Tehát így foly a dal: Bokrétásan „elballagok, ha feljőnek a csillagok"; midőn kertek alá érek, gyönyörű természeti képeket hallok, látok, pl. szél zokogása, falevelek suhogása stb. Ezek, megjegyzem, nagyon jól vannak elmondva, csak csillagsírásnak ne íratnék a harmat. Ezután folytattatik: „Gyepes árokparton ülök, míg szemem szétjár, lelkem gondolatok forrása lesz; előveszem furulyámat; nemsokára sóhajt hallok, gyöngén megérintik balom, mellettem áll kis angyalom", s mondom neki: „lassan kincsem, te kis lator, *meg ne zörrenjen a bokor: a természetet hallgatom s énekeit tanulgatom*." Ennyi a dal. Most szeretnők tudni, hol itt a költői érdek? Kép-e vagy gondolat? Hogy képet akart adni költő, valószínű, de eltévesztette idejét, mert sötétbe rajzolta, s úgy nem látom a bokrétát, mint nem azt, ki az árokparton ül. Hogy gondolatot akart adni, szintén lehető, mert sötétben ábrándozott, s úgy látszik, gondolatra gondolt, hanem éneket mondott. Különös egyébiránt, hogy éppen éjszakára tűzetik ki a bokréta, mikor a nép fia le szokta tenni emlékül vagy pohár vízbe holnapig el nem hervadni.

---

[20] Egy jó barátom „Az én muzsám" stb. versét olvasván Szelesteynek, az első versszakot bosszús jó kedélyében így travesztálta, szcenírozta:

Szelestey: Az én muzsám parasztlegény.
Kazinczy: Aki szalonnát eszik.
Vörösmarty: Ő a legény a csárdában,
míg szűrét ki nem teszik.

Különösebb ennél, hogy a „kis angyal”, ki véletlenül a fiú mellett terem, udvariatlanul visszautasíttatik, mintha nem is volna része a természetnek, sorsosa minden költőiségnek. Kár ennyire dezavuálni a szegényt, és a természetért, azért az anyagi természetért, mellőzni! - Hanem siessünk a Körös partjára, ott is történik valami *Köröspartón* (Falu pacsirtája, 173. l.) ingó fűszál, az én babám ott kaszál. Nyomában járt minap gondolatom. És (tudni való, hogy gondolatom) egyet fürdött a lágy fűben, síró pacsirta képiben, s rárepült a rózsám kalapjára, s ott aludt el szegény pára. Valóban nem tudja az ember, hogy mit csudáljon! - Még idézek egy példát a *Falu pacsirtájából* (5. l.), hogy szem elé tüntessem költőnk elmejárását, amint a kültermészet és szellem nála keresztül-kasul botlik és vetődik át egymásba.

A virágok nyelve egy tündérpatak,
Énekeit a szerelem érti csak!
A szerelmet is e patak termette,
Aranycsillagként ragyog most fölötte.

Itt, ha jól veszem ki, a virágok nyelve, ez a tündérpatak, termette a szerelmet; s most a szerelem ragyog a virágok nyelve (azonban ez már el van feledve, inkább tehát), a tündérpatak felett. - Szabad-e ily szemfényvesztést gyakorolni a költészetben? Amint látszik, szabad! De még utoljára lássunk egy kis eredetiséget is, azaz valami feltűnő magyarságot. A *Falu pacsirtája* itt is énekel egyet:

Magyar mente az alkony ég,
Az Uristen varrta:
Táméntalan aranygombok
A csillagok rajta! stb. a s a többi.

Így megy őnála ez a gondolat nélküli realizmus mindegyre alább-alább a tökéletlenség legszélső határáig. Nincs oly költői élet a világon, vegyük a Rajna és Gangesz partjait, sőt magát a szép Kemenesalját, hogy ily semmi tanulmány és műgond valamit tudna belőle teremteni. Ami a költészetben teljesen külső, vagyis érzék alá esik, pl. rím, sor, mérték, az ellen semmi panasz; a rímek jól hangzanak, de ami közéjök, mint tartalom foglaltatik, csak szerencse, ha képzet, gondolat tekintetében összevág. Mondjam-e, hogy ő egész költői pályáját összevéve sem jutott vagy emelkedett a költői gondolatig, hogy a költői készség nála mindössze is együvé zajlott, vedert badar ötletek, képek meddő halmaza. Ő tények után indult, amint a szellem- és természetben egymásra, egymás mellett feltűnnek, de eggyé forrasztásukról gondoskodni elfeledte. Majd változáson ment át, midőn képzelmét az idealizmuson kifinomítván, nekiesett vele a vastag realizmusnak s eltompította; nem bírván az egésszel, a részekre szorítkozott. Határzottan is mondhatni, hogy verseiben sok szép *részlet* van, fénylő csillogó a vakításig, de alig találni egy-kettőt, mely avagy csak halvány zöld színnel is, minő az olajfáé, enyhítené a szemet, s kibékítvén az ellentétek élesen szúró fényét, a gondolatmenetében összefolyó *egységet* adna. Nála sohasem is egészből (gondolat, eszme) telnek ki a részek (azaz mit mondjon fölvett tárgyáról), hanem ezekből, amelyek egyenként s nem ugyanazon körülmények között jók, állíttatik össze az egész; innen a színek, alakok, képek s gondolatok egymást tagadó, rontó érülközése, találkozása. Ő belészeret szóba, képbe, hangba (sunáj, sunáj!), szólamba s rájok vetvén magát, verset csinál *értök* és belőlök: törik, szakad. Ezért ellenállhatlan vonzalommal ragadtatik az eredeti kifejezésekhez, táji hangok- és szólamokhoz, melyek gyakorta első jelentésök elkoptával, sokszor átvitt értelemben, leginkább szülemlő alkalmaik nélkül és elemi elszaggatottságban, mint csaknem puszta állati hang, fordulnak elé a nép között. Holmi „kukoricakákón pille, haj regürejtem, bakkom azt a hét aranyát, láncos milliom, hejedárum hejeha, diri dom, heje hüm, hej sáláj-dáláj-dom, hej sánáj, sánáj, sánáj, hejerintom, kanyarintom” stb. szólásformák nem sokat vetnek a latba, s

azon lelki szegénységre emlékeztető ereklyéi s önként folyó találmányai a nyelvnek, mikor a nem tanult, de szóra szorult nép indulatainak kifejezésére nem ugyan *értelmes* hangot, azaz szót, hanem *csak* hangot ösmer, használ olykoron. Nekünk a hang nem elég. Abba értelem és tűz, gondolat és élet szükséges. A képírás nem pusztán színek, a költészet nem pusztán hangok mestersége. És válasszam Szelesteynek akár ideál, akár reál költészetét, egyiken sem találok szeretni, méltányolni valót. Eszményisége oly szembántó, mint Lybia sárga homokán a déli napfény; realizmusa oly kényelmetlen, mintha tulipános ládán ülnék. Az ember nem tudja mire vélni, hanemha éppen az itészet abszolút hiányára költőnél s irodalomban, ama nevezetes tüneményt, hogy *Költeményei második* kiadást is értek; mert hogy az ízlés végkép elhagyta volna nemzetünket, csak kimondani sem jó. Nyugodtan és lélekisméretes komolysággal is hívom fel az irodalom embereit: méltóztassanak egy kissé, csak egy percig elmélkedni e tárgy felett! Oh vajmi szégyen ily szellemi kiskorúság! Ez az én véleményem, irigység vagy káröröm, könnyelműség vagy tudóskodás viszketege nélkül, „quorum causas procul habeo”, kifejezve. Ha kell példa, ha kell ok és elemzés, akármikor szolgálok, s a tisztességes vitának megállok; és Szelesteynek ne essék nehezen, ha évek múlva, de utoljára is meg kell érteni, mit évek előtt is megérthetett volna. - Ő benne érte el a kelmeiség az utolsó határt.

AZ EMBER TRAGÉDIÁJA

Mit tudtok ti hamar halandó emberek,
Ha lángképzelődés nem játszik veletek?
Az nyit mennyországot, poklot előttetek:
Belenéztek mélyen, s elámul lelketek.

Én is oly dalt mondok világ hallatára,
Melynek égen, földön ne legyen határa;
Amit fül nem hallott, a szem meg nem jára,
Azt én írva lelém lelkem asztalára.

A költészet határtalansága könnyen megengedi a határtalanság költészetét, mely szerint a képzelődés az idő és tér föltételeire különcségből vagy előszeretetből bizalmasan támaszkodik, vagyis az idő és tér határozmányait nagy mérvben használja fel cselekvénye színhelyéül, gazdálkodván kénye-kedve szerint mind a kettőből, ezáltal némi nagy arcot kölcsönözvén az előállított műdarabnak. Mióta szét van törve, különösen a drámai három egység, mely a régieknél alaptörvény volt, az engedmények sora mindig tovább megy, vagyis az egység ellentétei mindegyre szabadabban fejlődnek. A színhely, hol a drámai cselekvény lefolyhat, nem egy szobányi tér, nem is egy országnak itt meg ott feltűnő harctere, hanem magában foglalja az eget és földet; az idő, mely alatt végződhetik a mű, igénybe veszi az ó- és újkort, sőt ha tetszik, az örökkévalóságot; végre az egységes cselekvény akármennyi mellékcselekvényre, tulajdonkép csak epizódokra oszolhatik fel; és előállnak oly művek, minő *Az örök zsidó, A századok legendái*; legközelebb nekünk *Az ember tragédiája* Madách Imrétől, mely *a hat napokon*, tehát a teremtés korában kezdődik, s kifut oly messzi jövőbe, melynek a képzelődés sem bír alakot adni még; s az, melyet reá a tudomány bölcsei adnak, homályos körvonalozás csupán, s alkalmas kifejlődésre pedig csak évezredek múlva juthat; értjük a falanszterek korát.

Mindegy. Az egységnek íme szabadjára engedett megoszlása nem tartozik a drámai költészet lényegéhez; különben sohasem lett volna szabad előállania. Ha nem tartozik a lényeghez, nem is fog valami nagy tekintélyű pont gyanánt vizsgáltatni az itészet részéről, hanem csak megjegyeztetni csupa óvatosságból oly elmék intésére, melyek netalán bűvös hatást éreznének megállapodva ama nagyság előtt, éppen úgy, mint a kontinens lakója, midőn először látja meg a nagy óceánt, elszörnyűködik a rengeteg tájkép szemléletén, anélkül, hogy képzetet bírna mégis szerezni magának a végetlenről, melyet lát s körülbelül mindamellett sem ért. Ezt, úgy vélem, jó lett korán megjegyezni, mert az idő és tér alakjai ámítólag képesek hatni az elmére annál inkább, mennél kevésbé önálló ez, s mint ilyen, költői hiúságának vagy büszkeségének külső föltétek teljesítése által lehetne hajlandó kielégíttetést szerezni, Milton vagy Goethe, midőn amaz a Sátán képzetét kialkotta, midőn emez a *Prolog im Himmel* szcénáját megeszmélte, bizonyosan oly valamire fektették a fősúlyt, mit nem az idő és tér ad, hanem a gondolat mélysége, az alapeszmének szülemlése.

A határtalanság költészete ily előzmények után jogos, de pozitív jelentősége mégis az, hogy a költészet mint legeszmeibb művészet tekintendő, mely a tér és idő által reávetett akadályokkal könnyen elbánik, s magasb lénynek veti magát hatalma alá, mely szinte felül van emelkedve ama korlátokon, ez az örök eszmeiség, az, mit az ember csak azáltal hisz élni, ismerni, mert gondolkozó lény, ki végességében is végetlenségre törekszik, s a földi viszonyos jó és igaz fölött az általános jó és igaz eszméjét is bírja említeni, magyarázni. Mikor a költészet emez alakulatlan világra veti magát, s a prózai embernek nem is álmodható változásokat akarja kiábrázolni: nem félünk képeitől, költeményeitől; mind közönyös marad ránk nézve, hogyan

büntet pl. Dante költészete a pokolban, elég az, hogy büntet; hogyan részesülnek az Orcusba leszállott szellemek az örök életben, vezeklés után visszatérendők az emberi testbe (in corpora velle reverti - *Virgil*), mi a lélekvándorlás regéjének alapja: elég az, hogy élnek; miképp kárhozik el a sátán: elég az hozzá, hogy elkárhozik; mondom, ez ránk nézve közönyös, mert szabados; mert nem a dolgok valódiságát vagy ügylétét, hanem képzeleti lehetőségét vesszük gondolóra; s a képzelődés szépsége egyúttal a dolog költői igazsága. Hogyan fösté Virgil, Dante vagy Milton a maga alakjait, ennek vizsgálata azon előleges föltéttől függ, hogy mindez a képzelődés világában történik, s a legkésőbb jövendő költőnek is épen hagyatik felfogási szabadsága, maga szerinti alakítása. A költő tehát teljesen szabad, nincs oka félni semmi jövendőtül, mely meghazudtolhatná költeményeit; mert a kép marad képnek örökké. Ellenkezőleg, ha oly tárgyakban fog tetszés szerinti alkotásokhoz a képzelem, amelyek egykor a valódiság világába lépendők, minők az emberi élet, társadalom és erkölcsök fejlődése, szóval az emberi nem nap alatti létezése: igen félő, hogy komolyság helyett idétlen tréfát, morál helyett pamfletet, tragédia helyett komédiát állít elő. A realizmus délcegsége, daca ez a képzelem ellenében. - Gondoljuk csak, ha jól emlékszem, Homérnak egy helyét, melyben jövendölve van, hogy a hajók vitorla és evező nélkül fognak egykor szállongani a tengeren, gondoljuk! Minő látnoki egy kép oly időből, midőn legtávolabbról sem volt *még* eszmélve a gőzerő, mely csakugyan megteszi azt a szolgálatot, melyet álmodott vagy jósolt a költői képzelem. Beszéljünk csak a tér- és időnek mint az anyagi világ formáinak föltételeiről, melyek elvégre is a nap alatti világba tartoznak. Ímé, a tér a közlekedési eszközök gyorsasága által mintegy semmivé van téve, s az idő meggazdálkodva a villanyerő által, mihez valóban semmivel sem járult a képzelődés: oly tények, melyek egy század előtt álomnak is sok lettek volna. De beszéljünk közelebb társadalmi, történelmi életünkről, az emberi nem szellemi előrehaladásáról. Bizonyos, hogy a falusi iskolás gyermek csudálkozik, midőn vitéz eleinkről, kik egyébiránt országot kormányoztak, hallja, hogy járatlanok voltak az írás mesterségében, s nevüket sem tudták lejegyezni. Ezenkívül mennyi lett valódisággá, ami az orthodox elmék előtt bolondság volt és megvetendő, s ma éppen mindennapi már. Haszontalan volna e részben hosszadalmaskodni az idézetekkel. Maga *Az ember tragédiája* éppen ezen alakulásokat festi nemünk kezdetleges állapotától a mai napig, sőt a messze jövőben létesülendő eseményekig, tehát tulajdonképpen példázást, mintegy kivonatot közöl az emberiség történelméből.

Azonban mondjuk el, hogy célunkhoz képest szólhassunk e drámai költeményről, berendezését. - Az egész költemény áll mindössze *tizenöt* színből, mi ugyanannyi felvonás inkább. Az *első* szín a mennyekben; hol az *Úr* dicstől környezetten trónján, térdeplő angyalok kara által dicsőíttetik. A trón mellett a négy főangyal is ott van; mint valamennyihez ellenkép ott van Lucifer, ki a dicsőítés zsolozsmáira rosszkedvű, mogorva, ellenmondó, s a dicsénekhez gyalázó észrevételeket, ördögi elméncséget, gúnyolódó malíciával szór, kinek a teremtett világ, mely a lehető jó vala, haszontalan alkotmány, az ember kontármű, az angyalok hitvány, hízelkedő sereg, s aki végre osztályrészét követeli az alkotótul, mert mint mondja:

Együtt teremténk: osztályrészemet
Követelem...

(9. l.)

Osztályrészül nyer két fát Éden fái közt, mely meg van átkozva. Neki, mint a tagadás szellemének, e talpalatnyi föld is, hol lábát megvetheti, elég - ez álláspontból fogja megdönteni a világot.

Második szín a paradicsom; ebben az *eset* története a szentkönyv alapján. Az első emberpár elveszti ártatlanságát; ki kell mennie a boldogság kertjéből, mely idegen lett már és kietlen. Az égi kar könnyeket sír a hazudság eme győzedelmén. A győző az ördög - Lucifer.

Harmadik szín pompás vidék a paradicsomon kívül. Első szüléinknek a nagyvilág helyett egy kis szűkebb tér lesz otthona, művelni erejüket, szoktatni a munkához tehetségeiket. A család és tulajdon világa kezdődik, mely, Luciferként

> *... a világnak kettes mozgatója,*
> *Melytől minden kéj s kín születni fog.*
> *És e két eszme nő majd szüntelen,*
> *Amíg belőle hon lesz és ipar,*
> *Szülője minden nagynak és nemesnek,*
> *És felfalója önnön gyermekének.*
>
> (21. l.)

Ádám a tudás után sóvárog, s felismeri a természet erőit, a melegséget s a delejt, az anyagot, mely „alak után tör", az egyetemes természeti életet, s elámul parányi és nyavalyás voltán. Már sokat tud, de nem tudja még a jövendőt; ő, a férfi, óhajtja megérteni, miért küzd, miért szenved; Éva, a nő kívánja látni, ha „e sok újulásban nem lankad-e el, nem veszít-e bája". Jellemző két vonás, egészen méltó minden dicséretre. Lucifer így értvén óhajtásaikat, bűbájat szállít reájok, s

> *Tünékeny álom képei alatt*
>
> (30. l.)

láttatni hagyja velök az emberi nem jövőjét; s itt kezdődik tulajdonképp az igazi tragédia és a költői találás azon nevezetes példája, mely szerint Ádám és Éva, álomban, megélik (ha ugyan megélik) az emberi nem jövő küzdelmeit, tapasztalatait, sorsfordulatait, s már

A *negyedik* színben Ádám mint Fáraó, önmagának egyik nevezetes utódja, trónon és királynak látja magát, kiért milliók szenvednek, görnyednek igában, név szerint rabszolgák egy gúla építésén dolgoznak. Éva, hasonlóul utódja magának, egyik rabszolga neje, azon rabszolgáé, kit a felügyelők halálra korbácsolnak. A női részvét a holttestnél csudálatos rokonszenvet ébreszt Ádám-Fáraóban, s új irányt ad, mintegy emberibb gondolkozást kölcsönöz elméjének, midőn Lucifert arra kéri, hogy vezesse őt új célra, s mikor a rabszolgák ura, ki maga csak első rabszolga, a szabadság átellenes álláspontjára vettetik át, és

Az *ötödik* színben a szabad Athén már a nézőhely, Ádám maga Miltiadész, Éva, mint Lucia, neje, a kis Kimon fiok. Miltiadész oda van a haza ellenségeire, s dicsőséges hadfolytatásai alatt, távollétében, Athén demagógjai pártot szőnek ellene, mint hazaáruló ellen; s feje bárd alatt esik. Lucifer egész ördögi mesterségét latba veti, hogy megbánassa vele nagylelkűségét; de a hős nyugodtan halt meg, s ezzel a rossz szellem „legszebb percét" semmivé tette, midőn fennkölt magatartásával diadalt szerzett a polgári erkölcsiség elvének.

A *hatodik* szín Rómát mutatja elfajultsága közepett. Ádám mint Sergiolus kéjenc, Éva mint Júlia kéjhölgy. Gladiátorok játéka, vagyis a legvásottabb idők kedvtelései folynak. A világ megromolva végképp; sem hit, sem isten, sem vigasztalás, hanemha a feltörekvő keresztyénségben, mely a világot újra vala szülendő. Ezen római jelenet vagy szín, költő által a lelki romlottság dögleletes levegőjével van elárasztva: bor, szerelem, kéjelgés, hozzávaló életerő s alkalom nélkül csupa szokásból, mást nem tehető szellempetyhüdtségből. Szinte veszi észre az olvasó, hogy az élvezethez még a kellő érzékek is hiányzanak vagy teljesen megvesztek már. A lélek dögéhez ott a testi élet döge. Minden, ami édes máskülönben az egészséges szervületnek, émelyít; s Ádám mintegy visszaeszmélve jobb emberségéhez, felkiált:

Keserűt kivánna már szivem,
Boromba ürmöt és fulánkot a
Piros ajakra...

(69. l.)

Maga a halál sem nyugtat, sem szomorít. El van veszve az élet íze, a halál keserűsége. Hippia, kéjhölgy, csókol élőt, holtat; ezt, ha dögvészben múlt is ki, mint egy éppen a színre hozott nyílt koporsó halottjával teszi. Rettenetes látmány! A sokaságból Péter apostol lép elő, reákiáltván Hippiára, hogy dögvészt szív magába. A sokaság megretten. Péter, az új hit lángszónoka, mint kétélű karddal metszi beszédével a romlottságot, Hippiát végső kétségbeesése pillanatában keresztyéni szeretettel emeli magához vagy inkább az új hithez, melyben megkönnyülve hal el. Ádám új eszmékre virrad, a keresztyénség új eszméire, melyekért csatázni leszen minden törekvése.

Hetedik szín Konstantinápoly; Ádám mint Tankréd, a keresztes hadakkal, Éva mint Isaura, konstantinápolyi nő. A város népe ajtót, kaput zár a szent had előtt, okulva előbbi példákon, megszokva már mind ellenséget, rabló népet látni a jövő-menő hadakban. A nép ezen idegenkedése jó alkalom Lucifernek, hogy leckét tartson Ádám (Tankréd) előtt az egyén felszabadításának káros voltáról. Ugyanannyi ördögi prédikáció. - Midőn Ádám-Tankréd szállást kér fáradt népének, azt vetik ellene: ha nem eretnek-e, nem rosszabb a pogánynál; aztán a homousiont hiszi-e, vagy a homoiusiont? Azonban a vallási türelmetlenség istentelenségei mutatkoznak. A pátriárka egész fejedelmi pompával viszi az eretnekeket máglyára. Ádám-Tankréd hozzá folyamodik, hogy segítsen ügyén, s fogadtassa be katonáit a polgárokkal. De a pátriárka ily csekély dolgokra most nem ér, Isten dicse híván őt ítélni az eretnekek fölött. Ádám elborzad, hogy egy i miatt, is mehetni oly elszántan a halálra, mi Lucifernek éppen közönyös vagy legföljebb tréfa; míg Ádám még folyvást ama nagy eszmével törődik, hogy neki kell újjáteremteni a kort, különben elhajítaná kardját, s visszamenne éjszaki hónába. Ezenközben Éva-Isaura és komornája Heléne, keresztesektől üldözve Ádámhoz rohannak védelemért, mikor Tankréd és Isaura, Lucifer és Heléne között szó- és szívbeli találkozás után gyöngéd szövetség köttetik, de Évát a zárda falai elválasztják a világtól, minek ellenében a kacér Heléne ugyancsak szabadon és fesletten okoskodik saját neméről, a nőnemről, a kalandorokról. Ádám ama hitvány felfogásban, hogy Isten dicsére embert áldoznak, az emberiség átkát szemlélvén, újra vezérül kéri Lucifert, hogy vigye új világba, hol megnyugodjék. E világ talán a tudomány világa volna, mert.

A *nyolcadik* színben Prágát látjuk, hol Ádám mint Kepler, Éva mint Borbála, Kepler neje, Rudolf császár udvarában. A tudomány magában dicső, de nem becsültetik, a tudósnak nyeglének, kontárnak, napszámosnak kell lenni mellette, hogy el lehessen élnie belőle. Azonban asszony is van a háznál, ki kacér, könnyen költekező, nagyravágyó, s bölcs férjét könnyen felejti az udvaroncok társaságában. Ádám-Kepler van e körülmények közé helyezve, ki merengései közepett, melyek az élet mostohaságára ébrednek lelkében, borral üdíti fel magát, hogy elszakadván e föld mocskoló porától, annál lelkesültebben kiálthasson fel az éghez: „Oh tárd ki, végtelen nagy ég, rejtélyes és szent könyvedet előttem!” A szín egy jövő kor reményével végződik, Ádám e magasztos érzelmek között veszi a közeledés jelenségét, midőn a Marseillaise dallama hallik.

A *kilencedik* szín Párizsban, a forradalom iszonyaival, a guillotine-nal. Ádám mint Danton, Éva később több alakban. Ádám-Danton proklamálja az egyenlőség, testvériség, szabadság hármas jelszavát. Egy nagy forradalmi jelenet, mely utoljára Dantont is nyaktiló alá viszi.

Tizedik szín: Kepler mint tanár, kihez egy tanítvány közeledik emelkedő kebellel a tudásvágy miatt; s megtudja elvégre, hogy lényegében semmit sem lehet felfogni.

Tizenegyedik szín Londonban, hol a Temze és Tower között vásár, az élet legszabadabb, legtarkább jelenetei, Ádám jól kezdi magát érezni, mintha itt találta volna fel, amiért epedett; azonban Lucifer legott ellenemond, s kigúnyolja egyszerű, életfriss felfogását, s mondja is neki Ádám:

Halgass, halgass, te örökös szofista.

(139. l.)

Bábjáték, virágárus leány, korcsma, tánc, koldus, kaland, ismeretség. Ádám mint élemedett korú, Éva mint polgárleány. Ádám itt is csalódik. Lucifer okoskodása, dialektikája meghaladja az övét, mikor rendesen meztelenségében tűnik elő a való, s ő ismét új vággyal siet egy jövendő új világba.

Tizenkettedik szín már a falanszterek világa; tehát oly világ, mely nem múlt el mögöttünk, mint a római, a francia forradalmi stb. korok, hanem még előttünk áll, nekünk is csak jövő, így a költőnek sem lehet egyéb. Íme jövőt is láttatja Ádámmal Lucifer; mikor nincs már többé hon és család és egyéniség. Költő egész naivsággal elénk rajzolja a falanszteri életet, mely egyedül a tudományra támaszkodva mozog; ember helyett gép, akarat helyett mozdonyi késztetés; az egész élet alapja sem több, sem kevesebb, mint a megélhetés. Az organizmus a lombik melege, párája, a viszon- vagy kölcsönhatás tüneménye. Nagyon elmés találat; melynél csak az elmésebb, midőn a falanszteri munka megszűntével a sétaóra üt, s a mezőről, gyárakból összejővén a munkások, amelyik vétkezett, megfenyíttetik. Az ember nem egyén többé, hanem szám; a harmincadik Luther; a kétszázkilencedik Cassius; a négyszázadik Plató; a hetvenkettedik Michelangelo; hasonlóul egészen új eljárás, midőn beosztatnak a nők, gyermekek. Mulatságos jelenet! A gyermeket el akarják szakasztani az anyától (Éva), kiben Ádám az anyai érzés kifejezése után rokon lélekre ismer; de meg kell lenni, s a gyermeket közös nevelőbe elviszik. Midőn Ádám részvevőleg nyilatkozik az anya mellett, mint őrültet már-már kórházba csukják, de Lucifer segít, s elsüllyednek.

A *tizenharmadik* szín a kiterjesztett erősség űre, melynek bizonyos távolában a föld egy szelete látszik, mígnem csillagul tűnik fel a többiek közé vegyülten. Ádám mint öreg, Lucifer társaságában repül. Ez a magasság, melyben csaknem a föld légköréből esnek ki, nagyon rideg; Ádám a földre vágyik vissza, hol ég látni, mi új tanért foghat még lelkesülni.

A *tizennegyedik* szín a föld éjszaki sarkán, hóval, jéggel borított, hegyes, fátlan vidék. Ádám, mint tört aggastyán vonszolja még az életet. „Szörnyű világ, hol csak meghalni jó." Egy eszkimóra akad, s elszörnyűködik rajta, mint nagyságának bitor örökösén, nemének eltörpült, eltorzult ivadékán. Ott leli Évát is egy kunyhóban, mint az eszkimó nejét. Minő emberpár elsatnyulva, elkorcsulva! „Segítség!" kiált fel Ádám Luciferhez:

... el innen el,
Vezess jövőmből a jelenbe vissza,
Ne lássam többé ádáz sorsomat:
A hasztalan harcot...

(209. l.)

Lucifer nem akarván gyötörni tovább az *egyetemes* embert, lefosztja róla a bűbájt, melyet előbb reábocsátott, mondván:

Ébredj hát, Ádám! Álmod véget ért.

(Uo.)

A darab ökonómiájához tartozik emlékezetben tartani, hogy mindaz, mi a negyedik szín óta Egyiptomban Fáraó alatt, továbbá Athén, Róma stb. színhelyein az eszkimó gunyhóig történt, csak látomás volt, vagyis a valóságnak előre megálmodott látomása. A *tizenötödik vagyis utolsó* szín már újból a negyedik szín pálmafás vidéke, s Ádám mint ifjú jelenik meg álmai emlékeivel, melyek előtt megborzad, ha azokat csakugyan és a valóságban is mind végig kell élni neki vagy az utána jövendő emberiségnek. Nem, nem! gondolá; meg fogja változtatni a dolgok folyását azzal, hogy véget vet életének. Éva látván Ádám aggodalmait, nyájasan fordul felé, s bátorító szóval figyelmezteti a jövőre, mely már biztosítva van,

Tudom, fel fog mosolygni arcod,
Ha megsugom. - De jöjj hát közelebb;
Anyának érzem, oh Ádám, magam.

(213. l.)

E szó kimondva, az emberiség jövője megmentve. Ádám térdre esik, megadja magát az Úrnak, Lucifer megsemmisül.

Az angyalok kara dicsénekkel vezeti be az erőteljes emberpárt nagy szerepébe, Ádám hálát rebeg az Úrnak, egyetlen aggodalma fennmaradván mégis... a végső dolgokról, mire az Úr erősítőleg mondja:

... ember! küzdj és bízva bízzál!

(218. l.)

Szándékosan tartám ily rövidségben a kivonatot, vagy a drámai mese (ha ugyan az!) összehúzását; mert viszont szándékom talán sokat is mondani a jelenetekről, hellyel-közzel; nemcsak egyszerűen mondani pedig, hanem szépműtani, bölcsészeti célból tüzetesen idézni is. Meg vagyok ti. győződve felőle, hogy *Az ember tragédiája* azonkívül, hogy tartalmában egész valláspolitikai kincsesház, úgy formájában igen sok eltanulni valót rejt, s nekem maga ezen egyetlen oldala után is nagy nyereségül mutatkozik drámaszegény irodalmunkban. Kérem annálfogva olvasóimat, bízzanak meg bennem, míg e nevezetessé lett művet akár tanulmányul, akár élvezetül vizsgálódási tárggyá teszem s róla elmélkedem.

A drámai költészet megpróbálván ez élet minden alakjainak utánzását, visszatükrözését, otthonosan érzi magát az úgynevezett tündérvilágban, mely a nagy sokaságnak még mindig a legkedvesb költői táj; de sükerrel vállalkozik a vallásos eszmék, hagyományok és meggyőződések titkainak előállítására is, mikor rendszerint az avatottakhoz szól, és szüli a misztériumokat, melyek a régi görögöknél Isten és a természet, keresztyéneknél Isten és az ember rejtélyes viszonyát eszmélik, szereplőkül emberfölötti lényeket állítnak a színpadra. Az ember tragédiája ezen misztériumok sorába esik, korunk- és állapotainkhoz képest a héber és keresztyén hithagyományokat foglalva egybe s játszva keresztül a világon, mert ami közben görög vagy római színhelyen megy végbe, ugyanazon egy eszmének, az emberi nem fejlődésének történeti lüktetése, időbeli mozzanata.

Madách, a fentebb vázolt rövidlet szerint, a történelem bölcsészete nyomán indult el; s hagyván melegíttetni keblét a nagy dolgok impressziói által, mindazt, mit a világeseményekből mint tragikus költői elemet kiolvasott, kiérzett, drámai momentumnak használta fel, egy-egy haladási mozzanatot igyekezvén láthatóvá tenni mindegyik színben vagy felvonásban. Ily alapon egyszerűen következtethetni, hogy ő a felfogott és előállított jelenetekben látja leperdülni az emberiségnek mint nagy erkölcsi személynek életét. A kérdés tehát ez volna: igazán s egészben jó-e ez a felfogás, vagy amit elhagyott és nem foglalt be az emberiség drámájába, joggal hagyta-e el, zárta-e ki művéből. Más szóval: az előállított jelenetek-e

csupán amaz elragadó és megrendítő események, melyek az emberiség tragédiáját alkothatják. E kérdésre, úgy hiszem, a szerző sem felelne állítólag; s ha nem: ki kell magyaráztatni az okának; ami nem leszen nehéz magából a drámai költemény szerkezetéből. Továbbá ki kell világlani a célnak, melyet költő tárgya választása és kidolgozása által el akart érni, mintegy közelebb hozni a közönséges tudalomhoz akkor, midőn a történelem egyszerű, hímetlen előadása helyett s a felkapott bölcselgések ellenére, mi neki jobban állott volna, a költői s különösen drámai módot választotta. Evégből, természetesen, nagy szorgalommal, éles pillantással, az események titkaiba ható elmélkedéssel kelle hozzálátni az idők adataihoz, a népek életének búvárlásához, a hithagyományok megeszméléséhez s főleg az ember lelkiségéhez. Tagadhatlan, hogy e részben Madáchnak feltűnő szerencse jutott, de bizonyos, hogy inkább bölcselői, mint költészeti úton járt el, mit így akarok értetni. Neki az a tudás áll inkább rendelkezése alatt, mely szerint okoskodik, egybevet, feltűnő részleteket kiemel, pompásan színez, céljaihoz képest kiválaszt; ez az absztrakció szigorúsága. De nem áll rendelkezése alatt az a tudás, mely az embert a kedély álláspontján fogva fel, erényei, gyarlóságai kettős oldalával mint ép egységet tünteti elő, s oly eleven mozgásban jártatja előttünk, hogy fölismerhető legyen, miszerint nem tannal, nem fogalommal - absztrakció - hanem élettel, egyénnel, személlyel - individuum - van közünk, találkozásunk. Mit is hozzunk fel ennek világítására célosabban, mint magát az *egyetemes* embert, kit Ádám képvisel Fáraó és Danton stb. személyei alatt mindenütt, az egész tragédián keresztül, történeti eldaraboltságában. Az egyetemes ember már az emberiség; s az emberiség nem hagyja magát másképp előállíttatni, mint egyes ember, azaz egyén által; minden más előállítás absztrakció, élettelen egyoldalúság, mely az értelem felfogása, nem a képzelem bevégzett alakítása. Én igen jól tudhatom magyarázni a gondolkodásnak az emberiség és az egyén fogalmát, min kapni fog az értelem, ha mondom: az emberiség és az egyén fogalma egymás ellenében igen könnyen érthetők, ha amazt egyetemesnek mondom, ezt pedig egyednek állítom. Lássátok: minden egyes ember meghal, s hogy van hát, hogy az emberiség, mely valamennyi egyesből áll, mégis él, soha ki nem hal? Felelet: olyanformán, hogy az emberiség eszme s így örök, az egyén lett dolog, tény s így véges; oly lény, amely meglátja és élvezi a napot, a földet, viseli az élet és halál viszontagságait, azaz egyén. Igaz, hogy az emberiség eszme, és felfogatván, betölti a gondolkozó fejet; de magában nem ad művészi alakot; s ha, mit elvitatni bajos volna, a művészet csakugyan ilyen testi világba léphető alakítások mestersége, kétségen kívül van, hogy inkább megleli elmém ily alakban az eszmét, mint eszmében az alakot; mert az eszme lényege az egység, az alaké a végetlen sokszerűség, örök változhatóság, új-új fejlődés, mint a természet, mint az élet, mint a szabadság.

Bizonyos, hogy Ádám nem ilyen egyéni, hanem fogalomember, ki Fáraó, Tankréd, Danton stb. alakokban nyilatkoztatja ki magát, anélkül, hogy Fáraó, Tankréd, kiket a történetből ismerünk, volna egészen. Azaz midőn egyetemességéből ki-kilép és hol egyik, hol másik arcot ölti magára: csak *félig* lép ki, és sehol sem bocsátkozik a valóságba egészen, hogy kiteljesedett egyénné erősödnék, hanem marad töredéknek a történet kedveért, mely meg van írva Egyiptom, Róma stb. évkönyveiben, miből egyúttal azt tanuljuk, hogy költő célja ember (Ádám-Fáraó, Ádám-Tankréd stb.) által állítani elő a *történetet*, vagyis ennek bizonyos szakaszait, amint az időben egymásután megjelentek vagy megjelenhettek, és nem a történetben és történet által mutatni fel az egyeseket (Fáraót, Tamkrédot stb.), mi egészen más művészetet ad vala. De még többet mondok. Költő nemcsak úgy akará színre hozni a történetet, hogy benne az emberiség sorsulatait lássuk a múltból, hanem egyúttal előlegezni nemünk arcképét a jövőből, midőn némely mai bölcselmek (philosophema) útmutatása szerint, több mint hozzávetőleg, jósol unokáinkra.

Álláspont: egy tekintettel a múltak dalnokának, mással a jövő látnokának lenni egy személyben.

Meg fogjuk vizsgálni, mennyiben igazolható költő e részbeni álláspontja; mihez legott hozzá is kezdünk. Elhagyva mindazon felfogási módokat, melyekkel a különböző vallásos nézelmek maguk részire óhajtanák lefoglalni a kezdet dicsőségét, el a hittani és bölcsészeti egymás ellen állított gondolkozást, költő a szent könyv mítoszán kezdi ugyan művét, de hamar eltér a fölvett nyomtól, elveti vagy elvéti a kellő módot. - Minthogy pedig a kezdetnek legjobb világosítója mindig a végzet, jogot veszek a bátorságra végin kezdeni.

Az ember tragédiája azon végződik, hogy a társadalom, mely az édeni állapot után a harmadik színben a család és tulajdon fogalmának megeszméltével kezdődik, mind a kettőnek buktával egészen ellentétessé, a család- és tulajdonnak tagadásává torzul át; sőt a tizennegyedik szín eszkimós jelenete oda irányul, hogy nemünk rendeltetése vagy legrosszabb esetben átka elvégre minden egyéniség nélküli egyeddé törpülni, személyiség nélküli puszta darabbá különödni; a házasság eszméjének, az eszkimó és neje házasságának élő példája szerint, nő- és férjközösséggé változni át, hol a két nemet korántsem erkölcsi rendeltetés vagy rokonszenv hajlítaná egymáshoz, hanem az a rideg ellentét, mely a két sark vonzódását szüli a delejben, vagy legfeljebb nemi ösztönt ébreszt az állatban. Ugyanez a tulajdon eszméjét is világosítja a szerelem vagy nem közössége által, midőn úgy nincs szüksége az embernek a kizáró tulajdonra, mint nincs arra, mint nincs kizáró lélekviszonyra; és hamarább nincs arra, mint erre; ily alapon sürgeti már Lucifer Ádámot, hogy legyen udvarias a nyomorult eszkimó iránt, és nézze úgy nejét mint nőt, különben igen érzékenyen fogja sérteni; vagy a költő nyelvén:

Lucifer
Nem lelsz-e benne[21] *régi ismerősre?*
Öleld meg hát, hisz e becsületes
Ember[22] *halálba sértve lesz, ha ily*
Tisztességet se gyakorolsz nején.

Ádám
Öleljem ezt, ki egy Aspasiát
Tarték karomban? Ezt, kiben derengni
Látom megint annak vonásait,
De úgy, mint hogyha csókjai között
Állattá válna.

(208. l.)

E párbeszéd után az eszkimó bemutatván nejét, ki nem más mint Éva, vendégeinek, ímez Ádám nyakába esik, őt gunyhójába vonja, szívesen üdvözli, mire Ádám elkiáltja (kedvem van mondani: elordítja) magát (hihetőleg öleléséből) bontakozva:

Segítség, Lucifer! el innen, el!

(209. l.)

Tehát a kezdet és vég így világosítják egymást: hogy nemünk képviselője, Ádám, midőn kiesett az ártatlansági állapotból, és mondá (l. a harmadik szín kezdő szavait): „ez az enyém”, tulajdonképpen magát mint személyt, és a tárgyat, melyre azt mondta, mint tulajdont jelentette

[21] Az eszkimó nejében.

[22] Az eszkimó.

ki. Hasonló történt Évával, midőn mondá: „én meg lugost csinálok” (ugyanott). Megjegyzendő, hogy Ádám a még el nem bűvölt állapotban ismerte föl a családot és tulajdont, az eszkimó jelenet pedig, hol már csak névleg van meg a család és tulajdon, utolsó szcénája azon látomásoknak, melyeken mint megtörténendőkön hurcolja meg Lucifer az első emberpárt.

*Az ember tragédiájá*nak eszmeburka már, ha jól vehettem ki, az ember egyénisége Isten és Lucifer között; fejlése pedig ama rengeteg pálya, mely a szabad s önérző személyiségre ébredt állapottól, hol Ádám így szól:

Ez az enyém. A nagy világ helyett
E tér lesz otthonom. Birok vele,
Megvédem azt a kártevő vadaktól
És kényszerítem nékem termeni.

(19. l.)

a falanszter *elkényszerített* alakjain keresztül a zordon éjszak *elkényszeredett* eszkimójáig terjed, mikor a társadalom mintegy kiélvén magát, még van ugyan ember, de vadon és gondviseletlenül, de végső elhagyatottságban, mikor bitanggá lett a tulajdon s baranggá a személy. Vigasztalan egy állapot! Ádám, emlékezvén az egykori derekabb emberfajra, így kiált fel:

... hiú, nagy Isten,
Tekints le és pirulj, mi nyomorult,
Akit remeknek alkotál, az ember!

(205. l.)

Az élet annyiból áll, hogy a férget eszi a fürge hal, a halat a fóka, a fókát az ember. Talán, ha ily vigasztalan hasonlattal szabad élni, az ég sem lesz egyéb földünk felett, mint egy nagy üvegharang, mely alatt minden lélegzettel fogyván a levegő, a növényi és állati élet csupa tengésből fog állani, mígnem általmegy kecmergésbe,[23] mikor - vége a világnak. Azonban semmi baj! Ha Isten velünk, ki ellenünk! Az embernek ezt a nyomorú pályát nem az Úr szabta, hanem Lucifer hazudta s azt is álomlátásképpen, s tudjuk, az álmok nem igazak.

Ily módon értve a magveszmét, igen értjük a tragédia fordulópontjait. Azon misztikus viszony előállítása helyett, melyben van ember a jó és rossz szellemmel, inkább az adatik, melyben van csupán az ördöggel; miért *Az ember tragédiájá*nak alapeszméje Luciferben van megtestesülve, az indokok tőle származva, és a történelemből leginkább oly események kiszemelve és összeállítva, melyeket a rossz lélek sugallata után vitt véghez az ember, vagyis az embervilági történelemnek ördögi része. Egyiptomból a „milliók egy miatt”, Athénből a szélirányú változó nép, Rómából a megromlottság, a keresztyénségből a türelmetlenség, a tudományból a tudatlanság (azt tudni, hogy nem tudunk), a francia forradalomból Danton, a falanszteri rendszerességből az ember számszerinti becse (nos numerus sumus - Horác); holott ezek csak árnyékoldalak, s ezeket tartja nekünk állandó világításban *Az ember tragédiája*; miből egy tekintettel belátható, hogy benne Isten csak azért szerepel, hogy tudjon kinek ellentmondani Lucifer; az ember azért van teremtve, hogy tudjon kit elcsábítani ugyanő. Ha így: akkor a *Tragédiá*nak organikus baja van, mely a koncepcióban gyökerezik; s ez okból következetessége ferdeség, élő földje visszaélés, s maga mint egész egy nagy dialektikai kompozíció, mely az ember létének, rendeltetésének misztériuma helyett, pályájának misztifikációja.

[23] Agonisatio. Csallóközi szó. Kecmereg: agonizál.

Tehát Lucifer, az ellenmondás szelleme, a *Tragédia* sugallója. Mennyire az, megtetszik mindjárt a kezdetből, hol dialektikája az első emberpárra is átmegy, mielőtt elvesztette volna ártatlansági boldog állapotját. És ez az, miben Madách letért a szenthagyományok útjáról. A szenthagyományok szerint, első szüléink öntudatlan boldogságban éltek Éden fái közt; azaz nem tudtak, nem tudhattak egyebet Istenhez való viszonyuknál, nem többet annál, hogy róluk gondoskodva van, mit szent nyugvásuk fejeze ki legméltóbban; oly lét s állapot, melyben a kezdetleges ember szelleme a külvilág irányában el volt zárva mintegy; de fel volt nyitva örökké Isten látásának. Madách túlmegy e naiv felfogáson, és belévegyíti a reflexiót, úgy föstvén Ádámot, mint aki tudja, hogy úr minden földi lény felett, s ezen uraságának egyszersmind szépségét is eszméli. Évát a függés érzésével rajzolja, helyesen mint nőt, de ellentétben a paradicsomi együgyűség eszméjével. Legalább a mai bölcsészet, s pedig lélektani alapon és egyezőleg a mítosszal, úgy véli felfogandónak az első állapotot, hogy Ádámnak, Évának engedelmesnek kellene lenni minden parancs vagy elmélet nélkül, azaz beléjök írt törvény és gyakorlat szerint. De ők mindketten okoskodnak, szemlélődnek az Úr parancsa ellen, különösen a megtiltott fára célozva úgy elméskedik Éva, hogy Lucifer egész kárörömmel mondhatja el:

Im megjelent az első bölcselő!

(18. l.)

Ez sok és egyenes ellentétben áll mind a kezdetleges állapot lélektanával, mind a szentkönyv hagyományával. Hiszen ha már az eset előtt annyi volt tudva előttök, akkor nem volt szükség a tudás fájának gyümölcsére, nem csábítóra és kísértéseire. Valóban a szentkönyv szimbolizmusa a fügefalevéllel sokkal egyszerűbb, noha nem drámaibb, de annál igazabb. Mert mit tesz az, hogy Ádám s Éva nem ismerték a szégyenkezést? Azt, hogy mindketten elmerülve voltak az egyetemes létbe, melyet éltek anélkül, hogy tudták volna, hogy élik. Ez reflexiótlan tény; ez kezdet, ez úgy van, mert nem gondolhatunk más módot, amint ezen kívül lehetne.

Megismervén magát az ember, a harmadik színben jogosan kerül szóra mindaz, ami önsége fölismeréséből következik. Lucifer a család és tulajdon eszméit úgy fejtegeti, mint a világ kettős mozgatóit. Ádámnak ez rejtély, de Éva - lélektanilag erős vonás - hamarabb felfogja rendeltetését, büszkeségének vallván, „hogy a világnak anyja ő leszen". Most magából megismeri az ember azt, ami nem ő, vagy a külső természetet, tulajdonkép ennek erőit.

Ádám
Mi áradat buzog föl itt körűlem,
Magasba törve szakadatlanul,
Hol kétfelé vál s a földsarkokig
Vihar gyanánt rohan.

Lucifer
Az a melegség.

Ádám
Hát e két lángfolyam, mely zúgva fut
Mellettem el, hogy félek, elsodor,
És mégis érzem éltető hatását.

Lucifer
Ez a delej.

(24-25. l.)

Valóban szép jelenet, oly részlet, mely méltó volna bármely elsőrendű s világra szóló költeménybe, s beillenék a legfenségesebb kozmogóniába. Elnézve attól, mily alapon, de ami mondatik, ritka szerencsével s bensőséggel van mondva Madáchnál. Nem is csuda, ha élvező közönsége részéről tapsokkal és üdvözlésekkel fogadtatott e mű. Nem csuda, ha sok erő jeleit látta benne a költészetre fogékony elme; mert kifejezési erő, költői, sőt drámai előadás a mondandóknak kiosztásával, a párbeszédeknek összevágásával, mint a fogas a malom kerekével, nem közönséges tanulmányra és tehetségre mutatnak; de amely mégis mindig utána marad a bölcsészi, azaz gondolati tartalomnak. Talán ezúttal kijelenthetném abbeli észrevételemet is, hogy *Az ember tragédiáj*át a részek szerencséje magasztosítja. Athén jelenete Miltiadésszel, a hatodik szín Rómában, a keresztesek és eretnekeké Konstantinápolyban, a kilencedik szín, hol Danton és a szabadság őrültei rajonganak, a londoni tarka élet mind-mind oly szép részlet, hogy szintén fáj őket részekül tudni, oly egész részeiül, melynek ellenmond a dráma eszméje. Vegyük külön mindegyiket: torzó, mely egészre mutat, de nem *Az ember tragédiáj*ára, hanem mindegyiket le kell venni azon természetlen talajról, melyre állítvák, és vissza és begondolni Róma, Görögország stb. történetébe, hol mintegy otthon, szülőföldjükön, azon életelemmel, melyből erőszakosan kikapattak, újra egyesítve, friss, életerős, hű, igaz egészet adhassanak. Mert erőszak az embert és történelmet Lucifer kedveért, *Az ember tragédiájá*ért erőtetni s egy költői fantomnak feláldozni a történelem szépségeit s kikiáltani fekete vonásait. Erőszak az egyetemes embert úgy szerepeltetni, hogy belőle kiismerhető legyen az egyén vagy fogalomból az alak. Erőszak egy költői fikcióért a dráma eszméjét kockáztatni s a történetnek úgy alárendelni a művészetet, mintha ennek Ádámtól az eszkimóig minden viszontagságon át kellene magát törni, hogy előállítható legyen *Az ember tragédiája*. Mindig tengert fog-e keresni a nap, hogy arcát visszatükröztethesse; nem csillan-e meg képe a harmatcsöppben is? Nem közel van-e hozzánk a nyomor, a lélek és test minden veszedelme családi, társadalmi téren, tudomány- és életben, hogy messzire menjünk, történetet törjünk össze miatta? Kérdések, melyekre a válasz kedvezőtlenül fog kiütni oly monstre koncepció irányában, minő *Az ember tragédiájá*é. Inkább a történelem és bölcsészeti felfogás akar itt szerepelni, mint a drámai művészet.

A negyedik szín hőse Fáraó király. Az egyéniség gondolata futván végig az egész művön mint vezérgondolat: Fáraó úgy állíttatik elő, mint akiben az egyéniség kellő érvénnyel nyilatkozik, de árnyékul ott van a sokaság mint rabszolgacsoport, „milliók egy miatt!" Kétlem, hogy ez a felfogás *Az ember tragédiájá*hoz méltó részletet adna szentimentalizmus nélkül. Az egyéniség ellen az istenek sem erősek. Ez az értelme mindazon regének, mondának, melyek a nagy emberek életét csudákkal szövik át, s rendkívüli veszedelmeken forgatják meg. Herkules, mint Mózes, mint Cyrus: akármely nép hőse csak mint nagy egyéniség nem veszhet el a reá kimért munka sanyarai, az árvíz hullámai, az elsikkasztás fondorlatai között. Fáraó nem drámai alak; hanem eposzi, mert midőn gúlákat építtet, egy nagy gondolatnak szolgál, maga és népe dicsőségét munkálja az építészet, mint Sándor, Napóleon a hadviselés művészete által. Ha a gúlák építőinek izzadságait oly igen betudjuk, akkor még inkább föl kellene számítni a harcon elfolyt vércsöppeket, mi, úgy hisszük, egy költőnek sem jutott eszébe. De az egyéniség annyiban van itt kiemelve, amennyiben egyenlőtlenséget, szabadtalanságot szül. Ez igaz, de nem lehet belőle tragédia. Az egyéniség eszméje, igazán felfogva, nem egyéb, mint egyenlőtlenség mással, egyenlőség magával. Minden más, például születési vagy szám szerinti egyenlőség, már tévedés. Fáraó király, mert egyéniségével csak ez a rang egyenlő; de Egyiptomban más értelmet és kifejezést kapott az egyéniség és egyenlőség. Ott azáltal volt egyenlő az egyén, hogy voltak hasonlói, társai, kikkel egyenlő mérték alá véve alkotá a várnarendszert, a kasztokat, oly formán, hogy senki se volt kaszton kívül, hanem született itt vagy ott, és egyenlő volt társaival, hogy különbözzék nemtársaitól, vagyis egyenlőtlen volt az egyenlőség nevében. *Az ember tragédiája* a történet ezen adatát, mely az egyéniség fejlődésének

jelentékeny mutatója, nem használta fel; sőt magát Fáraót is tetszés szerint idealizálta, midőn oly határtalan liberálisnak föstette, hogy Schiller sem fösthette volna jobban. Ő tudniillik belátja, hogy méltatlanul van embertársai fölé emelve, s nem hallgatva Luciferre, hogy az elnyomás vagy az erősebb uralkodása nincs a természet ellen, egész méltósággal szavaz:

El a szolgákkal! Legyen mind szabad.

(40. l.)

és alább:

Fülembe cseng még: „milljók egy miatt",
E millióknak kell érvényt szereznem,
Szabad államban...
Enyésszen az egyén, ha él a köz,
Mely egyesekből nagy egészt csinál.

(43. l.)

Ha a tragédiának morál kelle, itt van a tan, az elmélet is hozzá. Sőt e sokkal is kevésnek tartván megelégedni költő, még nagyobbít Fáraó szabadelvűségén, midőn elhagy trónt, feleséget, mindent és parancsolja Lucifernek:

Vezess, vezess új célra, Lucifer!

(Uo.)

Rudenz Tell Vilmosban Schillernél hasonló elragadtatással teszi magát hőssé:

Und frei erklär ich alle meine Knechte.

Ezzel a kárpit legördül.

De a történeti Fáraó nem is ez, vagy a fáraók közül egy sincs ilyen. A történelem a szentkönyv alapján mást hagyott emlékezetben. Fáraó, az ő hűséges kormányzójának, Józsefnek, Jákob fiának tanácsára kezdte űzni nagyban az elszegényítés gyalázatos politikáját, midőn szükség idején a néptől gabnáért megvette a földet, úgyhogy csak a papok földe nem volt Fáraóé (l. Móz. 47. rész); mikor mondá József a népnek: „Íme, megvettelek titeket a mai napon és a ti földeteket Fáraónak. Ímhol magot adok, vessétek be a földet; és a gabonából adjatok Fáraónak ötödrészt." (U. ott.) Tehát nagy különbség a történet és a művészet Fáraója közt. Ez Madáchnál „millióknak szerez érvényt", amaz a szentkönyv szerint egész országot tesz szolgálatnak házává.

Az egyéniség fejlődése nem kövült meg az egyiptomi kasztokban, de el sem igazodott a világtörténelem eddigi folyamában. Minő adalékkal járult e részben a tragédia ötödik, hatodik, hetedik színe az egyéniség történetéhez, nem bírom nyomait követni; noha még az athéni szcéna mutat annyit, hogy a felszabadult nép, midőn Miltiadészt halálra ítéli, csak gúnyt űz a szabadságból, melyet nem érdemel. A polgári szabadság, mint Athénben nyilatkozott, nem jó, nem igaz, s Miltiadész-Ádám keserű tapasztalás után mondja mesterének:

Vezess új utra, Lucifer, vezess.

(59. l.)

A római jelenet, úgy tetszik, az egyéniség szétmállása, midőn Catullus az élteért esdő gladiátort mulatságból megöli, mondván:

Recipe ferrum..... Elég
Rabszolgám van még, nem vagyok fukar

(64. l.)

ide mutat. Utóbb ez eszme elhalványodik; erőt vesz rajta a világ folyása, mikor eseményeket látunk a főcélra való tekintet nélkül; a nyolcadik szín nem szolgál az egyéniség fogalmának fejlesztésére tüzetesen. A hetedik- és kilencedikben úgy áll az egyén, mint semmi a vallásos forradalmi eszmékhez képest. A tizedik szín helye, semmit se ad a tragédia egészéhez. A tizenegyedik, a londoni szabad élet ábrázolásával, mintegy azt akarja mondani, hogy mindenki az lehet, amire egyéni ösztöne viszi, mert nincs korlát közé verve az akarat, szólván Ádám Luciferhez:

Te kétkedő gúny, hát nem szebb világ ez,
Mint mindaz, amin eddig átgyötörtél?
Ledőltek a mohos korlátfalak.
. . . . . .
Szabad versenytér nyílt meg a kebelnek,
Rabszolgákkal gulát ma nem emelnek.

(138 l.)

A londoni szép tarka élet után azonban Ádám újra csalódik; a különböző, egymás felett és egymáson kívülálló osztályokat nem szereti, a függetlenséget, mely angol felfogás szerint: let him life, let him die (hagyd élni, hagyd halni), unja, s egyenesen nyilatkozik is:

Én társaságot *kívánok helyette,*
Mely véd, nem büntet, buzdít, nem riaszt,
Közös erővel összeműködik,
Minőt a tudomány eszmél magának,
És melynek rendén értelem viraszt.
Ez el fog jőni, érzem jól, tudom.
Vezess, vezess, Lucifer, e világba.

(166. l.)

Tudnivaló, hogy e szavakon, vett lendülettel a *Tragédia* egészen új világba, a szocializmus világába tétetik át, s újra benne vagyunk az egyéniség fejlődésének történetében, egész a kommunizmusig vagy annak úgy vélt megsemmisüléséig, és ez a tér az, melyre mindjárt a kezdetnél megjegyeztem, hogy igen messze jövőbe esik, s még azon alak is, melyet reá a tudomány bölcsei adnak, csak homályos körvonalozás. Lucifer és Ádám a falanszter-világot látogatják. Itt már nincs külön hon, mert az egész föld a széles haza, és Ádám így beszél:

Beteljesült hát lelkem ideálja,
Ez mind derék, ezt így kívántam én is.
Egyet bánok csak: a haza fogalmát,
Megállott volna az tán, úgy hiszem,
Ez új rend között is. Az emberkebel
Korlátot kíván, fél a végtelentől;
Belterjében veszt, hogyha szétterült;
Ragaszkodik a múlthoz és jövőhöz;
Félek, nem lelkesül a nagyvilágért,
Mint a szülék sírjáért lelkesült.
Ki a családért vérét ontaná,
Barátjáért legfeljebb könnye van.

(171. l.)

Ádám így aggódik, és mintegy ellenmond magának, midőn ideálja teljesültén sincs megnyugodva; mikor Lucifer a kedvező alkalmat megragadván, lel módot eltorzításig állítani elő Ádámnak a falanszter-világot. Annál fogva átöltöznek mindketten, s úgy adván ki magukat, mint az ezredik falanszterből való tudósjelöltek, megkeresnek egy tudóst, kinek vezérlete alatt végignézik a múzeumot, melyben

Az ősvilág kihalt állatjai
Valódi, példányokban állnak...
Mind jól kitömve,

(175. l.)

Ádám, mint amaz ősvilág fia, megismeri a lovat, a kutyát, az oroszlánt stb., az ásványokat: kőszént, vasat, aranyat; növényeket; az utolsó rózsát; hasztalan virág, mond a tudós

Más százezer testvérrel foglalta el
A legbujább tért a lengő kalásztól;
Nagy gyermekek kedves játékszere.
Sajátságos jelenség ez valóban,
Mint kaptak egykor ily játékokon.
Virágot terme még a szellem is:
A költészet s hit ábrándképeit,
S csalóka álmok karján ringatózva
Eltékozolta a legjobb erőt,
Hogy életcélja parlagon maradt.

(177-8. l.)

Valóban sajátságos jelenség! Igen elmés ötletek a minden idealizmust félretoló vagy megvető kornak jellemzésére, minőnek föstetik a falanszteri kor. De mindemellett is lehetlen mást látni bennök, mint azon eszmék paródiáját, melyeket a civilizáció romlottsága, a társadalmi élet fenéje, a köznyomor kiáltó szava sürgetett elő az emberi elméből, ama legjobb szándékkal, hogy mentessék meg nemünk a hamis tudomány, hatalom és pénz visszaéléseitől, zaklatásaitól. Ha oly időket élnénk, melyeknek semmi vagy kevésbé hallható panasza, igenis derék dolog volna nem feszengeni ez adott élet korlátai között, igen derék volna várni az időtől és nem gondolkozni az igazságon, mely betörheti az ember fejét; de midőn a költészet és bölcseszet egyiránt szakasztani óhajtanak a jelennel, vagy legalább a jelenből előkészíteni törekednek a jövendőt, hogy másfelől éppen a költészet forduljon ez igyekvések ellen, az csak ugyan váratlan és meglepő. Nem akarjuk a falanszteri életet dicsérni s jövésének elébb ujjongani; eléggé dicsérik azok, kik az emberiség jobb létét hozzákötik, eléggé a mai kor Jeremiásai, kik a szívek hangulatát *Tamás bátya kunyhója, Örök Zsidó, A nyomorultak* („Les Misérables") stb. efféle költeményekben tolmácsolják. Jött el, nem jött el a látnokok világa: mindegy, ha egyszer vigasztalását lelé benne a nyavalyás halandó; meg volt téve az emberiség iránti szent kötelesség; mert az álom is jobb, ha jó álom. De akarjuk védeni igenis az eszmét s nem mástól védeni, mint *a költészet megtámadásától*, mi aztán nem az ember, hanem az eszme tragédiája. Mert lehet filiszter a bölcsész, farizeus a pap, de nem lehet orthodox vagy konzervatív a költő, mert a képzelődés embere; s a képzelődésnek mindig kedvesebb a nagyobb forma és a szabadabb nézlet; innen a költészet világvigasztaló hivatása. Kik ezt tagadnák, valóban félreismernék a költészet rendeltetését, visszautasítanák a jövendő hívogatásának kínos édességét, hová, mint *Virgil* szellemei a Styxen át (...tenduntque manus ripae ulterioris amore), hiába nyújtjuk karjainkat, s elég, ha unokáink hosszas bujdosás után

juthatnak is el belé. Mert még ma sem vette ki tollát a költő kezéből senki, mint nem a szellemet lelkéből senki. Miben bíztok? Szabad sajtóban, szónokaitok beszédében?

Que me font...
Votre gloire et votre industrie
Et vos orateurs assemblés?

(Béranger)

Egyedül a költőnek van joga minden pozitivitás felett, mely a való élet kényszerűsége, úgy szólani, mint Illés szemben a kegyetlen Akháb királlyal: én maradtam meg csak egyedül az úrnak prófétái közül; a Baalnak pedig prófétái négyszázan és ötvenen vannak (l. Kir. XVIII. 22. vers).

A falanszteri szcenák egyike, melyről szólani méltó még, a munkaszünet utáni, midőn Luther, Cassius, Plató, Michelangelo nagy egyéniségek saját természetük, hajlamuk elleni munkakörre lévén kényszerítve, rosszul végezték dolgaikat s megbüntettetnek. Luther „mérséktelen fűtötte a kazánt", s ezért nem kap ebédet; Cassius „ok nélkül keresett veszekedést", s orvosi kéz alá adatik; Plató „a rábízott marhát kárba engedte menni", ezért borsón térdepel; Michelangelo „rendetlenül hagyá el műhelyét, hol széklábat kelle csinálni s a leghitványabb alakra", ezért szobai elzáratást kap. - De hát ki az a Luther és Plató? Valóban ők *Az ember tragédiájá*ban sehol fel sem tűnnek. Talán semmi nagy esemény sincs nevökhöz kötve? Bizonyos nincs olyan, ami tragikus volna, de olyan sincs, ami komikus. Talán ők jobbat vittek véghez világi életökben, mint hogy kedve lett volna Lucifernek Ádám elé varázsolni dicső alakjaikat. Valószínű!

De utoljára is a falanszteri életben a nagy rend és szabályozottság miatt

...Nincs élet, *nincs* egyéniség,
Mely mesterén túljárna, semmi műben.
Hol leljen tért erő és gondolat,
Bebizonyitni égi származását?
Ha küzdeni vágyik és körültekint
Ezen szabályos, e rendes világban,
Még a veszély gyönyörét sem leli...

(180. l.)

Szépen mondva szép dolgok a Lucifer adta alapon, de mégis elébe kapásai a szociális tudomány fejlődésének. Az egyéniség megmentése annak egyik fő ágazata s már-már egyik dicsősége. Hiszen emberiségünk története ezen forog mint egyik sarkon; valóban a szocialistákat egy szatírai hangon tartott pasquill nem sértheti; de szemükben egy tragédia magát felejti, mikor éppen ez oldalról teszi támadását ellenök. Ez, amit mondani akartunk. Egyébiránt dolognak dolgot, neveknek neveket, felfogásnak felfogást lehet ellenébe tenni éppen a szociális könyvekből. *Az ember tragédiája* fentebb kijelölt soraira vonatkozva idézem a következő sorokat: Ha a foglalkozás, ipar és munka rendezve, szabályozva, osztályozva lesz a falanszterben, „helyesnek volna-e található erőtetni a szereplést, megváltoztatni a hivatás rendjét, kényszeríteni Nodier-t, hogy tehenet őrizzen, Mme Staël-t, hogy hányja le a bögre tajtékát, Vaucansont, hogy operát írjon, Mozartot, hogy gépeket eszkábáljon, Raffaelt, hogy gyertyát mártson, Michelangelót, hogy mindezt vásárra vigye, és a kuktát, hogy szentszűzarcokat fessen s bazilikákat építsen?" (Destinée Sociale. Far V. Considérant. Tome II. 214.) Sőt inkább, veti utána az író: a beosztás *szabad* lesz (ainsi l'enrôlement sera libre). Talán épen ezen passzusra írta volna Madách ellenképül a föntebbi fonák invenciót, mert valóban az övé semmi más, mint ennek a visszája (inverte arium et fiet calseus!), sőt név (Michelangelo),

dolog (tehén- vagy marhaőrzés), úgy összetalálkoznak mindkettőben, hogy állításom több mint valószínű. Ha igen: akkor, tisztelet, becsület, de igazság is! költő eljárása vakmerő játék az irodalmi komolysággal, s keserű tréfaűzés az eszmékkel, mit egyedül az mentene, ha mai életünk és viszonyaink közepett „rendeltetése pályafutását" a hivatás eltalálná, meglelné, szabadon és erejéhez képest, mint isten tudni adta, követhetné. Ha ellenben szándéktalan összetalálkozása két író, költő és bölcsész elme járásának: szükség, hogy egyik gúny legyen a másikra; vigyorgó fintor arc az eredeti őszinte alakhoz képest az utánzás. Lám a krisztianizmus, a reformáció, a politikai eszmeforradalmak is éppen ilyen ellenlábasait, de tulajdonkép szörnyeit támaszták a szellemvilágnak, s bizonyos, hogy a farizeizmus, ultramontanizmus, szervilizmus épen annyi rosszra, gonoszra, bolondra és képtelenre esküdött mind a háromban, mint a mai civilizáció doktrinérjei a társadalmi elméletekben. Tűrhető-e, hogy a költő, a nagy igazságok látnoka, az eszmék prófétája ultramontánokkal stb. egy oldalon vegyen álláspontot a jövendő kor fejleményei ellenében?

A tizenharmadik szín röpülési jelenete az űrben, „a magasb körökben", igenis külső előállítása az ember földiségének, mely szerint lehetlen elszakadnunk e földtől, melynek légkörén túl nem emelkedhetni, forgása örvényéből ki nem menekülhetni. A tizennegyedik szín éppen rendkívülit állít elő, midőn a végső éjszak vidékén, hol a természet csak teng és a történelem sohasem járt, következéskép az ember is csak hiányosan fejlődhetett, egy eszkimót és nejét úgy szerepelteti, mintha nemünk sorsa és viszontagságai ott dőlnének el, vagy gondolataink nyomorult eszkimói világnézlétre zsugorodnának egykor össze, mikor rövid szóval, elvesztené minden idealizmusát az emberiség. A költői adalék itt is, mint másutt, gyönyörű. Ádám eszméli emberisége jobb napjait, emlékezik a boldogabb virányokra s mély melankóliával tölt lelkéből szól:

Mit járjuk e végtelen hóvilágot...
Hol a növény is küzdni már kifáradt,
Korcsult bokor leng a zuzmók között
S a hold vörös képpel néz köd megől
Halál lámpájaként a sírgödörbe.

S mond Lucifernek folytatólag:

Oda vezess, hol pálmafák virulnak,
A napnak, illatoknak szép honába,
Holott az ember lelke erejének
Öntudatára fejlődött egészen.

(201. l.)

Bizonyos, hogy eme lélekállapot kínok kína, és akárhogy is, de kívánjuk végét látni az ember küzdelmeinek, mi nemsokára a tizennegyedik színnel megtörténik, midőn Lucifer Ádámot minden varázs alól fölmentvén, éberségére visszahozza. Tehát e rémítő látomások az ördög műve; vagy az, mit Ádám látott és átszenvedett, nem az emberiség együttes sorsa, konkrét története, melyben váltakozik a rossz és jó, a fájdalom és öröm, hanem pusztán az a része sorsának, mely nem ismeri a derűt, hanem csak a borút, olyan asztal, melyre sohasem találtatik fehér, hanem csak fekete leves. Ezt már, úgy hiszem, fentebb is eldöntőleg megmutattam, s jelenleg nincs is egyéb hátra, mint végkövetkezésül kimondani, hogy *Az ember tragédiája* elhibázott cím, ehelyett: *Az ördög komédiája*.

A tizenötödik szín a magához jött, felocsúdott embert lépteti föl oly elhatározással, hogy magát kivégzi, ezáltal vethetvén véget az emberi nem jövendő szenvedéseinek. Már egyetlen szálacskán függe csupán a jövendő: mikor igen szép szcéna fejlődik ama fölséges inven-

cióban, mellyel Éva eltéríti Ádámot kétségbeesett gondolatától: az anyaiság előérzetében. E nagy eseményre megdöbben Lucifer s elrémítőleg fedezi föl Éva előtt, hogy „fia bűnben fogamzott”; mire Éva szentasszonyi bizalommal s próféciával:

Ha úgy akarja Isten, majd fogamzik
Más a nyomorban, aki eltörüli,
Testvériséget hozván a világra.

(214. l.)

Ez nagy szó, megeszmélése a váltság munkájának, mely Lucifert minden szándékaiban meggátolja, minden számításaitól elüti; és ember az Úrral mintegy kibékül vagy régi frigybe lép, s a viszonyt köztök a kegyelem és bizalom köti s állandósítja; ez azon végnyilatkozat, melyben az Úr részéről az ember rendeltetése ki van fejezve:

... Ember! küzdj és bízva bízzál

(228. l.)

Bizalom: ez kevesebb, mint a szeretet, tehát kevesebb, mint a keresztyén vallás nagy parancsa. Amaz, mintha nem is volna szükség benne a tudásra; így az eset ára nemünknek nem volna megadva máskép, mint a lakolással, mely a halál. A szeretetbe befoglaltatik az eset ára is: a tudás, így a szeretet viszonya teljes és valóban igazi álláspont, ez fejezi ki a valódi keresztyéni s legmagasb emberi viszonyt Istenhez. A bizalom éppen az fölfelé gondolva, mi a függés érzete Istentől lefelé az emberig eszmélve; ez keményebb, mondhatni, ószövetségi nézet. A bizalom nem ószövetségi, mely az áldozat, félelem, engedelmesség vallása; nem is újszövetségi, mely a szeretet, lélekben és igazságban való imádás nézete; hanem közepes a kettő között; s végeredménye a megnyugvás kultusza, de amelyben főalkatrész a fatalizmus, determinizmus. Így *Az ember tragédiája* oly misztériumon alapszik, melyben az emberi tudás, ha nem fölösleges, de nem is szükséges, az erény lehető, a küzdés mindennapi, az esendőség rendszerinti; mert e mély értelem van elrejtve a kiemelt végsorban.

Ennyit kelle elmondanom *Az ember tragédiájáról, tárgy és művészeti gondolat* érdekében. Más oldalt tenne a *művészeti kivitel* fejtegetése. Én azonban magam részéről tovább nem megyek, hanem örvendő, szíves üdvözléssel járulok azok véleményéhez, kik a mű költői szépségei által elragadtatva, örömükben a legjobbat mondák e nevezetes költeményről, s talán a legtöbbet is. Én csak e *legtöbbre* nem szavazhatok, figyelmeztetvén itész társaimat, hogy óvakodjanak minden túlhajtástól a művek feletti ítéletmondásban. Mert elismerni, hogy pl. a koncepció nem eredeti, sőt rámutatni azon alapeszmére, mely valamelyik műnek szülemlésére elhatározólag befolyt, mely nélkül hihetőleg elő sem állott volna: névszerint Goethe Faustja nélkül Madách Ember tragédiája, és mégis párhuzamot vonni a kettő közt vagy egyenlő talajra állítni mindakettőt (ám tessék Goethe és Lenau Faustját!) hazai önérzetnek elég, nemzeti hiúságnak sok, kritikai igazságszolgáltatásnak kevés. Így tőn Szász Károly!

A LEGÚJABB MAGYAR LÍRA
(1863)

I

Szeretettel mint mindig, aggodalommal mint rendesen, szigorúsággal mint kell, fordulok most is írótársaimhoz, dalköltőinkhez, midőn szólani akarok felőlök a közönség előtt. Szándékom ugyanis leírni arcképöket azon csarnok számára, melynek neve irodalomtörténet, s minden szó, melyet leírok, felelőssé tesz előttök s az utóvilág előtt. Avagy megtehetném-e mindezt ama három nélkül? Ha szeretetről beszélek, annyit tesz, hogy a költői műveket folytonosan éber figyelemmel kísérve tanulmányozom, élvezem, örülök a mutatkozó sükernek, előhaladásnak, sőt megvillan bennem az a gondolat is, vajha én írtam volna egy-egy szép dalt, balladát, elbeszélést. Ha aggodalmat említek, azt akarom értetni, hogy a bíráló mestersége nehéz mesterség, nem esik a szív, a lélekismeret tudta nélkül, akár dicsérőleg, akár megrovólag mondjon ítéletet. S magam nevében szólván mondhatom, hogy hetekig, hónapokig hányom és vetem untalanul elmémet egy író felett mondandó vélemény dolgában, remegvén örökké, nem vagyok-e túlságos a dicsérésben, lehangoló a megrovásban, mert nem rosszabb a méltatlanság, mint az elkényeztetés. Ha végre szigorúságról is merek szólani, az nem esik másképpen, mint az irodalmi művek szeretetének és itészi aggódásaimnak alapján, mert ha már e kettő által meghatva és feltisztulva érzem gondolataimat, úgy tetszik, hogy valamely felsőbb hatalomnak estem birtokába, s ellenállhatlan kényszerűséggel vitetem kimondani, amit ki kell mondanom, s vajon nem az a hódolat-e ez, mellyel az igazságnak tartozunk, tartozni észi kötelességünk?

Az írókkal és műveikkel társalogni nagynemű elfoglaltatás úgy a dicsérés, mint a megrovás esetében. Mert semmi nagyobb kéj, mint azon utak és módok vizsgálása, melyeken a szellem jár, az elme nyugtalankodik s a kebel fogamz. Mi szép dolog a művekben által e titkos gépezetbe, a lélek szentélyébe pillantani, s mi édes, amit látunk, észreveszünk, kimondani, másokkal is tudatni. Valóban e nemes munka végezténél nem maradhat az ember megindulás nélkül. Az a megindulás ez, melynek Kazinczy sohasem bírt, nem is akart ellenállani, hagyván az elragadtatásig hatni magára a művészet remekeit, az, mely felkiáltó dicsőítésben tört ki belőle nem egyszer, s új reményeit látván az irodalomnak az utána serdülő költői nemzedékből, „istenfiakat" jósoltatott vele a jövendőnek. Az a megindulás, mely a nem kevésbé fogékony Szemerét öreg napjaira is gyötrő nyugtalanságig sürgette, midőn egy nevezetes egyéniség után, hogy megláthassa, kész volt siettetni lépéseit, s ha egy szép operai előadáskor a levegőbe hányatta vele süvegét, másrészt a legifjabb embert is barátul fogadtatá, Petőfiben a felhők madarát fölismérteté, Goethében a nagyot gyermekileg csudáltatá.

De az írókkal és műveikkel való társalgás lehet kellemetlen, hogy ne mondjam keserű is. A dicsőség álmai, a hiúság ingere önisméret hiányában elégszer csábítják az elmét vakmerőségre: íróvá lenni. Ezt látni és nem bosszankodni, sztoicizmus volna; eltitkolni meg nem lehet; mert mindenre inkább vethető fátyol, mint az irodalom és művészet csinálmányaira. Mi szól itt hozzánk oly közvetlenül, oly egyenes és rövid úton, hogy semmi titok nem maradhat utána? Ezen átlátszóság a szellem fénye, a lelkek közlekedési képessége. Én látom, és semmi bántóbb, mint látni az elme vergődéseit a meghaladhatlan ellenmondások szirtjei között, a képzelődés tisztátlanságát az alakok összevisszáiban, a rend és szabadság nélküli mozgás tétováiban. Mert van író, kinek egy percig, egy rövid mondat bevégezteig, parányi, két-három szóból álló költői képnek lerajzolásáig sincs kellő gondja magára, művére, nincs ereje összeütni egy-két gondolatot. Van író, kinek minden irata visszaemlékezés, gondnélküli

halmaz, ítélete magának elítélése. És ha ez igaz, és az irodalomnak kötelessége mégis tudomást venni az effélékről is, akkor az itész sorsa keserű, de lehető elkomorulása nem szív jege. Azon elkomorulás ez, mely kínossá teszi gyakran a bírálatot, s kínossá tette Kölcseynek egyszer, mikor akadémiai pályázó színművek felől kellett ítéletet mondania, élvezet helyett bosszankodással telve belefáradt a munkába. Hiába vesztegetett gond és figyelem után éppen félreteendő vala már a kéziratokat, midőn egyiknek a végin valami utójegyzet villana szemébe. Figyelmeztetés volt az eltiltott nevű szerzőtől, melyben kijelenté, hogy művét *tizenhét* éves korában írta. A nem várt őszinteség elűzé itészünk komorságát, s bosszankodás helyett ártatlan mosolygáson végződött az egész, és Kölcsey benne lett a maga szeretetreméltó humorában, mondván: elhiszem, sőt többet elhiszek, azt is, hogy szerző e művét *tizenkét* éves korában írta.

Az öröm és elragadtatás miatti Kazinczy és Szemere nem állnak többé egyénileg, valamint az elkomorult Kölcsey se magában. Az irodalmi öröm és komorság nem egyedül az írók élve és szenvedése mai nap, hanem egyszersmind a sokaságé is. Egyeseink szelleme átment a közönségre, s ha jól fejezem ki magamat, az irodalmi gondokat átvette az élet, s a kritika, ha van is félve, nincs többé eltagadva, hanem kiment ország-világ, és az írók úgy megszaporodtak, hogy a közönség maholnap zavarba jő miattok. Honnan e kedvező jelek?

A kedvező jelek életünkből fejlettek. Az írók és közönség közötti viszony igen megváltozott annyiban, hogy jobbra változott, a gyakorlatiság minden szerencséjével. A magyar közönség ugyanis keserű tapasztalások árán tanulta meg azt, mit egyes jóakaratú sürgetés, belátás neki soha meg nem taníthatott volna; becsülni az irodalmat. Helyesen mondjuk bár, hogy írónak a közönség nélkülözhetlen és mívelt közönség nem képzelhető irodalom nélkül, azaz egyik oly becses, mint a másik, egyik kiegészíti a másikat, mégis a hazai eseményeket híván bizonyságul, volt oly idő nemrégen, melyben elválasztottuk egymástól a kettőt csak azért, hogy *kiemeljük* az irodalmat és írókat, melyhez és kikhez az aggódó nemzet bánat- és kegyeletteljes arccal fordította tekintetét; s így lőn, hogy a közhangulat inkább remege az írókért, mint az írók panaszkodhatának a közönségre, s a nyilvánult részvétben és fogékonyságban kedvező eljárás mutatkozván a könyvcsinálásra, mesterségesen is rajta voltunk az irodalom gyarapításán, írók felavatásán, az író viszont csinálta közönségét, miképen vevőit a nagykereskedő, vagy mint (homéri ugrásokkal élve) akár a házaló szatócs, és az irodalom nagy piacáról kiszállítá portékáit a falusi bódékba, ponyvára, szivar- és dohányboltokba, vándor és nem vándor bizományosokhoz, alsóbb- és felsőbbrendűekhez, s mai nap nem is képzelhetni jóravaló magyar embert honn és külföldön, aki tettleg ne vett volna részt az irodalom terjesztésében, pártolásában legalább mint előfizetési ívek tartója. Az egész művelt magyar nemzet irodalomterjesztő társulattá alakult.

A válságos események serkentőleg s edzőleg hatván a kedélyekre, a leáldozott korszak egyik s talán egyetlen nyereményéül számíthatni már az irodalom fontosságának mintegy a kiáltó szükség, a nyakunkra égett gyakorlatiság, az élet alapján szerzett fölismerését. Minden jól mutatkozott e részben, s gyarapodván a szellemi tőkében vetett hiedelem, erősödvén a belsőnkre fordított eszmélkedés, valódi renaissance-időt véltünk érni, mely ragyogóbb kilátásokat nyújtott, mint a József utáni a múlt század végén. De a pálya könnyűsége csábítólag hatott az elmékre, s a szapora munka és termelés mellett az íróvilágban egy azelőtt kevéssé ismert nagy tulajdonság fejlett ki: az élelmesség s mindaz, ami ezzel jár. Ezzel jár pedig a nyegleség, mohóság, utilitarizmus, s még ha kell, bizonyos foka némi tolakodásnak, nemszerénységnek, végre a készületlenség melletti fennhéjázás.

Nem tudom, van-e a világon titkos rendőrség, mely annyi szemességgel bírta volna kikutatni egyénekig az ország külön vidékeit, mint a magyar írók, különösen azok, kik üzletet csináltak

az irodalomból, mert szinte valóságos toborzást rendeztek Kárpátoktól Adriáig, Oroszvártól Csíkszeredáig. Ha papiroskorszakot élünk, a fogyasztás nem kevés része jut előfizetési, aláírási ívekre. Természetesen volt, aki évek múltával bosszankodva jegyezte meg, hogy az írók, kiadók visszaélnek a közönség jóhiszeműségével, kizsákmányolván irodalomhoz való ragaszkodását. Más rész arany reményeket kötött a jelenségekhez, legokosabban tett pedig, aki elnézte mindezt, s oly kevés okot láta örülni, mint bosszankodni. Mert az egész semmi egyéb, mint az előmenetel, a haladás nyugtalansága, a hatás és viszonhatás elevensége, szóval az élet mozgalma, lüktetése.

Tagadhatlan ugyanis, hogy a magyar közönségre valóban ráfért egy kis sürgetés, emlékeztetés; a magyar írónak nem ártott egy kissé több szíveslátás, fogadtatás, mint annakelőtte. Nem lendült az irodalom szeretete magától, tehát lendíttetett a körülmények mostohasága által; s az írók élvén a jó alkalommal, felhasználták az idő szükségét és minden utat-módot elkövettek az irodalmi kelet emelésére; ha ezen utakat és módokat jobb talán abbahagyni ma, mint folytonosan követni, de rosszabb lett volna soha elő nem venni, mint most elvetni.

Ekképp rossznak is megvan az a jó oldala, hogy a visszahatás törvényeinél fogva ellenkezőt szül; s ezen jó oldal éppen, hogy az írók elszaporodása nem az *írókat* tette fölöslegessé, hanem a *gyönge* írókat, a kritikát pedig a közönség részéről kívánatossá, midőn becse hírlapi levelezők által is nyilvánul már, nem említve az ex professo írókat, a jobb elméket, kiknek nyugtalansága szintén a türelmetlenségig fokozódott.

II

Diderot jegyzeteket írván Lafontaine-ra, mondja többek közt: „Minden esztendőben meg fogom látogatni sírját egy bizonyos napon s mindannyiszor eltépni Lamotte-inak egy erkölcsi, Vergier-nek egy tündérmeséjét, Grécourt-ból pedig néhány jobb lapot." Szellemdús, de aligha igazságos ítélet, hasonló kicsinyben Omár buzgóságához, ki annyira szerette a Koránt, hogy semmi más könyvet nem szeretett, s az alexandriai könyvtárt fölégeté.

Vajon nem így van-e íróival a magyar közönség? Hány lapot tépett el legjobbjaiból oly értelmében a szónak, hogy munkáikat föl sem vette, elfeledte; vagy legföljebb, mióta a Magyar Tudományos Akadémia áll, egy-egy emlékbeszédben bírta még arcukat túlkísérni a síron. Ide számítható az íróvilág apátiája, hanyagsága elődei hatása iránt. Nem jut figyelem nagyobb elméink dicsőítésére másképp, mint legföljebb nevök említésével; de munkáikat hogy kimerítő búvárlás, itészi méltatás kísérné, ahol kell, netaláni tévedésektől megtisztítaná, mi bennök követendő vagy elvetendő, kimutatná, azaz irodalmilag átlátszóvá tenné, ily fáradságot és figyelmet a magyar irodalom még e században ne várjon, ne reméljen. Elfeledtük a régieket, el a nemrég elhunytakat: Garayt, Vörösmartyt, Sárosi Gyulát, Vachott Sándort; vagy legalább az ünnepélyes halotti gyászhíren s némi emlékbeszéden kívül alig megy ki róluk valami a köztudomásba. Még oly szerencse is kevésnek jutott, mint Petőfinek, ki a nagyközönség hálás emlékezetében eleven színekben él, de az írók nemrég azt a csúfot tették vele, hogy egy hetilap homlokára odarajzolák mint védszentet vagy háziistent oly követeléssel, hogy arcából kivehessük a lap irányát, elvét, ki még azt is, hogy kritikai szigort fog gyakorlani, s mindezt Petőfi arcából, ki az itészetet ki nem állhatta, s egy gúnyverstől, mely *Zöld Marci*ját érdeklette, majdnem epileptikus görcsöket kapott, s tekintélyt szerze író és olvasó világban ama balítéletnek, hogy minden kritika hasztalan és gyűlöletes. - Petőfiről emlékezetéhez méltóan nyilatkozom, ha állítom, hogy sokkal többre becsülte a nagy igazságokat általánosan, mint hogy elfogadhatta volna megtestesített alakban különösen, ha ez tulajdon, saját alakja is.

Lehet, hogy Diderot sok lapot eltépe az irodalomból Lafontaine iránti hevében, de az sem lehetlen, hogy Lafontaine-t is tépik már valahol, s az idővel szükségképp alászálló becsét lelkesült irodalmi kalifák tapodják. Csak azt akarom mondani, hogy nem az tisztel igazán, aki bálványos, nem az ejt igazságos ítéletet, aki lelkesedik; hanem ítéletmondás a tudomány és művészet érdekében egyrészről, és ítéletmondás a kedveltetés vagy alanyi meggyőződés nevében más részről, két igen különböző dolog. Oly nagy dolog, melyet nagy írók sem bírnak felfogni, a magyar irodalom pedig mind e mai napig sem bírt befogadni.

Természetes, hogy az ítész nem pusztán időmúlásért vagy élvezetért olvas, mint a nemes publikum, hanem elvekért, tanulságért is, komoly előre- és hátratekintéssel. Természetes, hogy céljai nagyobbak mindennél, mit az irodalom adott, s reményei oly művekre nyitvák, melyek minden eddigit hátrahagynak szépségben, méltóságban, s midőn ily merész kilátásoknak tárja föl kebelét, mintegy emlékeztetni az új nemzedéket a nemesbre, a szellem örök és végtelen voltára és arra, mit a régi világ nagy írói tudtak is, követtek is, hogy Isten a munkára mindent megad. Dii laboribus omnia vendunt. Ez, gondolom, az itészetnek nem a jelen perc forróságában, hanem úgy a történelmi, valamint az örök igazsághoz viszonyított méltó felfogása. Felhívás a jövőnek, szózat a szellemekhez.

Eme felfogás nevében s a magyar olvasóközönségnek itészet után kiáltó nyilatkozása folytán mintegy erősödve érzi magát az ember, hogy itészi tollat fogjon. Most vagy soha! Én ismét itt vagyok. A költők mindig megérdemlik azt a fáradságot, hogy vizsgáltassanak meg, különösen az irodalom szempontjából. Csak néhány év mindössze is, mennyire ezúttal figyelmem kiterjed, leginkább élő, azaz legújabb dalköltőinket érintve, mintegy a kort nyomtul nyomra kísérve. Rövid bár az időszak, mégis egy sereg író műve áll rendelkezésem alatt, őszintén megvallva, hogy valamennyi most sem lesz bírálva vagy csak megemlítve sem, miután műveiket nem kaphatom, nem bírhatom, önkényt érthető, hogy nem járok az irodalmi napirenddel; s ha bírálok, ez többé nem a népszerűsítés vagy kedveltetés érdekében történik, hanem a művészeti nézetek látpontjából.

Itt kettő lehetséges. Lehet tudniillik, hogy mikor kezeim közé kerülnek az irodalmi termékek, nemcsak az újdonság ingere lett már oda róluk, hanem megállapodott vélemény is alakulva, mégpedig egész írói felekezetek hozzájárultával. Ellenkezőleg szintúgy lehető, hogy érdemes írók büszkeségökön alólinak hívén másra mint önszellemökre hivatkozni, elfeledtettek vagy mellőztettek a közvéleményben, míg az sem lehetlen, hogy ha netalán ismertetve s ajánlva voltak is, egyoldalúlag fogattak föl, mi rosszabb a mellőzésnél. Első esetben nem árt, ha egész sorakozott írói tábor ellenére is hallatszik még egy, bár késői vélemény, mely kívül esik a felekezeten, nincs alávetve a pártok köteles meggyőződésének, gyakran zártelmű elfogultságának. Második esetben nagy és szent kötelesség megemlékezni az eszmék bajnokáról, mert nincs a nemzetnek jobb és nemesebb osztálya, mint az írók, s az itészetnek nemesebb feladata, mint a méltót méltatni, az érdemet rehabilitálni; így az igazság szolgálata fényessé leszen az egyoldalú felfogás helyett új nézeteknek, alapoknak felállításával, mikor a hála is szerepel, s az itészet erkölcsi színt, méltóságot kap.

III

Azon mező, melyen még rendszerinti a költők produktivitása, folyvást a népies költészet mezeje. A fölvett hang egyre zeng, a vallott elv egyre hat. A mezők és puszták friss levegőjével táplálkozva, mondhatjuk, hogy legalább nem vagyunk aszkórságban. De az élet frissesége nagy veszéllyel fenyeget. A szapora termelés ingere folyvást hevenyészi dühre izgat. Hanem a baj vége is mutatkozik már s némileg jósolható, hogy uralkodása nem sokáig

tart. De hát mi lesz akkor, mi fog következni? kérdheti nem egy olvasó, ki belészerelmesedett a lefolyt két tized költői hangulatába. Mi lesz: az előre meg nem mondható, hanem annyi bizonyos, hogy „fata viam invenient"; a szellem megleli a maga útját.

A magyar költő elmondhatja Beaumarchais Figarójával, hogy „mindent látott, tett és gyakorlott", mert valóban nincs olyan szín és íz, melyet végig ne próbált, egymásután végig ne kóstolgatott volna; mégis van előtte igen sok, amit nem ösmer, de gyaníthat. A mutatkozó jelenségekre építve okoskodásunkat, a magyar költészet útja mintegy tisztában áll, olyformán, hogy a népi elem megszűnik uralkodó lenni, s a művészet egyetemes országában kellő mértékre vonatván alá, fog hatni mint egyes alkatrész vagy kémiai vegyülék, s meglesz, ami van, olyan lesz, aminő még nem volt. Aliusque et idem. Máris látszik, hogy a népi múzsa kezdi megvonni az ihletést költőinktől, s áldásai osztogatásában némi takarékossági elvet űz. Dehát mit adott nekünk a népköltészet? Igen sokat, ha kelmére tekintünk, s igen keveset, ha művészetre gondolunk. Valósággal, a népköltészet sohasem volt annyira szerénytelen, hogy magát mindenben hangvivőnek jelentse ki; mi tettük azzá lelketlen gyakorlattal, mígnem elmondhatjuk róla, s magunkról szent Dáviddal: „szétfolytam, mint a víz, sicut aqua diffusus sum." Az a szerencse, melyet különösen a népi balladák sükerében tapasztalunk, bármi nagy dolog, de rajta mégis kevésbé látszik a művészeti szabadság; oly birtok, mely előttünk rejtvénynek marad inkább, mint átvilágított művészetnek. Utánozni lehetlen, mintául elfogadni nem tanácsos, és tisztelet, becsület minden népi alkotásnak, ha még oly sükerült is, nem állhat föntebb az öntudatos művészi alkotásnál, melyben szabad cél, öntudatos irány, minden titkokig átlátszó tisztaság uralkodik.

Nem szűnöm meg állítani mindezek ellenére, hogy a népköltészet nekünk fölöttébb sokat használt és használ is egyetemesen, de kivételesen oly ferdüléseket mutat, mint a régibb költészetben akár a nemzeti és politikai, akár az óklasszikai vagy új európai modor. A délibábos és holdsugaras divatot nem kevésbé untuk meg ma, mint annakelőtte a mirtust és ciprust, a betyárost, mint az érzelgőst. Nem kevésbé tűnik szembe ma némely más, mint népi hang, és például Bulcsu Károly költészete, mely nem irtózik a tudomány útján szerzett dolgok bevegyítésétől, az egyetemes ösméret adataitól, szintúgy külön a maga nemében, mint egykor Fazekas Ludas Matyija Berzsenyi korában. Egyébiránt éppen úgy megüti most figyelmünket egy-egy belopott hang, mely tanúltságra mutat, mint megütötte ezelőtt húsz-harminc esztendővel, a klasszikai kor múltával, egy népi szólam, hogy szinte kirítt az egészből; jele, hogy ott járunk, ahol akkor; de más irányban: befelé akkor a népibe, kifelé most belőle. Ide fog mutatni az egy időre ellökött idealizmusnak ismét fölvétele az újdonság afféle gyarlóságával, mint aki hosszasan volt beteg és javulásnak indul, de még nem tud járni: csiklandós a föld talpainak. Tehát mint például az építészet egykorú emlékein megtetszik a kor ugyanazonsága, modora és netaláni alakokhoz való előszeretete: úgy a költészeten is a költők egy nyomon járó gondolkozása, ízlése, eszmedivata. A miénken, ami megtetszik, egyformán hiba. Nem volnánk idegenek hinni, hogy sánták országában járunk. Egy régi tanulótársam jut eszembe, ki beíratván magát az iskolaigazgatónál, az osztálytanítót is meg kelle tisztelni látogatásával. Mind a két férfi vagyis elöljárója, kit még eddig látott, törve mondák ki az r hangot, ő nagy csudálkozással kérdezte: mi az ördög! hát itt minden professzor töri az r-et? Mit mondjak még előjelek gyanánt a szóban levő költészet ösmertetése, jellemzése végett? Alkalmasint jobb helyen fognak ezek állani a bírálások után, míg most előlegezve majdnem alaptalanok. Azért lássunk a részletezéshez.

Négy évre megyek vissza; följegyzem azon költőket és műveiket, akikről és melyekről tudomásom van; s előbbi kijelentésem folytán szólandok a birtokomban levőkrül vagy rendelkezésem alá eshetőkrül, köszönetet szavazván azon szerzőknek, kik munkáik megküldésével mostani dolgozatomat elősegítették. A kijelölt évekből, név szerint 1859-ből három költői

kiadványt jegyzek ide: *Bibók Lajos*: Bánatos szív. Költeményfüzér. (Pest, Boldini, 234 l., ára 1 ft. 20 kr.) *Ormódi Bertalan*: Magyar romanzero. (Pest, Herz, 218. l.) *Kuthen*: Költemények. (Kalocsán, Malatin és Holmeyer, 160 l. ára 1 ft. 53 kr.). - 1860-ból: *Vecsey Sándor* újabb költeményei. (Pest, Osterlamm, 240 l. ára 1 ft.) *Talabér János* költeményei, két kötet. (Pest, Gyurián, 254 és 255 l.) *Flóra* dalai. (Pest, Emich, 94 l.) *Kállay István*: Versfüzér. (Sárospatak, 94 l., ára 20 kr.) *Kuliffay Ede*: Fehér rózsák, költeményfüzér. (Pest, Engel és Mandello, 160 l.) *Kemenes* költeményei. (Pest, Werfer, 409 l.) *Szabados János*: Költemények a haza és szerelemről. *Bulcsu Károly* költeményei. (Kecskemét, Szilády, 350 l.) *Vida József*: Nemzeti koszorú. Költemények. (Pest, Ráth, 227 l.) *Zalár*: Borura derű. Költemények. (Pest, Emich, ára 1 ft.) *Zajzoni* Kordalok. Harmadik bővített kiadás. (Pest, Pfeifer.) *Balkányi Szabó Lajos*: Magyar ősmesék. (Debrecen, 310 l.) *Vajda János*: Vészhangok. Költemények. (Pest, Hartleben, 1 ft.) *Thaly Kálmán*: Kárpáti kürt. Költemények. (Pest, Pfeifer, ára 1 ft. 30 kr.) *Ormódi Bertalan*: Magyarhon ébredése. (Pest, Wodianer.) - 1861-ből: *Szász Károly*: Trencséni Csák. (Pest, Engel és Mandello, 239 l., ára 2 ft.) Lyrai aloék. (Pest, Ráth, 256 l.) Költemények. Két kötet. (Pest, Heckenast.) *Atala* költeményei. (Pest, Emich.) *Boruth* költeményei. (Pest, Pfeifer, ára 1 ft. 50 kr.) *Wolf Janka* költeményei. (Pest, Engel és Mandello.) *Balkányi Szabó Lajos*: Lajos pohara. Anakreoni danák három pohárban. (Debrecen, Telegdi.) *Malvina* költeményei. (Pest, Ráth.) *Zajzoni*: Börtöndalok. (Pest, Engel és Mandello.) *Pados János*: Myrtuslombok. Költeményfűzér. (Pest, Gyurián.) *Bényei Gábor* költeményei. (Pest, Beiméi & Kozma.) *Fejes István* költeményei. Első k. (Szeged, Burger, 186 l., ára 1 ft. 20 kr.) *Frecska Lajos*: Dalnok és király. (Pozsony, Wigand, 61 l., ára 60 kr.) *Jankai*: Szabadság és szerelem vadrózsái. (Arad.) *Thaly Kálmán*: Székely kürt. (Pest, Gyurián.) *Oláh Károly*: Száz darab költemény. (Debrecen, Telegdi Lajos bizománya, 239 l.) - 1862-ből: *Balkányi Szabó Lajos*: Magyar ősmesék. Második kötet. (Debrecen, Okolicsányi és társa.) *Kovács Gyula* költeményei (Debrecen. A város nyomdája.) *Eredics Ferenc*: Költeményfüzér. (Pest, Boldini és Noszeda.) *Losonczy László* Újabb költeményei. Második kiadás. (Pest, Müller.) *Ponori Thewrewk Emil: Józsa*. (Pest, Kilián.) *Dalmady Győző*: Költemények. (Pest, Heckenast, ára 1 ft. 50 kr.) *Lassu Lajos*: Nefelejtsek. Költemények. (Pozsony, Széber örökösök.) *Szász Károly*: A kis Ilonka emlékezete. (Pest, Pfeifer.) *Kakas Márton* Politikai költeményei. (Pest, Emich.)

Ennyi, amiről tudnom adatott. Miért jegyeztem ide valamennyit? Hogy együtt legyenek. Nem hinném, hogy csak ily szám is volna összeállítva egyebütt; már ez maga elég ok, én pedig még arra is el vagyok tökélve, hogy mindegyikről szóljak; mert akarom, vajha legalább egy irodalmi ágnak volna ilyen folytonos, egyetemes átnézése, bírálása; akarom, hogy ne maradjon szó nélkül egy dalköltő se. A savoyai népnek van egy kegyeletre mutató szép szokása, mely szerint azon ifjakat, kik mint raj költöznek ki évenkint belőle Francia- s más országokba megélni, harangszó mellett bocsátja útjokra, hogy akár élnek, akár halnak, egy se maradjon közülök a hazai vallásosság megtisztelése nélkül. Így gondolom én is mostani bírálásomat. Egy költő se legyen szó nélkül, midőn műveivel útnak ered, akár él, akár hal különben a hazai közvélemény előtt. Jelen szavaimmal én is azon harangot kongatom, mely a kegyelet hangjaiban tisztelőleg hallatszik alá, de koránsem végtisztességre vagy temetésre. Az ítészet soha senkit el nem temetett; legföljebb harangot húz annak, aki halva született, vagy születvén meghalt.

A BÖLCSÉSZET MAGYARORSZÁGON

Mátyás, mint egész életével, országos intézkedéseivel bizonyítá, függetlenül a környező anyagi vagy erkölcsi akadályoktól, minők első rendben a hadviselés terhei, másikban a hagyomány és előítélet rozsdái, nagyot tágíta összes hazai gondolkozásunkon. Ezt mondtuk is már. De nem azt még, hogy midőn a főrangú és nemesi osztályhoz nem tartozó köznépet ő címezte legelőbb *regnicolá*nak, új gerjet doba országos életünkbe, törvényes állapotainkba oly címen, mely a földhöz ragadt népet kiemelte alázott helyzetéből; de a főbb osztályokat is magába foglalhatta, hanem ó rengeteg idő! - csak 1848-ban foglalta be valósággal. A viszontagságok miatt azonban nem volt mikor örvendeni e nagy fordulaton. Az új eszme alighogy megszületett, hamar elborult, és a föld népe göröngyhöz lett ismét paskolva, mindjárt a XVI. század második tizedében, hogy a harmadikban utána vesszen az ország is királyostul, mindenestül. Mert ki nem ismeri a pórlázadás rémségeit, Dózsa György iszonyú végét, hogy tüzes királyi székben halt meg; „nagybotú" Lőrinc pap szertelen rajongását és a történelem szigorú következetességét hazánkra nézve Mohácsnál? Hasonlóképpen tudatik, hogy vallási érdekben a reformáció előbajnokai, különösen Wikleff óta, kit haló földjéből kiásva égettek meg Angolországban, Huss Jánoson keresztül, ki élve hamvadt el a kosztnici máglyán, a husziták által égő kanóc löketett közénk, s a kelyhesek már 1506-ban kérelmet nyújtanak Ulászlóhoz egyházújítás érdemében, melynek pártjára, levén aki megtámadja, 1508-ban védirattal is merészeltek előállani az ország felső vidékeiből. Nagy jelenség, nem elegendő jelentőséggel. A magyar elménck ugyanis eleitől fogva, ősgyűlési szellemben, az országos közakarat volt irányadója. Mit a köz elhatározott, meglelte útját életbe, foganatba, de nem is különben. A vallásos érdekeltség pedig az ország oly részéből jelentkezett, melynek lakosai és történelme koránse a haza sorsát intéző nép és történelem volt, különösen szláv hajlam és idegzet mozgékonysága után indult. E népfajnak költői érzékenysége a hiedelem dolgaira, politikára is átsikamolván, nem egyszer fogja még kísérteni a gondviselést. Ily alku nélküli, fedezetlenül hagyott nézetnek azonban meg kelle dőlni az ősmagyar alkotmány s várszerkezet miatt, mely katonai talán inkább, mint politikai, de úgy hiszem, mindkettő, s elmoshatlanul van feltartva életünk viszontagságai közepett oly előjoggal, hogy a tudás egész országára is átvitetett mind e századig, melyben élünk, és tekintélyes erkölcsi törvényszéket ült az ítélő erő és szabad eszmélkedés fölött. Az elme fegyelme, mint legjobban gondolhatni, önfenntartási érdekben. Mi csuda éppen azért, ha tekintélye előtt munkába került gondolkozó fejjel is egyenesen állva maradni, ha még nem régen is tanácsos volt, bár egész aggyal nőve túl valaki a sokaságon, térdeit meghorgasztva legörnyedni, hogy ki ne tűnjék a tömegből.

Igazán Magyarország a szokások évelő országa, s a szokás elvégre a tömeg logikája. Nem kell tőle félni. Eljő az idő, mikor az újítók különbséget fognak tenni e hatalom tényezői, alkatrészei között. Újítni, a tömeg ítélete szerint, ha kevesebb is a szemtelenségnél, de több a bátorságnál: gyöngeség, melynek neve hiúság. Ez régen így van, de azért nem végítélet. Annál inkább tisztelhetjük aztán egy István, Kálmán, Mátyás és Széchenyi emlékezetét, hogy fölülemelkedve a kor és nemzet előítéletein, merészeltek valamit tenni az eszmék világában, mi ellen paizsul vagy megtorló fegyverül pártütés, gúny, rágalom, szinte a testi hibák felhányásáig, mint Kálmán ellen - nyomatékosan volt használva, szerencsére, mindig szerencsétlenül.

A XVI. század világeseménye, a reformáció, Magyarországot is találta és nem készületlenül. A Hunyadiak kora nagynemű hatással volt a köztudalomra, s különösen Mátyás dicső országlása mintegy teljes korba vitte fel a nemzetet. A régi szokásos törvények éppen együvé voltak már szedve, mint ugyanannyi adatai a múltnak, gyökerei az életnek, és Verbőczy népe a

hármas könyvet forgatván, tudta, mi van a kezében. E törvényekkel a nemzet úgyszólván bevégezte magaszerű fejlődését, s derékban lett mint varázsövvel megerősítve. A reformáció ellenben idegen földi tünemény volt, de bevégezte vele maga Európa is a középkort, melybe mi csak történetesen tartoztunk, félig-meddig illettünk, s intézményei nélkül hamarább ellehettünk, mint bármelyik európai nemzet. Magyarország csakugyan igen jól érezhette magát, midőn az európai egyetemes államélet formái alól szemében a legelső kivétel megtétetett. Mintha minden az ő kedveért, mégpedig a világ érdekében történt s az idő hozzá igazodott volna. A pápa világi urasága ellen tett kifogás annyi volt a magyar tudalom előtt, mint az európai véleménynek az ő gondolkodása felé hajlása. Hasonlóul a nemzetiségek irodalmi ébredése s magokhoz térése az európai fennmaradásért küzdő magyarnak csak örömhír lehete. Szóval: mi nem voltunk a középkorba elfátyolozva, nem különösen hitbeli rajongásaiba s költői ábrándjaiba elfogulva. Mi szorosan történeti nép valánk; csak egy rövid elszenderedés a történelmi helyzet gondjai között árthatott volna lételünknek. Hol is vettük volna mi a középkorhoz való nagy ragaszkodást? Régiségünk felől biztosan, de tudva, hogy nem idevaló születés vagyunk, szerényen és józanon megvoltunk a többi európai népek közt, melyek szintén keletről jöttek, s mégis itt kutatták vagy legalább szerették volna föltalálni autochton eredetöket, hitregéjök isteneit, hőseit, mondáit, ifjúságukat; és elmekalandokba, képzelgésekbe zavarodtak, merengésbe távolodtak el önmaguktól. Mi ellenben mit sem tudunk ama középkori lovagokról, kik egyik kezökkel ami derekat csinálnak, elrontják a másikkal. A Lancelotok, Tristanok kalandjai előttünk ismeretlenek. A mi régi családaink közül, bár több van fel minde napig, egy sem dicsekszik a szentföldre tett zarándoklásokkal; egy sem tartja irigylésre méltónak a Montalambert-eket; egy papunk sem fájlalja Remete Péter idegen voltát, hírnevét; egy polgár sem követi ama nürnbergi polgárt, ki Jeruzsálemtől a Golgothaig lépésről lépésre méresgélte föl a kínszenvedés állomásait, s idehaza utáncsinálttatta. Arthur király bretagne-i legendája, Nagy Károly tizenkét pairje, Roland meséje, Nagy Sándor hadjáratai, a középkornak megannyi költői tárgya, jó ha elvétve találtak némi figyelmet, de sohasem magasztalást nálunk, az utolsón kívül, mely azonban a régiségből maradt reánk, mint európai szomszédainkra is. A Franciaországból indult költői mozgalom átmene mihamar Angliába, Németföldre, a normann hódítással Olaszországba, és Bretagne és Normandia, továbbá Flandria és Brabant hercegei és lovagjai egyenlő regerangot nyertek a régi költői világ hőseivel a francia éjszaki szélektől Bajorországig és Ausztriáig, hol a leghíresebb német eposz, a Niebelungen íratott,[24] de Magyarország következvén le volt előttök téve a határkő. Az istenanya dicsőítése nálunk is szintén hitágazat volt, és országunk „regnum marianum" címet nyere tőle: mégis mihamar kivetkőzött a költészeti szürkületből, és pénzeinken foglalva helyet, valláspolitikai érdemben valósíttatott meg. A velejáró trubaduri nőtisztelet, egyik ábrándosan szép vonása e költői sereg dalainak, nálunk megint a legkomolyabb törvényes alakban jelent meg mint özvegyjog az országos intézkedés tényleges, életszerű ágazatai között. Szóval: a regemámor nálunk jókorán elenyészett, s mint a perzsa világnézletben, sőt a görög Hesiodnál is a regevilág történelemmé virradt fel, maradván belőle annyi, mennyi a költészetben nélkülözhetlen vala, minő a keleti származású nemzeti istenfogalom és a dualisztikus vallásos nézet, mely a zend népek Ormuzdja, Ahrimanja után különösen a perzsával hoz bennünket eszmevilági rokonságba, s keresztyénségünk óta is folyvást él a magyar népben, mi az ő történelmi nevezetességű józanságának, élesen különböztető elméjének csalhatlan bizonysága. Mellőzzük sok mindennemű köz- és magánéleti szokásainkat, melyeket főleg a németek - kik ha tudósok, a könyvből, ha kereskedők, az árjegyzékből, ha földmívelők, a barázdából soha ki nem vetik szemeiket, és jó mélyen befúrják, de annál

[24] Gervinus: Geschichte d. deutschen Dichtkunst. 1. B. 334. l.

véknyabban, magokat könyvbe, portékába, földbe - a németek, mondom, csak azért néztek barbár szokásoknak, mert magoktól nem bírták származtatni, holott ugyanannyi sajátságai az életnek, tiszteletre méltó hagyományai az előidőnek és legfölebb csak különösek, de nem barbárok, legfölebb olyanok, mint bármely népnek a magáéi.

Nem tartozunk azon kényelemszerető kegyes elmék közé, kik a világra szóló eszméket a történelmen kívül képzelik, melyek szálait az isteni gondviselés kezéből, mint a selyemgubóéit, egyfolytában csak le kell motólálni s bordába szedni, hogy vásznat szerezzünk ábrándjaink lerajzolására. Nem vagyunk éppen azért hajlandók és képesek a reformációt sem fogni fel más színben, mint az időhagyta történelem színeiben. Akik Luthert, mint csapodár asszonyos szerzetest ócsárolják, valamint azok is, kik túllángoló hévvel látnokká emelik, könnyen végeznek az egyházi szakadással, mi egyiknek bűn és eretnekség, másiknak érdem, évangyéliomi hűség. Jele, hogy lehet mindkettőnél magasabb felfogás. A reformáció az élet szülötte, melynek a hit és képzelődés régen dolgozott elébe még az egységes, osztatlan egyház kebelében. A hit már akkor, midőn Pál apostol, utána s ellene Pelagius, ismét az első mellett Ágoston egyházi atya elmélkedett és írt a krisztusi vallásról mint üdvintézetről, istennek az emberi nemzet boldogsága felőli gondoskodásáról, nemünknek az üdvrevaló képességéről; akkor, midőn Occam,[25] ferenci szerzetes, rideg nominalista bölcsész, első tagadá a pápa világi hatalmának célszerűségét, és a kerítésen belől igenlő és tagadó véleményekre ágazott az őstan, és ugyanazon szent atya címe és lobogója alatt szakadásra került a dolog ugyanazon szent atya címe és lobogója ellen. A képzelődés akkor, midőn a francia trubadurok és olasz dalnokok századokkal előbb hirdeték az egyházi élet lazultságát, szervezete korhadását, különösen Szép Fülöp francia király az ő hűséges elvrokonával, Jean de Meung (Joannes Meunius) költővel,[26] maga mint világi, emez mint szellemi hatalom, nyomokat vágtak az egyház testén, melyek rajta örök nyílt sebekül maradtak, s Boccaccio novellái takaros formaiságban is kitűnve népi olvasmánnyá tették az egyház és emberei kudarcait; Róma és Avignon végre kézzelfoghatóvá az egység megoszlását, két, sőt három pápával is néhanapján.

A középkorból, melynek leáldozta forog elménkben, hiányzott egy magas életelv, az emberiség (humanista) eszméje. Már egy és fél ezred év múlt el a keresztyén hit felvillanása óta, és az európai társadalom mind jobban tévedt visszaélésekbe, politikai és vallási balságokba. Nyomó nehézzé lett az élet levegője, bonyolulttá az eszmék világa. Lehetlen volt szálat venni fel a kibontakozásra. A végzetről való régi tan újra előállott az ágostonféle istenhittel, és halandóra levén bízva ember mennyei vágyainak sorsa, keserű csalódássá lett a hit. Egyházújítás fejben és tagokban uralkodó nézetté kapott fel. Az iskolás bölcsészet és a pápai hatalom veszték tekintélyöket, s osztoztak egymás sorsában. Ellenben a régi tudományosság és műveltség, mint egykor az élet kifejezései és emberiesség kinyomatai, egyiránt vőnek emelkedést. A keresztyénség világelvvé lőn kikiáltva, de nem valósítva. Értettük, ha igaz, benne az istenit, nem láttuk, mit óhajtánk, az emberit. Ez a hiány a régi klasszikus műveltség búvárlásával tetszett fel mind jobban a nyelvészet világító szövétneke mellett. A művészet és tudomány ítélet, ráspoly alá került. Nemcsak a hit könyveit kelle újból elővenni és ami bennök el volt az eredeti értelemtől magyarázva, visszamagyarázni, hanem az ó-világot és emberiséget is tanulmányozni, nem hogy visszamenjünk hozzájok, hanem hogy műveltségöket levezessük magunkhoz, leginkább pedig hogy fölfedezzük bennök az élet és tudomány összekötő szálait; amikor világossá lett a kettőnek igazabb összeillése egymással, így magával az emberiség sorsával, mint a későbbi századok lelki, testi vezeklése a keresztyén hittel és tudománnyal. A

[25] Ritter: Die christl. Philosophie. Götting. 1858. I. B. 210. l.

[26] Géruzez: Histoire de la Littér. Française. Paris, 1860. I. 152. l.

mai kor éppen hasonló jelenségeket mutat, s megint a nyelvészet gyújt fáklyát az európai műveltségnek, midőn előleges gonddal függ a világ ős népein és a hindu és kínai stb. népek istenhitét kutatja, értelmezi nem a keresztyénség érdekében, mely rólok, mint olyan, semmit sem tud, hanem inkább az emberiség szempontjából, melybe ők is beletartoznak. Ez a humanitás érzéke s történelme. E törekvések betűi mind a jövőbe írvák, és senki sem tudja megmondani, mi lesz belőlök; de hogy az emberiséghez szólanak, mindegyre nyilvánvalóbb, s meg fogja érteni a maradék.

A nagy eszmék azáltal nagyok, hogy eltűrik az ellenmondást, megbírják a fejlődést az elme minden fokozatain keresztül a túlságokkal együtt, kizárólagosság nélkül. - Csakugyan a humanitás eszméje kizár minden kizárást. Korlátain belől megfér a felekezők minden árnyéklata, töredéke; megfér az isteni, meg az emberi, habár vitával és versengéssel, egymás ellen külön és együtt. Az egy akol és egy pásztor tana, felekezettől külön gondolva, mindenikre értve. Ama középkori kizáró tan megdőlt a reformációval, s azonnal letétettek alapjai egy jövendő alakulásnak, mely által az emberiség korlátozott eszméje úgy fog odalenni, mint a középkor odalett a reformáció által, de az arány fogja vetni a különbséget.

Emberiségünk történelme a reformációt már eddig úgy tekinti, mint egy részben a keresztyén kor előtti művelődés elejtett szálának újra fölvételét, más részben mint előkészületet, hihetőleg valamely egyszerűbb vallásos nézet előhozására, talán éppen a keresztyén hitnézetek ős eredetiségének visszaküzdésére. Hogy nem puszta visszatekintés, azonnal elfogadható. Legtermészetesebb pedig azt vitatni, hogy a keresztyénség az emberiség fogalmával készül ugyanazzá lenni, s ebben állana egyetemessége, anyaszentegyházi felséges hivatása. Teljesítheti-e hierarchia nélkül, idő kérdése. A mai meggyőződések ide irányulanak. Ez okból a reformáció eszméjéhez ragaszkodni nem több, nem kevesebb, mint a keresztyénség s általa az emberiség tanát vallani, mely egyházi rekkentségéből menekülve, papi kezekből kiejtve, átment az állam birtokába, mint közjó, mint politikai evangyéliom. Az emberiség, vallásra való tekintet nélkül, mindig jobban részesül benne. Az európai esemény világra szól, s midőn megosztja a népek kultuszát, csak erősíti a szellemi világ alapjait; midőn vonzó, taszító erejével sürgeti a hozzá hajlandó vagy tőle idegenkedő elméket, az állítás és tagadás kölcsönösségében csak élesíti a gondolkodás fegyverét, biztosítja a politikai és közerkölcsi egyetemes alakulást; azaz: a *reformáció*, mint vallásos lépés, régen szakított múltjával és *reform* lett, mi az emberiség jelszava s uralkodó politikai eszméje.

Azóta értjük, hogy az egyházi szabású elmék lehetnek szabályosak, de aligha nem korlátozottak, retrográdok vagy legalább bátortalanok. Az emberiségnek azonban van joga felekezni hitben éppen úgy, mint nemzetiségben, mint nyelvben, mert utolsó nélkül nem értenők az emberit, első nélkül gyanítanunk sem lehetne az istenit; mert adomány mindegyik, mint a vér, mint az érzékenység, s elvégre az emberiség alaktalan, üres fogalma vagy kialakult teljessége között nem baj a választás.

Talán ily gondolatok fordultak meg némely hazai tudósaink elméjében, midőn Mátyás uralkodásában kezdék reánk nézve a műveltségi új időt. Nekünk, Európa új lakóinak, nem volt visszaújulnunk, hanem igenis megadatott az alkalom mélyebben egyesülni a mívelődéssel. A külföldön kelle valaminek történni, aminthogy csakugyan történt is, amihez többé nem volt nehéz alkalmazkodni. Gondolom, ez a magyarországi reformáció összefüggése, Mátyás dicső országlása által, a wittembergi tézisekkel. Dehát a foganatba vétel? A haza veszedelmei kiáltó szó lettek az érzékeny lelkekhez, a gondolkozó elmékhez. Rendkívüli szerencsétlenségek rendkívüli gondolatokkal is képesek megbarátkoztatni. Szabály nélkül is lehet győzni a harcmezőn, tudomány nélkül is menekülni a hajótörésből, szépészeti elvek nélkül is alkotni nagy műveket; s visszaokoskodjunk-e a szabályok mulasztására, a formák lényegére, nem

elég-e, ha sükerül - a süker? Ne szóljunk semmit, hanem tanulmányozzuk az eseményeket. A reformáció jó földre talált Magyarországon. „Ha látjuk - írja Szalay László -, hogy ezen hitvallás éppen akkor keletkezett, mikor a magyar nemzetre a legnagyobb csapás már ki volt mondva; ha tudjuk azon roppant szolgálatokat, melyeket e vallás hívei a magyar nemzetiségnek tettek: hajlandók leszünk mi is, kik nem tartozunk e hívek közé, ama két esemény találkozásában a gondviselés művét látni."[27]

Magyarországon valóban a reformáció vallásos elmék nagy fejlettsége nélkül, országlati józansággal, politikai jelentőségben felfogva lelte korai és erőteljes alkalmazását. Enélkül, bármi nagy kezdet különben, alig fogott volna oly szerencsével, minővel idők folytán egyre volt módja, dicsekedni. A bölcsészeti tudományossággal, úgy tartom, egyedül az hozza össze, hogy amennyiben *tudomány*, bölcsészeti alapokra van fektetve a szabadabb gondolkodással; amennyiben *élet*, országlati érdekekbe vág, azaz politikai jelentőséggel bír, és a politikai tudományok rendszere megint a bölcsészetből van kimesterkélve. Mindamellett nem kell mindig a hitvallásnak tudni be az erényt és erélyt, ha úgy cselekszik valaki benne, amint lehetne cselekedni, ha kívülötte van is; más részről vallásosabb lehet az ember, mint pozitív hitvallása, s ez nincs az emberiség ellen, melynek a hazaszeretet legérthetőbb magyarázata.

[27] Magyarország története. Második kiadás II. k. 380. l.

EGYETEMES IRODALOMTÖRTÉNET

Mit értsünk az irodalmon, a szó kijelenti magát. Eltérve az európai nyelvektől, melyek a műszókban válhatlanul függenek a görög-latin rokonság hagyományain, a magyar önállóan képezé irodalom szavát az *ír* gyökből, melynek eredeti jelentése azonegy a görög-latin (λιω, linó, litera) törzsekkel, honnan literatura származott. Képzésében is maga törvényei szerint járt el a *bír*, birodalom hasonlagára, s mindazt érti alatta, mi az írás vagy ennek szerencsés mása, tudniillik a könyvnyomtatás mestersége által meg van őrizve a feledéstől s letéve az időknek. Az irodalom sajátlag a följegyzésekkel indul meg; betűhöz (litera) van kötve. Ami föl nincs jegyezve, kimarad köréből. Benne tehát az emberi elme írva, nyomtatva levő alkotásainak összességét bírjuk, egyelőre a tartalom vagy eszmei gazdagság számbavétele nélkül. Ugyanazért az irodalom minden tartalma eleinte csupán a nyelv, melynek zsöngéiből áll; de sorsa megválván idővel, értelme is nyer, amint fogalma teljesedik. Ez fejti meg, hogy literátor vagy író kezdetleg oly egyént jelente, ki nyelvi dolgokkal foglalkozván a költőket magyarázá, értésöket a közfelfogásban egyengeté, azaz nyelvtudóst, rendező elmét az alkotó szellemhez képest. Hasonlóul megvolt a literatúrája valamely népnek, ha saját jegyeket használt az írásban, és maga szerint hangoztatá betűit a kimondásban. Ez értelem módosult az új időben, mely az irodalmat nagyra vitte, intéző hatalommá emelte.

Ha kezdetnek bármi csekélység elegendő, ki fog tetszni, hogy folytatásul minden nagyság elvárandó, s ez sehol inkább, mint az irodalomban. Mert az irodalom eszköze, a nyelv, maga is az emberi elme titka és méltósága, előjoggal bír az ismeret titkaihoz és közléséhez. A nyelvben ugyanis az anyag és szellem tökéletesen egymásba átmívelvék, egymásnak képeivé tárgyasítvák. A hang lelket nyer és az eszme testet; így az ellentétek hordozzák egymást. Elvégre minden nyelv egy-egy ősnyilatkozás a népek által, melynek hirdetői az írók. Azért van nyelv, mert van gondolat és van, aki gondolkozik, azaz van egyéniség, aki beszéljen. Sok volna éppen azért a népek és nyelvek közvetlen viszonyát röviden is mutogatni; mivel a nyelvek a népek önléte, s ez itt előre föl van téve mint szellembölcsészeti alap, mikor az irodalom, általánosan, szellemi alkotás, olvasható lelki világ és célosság, melynek nincs helyettese vagy pótléka, hanem csak ellentéte vagy hiánya, mint szervületnek a halál.

A munka elein még nem telik sokba visszatérni a nyelvszokás említett bölcsességére, amint az analógia törvényét alkalmazza. *Birodalom* minden kicsi s magán birtokot jelenthet ugyan, de utoljára nagy politikai területek, országok elférnek fogalmába: hasonlóul az irodalom eleinte a nyelv töredékeivel, a gondolat ébrényeivel bánik; előmenete folytán pedig a legnagyobb tartalmi gazdagság s alaki bevégzettség is kevés neki, amikor gyakorlatilag lép föl, s átveszi az összes anyagi és szellemi élet vezetését, szükségeinek fedezését. Gondoskodik mindenről. - Ország ez is, melynek törvénye és története, szintoly magas emberiségi célai és minden más élet és munkássági kör feletti nyilvánossága. E részben az állam, a legrégibb nyilvános intézet sem állja ki mellette a versenyt, vagy csak vele kezet fogva őrizheti meg tekintélyét. Hozzáfér mindenhez, szóvá tesz mindent, annyi a mondanivalója államban, egyházban, mely a második nagy nyilvánosság; azaz kifejezi a társadalmat vagy a szabad emberiséget, melynek nevében, egyes a többes számban - mint a fejedelmek, a világ fölkentjei - hallatja szózatát.

Kiteljesedett fogalma szerint az irodalom, mint legnagyobb nyilvánosság, nem elég, hogy minden oldalról hozzáférhetőleg helyzi eszméit és indítványait a gondolkodás szabad ege alá, miként istenei, hősei állóképeit a görög nemzet; nem elég, hogy az okok és érvek mellé odaveti mindig a világosság mérhetlen súlyát; hanem az előadás művészetével rokonítja és egybefűzi a lelkeket s módjai által erkölcsössé teszi a tudást, jótállni az igazságért, melyet őriz. De jótáll az irodalom különösen a nemzetért, melynek nevét viseli, amennyiben szellemi

és anyagi becsét központosítja, megállapítja, s ezáltal a mívelt népek családába új tagot vezet föl, ki méltó lesz helyet foglalni a szeretet vendégsége asztalánál. Az irodalom tehát a nemzetek erkölcsi súlymérője; oly tényező, melyet a régi világ nem ösmért. Az a gondolat ez, melyet Széchenyi annyiszor ajánlott és kötött szívére nemzetének, hogy „a tudományos emberfő mennyisége a nemzet igazi hatalma, igazibb súly s erő az emberi agyvelőnél nincs. Ennek több vagy kevesebb léte a nemzetnek több vagy kevesebb szerencséje." - Vele a theodicaea űz mintegy kísérletet, meglátni a népekben, mit képesek kiállítani az értelmiség javára magok emberségéből. Hegelnek ama szép mondása: „keresztyén nép nem enyészhetik el", a polgárisodás jutalmát fejezi ki, azonban közelebbről az irodalmat illeti, mint amely által érhető el a valódi polgárisodás. Legalább a nemzetek virágzó kora, melyből maradandót képesek magok után hagyni, rendesen összeesik a virágzó irodalmi élettel. A történelem ilyenkor úgyszólván ünnepet ül. Aki már az egekről úgy énekelt, hogy az Úrnak erejét beszélik, és a napok-éjekről, hogy egymásnak tudományt hirdetnek, az irodalom alapgondolatát eszmélte meg. Ama hithagyomány, mely a pünkösti lélek ajándékát a tüzes nyelv alakjában jelvezte, nagy történelmi fordulatból maradott és a keresztyén népek irodalmiságát jövendölte meg. Ágoston végre Isten kéziratának nevezvén a világot, figyelmessé tőn a népek szellemére, amint az írásban ki fogják mutatni alkotó erejöket. E gondolati emelkedettségnek felel meg aztán a népek ragaszkodása annyi nyelvökhöz. A legjámborabb szeretet van ebben kifejezve mint tökéletesedési ösztön, mint gyermeteg bölcsesség. „Ubi deficit sapientia, supplet amor", mondja merengéseiben Campanella; mert végre a nyelvvel megjő a tudomány; így a nyelv a szeretet bölcsessége és az irodalom a bölcsesség szeretete.

Munkássági kör létére az irodalom, mint az elmélkedés műhelye és a gondolatok raktára, teljesen eszmei világ, mely fel van oldozva minden földi hatalom alól és alkuszerű föltételektől. Amit az író megeszmél, végre is hajtja függetlenül, és felelős érette mint szabad egyéniség; azaz előáll az egyenlőség országa, melyben kit-kit annyi elösmerés jutalmaz, amennyit érdemel. Sehol sincs ez eszme oly szigorú igazsággal keresztülvíve, mint az irodalomban. Mégis az állam, erkölcsi intézet különben, midőn nagyra van célaival, ritkán dicsekedhetik eszközeivel, amint vele bánik. Mert nincs oly neme a tiltó és óvakodó rendszabályoknak, hogy meg ne kísérlette volna ellen; és az egyház, mikor nem is lett volna szükség, az állammal szegődött felebarátságba. Az élet ugyanis, melynek a neve idő folytával világtörténet, sokat elnéz, mintha észre sem vette volna, hogy magától enyésszék: ellenben az állam és egyház, hivatkozván szerződéseire, hagyományaira, könnyen hiszi erejét igazságnak, s elárulja gyöngeségét, midőn bűnné teszi, amit tiltani nem szabad. Pedig az állami formák elmerevülvén szétpattanhatnak, s vajmi jó ilyenkor elővenni, amit az irodalom megtakarított vagy éppen elásott, mint bíztalan időben a drágaságot szokták. Adjuk ide, hogy az emberi elme csudálandó remekei tudományban, művészetben az állam tudta nélkül jőnek világra; vagyis a lángész oly munkássági körben forog, minőre Arkhimédész mondotta, hogy nem való háborgatni; mert végelemzésben a tudomány és mívelődés nagyobb mindennél; hozzájok képest az állam maga is csak eszköz; kerítés a városnak, melyet mint Róma falait, minden újabb foglalással s polgárosítással kiebb vihetni. Szerencsére a nyelv és irodalom titka meg van fejtve a keresztyén tudalomban s mai meggyőződések szerint csak erkölcstelen kormánytannal férhetne össze a mívelődésért magán a mívelődés anyakeblén tenni erőszakot.

Midőn az irodalomról így beszélünk, teljesen föleszmélt, előhaladott nemzetek, egészséges polgári szerkezetű államok forognak elménkben, korántsem vad, éretlen csoportok vagy már elványadt nemzetek, melyekről hímet varrni, az irodalom becsére gondolva, lehetlen, fogalmát feltüntetni, ami cél, merő képtelenség. Más szóval: a nemzetek életének azon korszakáról beszélünk, melyben az irodalom fénye sugárt vet arcaikra, s a történelem festésze új alakot vehet le rólok, mint irodalmi népekről. Ily haladási fokon irodalom és nemzet bizonyára oly

közel állanak egymáshoz, mint a vezér és viselt dolgai, amikor Caesar tetteit megírja Caesar. A régi világ emez erőteljes alaka éppen a mai kor irodalmi népeit festi, magukból magukat; az élet és irodalom kölcsönös viszonyai szerint, a hódítás új nemében, vérnélküli áldozatokban. Midőn már valamely népet irodalminak mondhatni: az annyit tesz, hogy meghaladá a veleszületett erők próbálkozási korszakát, a természet ifjúságát, és általment a szellem uralkodása, a lelki erők hatalma alá, hol annyiszor amennyiszer kezdheti újra ifjúságát irodalmában, az eszmék fejlődése útján. Ez idő szerint közrendű értelem előtt sem rejtély immár az élet és irodalom összefüggése, kölcsönködése. Fensőbb nemű egyezmény az, melynek külseje fedezi vagy kifejezi a belsőt, mint a test a lelket s viszont. Az irodalom tehát lélektan és arculat, eszmék és tények együtt, melyeket az emberiség nemzetenként hozott elő a maga elméjéből, és eredeti szépségekkel ruházott fel, s mindig megújít, mint a zenét, melyre örömest figyel.

Megismerjük ebből, hogy a történelem és törvényhozás, a költészet és bölcsészet bármily ellenkező oldalról indultak is meg a nemzeteknél, az előmenet folytán sietnek egymáshoz, mint a láng, hogy annál fényesebb világot adjanak, s a népszellemben találják fel gócukat, mikor az irodalom, mint lélektani szemle vagy rövidlet, igazán szólva, leszen az eszményített nemzet, vagy egyetemes szempontból nézve, az eszményített emberiség. - Következésképp úgy ítélünk, hogy a népek becslésébe oda foglaljuk ugyan a lelkek számát és az ország kiterjedését, a földrajzi világhelyzetet, az ipar és munka értékét, de utoljára is első helyen említjük az irodalmi fejlettséget, mint a mívelődés epilógusát, mely mindent magába foglal és elmond; ha ugyan a népek összes mívelődéstörténete sem egyéb, mint egy mondatba foglalható célosság, kijelentés vagy prófécia. Ide szúrjuk, éppen a maga illő helyére, az irodalom világszerű, nemzetközi hivatását. Valamint a természetnek, velünk egyelőre szemköztálló hatalomnak, azon mértékben fogy idegensége, félelmes volta, melyben törvényeit fölismerjük: hasonlóan és még inkább a vad és távol lakó népek aszerint jutnak közelebb egymáshoz és a mívelődéshez, amint az irodalomban vagy ilynemű hagyományokban magokat kijelentik és felmutatják. A világtörténet ugyan többrendbeli civilizációt ösmér, melyek egyike sem tudott a másikról, és fejlődött egyik mint másik a föld ellenkező oldalán: de a történelem eltérései vagy összeütközései dacára is végponton minden irodalom egyezik a célban egymással, tulajdonképp az emberiséggel, hol mint a régi tragédiákban dönt a fölismerés perce, s tovább nem halasztható ideje áll be a népek kibékülésének, az emberi méltóság, a szellem vezér hatalma elismerésének. A hit dolgai például az egyistenhit és pantheizmus végletei között hány meg hány felekezeti árnyalatra oszolvák az emberiségben! Egyiknek talán oly kevés szüksége a másikra, mint a különböző növényeknek, minthogy más-más táplálékot színak az anyaföldből, mely valamennyinek megnyitja kebelét: de akármelyik nélkül is volna-e teljes a hit rendszere, a hiedelmek világa? Az európai mívelődés jól érezheti ugyan magát civilizációja magaslatán, honnan kilátások nyitvák előtte az ígéret földére: de a kínai mint nagyon fiatalt nézi, sok ezredéves álláspontjáról, az európai míveltséget, melynek az ő szemében még elég ideje sem múlt, hogy megpróbáltatott volna. A hindu emlékezések előtt, éppen úgy, a keresztyén kor csak rövid epizód az ő történelméhez képest, mely roppant eposz önmagában. Mindamellett ezek az emberiség körében vannak így: arculatai a meggyőződéseknek, alakjai a szellemiségnek, mint megannyi képes csarnokokban, az irodalomban; hová lehetetlen mással, mint kellő tisztelettel fordulni, nem ugyan az igazságért, melyet vallanak, hanem inkább a kegyeletért, mellyel vallják. Így az irodalom egyszersmind a türelem gyakorló iskolája, melyből semmi sincs kizárva, mi a szeretethez tartozik, és minden be van foglalva, mi az emberiséget egyesíti. Az irodalommal tehát az emberiség képcsarnokába lépünk, hol a népek szobra, képe, kézirata hiteles eretiségben. Amely tudományt e népszobrok lélektana és művészete, külső és belső története nyújt: irodalomtörténet, vagy mert minden irodalmi népet említésbe hozunk: *világirodalom.*

A világirodalom az emberiség lélektanát rajzolja elénk nagyobb kiemelkedő vonásaiban, a nyelvek által, melyeken szól, és a nemzetek szerint, melyek írják. Így az irodalom fogalma egyedül mint *különösség* nyilatkozhatik. Ha mégis van szó világirodalomról, melyben a nemzetek csak mellékesen jőnének elő, mint nagy emberek életrajzában a szülék jó ha megemlíttetnek, de el is maradhatnak: ez az irodalomnak bölcsészeti felfogása, főtekintettel a tudomány- és művészetre, melyek mint eredmény és kész jó, a nemzeti és politikai viszontagságok, erkölcsi és társadalmi élet megrendülései, a konkrét állapotok szóba hozása nélkül, csupán műbölcsészeti magas célból tárgyaltatnak. Így találta fel Goethe a világirodalom eszméjét, illesztve oly nagy írókra, kik tulajdonképp senkit se folytatnak, még inkább olyanokra, kiket senki se folytat. Innen számot tenni a világirodalomban oly kedvező ítélet, melynél kedvezőbb nem is kívánható. A míveltség Hercules-oszlopaihoz jutottunk, melyeken túl nincs tovább. Mégis ez a fogalom gyönge oldala, mert egyhangúságra, modorra viheti a szellemet, s ellene van a népek egyéniségének, mi az irodalmak fő-fő szépsége. Az irodalom igazán véve különít és választ, s midőn határt von a szellem országában: önségre utal. Mennél inkább szövetkeznek a nemzetek anyagi érdekben: annál inkább szorítkoznak magokra irodalomban, s ez az ő szellemiségök. Maradjon tehát az irodalomnak Verulami Baco által megeszmélt gondolata, melyre ugyan, most jut eszembe, Brucker tanúsága szerint, egyenesen kimondották, hogy belőle történetet csinálni lehetlen. Historiae literariae consilium impossibile. De az irodalomtörténet azért csak lehető, ha ugyan adatai, még a régiségből is, mind jobban összegyűjthetők. Ezekbe világos rendet hozni, a fejlődés ízeit nyomozni segítségül van a sajtó világszerű hatása. Mert az irodalmak nem egymást utánozzák, hanem a szellemi égaljak szerint külön bokorban állnak elő, mint ugyanannyi művelődési tömb, időadta külső körülmények színezetében a népekkel született erő alapján. Ez oka, hogy irodalmi becslésnél mindig a kezdethez hajlunk előszeretettel, vizsgálva, honnan indul és hová irányul a szellem, melynek soha nincs megállása. Innen a szomszédos népek egymás elleni feszültsége, óvakodása: ellensarkiasan érintkeznek, mint a delej. A külön tömbök alkotásaiból mintegy kivonatot, egységes rövidletet készíteni, az is történet lesz, de az eszme története. A kiemelkedés csúcsai köttetnek össze - per summos apices - mint a magossági méréseknél, s ami addig föl nem ér, mellőztetik. A tizennyolcadik századnak voltak ily általánosságra törekvő igyekezetei. A nemzetiségek csaknem elmosódni látszottak és egyetemes színbe azaz színtelenségbe verődni oly nézetek alapján, melyeken az időnek semmi nyoma, vagyis előleges (a priori) igazságok után. Hozzá leginkább az ógörög irodalomban volt meg az előkép eredetileg. E magaslatról leebb szállva a mai meggyőződés szerint nemzetiségekre épülő fogalmában míveljük az irodalomtörténetet, mint harmadikat az egyházi és polgári mellett a világtörténelemben. E kettőnek bárminő szépségei azonban nem fognak mérkőzhetni az övéivel, melyekben az adatok közvetlen világossága, a tények lélektana szól, vagyis a szellem tesz önvallomásokat. Ha a világtörténelem mint egy szép csillagos ég: az irodalomtörténet fényes vonal, mint a Tejút.

Jelen munka nem szolgálhat mindazzal, mi a föld irodalmi népeinél írva van és olvasható, hogy tüzetesen tárgyalná vagy csak érintené is. A tudomány, amennyiben rideg tárgyilagosság vagy időszerű ténylegesség, ki fog maradni belőle. A szorosan exakt és előkelően pozitív tanultság, minő a természeti, egyházi és államtudományok összege, ám soroztassék oda a szaktudományosság illető címe alá: mi az irodalomtörténetben hűségesen ragaszkodunk az irodalomnak mint nyelvi művészetnek ezzel egyező s a nemzetiségben alapuló fogalmához, mely az előadási formára mintegy születve van, festi az embert és írja az életet. Az irodalomnak ily körvonalú fogalma éppen elegendő az eszmeiség tartalmára, mert azonkívül, hogy semmi se marad ki belőle, ami a szellemet kielégíti, egyszersmind alakot ad, mint a szobor, melynek hasonlatára, anyaszült eredetiségben óhajtjuk előállítani irodalma által a nemzetet, melyről szó van. Ezen irodalomnak alanya és egyszersmind tárgya is az ember;

tartalma pedig a költészet és bölcsészet művei, magokhoz véve a szónoklatot és elbeszélő történetírást, összekötve a hitbeli és közerkölcsi nézelmekkel, mert ezekben van leginkább kijelentve és mívelve minden nyelv s idomítva minden közszellem és közvélemény. Ennyit ösmérve, megösmértük a népek eszmejárását, alkotó erejét. A természeti tudományok például bárminő hasznosak és gyönyörködtetők is: de mi köze, többek között, az éjszaki fénynek ahhoz, tud-e róla vagy nem az ember? A virág élete szintúgy a természet kebele, honnan le nem szakadhat. Így nem szakadhat le az ember kebeléről, ahonnan kizeng és ahová visszazeng mint eredetéhez, a költészet, a történelem, a bölcsészet és morál. Csakis ezek a valóban irodalmi tárgyak, ezek a szellem hordozói, az életté vált tanultság, mellyel felöljük, mint ruhát, a míveltséget. Belátjuk egyúttal, mit ért az alatt az iskola, hogy némely tudományokat emberleges (humaniora) cím alá foglal, és roppant súlyt lát a nyelvi míveltségben. Az iskolának igaza van. Az eszmei tudományok mint az alanyi szellem másolatai, az alkotó erő fokmérői sohasem szállhatnak le a mívelődés látköréből, s együtt élnek, mint folyton menő korszerűség, a nemzettel. Ellenben az anyagi és közhasznúsági tudományok sok ideig elmaradhatnak, s rendesen azon időben nyerik virágzásukat, mikor a népek szelleme az előbbiek által szinte felerősödött a magasb társalmi és politikai életre. A mai gyakorlat már, midőn külön említi a tudományt és irodalmat, csakugyan e nyelven beszél, s nem felejtvén az irodalom zsenge fogalmát, melynek elég a kezdetleges nyelvi állapot, ehhez legmagasb előhaladási pontjáról is visszatér. Innen az irodalomnak eme kitűnő s az általános míveltséget hordozó értelme a szép formaisággal dicsekhető művekre könnyebben átvihető, mint az okát meg is magyaráznók. A formaiság követelménye tehát közepen választó vonal az irodalom térképén. Egyik oldalra esik az elemzés, az ismeret földét felhányó kutatás és kísérlet, vagy az egész tényleges ismekör oly céllal, hogy fölfedeztessék az igazság. Ez a tudomány, a szakisméret. Másik oldalra esik az eszmei tartalomnak formai kezelése: életre való alakban hozni elő az igazságot mint szépséget. Ez nyelvi alkotás, irodalom, vagy közelebbről meghatározva műpróza és szépirodalom.

De van még egy, amit el kell mondani. A tudomány vagy szakismeret az emberiség dolga; ugyanazért veheti által egyik nemzet a másiktól, anélkül, hogy kevesebbet tenne, mint becse kívánja, és nevelheti vele dicsőségét. Az irodalom kölcsönvétele vagy folytatása más után szellemi bénultságot jelezne. Mert a tudománynak nem hazája van, hanem világa; ellenben az irodalomnak megfordítva. Nemzeti tudományról külön beszélni, még ha előszeretettel míveltetnék is valamelyik nemzetnél egyik vagy másik ág, oly visszatetsző lenne, mint a társadalmi kiváltság, például az előkelő születés, a kreol kék vére. A tudomány igazsága rendszer, mely senki kedveért nem változik, senki szabad tetszésétől nem függ. Innen tárgyilagosság elannyira, hogy az alanyiságnak, ha fel akar hozzá emelkedni, meg kell magát alázni előtte. - Hogy mégis eme vagy ama nyelven szólal meg: ez értelmi, közlekedési szükség, mert a gondolat nyelvhez van kötve, de nem mindig esztétikai érdem is; amikor látni való, hogy a nyelv csak úgy van véve szolgálatába, mint a hírmondó, ki a másét mondja. A tudomány rendszerét a világ tudósai alkotják fel nemzetre való tekintet nélkül; a szépirodalom remekeit vagy görög vagy angol elme teremti, kettő vagy több elrontaná. - Ennyit alkalmasint elegendő érteni: miért maradhat ki valamely nemzet irodalmából egy része annak, ami benne írva van, noha tudományosságából ki nem hagyható. Észre kell tehát vennünk s máris észrevettük, hogy az irodalom felfogásában hol a tartalomra, hol a nyelvre, hol a formára van külön-külön helyezve nyomaték; és az irodalom fogalma ruganyos: enged a többnek s beéri a kevesebbel. Mi határozottságot akarunk. Megnyeri ezt, ha konkrét állapotok közé helyezve összefogjuk az élettel, melynek idoma és idomítója. Az irodalom, jól értelmezve, a nemzeti lényeg élethű kifejezője. Nem elvontság, mint a szaktudomány, nem összszerű, mint az élet; hanem abból az alaposság, ebből az elevenség van benne egymáshoz mérsékelve; innen életszerűsége. Igazi palladium, melyet féltékeny csudálattal őriz és rejteget falai közt a város, s míg birtokában

van, menten hiszi magát, mint Trója az ostrom ártalmától. Nosza, csináljunk történetet viszontagságaiból, hadd álljon előttünk a népek belső élete világos nyomokban, melyeken az elődök és unokák szelleme közlekedik egymással. Ez a lelkek találkozója. Így valósul a „hadak útjának”; szép regéje, hogy az ősök rajta fegyveresen sietnek, ha baj van, utódaik segítségére.

JEGYZETEK

Erdélyi János életében önállóan a következő fontosabb munkái jelentek meg:

Erdélyi János Költeményei. Buda, 1844.

Népdalok és mondák. A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkeszti és kiadja Erdélyi János. Három kötet. Pest, 1846-48.

Szabad hangok. Erdélyitől. Pest, 1849. (Versek.)

A velenczei hölgy. Dráma öt felvonásban. Írta Erdélyi János. Pest, 1851.

Magyar közmondások könyve. A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkeszti és kiadja Erdélyi János. Pest, 1851.

A hazai bölcsészet jelene. Sárospatak. 1857.

Erdélyi János Kisebb prózái. Két kötet. Sárospatak, 1863.

Egyetemes irodalomtörténet. Írta Erdélyi János. Pest, 1868.

Tanulmányainak nagy része csak halála után került kötetbe:

A bölcsészet Magyarországon. Írta Erdélyi János. Bp. 1885. (A *Filozófiai Írók Tára* hatodik füzete.)

Pályák és pálmák. Írta Erdélyi János. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Bp. 1886.

Aesthetikai tanulmányok. Írta Erdélyi János. Bp. 1888. (*Olcsó Könyvtár.* Gyulai Pál előszavával.)

Tanulmányok. Írta Erdélyi János. Bp. 1890.

Számos értekezése, verse csak hírlapokban, folyóiratokban látott napvilágot. Válogatott munkáinak kiadásai ezek közül egyet sem vettek fel.

Szemelvények Erdélyi János kritikáiból és tanulmányaiból. XIX. századi líránk történetéhez. Kiadta Erdélyi Pál. Bp. 1901. (A *Jeles Írók Iskolai Tára* sorozatban.)

Erdélyi János: Válogatott esztétikai tanulmányok. Bp. 1953. (Heller Ágnes bevezetőjével.)

Új anyagot csak T. Erdélyi Ilona publikációi tettek hozzáférhetővé:

Erdélyi János Úti naplója és úti levelei. Bp. 1951.

Erdélyi János levelezése. I. k. Bp. 1960.

Erdélyi munkáinak megbízható, kritikailag ellenőrzött kiadásával nem rendelkezünk. Mind a szerző életében, mind a halála után megjelent szövegek számos, gyakran értelemzavaró sajtóhibát tartalmaznak, s a posthumus kiadványok nemegyszer eltérnek a korábbi, hírlapi közlésektől.

Jelen kiadványunk az író életében megjelent utolsó szövegközléshez igazodik. A *Költemények*, a *Szabad hangok, A hazai bölcsészet jelene* és a *Kisebb prózák* anyagát illetően tehát e kötetek, egyébként a hírlapi, folyóiratbeli közlemények szövegét követi. Néhány kéziratban fennmaradt írását T. Erdélyi Ilona publikációja nyomán adjuk. A posthumus kiadások eltéréseit a korábbi közlésektől csak akkor vettük figyelembe, ha azok bővebb változatot tartalmaznak, föltehetően az eredeti kézirat alapján. Ritkán, egyes romlott szövegrészeket, ahol ezt a nyilvánvaló értelem lehetővé tette, kijavítottunk, nehezebb esetekben (mint pl. kiadásunk 387. lapján a harmadik bekezdésben) változatlanul hagytunk. Erdélyi János kéziratait betekinteni nem állt módunkban.

A műveket három csoportba - azon belül időrendbe - osztottuk: 1. versek, 2. személyes vonatkozású prózák (útirajz, napló), 3. kritikák, tanulmányok. 1844-ig írt versei keletkezésének helyét és évét Erdélyi maga feltüntette költeményei kötetében (egy-egy esztendőn belül a sorrendet a folyóiratbeli közlés időpontja szerint szabtuk meg), későbbi lírai alkotásait a megjelenés ideje, ill. tartalmi fogódzók alapján rendeztük. Hasonlóképpen jártunk el néhány prózája esetében, melynek pontos keltét nem ismerjük.

Egyes bírálatok címét nem a posthumus kötetek óta hagyományossá vált, hanem a szerző életében megjelent korábbi alakban közöljük. Cím nélkül megjelent népdalainak és a *Szabad hangok* csak sorszámmal jelölt verseinek a kezdő szavakat adtuk címül.

Helyesírás tekintetében a mai szabályokhoz ragaszkodtunk. Erdélyi pontatlanságait címek, szövegek, dátumok idézésében nem javítottuk ki.

Erdélyi János életének és munkásságának monografikus földolgozása még nincs.

A róla szóló fontosabb irodalom:

Emődy Dániel: *Emlékbeszéd Erdélyi János felett.* Sárospataki Füzetek, 1869.

Greguss Ágost: *Emlékbeszéd Erdélyi Jánosról.* A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei, 1869.

Deák Elek: *Erdélyi János.* Figyelő, 1880.

Dengi János: *Erdélyi János és Greguss Ágost életrajza.* Pozsony-Bp. 1885.

Emléklapok. Erdélyi János nagykaposi emléktáblájának leleplezése alkalmából. Sárospatak, 1894.

Beöthy Zsolt: *Erdélyi János műbölcselete.* Budapesti Szemle, 3897.

Rácz Lajos: *Erdélyi János Sárospatakon.* Uránia, 1913.

Gálos Rezső: *Erdélyi János lírája.* Irodalomtörténeti Közleményen, 1914.

Jánosi Béla: *Henszlmann Imre és Erdélyi János esztétikai elmélete.* Budapesti Szemle, 1914.

Versényi György: *Erdélyi János emlékezete.* Ethnographia, 1914.

Minay Lajos: *Erdélyi János.* Bp. 1914.

Bartók György: *Erdélyi János gondolkozása.* Erdélyi Múzeum, 1915.

Husztiné Révhegyi Rózsa: *Erdélyi és Hegel.* Budapesti Szemle, 1917.

Gulyás Pál: *Erdélyi János két kéziratban lévő drámája.* Sárospatak, 1917.

K. Posonyi Erzsébet: *Erdélyi János és a népköltészet.* Ethnographia, 1927.

Schöner Magda: *Erdélyi János élete és művei.* Bp. 1931.
Haraszthy Gyula: *Erdélyi János irodalomszemlélete.* Irodalomtörténeti Közlemények, 1939.
Haraszthy Gyula: *Erdélyi János regénytervezete.* Irodalomtörténeti Közlemények, 1939.
Szigeti József: *Erdélyi János.* Magyarságtudomány, 1942.
Ortutay Gyula: *Erdélyi János.* Ezüstkor, 1943.
Bánó István: *Jegyzetek Erdélyi János 100 éves népköltési gyűjteményéhez.* Válasz, 1947.
Heller Ágnes: *Erdélyi János.* Filozófiai Évkönyv, 1952.
Lukácsy Sándor: *Erdélyi János és a népzene.* Muzsika, 1961.
Lukácsy Sándor: *Erdélyi János és a közoktatás.* Köznevelés, 1961